BİR ULUSUN İNŞASI: JÖN TÜRK MİRASI

ERİK J. ZÜRCHER

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN ATATÜRK TÜRKİYE'SİNE

BİR ULUSUN İNŞASI

JÖN TÜRK MİRASI

ERIK J. ZÜRCHER

AKILÇELEN kitaplar

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine

BİR ULUSUN İNŞASI

JÖN TÜRK MİRASI

ERIK J. ZÜRCHER

Erik J. Zürcher, Leiden Üniversitesi'nde Türk Araştırmaları Profesörü ve Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nün (International Institute of Social History) müdürüdür. Türkiye üzerine çok sayıda kitabın yazarıdır. Eserlerinden *Turkey: A Modern History* (I. B. Tauris) (*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları) bugüne kadar yedi farklı dile çevrilmiştir; diğer eserlerinden bazıları arasında *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia, 1775-1925; Identity Politics in Central Asia and the Muslim World* ve *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah* (tümü I. B. Tauris tarafından yayınlanmıştır) yer almaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine

BİR ULUSUN İNŞASI

JÖN TÜRK MİRASI

ERIK J. ZÜRCHER

Çeviri:
Lütfi Yalçın

AKILÇELEN
kitaplar

AKILÇELEN KİTAPLAR
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel: +90-312 396 01 11 Faks: +90-312 396 01 41
www.akilcelenkitaplar.com
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 13651

Kitabın Özgün Adı ve Yazarı: The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey, Erik J. Zürcher

ISBN: 978-605-5381-58-5

Ankara, 2015

Çeviri	: Lütfi Yalçın
Yayına Hazırlık	: A. Gazi Vural, Safa Tekeli
Sayfa Düzeni	: Emine Özyurt
Kapak Tasarımı	: Lodos Grup
Baskı	: Yorum Basın Yayın San. Ltd. Şti. İvedik Organize Sanayii Matbaacılar Sitesi 35. Cadde, No: 36-38 Yenimahalle – Ankara

Erik Zürcher'in Anısına

1928-2008

İçindekiler

Önsöz: Türk Tarihinin Otuz Yılı

1977 başlangıçlar ve sona erişler yılıydı. Bu yıl, *Punk* ve *New Wave* müziğin (Clash, Ramones ve Talking Heads gibi albümlerle) en büyük çıkışlarını yaptığı ve Liverpool futbol takımının daha sonra alacağı çok sayıda Avrupa kupasından ilkini kazandığı yıldı. Yine bu yıl, eski ihtişamını artık iyice kaybetmiş; yavaş ve kirli Paris-İstanbul Şark Ekspresi'nin (Orient Express) son yılıydı. Bu yıl, aynı zamanda, şans eseri daha önce dört defa Şark Ekspresi'ne binmiş olan 24 yaşında bir Leiden Üniversitesi Türkoloji (Avrupalı oryantalist araştırmacıların kullandığı tuhaf terimi kullanacak olursak) öğrencisinin, 20. yüzyıl başındaki Türkiye hakkında tarihsel araştırmaya ilk defa giriştiği yıldı. O öğrenci bendim; çabamın ürünü ise 1926 İzmir suikastı ve onu izleyen siyasal davalar hakkında yazdığım yüksek lisans tezim oldu.

Yıllar geçtikçe, bütün meslektaşlarıma sorulan soru pek çok kimse tarafından bana da soruldu; beni Türk tarihi üzerine çalışmaya yönelten ilk neden neydi? Bu soruya, böyle durumlarda genellikle yapıldığı gibi makul ve kabul edilebilir farklı cevaplar verdim. Fakat en dürüstçe olanı şudur: "Cevabı gerçekten bilmiyorum." Babamın Leiden Üniversitesi Doğu Asya Kürsüsü'nde yıllarca çalışmış olması, elbette, şarkiyat araştırmalarını düşünülmesi gereken bir seçenek hâline getirmişti. Eğer birisi Çince ve Sanskritçe üzerine araştırma yaparak geçimini sağlayabiliyorsa her şey mümkündür. 12 yaşında, Alman yazar Karl May'in klasik ma-

cera kitaplarından büyülenir olmuştum. Fakat beni esas heyecanlandıranlar, Kuzey Amerika Kızılderilileri tarafından tuhaf bir biçimde "Old Shatterhan" olarak adlandırılan kahraman hakkındaki bilinenler değil, aynı şekilde tuhaf bir kahraman olan "Kara Ben Nemsi" hakkında olanlardı. Kara Ben Nemsi, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı yönetimindeki Orta Doğu'da seyahat etmiş bir Alman gezgindi. Bu kitaplarda (genellikle Arap Bedevileri, Arnavut ve Kürt aşiretleri gibi "soylu barbarları" romantize ederler) her ne kadar oldukça güçlü bir Türk karşıtı önyargı olsa da onlar üzerimde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kalıcı bir ilgi yaratmıştı. Lise eğitimim süresince Osmanlılar üzerine dönem ödevleri hazırlamıştım. Bir kimsenin herhangi bir işe kendini adayabilmesi için doğal olarak öncelikle ilgi duyması gerekir. Leiden Üniversitesi'nin Orta Doğu programına girmeden önce ciddi ciddi Japonca öğrenme niyetinde olan ben de öyleydim. Oraya girdikten sonra, Arapçayı birinci dil olarak seçtim fakat hemen hemen bütün sınavlardan kaldığım berbat bir yılın sonunda, Türkçeye geçtim. Bu tercihte öğretilen konunun olduğu kadar öğretmenin de belirleyiciliği vardır. "Adaylığımı" (modern lisans derecesine eşittir) kazandıktan sonra, yüksek lisans yıllarımda, ufuk açıcı ve bilgili bir hoca olan Dr. Alexander de Groot'ın rehberliğinde Osmanlı ve Türkiye tarihine yoğunlaştım. Öğrenimimin son iki yılında sınıftaki tek öğrenciydim; şans eseri böyle iyi bir hocaya denk gelmiştim. Diğer seçenekler, üzerinde düşünülecek seçenekler değildiler. Ben daha az istekliydim. Bizzat kendim çok daha az ilham verici olmalıyım, bir defasında 17. yüzyıl Osmanlı kayıtlarının birisinden başımı kaldırıp şu anda ışık içinde yatan hocama baktığımda ulaştığım sonuç buydu.

Her ne kadar bazı eksiklikleri olsa da, yüksek lisans tezim gelecek yirmi-otuz yılda ne yönde ilerleyeceğimi belirlemişti. Tez, 1926 suikast girişiminin ve yargılamalarının Türk

ve Batı tarihçiliğindeki (historiography) sunuluşunda bir gariplik olduğuna ilişkin bir önseziye dayanıyordu. Kısaca söylemek gerekirse, bu tarih yazımında Modern Türkiye'nin yaratılışı Mustafa Kemal Atatürk ve kendisini destekleyen küçük bir çevrenin başardığı bir iş olarak anlatılıyordu ve bu sürecin İmparatorluğun yıkılışının ve Jön Türklerin sahneden çekilişinin ardından 1919'da başladığı anlatılıyordu. Yine bu tarih yazımında, 1926 tasfiyeleri, eski İttihatçılar gibi dışarıda kalanlardan gelen tehditlerin üstesinden gelmek için yeni Kemalist rejimin başvurduğu bir çareydi. Ancak eğer Kemalistler, onların yerini başarılı biçimde aldıysa, İttihatçı rejimin bitişinden yedi yıl ve cumhuriyetin kuruluşundan üç yıl sonra, önceki rejimin liderlerinden kalanların ve Mustafa Kemal ile birlikte I. Dünya Savaşı'ndan sonraki millî bağımsızlık hareketinin liderliğini yapmış olanların çoğunun tasfiyesine niçin ihtiyaç duyulmuştu? Yargılamanın siyasal bir tasfiye olduğu ve Mustafa Kemal'in buna ihtiyaç duyduğu çünkü onun 1919'daki hareketini daha önceden eski İttihatçıların başlattığı ve Mustafa Kemal'in kontrolü aşama aşama ele geçirdiği sonucuna ulaşmıştım. Hareket ve onun bir ürünü olan cumhuriyet, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından şekillendirilen bir temel üzerine inşa edilmişti ve bu nedenle İTC'nin eski liderleri Mustafa Kemal'in liderliğini reddediyorlardı. Tasfiye edilen diğer grup –Mustafa Kemal'in lider arkadaşları– eski İttihatçılardı fakat onlar aynı zamanda bağımsızlık savaşının millî kahramanı olma itibarına da sahiplerdi. Onlar da Mustafa Kemal'in liderliğine karşı bir tehdit oluşturabilirlerdi, zaten muhalif bir parti olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı iki yıl önce kurarak böyle yapmışlardı. Kısaca, bağımsızlık hareketi ve cumhuriyet projesi İttihatçılar tarafından başlatılmış ve yürütülmüştü; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalıntıları üzerine inşa edilmişti. 1926 duruşmaları, genel tarih yazınında

kabul edilenin aksine, dışarıda kalan eski İttihatçıların içerdekiler tarafından bertaraf edilmesinden öte; Mustafa Kemal'in çevresinde yer alan İttihatçıların, Mustafa Kemal'in liderliğini sorgulayan ve kendilerinde, Mustafa Kemal gibi, siyasal elitlerin bağlılığını talep etme hakkı gören diğer eski İttihatçılardan gelebilecek tehditleri engellemek için başvurulan bir yoldu.

Yüksek lisans eğitimini tamamladıktan ve ikinci bir hevesimi giderdikten sonra (bu defa, Leiden şarkiyatçılarının önemli bir kısmının yaptığı gibi, diplomaside görev almıştım), Nijmegen Üniversitesi'nde ders vermeye başladım ve sonraki 15 yıl içinde yüksek lisans tezimin mantıksal uzantısı olan iki kitap yazdım. Onlardan birisi, 1984'de Leiden'de savunulan ve *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)* adı ile basılan doktora tezimdi. Bu çalışma Osmanlı tarihinin son dönemindeki Jön Türkler (Young Turks) dönemi ile cumhuriyetin ilk dönemi arasındaki devamlılığı vurguluyordu. Bu araştırmada Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki yeri ve Mustafa Kemal önderliğindeki bağımsızlık hareketinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin rolü incelenmiştir. Ulaştığım sonuç beklenenin çok ötesindeydi ve Türkiye Cumhuriyeti resmî tarih yazınında kutsallık atfedilmiş ve atfedilmekte olan her şeye ters düşüyordu. I. Dünya Savaşı sonrası millî direniş hareketinin, yalnızca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalıntılıları üzerine inşa edilmediğini, fakat aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin direnişi fiili olarak planladığını ve organize ettiğini ve onun lideri olarak, Mustafa Kemal'i öne çıkardıklarını göstermeye çalıştım. Onun hareketin tartışmasız lideri olmak için verdiği mücadeleyi anlattım ve 1926 baskı ve kısıtlamalarını bu tehlike duygusunun bir sonucu olarak açıkladım. İkinci kitap, *Political Opposition in the Early Turkish Republic.*

The Progressive Republican Party (1924-5) 1991'de yayınlandı. Bu çalışma ise 1924'de Mustafa Kemal ile yolları ayrılan ve 1926'da tasfiye edilen ikinci grubun, millî direniş hareketinin eski eş-liderlerinin, arka planını ele alıyordu. Çalışma, Terakkiperver Cumhuriyetçilerin muhafazakâr veya hatta gerici olmadıklarını ve gerçekte Jön Türk hareketinin laik ve milliyetçi ana akımının bir parçası olduklarını göstermeye çalışıyordu. Onları Mustafa Kemal'in kanadından ayıran noktalar, güçler ayrılığına ve liberal ekonomiye yaptıkları vurguydu. Her iki kitap da, özellikle Türkçe olarak basıldıktan sonra önemli ölçüde etki yarattı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin embriyo dönemi hakkındaki çalışmam, doğal olarak yerleşik tarih yazınına bir karşı çıkıştı ve dolayısıyla da kaynakların ve genel kabul görmüş dönemselleştirmenin bir eleştirisiydi. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları arasındaki devamlılığı güçlü bir biçimde dile getirmiştim ancak bu görüş en iyi biçimde 1993'de çıkan ve sonraki on beş yıl içinde defalarca basılan ve farklı dillere çevrilen *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* adlı ders kitabında ifade edildi. Kitabın ikinci bölümüne, *Türk Tarihinde Jön Türk Dönemi 1908-1950* başlığı konulmuştu; her ne kadar bugün çok daha fazla kabul görse de o tarihte bu ifade çok tartışmalı bir ifadeydi.

Tarih yazınında en az incelenen I. Dünya Savaşı döneminin, modern Türk tarihinin bir taraftan en travmatik diğer taraftansa en biçimlendirici ve en önemli dönemi olduğunu görmeye başlamam üzerine, 1990'lı yıllarda ilgim giderek elitlerin siyasal entrikalarından dönemin sosyal tarihine kaydı. Özellikle askere alma (conscription) tarihiyle ve askere alınanların kaderiyle ilgilenmeye başladım; fakat aynı zamanda hem Müslümanların Balkanlardan ve Kafkaslardan kitlesel göçünü (ve sürülüşünü)

ve hem de 1915 Ermeni soykırımını (genocide) ve Ortodoks Yunanların kovuluşunu hesaba katmadan Modern Türkiye'nin yeterince anlaşılamayacağını fark ettim. Tüm bu süreçler, bugünün Anadolu'sunu yaratmıştır.

Biyografi ve özellikle Jön Türk kuşağının kolektif biyografisi (veya prosopografi), Jön Türklerin ve Kemalistlerin fikirlerini ve siyasal tercihlerini anlamak için onların kişisel tarihlerini bilmeye ihtiyacımız olduğunu her zaman düşündüğümden bu konu sürekli ilgi alanım olarak kalmaya devam etti.

2008 yılının başlarında, Türk araştırmaları alanını terk etmeye yöneltici üçüncü bir durumla karşılaştım ve bu durum en azından kısmen de olsa verimli bir süreç doğurdu. Amsterdam'daki International Institute of Social History müdürlüğünü kabul ettim ve bu görev haftanın dört gününü alan bir işti. Leiden Üniversitesi için geriye tek bir gün kalıyordu. Bu değişiklik, son otuz yıl içinde yazılmış makalelerin en ilginç olanlarından geçmişi hatırlatıcı küçük bir kısmını bir araya getirmek için mükemmel bir fırsat oldu. Bu kitaptaki makalelerin pek çoğu daha önce yayınlanmıştır; fakat çoğuna erişmek oldukça zordur. Bir kısım makaleler yalnızca Almanca veya Türkçe olarak yayınlanmıştır.

Derlemede kullanılan makalelerin tümü gözden geçirilmiştir; bazılarında küçük değişiklikler yapılmış; bazılarıysa detaylı biçimde yeniden ele alınmıştır. Farklı makalelerdeki çakışmalar mümkün olduğunca önlenmiş ve bazı durumlarda birkaç makale birileştirilerek tek makaleye dönüştürülmüştür. Kitaptaki bölümleri düzenlerken, belli bir tematik bütünlüğe ve anlamlı bir kronolojik sıralamaya bağlı kalmaya çalıştım. Rachel Prager'e yaptığı redaktörlük ve İngilizce metindeki düzeltiler için ve Kim van der Zouw'e son okuma için minnettarım. I. B. Tauris'un editörü Lester Crook'a sabrı ve teşviki için teşekkür ederim.

Erik J. Zürcher
Leiden/Amsterdam.

I. KAYNAKLAR VE LİTERATÜR

Giriş

Benim bu alanda çalışmaya başladığım ve araştırmalarımı yoğunlaştırdığım 1970'li ve 1980'li yıllarda, Türkiye devlet arşivleri neredeyse tümüyle kapalıydı. Bu, özellikle tam da doktora tezim üzerinde çalıştığım yıllara denk gelen Eylül 1980 askerî darbesinden sonraki yıllarda çok daha geçerlidir. Dolayısıyla genel kabullerden önemli ölçüde ayrılan erken dönem 20. yüzyıl Türk tarihi sunma çabalarım büyük ölçüde görgü tanıklarının anlattıklarına dayanmak zorundaydı. 1950'ler ve 1960'larda demokrasiye geçiş ve sansürün kalkmasıyla birlikte çok sayıda bu tür eser yayımlanmıştı. Anayasal devrimin (I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet) ve millî bağımsızlık mücadelesinin kahramanlarının yazdığı bu anılar ve otobiyografiler yayınlandıkları zaman çok satmış olsalar da, onların Türk devrim tarihinin (konunun resmî adıdır) oturmuş hâli üzerindeki etkileri yok denecek kadar az olmuştur. Her düzeyde tarih öğretimi, 1922-1927 yılları arasında Mustafa Kemal Atatürk tarafından ortaya konulan versiyona bağlı kalmış ve onun izinden gidenler tarafından zenginleştirilmiştir.

Kitabın ilk bölümünde, söz konusu resmî tarih ile Atatürk'ün çağdaşı, silah arkadaşı ve daha sonra da muhalifi General Kâzım Karabekir tarafından yazılan karşı tarih arasındaki bu uyuşmazlıklar üzerinde duracağız. Kâzım Karabekir'in anılarını benzer pek çok anıdan farklı kılan iki önemli husus vardır: Kâzım Karabekir, Atatürk'ün yaşamının önemli durakları olan

bütün önemli olaylarda yer almıştı, bu nedenle onların yaşamlarının birbirine paralel olduğu düşünülebilirdi ve Karabekir'in yazdığı kitabın (yazarının ölümünden sonra basılan pek çok kitaptan birisidir) biçimi, Atatürk'ün 1927'deki büyük *Nutuk*'u ile aynıydı. O da aynı dönemi kapsıyordu; uzun ve ayrıntılıydı ve pek çok belge ile desteklenmişti.

Elbette farklı anıları karşılaştırma, güvenirlik sorununu gündeme getirecektir; eğer bir dizi anının ortaya koyduğu anlayışı, diğer bir dizi anıyı değerlendirmek için kullanmaya karar vermişsek bu sorun daha da ciddi bir sorun olacaktır. Atatürk'ün söylediklerinin doğru olduğunu iddia ediyorsak, Kâzım Karabekir'in anlattıkları hangi gerekçeyle doğru değildir? *Unionist Factor*'ü (1984) anılardan yola çıkarak yazmakta olduğum sırada bu sorunun farkındaydım ve o sırada anlatılanları dört temel ölçüte göre değerlendirerek bunun üstesinden gelmeye çalışmıştım: *Tutarlılık, iç mantık, kronoloji ve birikim.* Tercih edilen versiyon, yazarın başka yerlerde söyledikleriyle tutarlı olmalı, tezini ortaya koyarken belli bir mantığa dayanmalıydı; bilinen tarihsel veriler içinde kendine bir yer bulabilmeli, tercihen başka yazarların benzer anlatımlarıyla da doğrulanmalıydı. Elbette basılmış olmasalar bile orijinal Osmanlıca belgelerle desteklenen kaynaklar daha fazla güvenirlik kazanıyordu. Kâzım Karabekir hakkındaki bölümde de iddia edeceğim gibi, anlatılan konu yazarın amacından ne kadar uzaksa anıların güvenirliliği de o derece yüksektir. Bunu başka sözcüklerle ifade etmenin en iyi yolu bir örnek vermektir: Vatanı neredeyse tek başına kurtardığını iddia eden her Jön Türk'e elbette inanmak zorunda değiliz. Fakat eğer o Jön Türk, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeliğe kabul törenini iki veya üç farklı anıda anlatılanlarla uyumlu biçimde yazmışsa, bu durumda artık ona inanmamız için makul bir gerekçemiz var demektir.

Son zamanlarda, Meşrutiyet tarihçiliği hakkında bir kitap bölümü yazmak için çalışmalar yaparken, anıların tarihsel kaynak olarak kullanımına tekrar baktım. Bu kaynakların arşiv kaynaklarıyla birlikte –ve onlarla paralel olarak– fakat onların yerini almaksızın okunmasının tarihçiye sağlayacağı olanaklar beni tekrar şaşırttı. Örnek vermek gerekirse, devrimin nasıl hazırlandığına ilişkin öykü, Niyazi ve Enver'in anılarındaki ortak noktaların çizdiği biçimde kendini göstermektedir.

Alternatif kaynaklara dayanarak Kemalist olan da dâhil egemen söylemleri sarsma çabaları kaçınılmaz olarak bunun temelini oluşturan dönemselleştirmenin tartışılmasına yol açmıştır. Atatürk'ün *Nutuk*'u ve onun üzerine inşa edilen tarih yazınının tümü, I. Dünya Savaşı'nı izleyen Millî Mücadele dönemini, önceki II. Anayasa (II. Meşrutiyet) döneminden keskin bir biçimde ayıran bir dönemselleştirme dayatmaktadır ve aynı zamanda Millî Mücadele dönemi ve onu izleyen Cumhuriyet dönemi arasında süreklilik kurmaktadır. Atatürk'ün konuşması (*Nutuk*) hakkındaki bölümde, bir taraftan II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele arasındaki devamlılığı vurgulayan, diğer taraftan ise 1923'te laik cumhuriyetin dayatılmasını yakın geçmişten keskin bir kopuş olarak gören bunun tam karşıtı bir dönemselleştirmenin daha fazla anlamlı olacağını iddia ettim. Başka yerde de iddia ettiğim gibi,[1] hem Jön Türkler dönemi için hem de Kemalist dönem için daha ayrıntılı bir dönemselleştirmeye girişmek mümkündür ve ilginç olabilir. Bu dönemlerin her birisinde birbirinden ayırt edebileceğimiz üç aşama vardır: birisi hareketin bir özgürlük hareketi olarak tanımlanabileceği dönemdir (İttihat ve Terakki Cemiyeti için 1906-1908, Kemalistler için 1918-1922); diğeri (basın özgürlüğü ve çok partili siyasal

1 Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Empire and the Turkish Republic: an attempt at a new periodisation", *Welt des Islams*, 32/2, (1992), s.237-53.

sistem dâhil) zaferin kazanıldığı ve demokratik çoğulculuğun bir şans elde ettiği dönemidir (1908-1913 ve 1922-1925); sonuncusu ise iktidardaki partinin belki de demokratik bir sistem altında mümkün olmayacak olan ileri reformları yapmak için egemen gücü kullandığı otoriter rejim dönemidir (sırayla 1913-1918 ve 1925-1945).

Kemalist tarih anlayışının özelliklerinden birisi, onun ilerici güçler (19. yüzyıl ortalarının *Tanzimat* reformcuları, Jön Türkler ve elbette Kemalist Cumhuriyet'in kendisi) ve Türkiye'nin "çağdaş medeniyet yolunda" (Atatürk'ün ifadesiyle) ilerleyişini durdurmaya ve modernleşme sürecini geri çevirmeye çalışan gerici güçler arasında keskin bir ak-kara zıtlığına dayanıyor olmasıdır. Andrew Davison'un da belirttiği gibi[2], Kemalist yorum Daniel Lerner'ın *Passing of Traditional Society in the Middle East* adlı yapıtının 1950'li yıllarda basımından sonra Orta Doğu Araştırmaları'nda egemen hâle gelen modernleşme paradigmasıyla rahatlıkla çakışır. Bu nedenle, modernleşme okulundan çıkan en önemli iki kitaptan birisi olarak bir nesil boyunca alana egemen olan Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* bir eleştirisinin kaynaklar ve yazın hakkındaki bu bölüme dâhil edilmesi uygundur.

2 Davison, Andrew, *Secularism and Revivalism. A Hermeneutic Reconsideration*, (New Haven, 1998), s.177.

1. Tarihçi Olarak Politikacı, Politikadaki Tarihçi: Mustafa Kemal Paşa'nın *Nutuk*'u Üzerine[1]

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) Ekim 1927 kongresinde, daha sonra Atatürk ismi verilecek olan Mustafa Kemal Paşa, bir konuşma yaptı. Türk tarihçiliğinde kısaca *Nutuk* olarak bilinen konuşması altı günde tamamlandı ve toplam 36 saat 33 dakika sürdü.

Bu bölümde *Nutuk* adlı eserin temel karakterini ve Türkiye'nin modern tarihi ve tarihçiliğindeki rolünü ele alacağım. Bu alana ilk girdiğimde (1978-1984 arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesindeki rolünü ve 1985-1989 arasında cumhuriyetin ilk muhalefet partisini araştırmıştım) sıklıkla karşılaştığım dönem Atatürk tarafından bize bırakılan 1919-1927 arası tarih dönemi olduğu için, bu konu benim için kişisel olarak da önemlidir.

Atatürk, sonbaharda yapacağı büyük konuşma için hazırlıklara 1927 yılının ilkbaharında başlar. Hem kendi yazışmaları hem de cumhuriyetin arşivlerinden önemli dosyalar Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde elinin altındaydı. Çalışma yöntemi şöyleydi: Önce çok önemli belgeleri arayıp

---

1 Bu bölüm 1992'de bazı değişikliklerle şu kaynakta yayınlanmıştır: "De politicusals geschiedschrijver, de historicus in de politiek", içinde E. de Moor (ed.), *Elf wijzenvan interpreteren. Essays over het lezen van teksten uit het islamitisch cultuurgebied,* (Nijmegen: Mandara, 1992), s.127-37.

buluyordu, sonra notlar alıyordu ve en sonunda da bu notları düzenli olarak mola veren sekreterlere saatlerce aralıksız dikte ettiriyordu. Her günün sonunda yazılanlar, hemen hemen her akşam yemek, içki içmek ve sohbet etmek için Çankaya Köşkü'ne davet edilen güvenilir dost ve çalışma arkadaşlarına dağıtılıp okutuluyordu. Bundan dolayı, 1927'de Ankara'da Cumhurbaşkanı'nın 1919'dan sonraki olayları ayrıntılı biçimde yazıya döktüğü bilinmeyen bir olay değildi.[2]

Atatürk Mayıs'ın 22'sini 23'üne bağlayan gecede hafif çaplı bir kalp krizi geçirdi.[3] Son dört yıl içinde ikinci defa başına gelen bu olay *Nutuk*'un yazımını geçici olarak kesintiye uğrattı. Atatürk iki hafta dinlendikten sonra, haziran sonuna kadar iyice iyileşmek için İstanbul'a gitti. Bu aslında, 1919 Mayıs'ında terk ettikten sonra eski başkente ilk ayak basışıydı. Boğazın kıyısındaki eski sultanın sarayına, Dolmabahçe'ye yerleşti ve metin üzerinde çalışmaya orada devam etti.

Çalışmaları, 1923'de Atatürk'ün kendisi tarafından kurulan ve o sırada Türkiye'deki tek yasal parti olan CHP'nin ilk kongresinde altı gün sürecek bir konuşma ile sonuçlandı. 15 Ekim'den 20 Ekim'e kadar Atatürk her gün sabahları ve öğle sonrası üçer saat konuşma yaptı. 1925 yılının ilkbaharından itibaren devletin sıkı denetimi altında olan gazeteler Cumhurbaşkanı'nın konuşmalarının özetini günlük olarak yayınladılar.

Konuşmanın (*Nutuk*)[4] konusu, resmî olarak, 1919'da Millî Mücadele'nin başlangıcı ile 1927 yılları arasındaki, yeni Türkiye'nin doğuşunun tarihiydi. Gerçekte öykü aşağı yukarı 1924'ün sonunda biter; 1925-1927 yılları arası, ele alınan dö-

---

2 Şimşir, Bilâl N., *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, (Ankara, 1991), *Nutuk* hakkındaki, daha çok Fransız ve İngiliz arşivlerine dayanan, çağdaş rapor ve belgelerin bir koleksiyonudur.

3 Şehsuvaroğlu, Bedi Nuri, *Atatürk'ün Sağlık Hayatı*, (İstanbul, 1981), s.12.

4 E. N.

nemin yüzde otuzu kadar olsa da, konuşmada yalnızca yüzde 1,5'lik bir yer bulur. Atatürk çalışmaya yaz boyunca devam edebilseydi, bu son döneme daha fazla yer verilebilir miydi; elbette böyle olabilirdi, ama bunu pek sanmıyorum. Son yıllara yer verilmemesinin nedeni konuşmanın asıl amacı dikkate alındığında yeterince açıklanabilir; bu konuya daha sonra döneceğiz.

Nutuk'un Yayımlanmasının Tarihçesi

Parti kongresinden kısa bir süre sonra *Nutuk,* Türk Tayyare Cemiyeti (Türk Hava Kurumu) tarafından basıldı.[5] İki farklı baskısı vardı: Lüks baskı iki ciltti, bu baskının metni İstanbul'da, haritaları ve şekilleri Viyana'da basılmıştı; daha ucuz olan ve halka hitap eden baskı ise daha ucuz kâğıda basılmıştı ve o da iki ciltti. Millî Eğitim Bakanlığı halka hitap eden türden 50.000 adet baskı yapıp dağıtmıştı. Geriye baktığımızda o günün koşullarında Türkiye'de 13,5 milyon insan yaşamaktadır ve bunların yalnızca 1,4 milyon civarı okuma yazma bilmektedir.[6] Bu verilere göre 50.000'lik baskı devasa bir rakamdır (ki bu rakam, günümüz ABD'sinde 10,7 milyonluk bir baskıya eşdeğerdir) ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin en başından beri metne ne kadar büyük önem verdiğini göstermektedir.

Daha sonraki yıllarda orijinal metnin üç farklı baskısı yapılmıştır; bunların hepsi Ocak 1929'dan sonra takdimi yapılan (yeni) Latin alfabesiyle olanlardır. 1934 ve 1938 baskıları Kültür Bakanlığı tarafından yapılmıştır. 1952-1959 yılları baskılarıysa Millî Eğitim Bakanlığı adına *Türk Devrim Enstitüsü* tarafından yapılmıştır. Bu son baskının 1981 yılına kadar on dört defa yeniden

5 Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk,* (Ankara, 1927).

6 1927'de yapılan cumhuriyetin ilk nüfus sayımına göre Türk nüfusun %10,6'sı okuma yazma biliyordu.

basımı yapılmıştır.[7] Ucuz olan ve yüksek oranda sübvanse edilen 1938 baskısı dışındaki bütün baskılar yeni alfabe ile yapılmıştır, ikisi ana metni biri ise belgeleri içeren üç ciltten oluşmaktadır.

Dilbilimsel terimle, yalnızca Osmanlıca belgeler olarak nitelendirilebilecek olan bu baskılar dışında, *Türk Dil Kurumu*, 1963'den itibaren *Söylev* adıyla anılan baskısının en az altı defa basımını yapmıştır. Yeni bir sözcük olan "söylev" "nutuk"un eşanlamlısıdır ve metnin, öz Türkçeye çevrildiğini, dönüştürüldüğünü göstermek için kullanılmaktadır. Asıl metinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin büyük bir kısmı, pek çoğu kurum tarafından yeni türetilmiş Türkçe sözcüklerle değiştirilmiştir. 1973-1975'de Ankara Üniversitesi Basımevi tarafından modernize edilmiş farklı bir tür, bu defa iki cilt hâlinde ve belgeler bölümü olmaksızın yayınlandı.[8] Bu baskı, on yıl kadar önce Türk Dil Kurumu tarafından yapılan ve pek çok kimse tarafından yapay ve özleşmeci olarak görülen basıma bir tepkiydi. Bu defa, 1970'lerin Türkçesine daha yakın olan, daha güncel bir Türkçe kullanılmaya çalışılmıştı. En sonunda, 1981 yılında Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılı kutlamalarından sorumlu heyet, metnin daha erişilebilir olmasını sağlamak amacıyla ve daha zevkli okunabilmesini ümit ederek 1927 Osmanlıca baskısını modern Türkçeye çevirmek için farklı bir girişimde bulunma kararı aldı. Görevi üstlenen Profesör Zeynep Korkmaz kitabın 1991'de tek cilt hâlinde yayınlanmasını sağladı.[9] Ankara'daki Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan bu baskı belki de yapılan çevirilerin (conversions)[10] en başarılısıydı. Bu konuyu, editörlerin metni yenileştirme ça-

7 Kemal Atatürk, *Nutuk, 3 Cilt*, (İstanbul, 1952-9).

8 Kemal Atatürk, *Söylev/Nutuk*, (Ankara, 1973-5).

9 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*. Bugünkü dille yayına hazırlayan Prof. Dr. Zeynep Korkmaz (Ankara, 1991).

10 E. N.

baları kapsamında önemli ölçüde yorum yapması anlamına gelen tercihler içine girmek zorunda kaldıklarını belirtmeden geçmemek gerekir.

Güncel (veya "modern") baskıların ortaya çıkmasının nedeni, Atatürk'ün kitabını okuyup anlayabilecek olan kuşağın tükenmeye başlamasıydı. Atatürk'ün dili son dönem Osmanlıcasıydı. O, kendi üslubunu, okul arkadaşı Jön Türk şair ve hatip Ömer Naci sayesinde eserleriyle tanıştığı, 19. yüzyıl ortalarının büyük yazar ve siyasetçisi Namık Kemal'in üslubu üzerine kurmuştu.[11] Her ne kadar Namık Kemal'in üslubunun 1860 ve 1870'lerde yenilikçi, sade ve modern olduğu düşünülmüşse de, onun kullandığı dil Arapça ve Farsçadan alınan kelimeler ve gramer unsurlarıyla doluydu. Aynı şeyin Atatürk'ün *Nutuk*'ta kullandığı dil için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Kullanılan kelime dağarcığının yüzde 85'i bu dillerden gelmeydi. Türkiye'nin 1930'lardan sonra yaşadığı dil reformu, günümüzde Türklerin metni özel bir eğitim almadan okuyamaması sonucunu doğuracak derecede büyük bir etki yaratmıştı.

Metnin modern Türkçeye dönüştürülmüş biçimi, farklı basımlarda "sadeleştirme" ve "özleştirme" olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde süreç genellikle "Türkçeye çevrilme" olarak adlandırılmaktadır; bu ifadenin tercihi modern Türklerin artık Osmanlıcayı kendi dillerinin bir parçası olarak görmediklerini gösteriyor. Bunun modern Türkiye'nin kurucusunun dili için bile doğru olması bir ironidir.

Aynı zamanda *Milliyet* gazetesi tarafından sadeleştirilmiş bir baskısı da vardır. Ayrıca *Nutuk* geçen yıllar içinde çizgi roman tarzı kitapların da konusu olmuştur.

Nutuk yayınlandıktan hemen sonra Fransızca, Almanca ve İngilizceye çevrilmiştir. Bu çevirilerin hepsi Almanya

---

11 Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, (İstanbul, 1968), s.31 ve 551.

Leipzig'deki Koehler Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Dr. Paul Roth[12] tarafından yapılan Almanca çeviri mükemmeldir, fakat Almancadan yapılan diğer iki çeviri güvenilir değildir. Ne var ki, İngilizce çeviri[13], Türkiye Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1962 ve 1973'de iki defa basılmıştır. 1929-1934 yıllarında Moskova'da dört cilt hâlinde bir Rusça çeviri yayınlanmıştır.

Nutuk'un gördüğü ilgiye ve 1919 ve 1927 yılları arası Türkiye tarihine ilişkin temel anlatı olma bakımından kazandığı güce bakarak, hâlâ gerçek anlamda akademik ve eleştirel bir baskısının olmaması şaşırtıcıdır. Sekreterleri tarafından daktiloyla yazılan müsveddeler üzerinde Atatürk'ün kendisinin yaptığı düzeltmeler dâhil, elyazmaları, o hayattayken Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde tutuldu; daha sonra Ankara'da Ziraat Bankası'nın kasasında saklandı. Ardından, belki de Türkiye'deki tüm arşivlerin en erişilmezi olan Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'na (ATASE) taşındı. Bildiğimiz kadarıyla hâlâ burada saklanmaktadır. Elyazmalarına, mevcut arşivlere ve Atatürk'ün çağdaşlarına dayanan eleştirel bir edisyon kuşkusuz çok önemli bir boşluğu dolduracaktır. Son zamanlarda, 2008 ilkbaharında, önde gelen Türk tarihçilerinden bir ekip (Ahmet Kuyaş, Cemil Koçak, Mete Tuncay ve Zafer Toprak) metnin Atatürk'ün çağdaşlarından delillerle karşılaştırılmış, eleştirel bir kopyasını çıkarma niye lerini açıkladılar.[14] Böyle bir edisyon geleceğe dönük önemli bir adım olacaktır. Ancak proje elyazmalarına değil, 1927'de yayınlanmış olan baskısına dayanmaktadır.

12 Gasi Mustafa Kemal Pascha, *Die neue Türkei 1919-1927: Rede gehalten in Angora vom 15-20. Oktober 1927 vor den Abgeordneten und Delegierten der republikanischen Volkspartei*, (Leipzig, 1928-9).

13 *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal. President of the Turkish Republic*, (Leipzig, 1929) (çeviri: anonim)

14 Bkz. http://www.habertek.net/article.php?article_id=3900.

Nutuk'un Türk Tarih Yazınına Etkisi

Nutuk'un millî direniş hareketine ve Türkiye'nin doğuşuna ilişkin hem Türkiye içinde hem de yurt dışında tarih yazını üzerinde çok büyük etkisi oldu. Okullar ve üniversiteler için yazılmış Türkçe tarih ders kitapları *Nutuk*'un özetini ve bazen de bir bölümünü içermekteydiler. Türkiye üzerine popüler ve akademik yayınların çoğunda *Nutuk*'un olayları sunuş biçimine genel olarak bağlı kalındı. Bu, hem Türkiye'de hem de Türkiye dışında yapılan yayınlar için doğrudur.

Hiç kuşkusuz modern Türkiye'nin özgürleştiricisi ve kurucusu olarak Atatürk'ün tartışılmaz konumu, onun sözlerinin nesnel hakikat olarak kabul edilmesini kısmen açıklar. Türkiye'de Atatürk'e iftirayı yasaklayan bir yasanın olması da bunda önemli rol oynamıştır; fakat bunların ötesinde, Atatürk'ü inceleme hususunda bağımsız kaynakları ne ölçüde kullandığımız da önemlidir. Bu konuda durum tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Türkiye, arşivlerin kısıtlı olarak kullandırılması nedeniyle hem ülke içindeki hem de dışındaki tarihçilerce yıllarca eleştirildi ve gerçekten de bu eleştiriler haklıydı. Fakat 1989'dan bu yana devlet arşivindeki temel koleksiyonun (*Başbakanlık Arşivi* içinde yer alan Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri) kataloglanışında ve erişilebilirliğinde önemli iyileştirmeler yapıldı. Artık elli yıldan daha eski belgeler, bazı istisnalar dışında kataloglanmış ve şu anda tarihçilerin ücretsiz olarak erişimine açılmıştır.

Fakat bu, *Nutuk* araştırmalarına ilişkin tüm sorunların tümüyle çözüldüğü anlamına gelmez. *Nutuk*'un temel konusu olan, Millî Mücadele'nin ve Cumhuriyet'in doğuşunun tarihi için, ATASE koleksiyonları ve Cumhurbaşkanlığı arşivleri (Atatürk Arşivi burada yer alır) en önemli kaynak arşivlerdir ve bunlar çok daha az erişilebilir durumdadırlar. Günümüzde de geçerli olan bu du-

rumdan dolayı, yalnızca yabancı tarihçiler değil, Türk tarihçiler de İngiltere, Birleşik Devletler, Fransa, Almanya ve Rusya arşivlerine başvurmaktadırlar. Ancak bu kaynaklar Türkçe kaynakların yerini kısmen tutabilmekte ve *Nutuk*'un gerçek konusu ile ilgili olarak çok az kullanışlı görünmektedirler.

Türkiye'de, ortaöğretim ve yükseköğretimde okutulması zorunlu bir konu olan "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi"ne büyük önem atfedilmesine rağmen henüz Türk bağımsızlık hareketinin belgelerinin sistemli basımı yapılmamıştır. *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun çıkarıldığı ve çok sıkı bir sansürün uygulanmaya konulduğu Mart 1925'e kadar olan dönem için, Türk basını oldukça kullanışlı bir kaynaktır. Bu tarihten önce, II. Meşrutiyet döneminde gelişmiş bir iletişim aracı hâline gelmiş olan basın oldukça aktif ve eleştireldi.

Son olarak, yararlanabileceğimiz Atatürk'ün çağdaşlarının ve meslektaşlarının görüşleri vardır. Onların neredeyse istisnasız hepsi anılarını, Türk siyasal sisteminin liberalleşmesi ve sansürün yumuşamaya başlamasıyla birlikte elverişli bir iklimin ortaya çıktığı 1950'li yıllardan sonra yayınlamıştır. Türkçe açısından şunu söylemek gerekir; aşağı yukarı yirmi beş yıl boyunca *Nutuk*'un doğruluğu hiç sorgulanmadı. Yirmi beş yıl, Cumhuriyet döneminde gelişmekte olan tarih yazınına tamamıyla egemen olmak için yeterli bir süredir. 1950'li yıllardan sonra *Nutuk*'ta anlatılanları daha farklı biçimde ele alan hatıratların sayısı artmaya başladı; ancak onlar da *Nutuk*'u açık biçimde sorgulayamadı. Onların kurumsallaşmış tarih anlayışını, yani okullarda ve üniversitelerde öğretilen resmî tarihi, etkileyebilmeleri artık çok zordu. Atatürk'ün tanıklığına dayanan resmî versiyon, tarih ders kitaplarına ve tarihe giriş kitaplarına iyice yerleşmişti. 1960'lardan sonra Kemalizm'e ideolojik karşı çıkışların artmasıyla, "Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi"nin bir pan-

zehir olarak doğru öğretimi, zaten genel olarak Atatürkçülüğün tanıtımını üstlenmiş olan, ancak özellikle Cumhuriyet'in 50. Yılı (1973'de, ordu destekli 1971-73 vesayet rejiminin sonlarında), Atatürk'ün 100. doğum yılı (1981, Kenan Evren'in öncülüğündeki darbeden bir yıl sonra) ve Cumhuriyet'in 75. Yılı kutlamalarıyla (1998, İslamcı Necmettin Erbakan Hükümeti'nin ordu taraftan iktidardan uzaklaştırılmasından bir yıl sonra) bu konudaki çabalarını iyice artıran Kemalist devletin gözünde daha fazla önem kazandı.

Nutuk Ne Hakkındadır?

Kendi sözcükleriyle söylemek gerekirse Atatürk'ün amacı, "Millî hayatı hitam bulmuş farz edilen büyük bir milletin; istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, millî ve asrî bir devleti, nasıl kurduğunu," açıklamaktı. Eğer "Milletim için ve müstakbel evlâtlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek, bazı noktalar, tebarüz ettirebilmiş isem, kendimi bahtiyar addedeceğim." ifadesini kullanmıştır.[15]

Genellikle, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'u temel olarak bağımsızlık mücadelesini ve Cumhuriyet'in kuruluşunun tarihini ortaya koymak amacıyla yazdığı biçimindeki iddiası hem Türkiye'de hem de Türkiye dışında kabul görmüştür. 1970'lerden itibaren, Türkiye'de metnin doğrudan doğruya tarih olarak mı yoksa tarih yazınının bir kaynağı olarak mı görüleceği ve Atatürk gibi bir siyasetçinin tarihi gelecek kuşaklara bırakmak yerine, kendisinin yazmasının doğru olup olmayacağı hususu, zaman zaman tartışma konusu olmuştur.[16] *Nutuk*'u Atatürk'ün sembolik

15 *Nutuk*, 1952 edisyonu (1967 basımı), c.2, s.897.

16 Felsefe Kurumu Seminerleri (1974-1975). *Türkiye' de Tarih Eğitimi*, (Ankara, 1977), s.258, 404-32.

olarak bir dönemi kapatıp geleceğe işaret ettiği bir manifesto olarak nitelendiren bazı yorumcular, eserin siyasi bir belge olduğunu kabul etme eğilimindedirler. En nihayetinde o, "Bunun belirli bir sona ulaşan bir dönemin hikâyesi olduğu"nu vurgulamıyor mu? Ancak konunun bu yönü, tartışmalarda nadiren öne çıkmakta, genellikle anlatılanların doğruluğunu ve güvenirliğini zayıflatan bir şey olarak görülmemektedir. Türk tarihçilerinin gözünde *Nutuk*'un güvenirliği çok sayıda orijinal belgenin dâhil edilmesiyle sağlanmıştır. Bunların Atatürk'ün kendisi tarafından seçilmiş olması bir sorun olarak görülmez.

Bana göre, bu yaklaşım *Nutuk*'un ne hakkında olduğunu ve niçin yazıldığını anlama konusunda tamamıyla başarısız olmaktadır. Eserin gerçek işlevini anlamak için yazıldığı zamanı ve bağlamı göz önünde bulundurmamız gerekir.

Nutuk'un Ekim 1927'de okunmasından hemen önceki yıllar, yalnızca geniş kapsamlı radikal reformların yapıldığı bir dönem değil, aynı zamanda her türlü siyasal muhalefetin bastırıldığı bir dönemdi. Halk Partisi içindeki otoriter rejim ve radikal reform taraftarları ile ılımlı liberaller arasındaki gerilimler, 1924 yılında parti içinde bölünmeye ve millî kurtuluş savaşında liderlik rolü oynamış bir grup isim tarafından *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kurulmasına yol açmıştı. Fevzi Çakmak (Genelkurmay Başkanı) ve İsmet İnönü (Başbakan) dışındaki Kurtuluş Savaşı'nın tüm üst düzey komutanları (örneğin, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Ali Fuat [Cebesoy],[17] Cafer Tayyar [Eğilmez], Hüseyin Rauf [Orbay]) muhalefete katıldı. Başlangıçta muhalefete hoşgörü gösterilmiş olsa da, Şubat 1925'te Güneydoğu'da başlayan Kürt isyanı CHP içindeki radikaller tarafından, sıkıyö-

17 Türkiye'de soyad kullanımı zorunluluğu 1934'te getirildi. Daha çok soyadları ile değil fakat adları ile veya genç yaşta verilen adlar ile tanınan tarihi kişilerin soyadları parantez içinde belirtilmiştir.

netim ilan etmek, *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nu çıkarmak ve rejim muhaliflerini yargılayan *İstiklal Mahkemeleri* kurmak için bahane edildi. Kürt isyanı bastırıldı; fakat onunla birlikte muhalif parti ve bağımsız basın da bastırıldı.

1926 yazında, Cumhurbaşkanı'na yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkarılması, Atatürk'ün ve onun siyasal partisinin tüm rakiplerinin tasfiye edilmesine neden oldu. Biri Ankara'da diğeri İzmir'de olmak üzere yapılan iki göstermelik duruşmada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalan liderleri ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın üst düzey yöneticileri suça karışmakla yargılandı. Cavit ve Dr. Nâzım gibi eski İttihatçı liderlerin pek çoğu ölüm cezasına çarptırıldı ve idam edildi. Fakat, Kurtuluş Savaşı'nın kahramanlarını ve halk arasında, özellikle de ordu içinde, çok büyük itibar sahibi olmaları nedeniyle eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerini benzer bir uygulamaya tabi tutmak çok riskliydi. Mahkûm edilen tek eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası lideri Hüseyin Rauf (Orbay) oldu. Bu eski komutan (Deniz Yüzbaşı), Balkan Savaşı'nda Hamidiye Savaş gemisi ile yaptığı kahramanlıklar dolayısıyla, millî bir kahramandı ve Mart 1920'de İngilizler tarafından tutuklanıncaya kadar Kurtuluş Savaşı'nın en önemli ikinci ismiydi. Aşağı yukarı iki yıl Malta'da hapis kaldıktan sonra geri döndü ve 1922-23 yıllarında millî kurtuluş hareketinin başbakanlığını yaptı. 1923'te Atatürk ile aralarının açılmasından sonra, 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın lideri oldu. Muhalif partinin baskıya uğraması üzerine ülkeyi terk etti ve Londra'ya yerleşti. İzmir İstiklal Mahkemesi, Haziran 1926'da *gıyabında* Hüseyin Rauf'u 10 yıl ağırlaştırılmış hapis cezasına çarptırdı, fakat Rauf, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı'na hitaben yazılmış iki açık mektup ile kendisini savundu. Bu mektuplarda, suçlanan parlamenterlerin pek çoğunun Anayasa'ya göre dokunulmazlık

hakkı olduğunu belirterek, hükümetin ve İstiklâl Mahkemesi'nin tutumunu yasa dışı olarak nitelendirdi. Mektupların birer kopyası Türk basınının önde gelen gazetelerine gönderildi.

Atatürk *Nutuk*'u yazmaya başladığında bu olayların üzerinden yalnızca birkaç ay geçmişti ve generallerin durumu ve onlara mahkemede nasıl muamele edildiği hâlâ halk arasında tartışılmaktaydı. *Nutuk*'un, her şeyden önce Atatürk tarafından altı ay öncesinin siyasal tasfiyelerini savunmak amacıyla yapılmış bir girişim olarak görülmesi ve okunması gerektiğine ikna olmuş durumdayım. Muhalefet liderlerinin eleştirisi, 1919 ve 1922 yılları arasındaki bağımsızlık mücadelesinde onların rolünün sistemli biçimde küçük görülmesi *Nutuk*'ta tekrar tekrar karşımıza çıkan temalardır. *Nutuk*'un en azından 52 sayfası muhalif liderlere yöneltilmiş eleştiri, ima ve suçlamalara ayrılmıştır.[18] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın en önemli iki lideri, Hüseyin Rauf (Orbay) ve Kâzım Karabekir, şiddetli hücumlar için diğerlerinden ayrılmıştır. Ayrıca metnin yüzde 20'si Cumhuriyet'in 1923'te ilanından sonra Millî Mücadele'deki bölünmeye ve muhalefetin ortaya çıkmasına ayrılmıştır. Süreç, esas olarak aydınlatılamamış, Rauf'un telkinlerine dayanan bir askerî darbe girişimi olarak anlatılmaktadır. Böyle bir bağlam dikkate alındığında, *Nutuk*'un anlattığı sürecin 1925 başlarında bitmesi oldukça mantıklı görünmektedir; çünkü bu yılın haziran ayına gelindiğinde muhalefet artık tam olarak etkisiz hâle getirilmişti.

1925-1926'ların olayları Atatürk tarafından kısa bir paragrafta şöyle özetlenmiştir:

Netice, bittabi, cumhuriyetin muvaffakiyetiyle tecelli etti. Asiler imha edildi. Fakat, cumhuriyet düşmanları, büyük

18 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, (Leiden, 1984), s.162.

> komplonun safahatı hitam bulduğunu kabul etmediler. Namerdane, son teşebbüse giriştiler. Bu teşebbüs İzmir suikastı suretinde tezahür etti. Cümhuriyet mahkemelerinin kahhar pençesi, bu defa da, cümhuriyeti, suikastçilerin elinden kurtarmaya muvaffak oldu.[19]

Eğer *Nutuk*'un gerçek niteliğinin bugün de ateşli biçimde tartışılmakta olan siyasal tasfiyelerin bir savunması ve hatta mazereti (apolojisi) olduğunu kabul edersek, onun bazı yerlerde tarihsel gerçeklerin oldukça orantısız bir manzarasını verdiğini görmek bizi şaşırtmaz. Bunun nerede çok aşikâr bir durum olduğunu özetleyelim. Gerçekte olmayan kırılmalar ya da devamlılıklara gönderme yaptıkları için, öykünün bu dönemin tarihinin açık biçimde ya da ima yoluyla çarpıtılmış bir görüntüsünü sunan kısımları, sayısı kaç tane olursa olsun her türlü ayrıntıdan daha önemlidir.

Nutuk Atatürk'ün Anadolu'ya geçişi ile başlıyor. İlk cümlesi şöyle: "1919 yılı Mayısı'nın 19'uncu günü Samsun'a çıktım." Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun o sıradaki durumu betimleniyor: İmparatorluğun parçalanmasına karşı direnme çağrısı yapan bazı yerel gruplar dışında, İmparatorluk tükenmiştir ve ümitsizlik içindedir. Bu resim gerçeği birkaç bakımdan çarpıtmaktadır. Birinci olarak, bölgesel direniş komiteleri, büyük olasılıkla Atatürk'ün Doğu ve İç Anadolu ordu müfettişi olarak atanmasını da sağlayan, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) tarafından kurulan ve elemanları İTC tarafından temin edilen bir merkezi örgütün buyruğu ile oluşturuldu. Anadolu'ya geldiği zaman direniş hareketleri en azından altı aylık bir deneyime sahiptiler. Atatürk, İttihatçıları, kendi bağımsız Anadolu teşkilatında kontrolü ele geçirmeye çalışan gaspçılar olarak betimler;

19 *Nutuk*, c.2, s.893-4. (Orijinal metin. E. N.).

oysa gerçekte *onların* kurduğu teşkilatta giderek yükselmeyi başaran *kendisiy*di. Böylece onun bu anlatımında, I. Dünya Savaşı'nın bitişinden önceki dönem (II. Meşrutiyet dönemi) ile millî kurtuluş hareketi arasındaki devamlılık bulanıktır.[20]

İkinci olarak, Atatürk, *Nutuk* boyunca bağımsızlık mücadelesinin yeni bir millî Türk devleti kurmak için verildiğini öne sürer. Bütün hareketlerinin bu plana uygun olduğunu fakat planın "Millî bir sır" olduğunu ve zamanı geldikçe açıklandığını belirtir. Geniş kapsamlı reformlarını hayata geçirdikçe (saltanatın ve halifeliğin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, Ankara'nın başkent yapılması vb.) geleceği göremeyen birlikte yola çıktıkları dar görüşlü eski arkadaşlarının kendisini terk ettiğini belirtir. Bu tür bir çarpıtma nedeniyle üzeri örtülen husus bağımsızlık mücadelesinin İstanbul'un işgal altında olduğu bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun (veya onun bir kısmının) bağımsız varlığının sürdürülmesi adına yapıldığı gerçeğidir. Rol alanların çoğunluğu (yönetici kadronun çoğu dâhil olmak üzere) hiç kuşkusuz "padişah ve ülke" için savaştıklarını düşündü. 1921'deki Sakarya Savaşı'ndan sonra askerlere takılan savaş madalyalarının Osmanlı'ya ait olması önemlidir; aynı düzeyde önemli diğer uygulama ise 1922 yılına kadar Sultan'ın doğum gününün Ankara'da resmî olarak kutlanmasıdır. Atatürk bir Türk millî devleti kurma düşüncesine sahip olabilir, ancak hiç kuşku yok ki hareketi motive eden şey bu düşünce değildi.

Üçüncü çarpıtma ise, 1919-1922'lerin millî hareketi ile 1927'lerin CHP'si arasında var olduğu düşünülen devamlılıktır. Bağımsızlık mücadelesi, İstanbul'dan kaçmayı başaran eski Osmanlı mebusları, önde gelen ordu komutanları, İTC'nin

---

20 Bu *Unionist Factor* adlı eserimin temel iddiasıdır.

eski vilayet/il başkanları, eşraf ve din adamlarından oluşan Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilmiştir. 1923 yazındaki ikinci meclis seçimlerine yalnızca Atatürk tarafından belirlenen adayların katılmasına izin verildi, bunun bir sonucu olarak da bu ikinci meclis ağırlıklı olarak Atatürk taraftarı subay ve bürokratlardan oluştu. Bu meclisteki temsilciler ilk olarak 9 Ağustos'ta toplandı. Kendilerini *Halk Fırkası*'nın Meclis'teki temsilcileri olarak yeniden tanımladılar ve yeni partinin millî bağımsızlık hareketinin bütün maddi ve manevi varlıklarının sahibi olacağına karar verdiler. Millî kurtuluş mücadelesi böylece Halk Fırkası ile tam olarak özdeşleştirildi; bu gelişme sayesinde Atatürk ve onun çevresindekiler, eski bağımsızlık hareketi liderlerini, 1924'de partiyi terk ettikleri zaman "vatan haini" olarak ilan edebildiler.

Bu üçüncü çarpıtmada yalnızca *Nutuk* metni rol oynamaz. Söylevin verildiği (*Nutuk*'un okunduğu) yer de önemlidir. Resmî olarak *Nutuk*, Halk Fırkası'nın (o zamandan sonra Cumhuriyet Halk Partisi) kongresine bir rapor olarak sunulmuş ve kongre tarafından da böyle kabul edilmişti. Atatürk'ün 1919-1923 yılları arasındaki faaliyetleri, parti temsilcilerine haklı gösterilmesi için 1923'ten sonra kurulan parti tarihinin bir parçası sayılmıştır. Örneğin, 1927 kongresi resmî olarak her zaman Halk Partisi'nin "İkinci Kongre"si olarak adlandırılmıştır. Millî direniş hareketinin, Eylül 1919'da Sivas'ta toplanan ilk kongresi partinin "Birinci Kongre"si olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda anlatılanlarla, bir tarih eserinin taşıması gereken niteliklere açıkça sahip olan *Nutuk*'un, biçiminin ve içeriğinin en nihayetinde Atatürk'ün döneminin siyasal gündemi tarafından belirlendiğini gösterebilmiş olmayı ümit ediyorum. *Nutuk*, kendisini savunmak, kendi konumunu güçlendirmek ve güçlü konumunu sağlamlaştırmak (bu amaçlar 1923 ve 1926 arasın-

da aşama aşama başarılmıştır) için tarih yazınına el atan bir siyasetçinin ürünüdür.

Aynı zamanda, *Nutuk*'ta ortaya konulan versiyonu sorgulayan, hatta benim yaptığım gibi onun tarihsel özelliğini tartışan tarihçiler kendilerini bir siyasal tartışmanın ortasında bulurlar. Bu durumun, benzer yaklaşıma sahip Türk tarihçileri için de doğru olduğunda kuşku yoktur ve hatta olaylar arasında *Nutuk*'dakinden farklı bir ilişki kuran tarihçilerin bile farklılıklarını açıkça ifade etmemelerinin nedenlerinden birisi de budur. *Nutuk*'a dayalı resmî Türk tarih yazını, büyük ölçüde Türk toplumu içindeki sosyal, etnik ve dinî ayrılıkları zararsız kılmaya yönelik bir araçtır. Ulusun etrafında toplanabileceği bir şey varsa, o da modern Türk tarihindeki kahramanlık dönemi ve onun kahramanı yani Cumhuriyet'in kurucusudur. Atatürk'ün rolüne yönelik eleştirel bir tutum neredeyse bütünüyle siyasal gündemi aşırıya kaçan çevrelere özgüdür ki, bu çevreler içinde de bu eleştiriler sıklıkla komplo teorileri ve söylentiler biçiminde yer almaktadır. Bu nedenle, yakın tarihin gerçekçi bir değerlendirmesinin Türklere yararlı olabileceğine inandığı hâlde, Atatürk'ün versiyonu ile karşılaşan modern Türkiye tarihçisinin bu duyarlılıkları göz önünde bulundurması bir sorumluluktur. Bir siyasetçinin 1927 yılındaki bir tarihçi olarak davranma kararı, günümüz tarihçilerini siyasal biçimde davranmaya işte bu şekilde zorlamaktadır.

2. Bir Tarih Kaynağı Olarak Jön Türk Anıları: Kâzım Karabekir'in Kitabı *İstiklâl Harbimiz*[1]

Batılı tarihçiler, genellikle iyi bir tarihsel araştırmanın, özellikle modern dönemle ilgiliyse, birincil kaynaklara dayanmak zorunda olduğu iddiasını veri olarak almaktadırlar. Tarihçilerin dilinde bu neredeyse her zaman arşiv anlamına gelmektedir. Ancak, Orta Doğu üzerine çalışan bir tarihçi için ilgili arşivlere başvurmak çoğu zaman olanaksızdır. Eski koleksiyonlar çoğu zaman yetersiz biçimde sistematize edilmiş ve kataloglanmıştır. Modern arşivlerin ise onların koruyucusu olan Orta Doğu devletleri tarafından araştırmacılara, özellikle yabancı olanlara açılmamasını gerektirecek derecede hassas konular içerdiği düşünülmektedir. Bu durum Türkiye için de geçerlidir. Türkiye'de de, 1980'lerin sonlarına değin arşivlere erişim, Türk tarihçiler için bile sınırlıydı. Osmanlı devlet arşivinin de dâhil edildiği *Başbakanlık Arşivi*, 1914 yılı sonrası dönem için, tüm araştırmacılara, amaçları ve niyetleri ne olursa olsun kapalıydı. O zamandan bu yana durum oldukça değişti. Bütün koleksiyonlar herkese açık olmasa da erişim politikası çok daha serbestleşti, kataloglama oldukça ilerledi ve şu anda malzemeleri kopyalamak için mükemmel imkânlar mevcut.

---

1 İlk önce: "Young Turk memoirs as a historical source" olarak yayınlanmıştır, *Middle Eastern Studies*, 22/4, (1986), s.561-70. (Bazı ekler yapılarak çevrilmiştir: "Kâzım Karabekir ve *İstiklâl Harbimiz* kitabı", *Tarih ve Toplum*, 38, [1986], s.339-43).

Arşivlere erişimin sınırlı olduğu bir durumda modern Türkiye'de tarihsel olayların nasıl görüldüğünü değerlendirmeye çalışan tarihçiler, geçici de olsa, birincil arşiv kaynaklarının yerini alabilecek alternatif kaynaklar aramak zorundadırlar. Bu alternatif kaynaklar arasında yabancı arşiv koleksiyonları, yayınlanmış belge koleksiyonları,[2] dönemin Türk ve yabancı basını,[3] dönemin kahramanlarının anı ve otobiyografileri yer almaktadır.

En son anılan kategorideki çalışmaların çoğu, Türkiye'de önceki yüzyılın ikinci yarısında özellikle 1950'lerde ve 1960'larda ortaya çıktı.[4] Çoğu kez millî bağımsızlık hareketi ve Kemalist "devrim" hakkında genel kabul görmüş Türk tarih yazınınınkilerden önemli derecede ayrılan olgular ve düşünceler sundular. Yer yer Atatürk'e oldukça güçlü eleştiriler yönelten Halide Edip'in (Adıvar) millî direniş mücadelesini ele aldığı yayınları en önemliler arasında yer almaktadır. Halide Edip tanınmış bir yazar ve eğitimciydi; fakat direniş hareketinin önde gelenlerinden değildi (bu açıdan bakacak olarsak eşi Abdülhak Adnan Adıvar çok daha önemliydi). Bununla birlikte, Halide Edip'in 1928'de basılan *Ateşten Gömlek* (*Turkish Ordeal*)[5] adlı kitabı çok etkiliydi; aslında İngilizce olarak yazılan ve Türkçeye bir kuşak sonra tercüme edilen kitabın Avrupa ve Amerika'da okuyucu kitlesinin olması önemini daha da artırmıştı.

2 Örneğin, 1973'ten bu yana Bilâl N. Şimşir tarafından yayınlanan koleksiyonlar (Şimşir, Bilâl N, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, [Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973], c.1, 1975; c.2, 1979; c.3), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* ve *Tarih Vesikaları* gibi Türkçe dergiler.

3 Erken dönem Türk gazetelerinin geniş bir koleksiyonu Ankara'daki *Millî Kütüphane*'de ve İstanbul'daki *Atatürk Kitaplığı*'nda mevcuttur.

4 Örneğin, şu yazarlara ait çalışmalar: Ali İhsan Sâbis (1943, 1951-2), Ali Fuat (Cebesoy) (1953, 1955, 1960), Kâzım Nami Duru (1957), Kılıç Ali (1955), Hüsey Rauf [Orbay] (1962-3), Mazhar Müfit Kansu (1966), Mahmut Celâl Bayar (1967), Kâzım Özalp (1971), Halil Kut (1972) ve Rıza Nur (1967-8).

5 Halide Edib (Adıvar), *The Turkish Ordeal. Being the Further Memoirs of Halide Edib*, (New York/London, 1928).

Bir önceki bölümde bahsedildiği gibi, 1920'lerin ortalarından bu yana, Atatürk'ün kendi versiyonu[6] temelinde gelişen ve o zamandan beri okul kitaplarıyla, resmî yayınlarla ve popüler tarih kitaplarıyla kutsallaştırılan ve *Türk Tarih Kurumu*[7] tarafından titizlikle korunan bir "resmî" veya "Ortodoks" tarih geleneğinin var olduğu kolaylıkla gözlenebilir. Bazıları oldukça fazla bir okuyucu kitlesine sahip olsa da, karşıt görüşlü anılar ve otobiyografilerin bu geleneği çok fazla etkilemediğini görüyoruz. Ancak, diğer kaynak türleriyle birlikte ve kendi aralarında karşılaştırılarak kullanıldıklarında, bu çalışmalar Kemalist gelenek tarafından yaratılan resmin yeniden çizilmesi için önemli olanaklar sunabilirler.

Bu anılar ve otobiyografilerin tarihçiler için değeri çoğu zaman öngörülebilir nitelikte değildir. Bu olgu, birçok faktör tarafından belirlenir. Her şeyden önce yazarın karakteri ve yazmaktaki amacı önemli rol oynamaktadır. Yazar yazısını belirli koşullar kümesi içinde yazmaktadır ve yazarın betimlediği olaylar ile yazının kaleme alındığı zaman arasında büyük bir zaman aralığı vardır. Türkiye'de siyasal iklim ancak 1950'lerden sonra serbestleşmeye başladığı için pek çok hatırat konu edindikleri olayların meydana gelişinden 25-30 yıl sonra basılmıştır (Bu elbette onların hepsinin basıldıkları yıllarda yazıldığı anlamına gelmez). Aynı zamanda anıların anlatım biçimleri arasında da çok fazla farklılıklar vardır. Bazı durumlarda sözlü olarak anlatılanların veya notların kahramanın kendisi veya Cemal Kutay,

6 Atatürk'ün (Ocak 1922'de) *Vakit*'te ve (Mart 1926'da) *Milliyet*'te ve 1927'de CHP kongresinde okuduğu *Nutuk*'ta ortaya koyduğu gibi.

7 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, (Leiden: Brill, 1984), s.24-30. "Resmî" Kemalist geleneğin bütün özelliklerini taşıyan yaygın biçimde kullanılan Türk devrim tarihi örneği için bakınız; Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, (İstanbul: Tekin, 1982).

Feridun Kandemir veya Samih Nafiz Tansu gibi Türkiye'nin tarihi konularına ilgi duyan popüler tarihçileri veya gazetecileri tarafından kitaba dönüştürüldüğünü görüyoruz. Önemli bir Jön Türk subayı olan ve daha sonra Türkiye'de başbakanlık yapan Ali Fethi'nin (Okyar)[8] anıları ile I. Dünya Savaşı ve 1918 sonrası bağımsızlık hareketinde önemli roller üstlenen Türk gizli servisi *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın önde gelen üyelerinden olan Hüsamettin Ertürk[9] ve *Kuşçubaşızade* Eşref'in anıları[10] bu türün örnekleri arasında yer alır.[11] Bu türdeki anılar genellikle belgelerle desteklenmemiştir ve genel okuyucu için daha çok bir boş zaman değerlendirme aracı olmaktadırlar. Bilgi ve kontrol edilebilirlik açısından bakacak olursak, spektrumun diğer tarafında, gerçekten de basılmış (bazen çok sayıda) belgeler arasında kurulan bağlara dayanan metinlerden oluşun çalışmalar yer almaktadır. Bu türün örnekleri arasında ise, 1927 tarihli Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi eseri olan *Nutuk*,[12] ve ancak 1968 yılın-

8 Kutay, Cemal (ed.) "Fethi Okyar", içinde, *Üç Devirde Bir Adam*, (İstanbul: Tercüman, 1980).

9 Hüsamettin Ertürk *Teşkilât-ı Mahsusa*'nın önde gelen kurmay subaylarındandı. 1918'de, savaş sonrasında, Enver Paşa ona teşkilatı gelecekteki millî direniş hareketinin bir aracı olmak üzere bozulmamış biçimde tutma emri verdi. Mart 1920'den sonra, Ankara'daki Genelkurmay ile İstanbul'daki milliyetçi yeraltı çalışmaları arasında irtibat subaylığı görevi yaptı. Anıları yayınlandı: Ertürk, Hüsamettin (Samih Nafiz Tansu, ed.), *İki Devrin Perde Arkası*, (İstanbul: Nurgök, 1957).

10 Eşref, *Teşkilât*'ın önemli bir alay komutanıydı. Onun el yazısı ile yazılmış anıları Cemal Kutay tarafından yazılmış çok sayıda kitabın temeli olmuştur ve Celâl Bayar'ın anılarında yoğun biçimde kullanılmıştır.

11 Kutay, Cemal, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa*, (İstanbul: Tarih, 1962); Stoddard, Philip H., *The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918. A Preliminary Study of the Teskilat-i Mahsusa*, (yayınlanmamış doktora tezi, Princeton, 1963, Esşref ile görüşme yapılmış) ve Zürcher, *The Unionist Factor*, s.83-8.

12 *Nutuk*'un pek çok edisyonu vardır (birinci bölüme bkz.). En çok bilinen modern Türkçe versiyonu (benim de kullandığım) şudur: Kemal Atatürk, *Nutuk*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1967) 3 c.1963'te İstanbul'da basılan İngilizce versiyonu (*A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927*) güvenilmezdir.

da okura ulaşabilen Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz*[13] yer almaktadır. Aşağıdaki analizde Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz* adlı eseri, bu tür malzemenin potansiyelini ortaya koymaya yarayan bir örnek olarak ele alınacaktır.

Tarihini ve içeriğini incelemeye başlamadan önce, eserin yazarının, yani Modern Türkiye'nin ilk dönem tarihinin ana figürlerinden birisi olan Kâzım Karabekir Paşa'nın (1882-1948) kısa bir biyografik resmini sunmak yerinde olur.

Babası bir Osmanlı paşası olan Kâzım Karabekir 1882 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. Fatih ve Kuleli askerî okullarından sonra Pangaltı'daki *Harbiye Mektebi* ve *Erkân-ı Harbiye Mektebi*'nde eğitim aldı. 1905 yılında kendi sınıfının birincisi olarak mezun oldu. Harbiye Mektebi'nde kendisinden bir üst sınıfta olan, daha sonra Atatürk ismini alan Mustafa Kemal ile tanıştı. Aralık 1906'da Makedonya'daki Üçüncü Ordu'da kurmay subay olarak görev yaparken *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'ne katıldı. Bu, 1906'da Selanik'te kurulan ve 1907'de Ali Rıza'nın Paris'teki *İttihat ve Terakki Cemiyeti* ile birleşen ve Haziran 1908'de devrimi, sonraki ismiyle II. Meşrutiyet'i, gerçekleştiren gizli dernektir (committee).[14] Karabekir, Manastır'daki (bugünkü Bitola) çok önemli hücreyi kurarken Enver ile yakın işbirliği içinde çalıştı. Fakat İTC içinde hiçbir zaman önemli bir rol oynamadı. Bunun yerine askerlik mesleğine odaklandı. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya Cephesi, Irak'ta ve Çanakkale Boğazı'nda savaştı. Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması yapıldığında kendini Türk birliklerinin komutanı olarak Azerbaycan'da buldu. Ateşkesten kısa bir süre önce,

---

13 Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, (İstanbul: Türkiye, 1960).

14 Zürcher, *The Unionist Factor*, s.38-44. Karabekir'in İTC içindeki kendi rolü için şu kaynağa bakınız: *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1908*, (İstanbul: Faruk Özerengin, 1982), 1945'te yazılmıştır.

Genelkurmay Başkanı olarak İstanbul'a çağrıldı. Ancak bu görevi reddederek bunun yerine Tekirdağ ve Bandırma'da birlikleri olan 14. Kolordu Komutanlığı'nı üstlendi.

1918'den sonra, İTC ve özellikle onun orduya mensup üyeleri tarafından planlanan Anadolu'da bir millî direniş örgütleme düşüncesini, en başından beri destekleyenlerden birisi Kâzım Karabekir Paşa'ydı. 1919'un başlarında Balkanlardaki birliklerini Anadolu yakasına taşıdı. Bununla birlikte millî direnişin asıl kaynağının yalnızca İtilaf güçlerinin erişim alanı dışında, doğuda olduğuna inanıyordu. Mart 1919'da, karargâhı Erzurum'da olan Doğu Anadolu'daki 14. Kolordu'nun (daha önceki 9. Ordu) komutanı olarak atanmasını sağladı. Orada hemen *Vilâyat-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti*'nin faaliyetlerini desteklemeye başladı. Aralık 1918'de doğu vilayetlerinden bir grup önde gelen İttihatçı tarafından kurulan bu örgüt, Doğu Anadolu'daki Ermeni iddialarına karşı koyma amacını taşıyordu. Karabekir'in atanması esnasında, meşhur Erzurum Kongresi'nin (Temmuz 1919) hazırlıkları yapılıyordu.[15]

Millî direniş hareketinin ilk aşamasında (1918-20) Kâzım Karabekir Anadolu'daki anahtar askerî yetkiliydi, çünkü onun ordusu Milliyetçilerin kullanabileceği tek düzenli orduydu.[16] Kâzım Karabekir kendi birliklerinin moral bozukluğunu gidermeyi başardı ve 1920 yılında birliklerini, Ermeni Cumhuriyeti'nin Türklerin sınır taleplerini tanıyarak Kars ve Ardahan'dan çekilmelerini sağlamak amacıyla kullandı.

---

15 Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, (Ankara: Ziraat Bankası, 1946) ve Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, (İstanbul: Doğan Kardeş, 1952), s.490-1.

16 1919'da Karabekir'in 15. Kolordu Komutanlığı'nın büyüklüğü 17.860'tı. Seferberlik durumunda bu büyüklük 30.000 düzenli ve 20.000 gayri nizami kuvvete ulaştı (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.25).

Bundan sonra dikkatler Batı Cephesi'ne kaydı ve Kâzım Karabekir'in rolünün önemi giderek azaldı. 1920 yılından itibaren kâğıt üzerinde Büyük Millet Meclisi üyesi olsa da, toplantılara fiili olarak katılmıyordu. 1923 yılından sonra, aşama aşama güç merkezinden ayrılan ve Hüseyin Rauf'un (Orbay) (1881-1964)[17] önderliğinde Mustafa Kemal Atatürk'ün çevresinde toplanan grubun radikal ve otoriter eğilimlerine karşı çıkan millî direniş hareketi öncüleri grubuna yakın olmuştur. 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalif partisi *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kurulmasıyla muhalefet doruk noktasına ulaştı. Her ne kadar partinin kurulması girişimlerini başlatan kendisi olmasa da Kâzım Karabekir partiye sempati duymuştur. Meclis üyeliğini sürdürebilmek için ordu müfettişliği görevinden istifa etti[18] ve iktidardaki *Cumhuriyet Halk Fırkası*'na ılımlı, liberal-demokratik alternatif olarak ortaya çıkan yeni partiye başkan seçildi. Yeni parti, kurulduğu ilk günden itibaren baskı altındaydı ve çok geçmeden Mart 1925'te *Takrir-i Sükun Kanunu*'nun çıkarılmasıyla da kapatıldı. Bu oldukça başarısız muhalefet dönemi esnasında, Kâzım Karabekir sembolik bir li-

17 Hüseyin Rauf (Orbay) bir Osmanlı amiralinin oğluydu. 1913 Balkan Savaşı'nda *Hamidiye* Kruvazörü'nün komutanı olarak millî kahraman oldu. 1919'da, milliyetçilerin *Heyet-i Temsiliye*'sinde bulunan ve son Osmanlı meclisinde hizmet eden birisi olarak millî direniş hareketinin öncülerinden birisiydi. Sürgünden dönüşünün ardından (İngiltere onu 1920'de Malta'ya sürgüne göndermişti) Ankara'da bakan ve başbakan olarak görev yaptı. Anıları ilk olarak Feridun Kandemir tarafından Mart 1962 ve Şubat 1963 arasında *Türkpetrol* için haftalık olarak yayınlanan *Yakın Tarihimiz* adlı eserde yayınlandı.

18 Temmuz 1923 kararına göre ordu subayları ordudaki komuta görevlerini bıraktıktan sonra millet meclisinde yer alabileceklerdi (onların orduyu bırakmaları gerekmiyordu) fakat bu karar Kasım 1924'ten sonra hayata geçirilebildi. (Finefrock, Michael M., *From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924*, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton, 1976, s.227.)

der olarak kaldı ve ne partinin örgütlenişinde ne de onun programının hazırlanmasında aktif rol aldı.[19]

Bir yıl sonra *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın liderleri, 1926 yılının yazındaki İzmir'deki suikast girişiminin ardından yargılanarak tasfiye edilenler arasındaydılar.[20] Her ne kadar Kâzım Karabekir ve *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'na katılan diğer saygın askerî liderler suçsuz bulunmuşsa da, Mustafa Kemal Atatürk'ün çevresindeki radikal kanadın güçlü konumunu sürdürmesi onun siyasal yaşamının sonunu getirdi.

Daha sonraki yıllarda emekli ve dünyaya küskün olarak İstanbul'da yaşadı; kendisini yazmaya ve müziğe adadı. Çok sayıda kitap yazdı; pek de sofistike olmayan besteler yaptı. Gözlerden ırak bu yaşam 1938'de Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne kadar sürdü. O dönemde siyaset sahnesine geri dönüş yaptı ve bu onun için rehabilitasyon olduysa da, ona hiçbir gerçek güç sağlamadı. 1939 yılında yeniden Millet Meclisi'ne seçildi ve 1946 yılından iki yıl sonraki ölümüne kadar Millet Meclisi Başkanlığı yaptı.

Yaşamının son yirmi yılında taslağını yazdığı pek çok eserin en önemlisi, onun şaheseri diyebileceğimiz (1.230 sayfa!), *İstiklâl Harbimiz*'dir. Bu kitap, Kâzım Paşa'nın kendi yaşadıklarına ve kişisel arşivinden metne dâhil edilmiş 1.000'den fazla belgeye dayanarak yazdığı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın zengin biçimde belgelenmiş bir tarihidir.

Bu çalışmanın yayınlanışına ilişkin tarih, Türkiye'de basın özgürlüğünün gelişiminin bir örneği olarak, başlı başına ilginçtir. Kâzım Karabekir'in malzemeleri toplama ve kitabın taslağı-

19 Zürcher, Erik Jan, ***Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party (1924-1925)***, (Leiden: Brill, 1991), s.177.

20 Erman, Azmi Nihat, ***İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri***, (İstanbul: Temel, 1971); Kandemir, Feridun, ***İzmir Suikastının İçyüzü***, (İstanbul: Ekicigil, 1955). Bkz. Zürcher, ***The Unionist Factor***, s.142-165.

nı hazırlama işini 1927 ve 1933 yılları arasında gerçekleştirdiği anlaşılıyor. 1933 yılında millî direniş hareketi ile ilgili hatıralarının kısa bir özetinin, *İstiklâl Harbimizin Esasları* adı altında basılması, sorumluluğunu yayıncı Sinan Omur'a vermişti.[21] Fakat aynı yılın nisan ayında, Kılıç Ali (1881-1971) ve (*Kel*) Ali Çetinkaya'nın (1878-1949) emri üzerine eserin basımı durduruldu. 1925 tasfiyelerinde Ankara *İstiklâl Mahkemesi*[22] üyeleri olarak önemli rol oynayan bu ikili, Mustafa Kemal Atatürk'ün iki yakın arkadaşıydı. Kitabın taslak baskısı toplatıldı ve yakıldı. Ancak, onların dayandığı malzemeler kurtarıldı ve gizlenebildi.[23] Çalışmanın ne özetinin ne de tamamının basımına Kâzım Karabekir'in yaşamı boyunca bir daha teşebbüs edilmedi. Fakat Demokrat Parti'nin 1950 seçimlerini kazanmasından sonra, mirasçıları siyasal iklimin ümit verici olduğunu düşündüler ve anıların basımı çalışmalarına yeniden başladılar. İlk önce 1951'de *Esaslar* çıktı. Bu "tepki ölçümü"nden sonra daha geniş bir çalışmanın basımı düşünülebildi ve 1959'da Kâzım Karabekir'in kızları İstanbul'daki *Türkiye* Basımevi'ne kitabın basım ve dağıtım işini verdi. Bu denli geniş bir çalışmanın basımı oldukça uzun bir zaman aldı ve kitap Temmuz 1960'da satışa sunuldu. Bazı gazetelerde kitabın yasaklanması yönünde çağrılar yapılmışsa da satışı birkaç ay boyunca olaysız biçimde sürdü. Türkiye o sırada 27 Mayıs 1960 hükümet darbesiyle iktidarı ele geçiren bir askerî cunta olan *Millî Birlik Komitesi* tarafından yönetiliyordu.

---

21 Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, (İstanbul: Sinan, 1951).

22 İstiklâl Mahkemeleri aslında casusluğu ve firarı önlemek için 1920'de kurulmuştur. Millî zaferden sonra kaldırılmışlardır, fakat Mart 1925'de *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun çıkarılmasından sonra birisi Kürt isyanı ile diğeri ise ülkenin geri kalanındaki muhalefet ile ilgilenmek üzere iki mahkeme kurulmuştur.

23 Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, s.190-192.

. Ocak 1961'de Cumhuriyet savcısı bir soruşturma başlatınca *İstiklâl Harbimiz*'in yayınlanmasıyla ilgili koşullar tamamıyla değişti ve daha sonra (mart ayında) kitabın yayıncısına, Atatürk'ün hatırasına hakareti suç niteliği taşıyan bir eylem olarak düzenlemek amacıyla 1950'de çıkarılan 5816 sayılı yasanın 1. ve 2. maddelerinin ihlali gerekçesiyle dava açtı.[24]

İddianamede, kitaptan 34 sayfa suç kanıtı olarak sunuldu. Dava açma kararının verilmesinde, büyük olasılıkla, çalışmanın kendisinden çok yayıncısının kim olduğu etkili olmuştu. Yayımcı Tahsin Demiray, *Adalet Partisi*'nin kurucuları arasında yer aldığı ve onun ilk genel sekreteri olduğu için o günlerde tartışmalı bir kimseydi. Kitaba karşı yürütülen kampanya, kapatılmış ve yasa dışı ilan edilmiş olan Demokrat Parti'nin mirasçısı olduğu pek de gizlenememiş olan bu partinin kurulmasına yönelik ilk girişimler üst üste gelmişti. Millet Meclisi'ne seçildiği ve böylece dokunulmazlık kazandığı için ekim ayında Demiray'ın davası askıya alındı. Ancak 1965'de Demiray yeniden seçilmek için aday olmamaya karar verdi ve davanın yeniden açılmasını istedi. Savcı, kitabın 1960'da yapılan ilk basımından sonraki 6 ay içinde herhangi bir şikâyette bulunmadığı için, dava kanun gereğince, teknik olarak kazanılmış oldu.[25] En sonunda Kasım 1968'de kitabın yayınlanması tamamen serbest bırakıldı.

İstiklâl Harbimiz pek çok bakımdan bir anti-*Nutuk*'tur. Her iki anı da biçim olarak birbirini çok benzer; her ne kadar Kâzım Karabekir eserini, milliyetçilerin Yunan güçlerine karşı zafer kazandığı 1922 yılında sonlandırsa da, her ikisi de genel ola-

24 *Atatürk'ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır* (Madde 1).

25 Tahsin Demiray'ın yargılanışının öyküsü şu kaynakta yer alır: Demiray, Tahsin, *İstiklâl Harbimizin Müdafaası*, (İstanbul: Türkiye, 1969).

rak aynı konu ve dönem hakkındadır. Kâzım Karabekir 1922 sonrası dönem için şunu söyler: "Bundan sonraki ahval herkesçe görülmüş ve görülmektedir."[26] En azından anılarının ilk versiyonunu 1926-1933 yılları arasında yazmış olması olgusu onun *Nutuk*'a karşı bir reaksiyon olma olasılığını yükseltir; hem *İstiklâl Harbimiz*'in mottosu olan "*İstiklâl harbini biz yaptık. Amilleri yazmazsa tarihi masal olur.*" hem de *İstiklâl Harbimizin Esasları*'nın mottosu olan "*Yanlış bilgi felaket kaynağıdır.*" ifadeleri kolaylıkla *Nutuk*'un üstü örtülü eleştirisi olarak yorumlanabilir.

Kâzım Karabekir tarafından sunulan tarih ile modern Türk tarih yazınının kendisini üzerine kurduğu *Nutuk* bazı noktalarda birbirinden ayrılır. Çok önemli farklılıklar aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1. Kâzım Karabekir'e göre Mustafa Kemal Anadolu'da bir millî direniş hareketi hazırlayan arkadaşlarına katılmaya karar vermeden önce çok uzun süre bekledi ve tereddüt içinde kaldı.
2. 1919'da Anadolu'ya geldiğinde Mustafa Kemal Doğu vilayetlerinde yeni biçimlenmekte olan ve Erzurum Kongresi hazırlıklarını yapan milliyetçi örgütleri devreden çıkarmaya ve Sivas'ta ayrı bir millî kongre örgütlemeye çalıştı. İlk önce Erzurum'a gelmeye ve Sivas'taki millî kongreyi daha sonra düzenlemeye güçlükle ikna edildi.
3. Mustafa Kemal İstanbul'daki hükümet ile bütün iletişimi keserek, millî direniş hareketini bağımsız ve radikal bir yola girmeye zorladı. Diğer liderlerin pek çoğunun geçici acil bir durum olarak gördüğü millî kurtuluş hareketini bağımsız bir hareket yapan Mustafa Kemal'di.

26 Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s.l

4. Türk milliyetçileriyle Bolşevikler arasındaki ilişkiye çok fazla ağırlık verildi. Doğu Cephesi komutanı olarak Kâzım Karabekir, bu ilişkilerin gelişimine çok yakından şahit oldu. Sovyet yardımının önemini kabul etse de Mustafa Kemal'in Bolşeviklerle ve onların fikirleriyle çok fazla uyumlu olduğunu gördü. Mustafa Kemal'in taktiksel kurnazlığına sahip olmadığı için Bolşeviklerin millî hareketi ele geçirmelerine izin vereceğinden korktu.
5. Mustafa Kemal otoriter ve aşırı bir tutum geliştirmekle suçlanmıştır. Kâzım Karabekir'e göre bu, hareket içinde, özellikle ideolojik olarak Batıdakilere göre çok daha muhafazakâr olan Doğu vilayetlerinde yaygın bir güvensizlik doğurmuştur. Bu duygu Mustafa Kemal'in ve onun çevresindekilerin yaşam tarzının ahlaki olmadığına ilişkin öykülerle daha da güçlenmiştir ve bu da Mustafa Kemal'i hareketin başından uzaklaştırmayı amaçlayan girişimlere yol açmıştır.
6. Kâzım Karabekir, Kars ve Ardahan'ı geri alma operasyonunu, Bolşeviklerden gelen baskı nedeniyle, 1920 yazında son anda durdurma kararını eleştirir.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal 1919'da Erzurum'a geldiğinde hükümet tarafından kendisine verilen Mustafa Kemal'i tutuklama emrine rağmen (kendisinin) bunu reddettiğini, Mustafa Kemal ordudan atıldığında ve ordu müfettişliği görevi Kâzım Karabekir'in kendisine önerildiğinde bile, lider olarak onu desteklemeye devam ettiğini anlatırken kendi rolünü ortaya koymaktadır. Bu hayati olaya, Mustafa Kemal'in bir lider olarak yükselmesinin Kâzım Karabekir'in açık desteği sayesinde olmasına, *Nutuk*'ta hiç değinilmez, fakat diğer anılarda bu konu çok iyi belgelenmiştir.[27]

---

27 Örneğin, Rauf Orbay'ın şu eserine bakınız *Yakın Tarihimiz*, c.3, s.50-2.

İstiklâl Harbimiz'in güvenilirliği hakkında ne söyleyebiliriz? Daha önce listelediğimiz ölçütleri tekrar gözden geçirirsek, ilk önce yazarın karakterine ve yazarı motive eden faktörlere bakmamız gerekir. Kitabın sayfaları her daim gururlu ve kendini önemli görme eğiliminde olan, oldukça sınırlı ve dürüst bir Kâzım Karabekir portresi ortaya koymaktadır. Onun ileri görüşlü bir siyasetçi olmadığından kuşku yoktur. Emekliliğe zorlandığı ve rolünün Kemalist kaynaklarda, özellikle *Nutuk*'ta, resmedilme biçiminin ona oldukça fazla acı verdiği bir zamanda yazılması nedeniyle kitap, hiç kuşkusuz bir intikam alma girişimidir. Buna rağmen kitap ancak 1960'ların sonlarında yayınlanabilmiştir; ancak kitabın, içinde anlatılan olaylardan çok kısa bir süre sonra yazıldığından kuşku yoktur. Kitap kusursuz bir biçimde belgelere dayandırılmış ve ortaya konulan belgeler aslına sadık kalınarak sunulmuştur.

Kâzım Karabekir'in eseri ile Atatürk'ün eseri arasındaki özel farklılıklara gelince, bazı önemli olaylarda Kâzım Karabekir'in eseri başka kaynaklarla da desteklenmiştir. Mustafa Kemal'in 1918-19'da Anadolu'ya gitmesi gereken en üst düzeye subay olmadığı (cepheden dönüşünün ilk dört beş ayında başkentte bazı siyasi entrikalara karışmıştı) ve onu "Anadolu seçeneği"nin doğruluğuna başkalarının ikna ettiği ve onu kendi yolunda yürümesi için bu yola koydukları doğrudur.[28] Erzurum Kongresi'ni devreden çıkarmaya çalıştığı ve onun yerine kendi millî kongresini düzenlemeye niyet ettiği başka anılar tarafından da doğrulanmıştır.[29] Mustafa Kemal'in otoriterliğine ve

---

Ayrıca bkz. Talât Hasırcıoğlu, "Kâzım Karabekir Mustafa Kemal Paşayı tutuklamayı reddediyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 4, (1968), s.10-14.

28 Zürcher, Erik Jan, "Ataturk and the start of the national resistance movement", *Anatolica*, 8, (1981), s.99-113.

29 Rauf (Orbay) *Yakın Tarihimiz*, içinde, c.3, s.48; Ali Fuat (Cebesoy), *Millî Mücadele Hatıraları*, (İstanbul: Vatan, 1953), s.72.

radikalliğine (ve onun yaşam tarzına) ilişkin eleştirilerin izleri pek çok yerde bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki bu tarz hassasiyetler özellikle Doğu vilayetlerinde güçlüdür; 1921'de *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*'nin kurulmasının nedenlerinden birisi de budur.[30] Ankara'da 1922'de Millet Meclisi'nde *İkinci Grup*'un kurucularını harekete geçiren nedenler de aynı faktörlerdir.[31] Mustafa Kemal'in bu açıdan ününün yayılmasında Enver Paşa'nın 1921 yazında Mustafa Kemal'in yerini almak üzere Anadolu'ya dönmeye çalışmasının da etkisi büyük olmuştur.[32] Hiç kuşkusuz *İstiklâl Harbimiz*'de bu konuya çekilen dikkat, Kâzım Karabekir'in kendi dindar-muhafazakâr tutumunu da yansıtmaktadır.

Milliyetçiler ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişki karşımızda karmaşık ve ilginç bir problem olarak durur.[33] Mustafa Kemal bıçak sırtında bir politika izlemek zorundaydı, bir yandan "Sovyetleşmek"ten kaçınırken diğer yandan Bolşeviklerle iyi ilişkiler sürdürmek zorundaydı (bu millî direnişin devamlılığının bir gereğiydi) fakat Anadolu'da bir Sovyet devleti kurmayı ciddi biçimde düşünmüş olması pek olası değildir. Belki de Kâzım Karabekir'in aklının almadığı karmaşık bir oyun oynamıştı.

---

30 Atatürk, *Nutuk*, c.2, s.596-601.

31 Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s.537-9; Frey, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, (Cambridge, MA: MIT, 1965), s.306-23; Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (Ankara: Yurt, 1981), s.42-7.

32 Karaman, Sami Sabit, *Trabzon ve Kars Hatıraları: İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, (İstanbul, 1949). Ayrıca, Dumont, Paul, "La fascination du bolchévisme. Enver Pacha et le parti des soviets populaires.1919-1922", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 16/2 , (1975), s.141-66.

33 Dumont, "La fascination du bolchévisme", ve Dumont, Paul, "Bolchévisme et Orient. Le parti communiste Turc de Mustafa Suphi. 1918-21", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 18/4, (1977), s.377-409. Ayrıca Yerasimos, Stefanos, *Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devriminden Millî Mücadeleye*, (İstanbul: Gözlem, 1979).

Nutuk'a dayanan "resmî" tarih versiyonu ile aralarındaki keskin farklara ek olarak, *İstiklâl Harbimiz* aynı zamanda hemen hemen her türlü konuda zengin bir bilgi kaynağıdır. Yukarıda saydığımız birkaç noktanın bile, Kâzım Karabekir'inki gibi Jön Türk anılarının, modern Türk tarihinin yeniden değerlendirilmesi için taşıdıkları potansiyel hakkında bir fikir verme işlevi görebileceğini ümit ediyorum. Gelecek bölümde, onun 1908 öncesi yıllarına özel olarak göndermede bulunmak için Kâzım Karabekir'in anılarına tekrar başvuracağız.

3. Meşrutiyetin Tarih Yazını: Geniş Uzlaşma, Bazı Anlaşmazlıklar ve Kaçan Fırsat[1]

Pek çok devrimin temel özelliği, devrimin amaçlarına ulaşıldığı an değil, devrimin başlangıcını işaret eden ve devrimle birlikte anılan simgesel bir "kahramanlık" olayının gerçekleştiği anın devrimin dönüm noktası olarak görülmesidir. Amerikan devriminin dönüm noktası tarihi olarak, 1783'de yasal bağımsızlığın gerçek anlamda kazanıldığı tarih değil 4 Temmuz bağımsızlık bildirgesinin ilan edildiği tarih kabul edilir. Eylül 1792'de monarşinin kaldırılması değil, 14 Temmuz 1789'da Paris'teki Bastille yürüyüşü millî bayram olarak kabul edilmiştir. Benzer biçimde, SSCB'de, her yıl Bolşeviklerin nihai zaferi kazanmaları ve Sovyetler Birliği'nin kurulması değil, 25 Ekim 1917 St. Petersburg Kışlık Sarayı'nın düşüşü kutlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Temmuz 1908 Jön Türk Devrimi pek çok bakımdan tuhaf bir "devrim"dir. Devrim, herhangi bir rejim değişikliği yaratmamıştı; çünkü otuz iki yıldır tahtta olan Padişah II. Abdülhamit, devrimden sonra da yerini korumuştu. Devrim, sarayın, 1876 Osmanlı Anayasası'na uygun davranma ve 1878'de çalışmalarına ara verilen meclisin yeniden toplanması vaadi dışında devrimci yeni bir düzenin kurulması ile sonuçlanmamıştı. Devrim, simgesel olay bakımından

1 Bu metin 2008'de Paris'te yapılan *Ivresse de la Liberté* konferansında tebliğ olarak sunulmuştur ve daha önce yayınlanmamıştır.

da istisnai bir durumdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında ve hatta sonrasındaki Millî Mücadele esnasında kutlanan gün (*Mali* takvime göre 10 Temmuz, miladi takvime göre 23-24 Temmuz) devrim sürecini başlatan herhangi bir kahramanlık eyleminin veya olayının meydana geldiği gün değildi fakat padişahın isyancıların taleplerini kabul ettiğini ve parlamentoyu yeniden toplayacağını ilan ettiği gündü.

Bunun böyle olmasının nedeni belki de Jön Türk devriminin ilk aşamasının çok görkemli olmamasıdır. Ne düzen güçlerinin mermilerine göğüs gererek hükümet binalarına hücum eden kalabalıklar vardı ne şehirlerde barikatlar ne de yürüyüşler. Olan biten, bir elin parmağı kadar genç subayın yirmi ile iki yüz arasındaki düzensiz gruplarla Makedonya'nın dağlarını ele geçirmesiydi; imparatorluğun büyük şehirlerinde pek duyulmayan ve bölgede o esnada çok sayıda bulunan yabancı gözlemcilerin bile dikkatini çekmeyen bir dizi olaydı. Aynı zamanda can kaybı da çok azdı. İsyancıları etkisiz hâle getirmek ve yeraltı Jön Türk ağının faaliyetlerini araştırmak için Abdülhamit tarafından gönderilen subaylardan bazıları öldürülmüş veya yaralanmıştı, ancak elde olanın hepsi buydu. Hatta Nisan 1909 karşı devrimi (*31 Mart Vakası*) şehirlerdeki kitle hareketleri, pek çok kimsenin ölmesine yol açan kanlı ayaklanmalar, yaz infazları ve en sonunda gerçek bir rejim değişikliği ve onun daha sonra bastırılması ile 1908 anayasal devriminden çok daha fazla klasik devrim özellikleri göstermekteydi.

Yazın (Literatür)

Tüm bunlar, dönem üzerine uzmanlaşmış akademik literatürde, 24 Temmuz'da özgürlük ilanı ile sonuçlanan sürece niçin nispeten daha az yer verildiğini açıklamaktadır. Bu litera-

tür, temelde iki gruba ayrılır. Birinci grupta, esas olarak Jön Türk hareketinin 1889'da ortaya çıkışı ile 1908 devrimi arasındaki döneme dair olan çalışmalar yer alır. Diğer grup ise İkinci Meşrutiyet'ten 1913'e hatta 1918'e kadar geçen dönem üzerinde yoğunlaşan çalışmalardan oluşur. Bu bölümün amacı doğrultusunda Ernest Edmondson Ramsaur, Ahmet Bedevi Kuran, Yusuf Hikmet Bayur, Feroz Ahmad, Sina Akşin, Aykut Kansu, M. Şükrü Hanioğlu ve George Gawrych'in çalışmalarını gözden geçirdim.[2]

Ramsaur'un *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908* (*Jön Türkler: 1908 Devrimi'nin Doğuşu*) adlı eseri uzun bir dönem boyunca birinci grup çalışmaların seçkin bir örneği olarak kaldı. Kitabın önsözünde de belirtildiği gibi, kitap üzerine çalışmaya 1939 yılında başlamış, II. Dünya Savaşı nedeniyle ara vermiştir. Yazarın, projesine yeniden başlayabilmesi, Amerika Dışişleri Bakanlığı tarafından 1948'de Türkiye'de görevlendirilmesiyle mümkün olmuştur. En nihayet kitap 1957'de Princeton Üniversitesi tarafından yayınlanmıştır. Kendisinden sonra gelen akademisyenlerden farklı olarak Ramsaur, Jön Türk hareketine dâhil olan bazı kimselerle mülakat yapma olanağına sahip olmuştur; fakat Haziran-Temmuz 1908 olaylarını ele alırken bu mülakatlara çok fazla değer vermemiştir. Bunun

2 Ramsaur, Ernest Edmonton, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908,* (Princeton, 1957); Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler,* (İstanbul, 1945), ve *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki,* (İstanbul, 1948); Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi,* 10 Cilt, (İstanbul, 1940-67); Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914,* (Oxford, 1969); Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* (İstanbul, 1980); Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey,* (Leiden, 1997); Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition,* (Oxford, 1995), ve *Preparation for a Revolution. The Young Turks 1902-1908,* (Oxford, 2002); Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule and the Albanians, 1874-1923,* (London, 2006).

nedeni belki de bilgi verenlerin hiçbirisinin devrime doğrudan dâhil olmamasıdır. Eski Jön Türklere erişme güçlüğüne katlanan Ramsaur'un önemli tanıklarla neden görüşmediği anlaşılması pek de kolay olmayan bir sırdır. Elbette önemli tarihsel kişiliklerin pek çoğu (Talât, Cemal, Enver, Kâzım Karabekir, Niyazi, Rahmi, Bahattin Şakir, Dr. Nâzım) Ramsaur Türkiye'ye döndüğü zaman hayatta değillerdi; fakat Eyüp Sabri (ölümü 1950) ve Mithat Şükrü (Bleda) (ölümü 1957) gibi insanlar hâlâ hayattaydı.

Ramsaur, Temmuz 1908'deki olayları ele alırken, ilki 1909'da, ikincisi ise 1910'da yayınlanan iki kaynağa, Charles Roden Buxton'un, *Turkey in Revolution* (*Devrim Türkiyesi*) ve E. F. Knight'ın *The Awakening of Turkey* (*Türkiye'nin Uyanışı*) adlı eserlerine[3] ve bunun yanı sıra gazete yazıları ve İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliği raporlarına dayanır. Ramsaur'un çalışmasının bu denli uzun sürmesi, ona 1940'lı yıllarda konu üzerine yapılmış iki önemli Türkçe çalışmayı da kullanma olanağı sağlamıştır. Bu çalışmalar, Ahmet Bedevi Kuran'ın *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (1945) ve *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (1948) adlı eserleridir. Her iki eser de oldukça kapsamlı bir şekilde Jön Türklerin 1908 öncesi tarihine yoğunlaşır. Prens Sabahattin'in İttihatçılık karşıtı grubunun taraftarı bir Jön Türk tarafından yazılan bu kitaplar, ağırlıklı olarak hareket içindeki yazışmalar olmak üzere çok sayıda belge içerse de Ramsaur onlardan çok az yararlanmıştır. Kendisinin doğrudan dâhil olmadığı Haziran-Temmuz 1908 fiili ayaklanması hakkında ise çok iyi bilinen olguların bir sayfalık özeti dışında Kuran'ın söyleyeceği çok az şey vardır.

3 Buxton, Charles Roden, *Turkey in Revolution*, (London, 1909); Knight, E. F., *The Awakening of Turkey. The Turkish Revolution of 1908*, (Boston and Tokyo, 1910).

Ramsaur'un Haziran-Temmuz 1908 olaylarına ilişkin özeti çok kısa (yalnızca üç sayfa) olmakla birlikte genel olarak doğrudur. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin iç işleyişi ve onun 1906'da selefi olarak kurulan Makedonya'daki *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* hakkında çok fazla bilgi sahibi olmadığı açıktır. Daha sonra göstermeye çalışacağım üzere, belki de isyanın planlamasına katılmamış *İttihat ve Terakki Cemiyeti* karşıtlarının düşüncelerine çok fazla bağlı kaldığı için Enver'in ve Makedonya'daki yeraltı örgütlenmesinin diğer üyelerinin konumunu açık biçimde yanlış anlamaktadır.

Ramsaur'un Jön Türk hareketinin ilk dönemleri hakkında anlattıkları, ilki 1995'te ikincisi ise 2001'de yayınlanan M. Şükrü Hanioğlu'nun devrim öncesi Jön Türk hareketi üzerine çalışmaları *The Young Turks in Opposition (Muhalif Jön Türkler)* ve *Preparation for a Revolution and The Young Turks 1902-1908 (Devrim Hazırlığı ve Jön Türkler 1902-1908)* adlı yetkin çalışmalarına kadar bu alanda Batı dillerinde yapılan tek çalışmaydı. Hem arşiv kaynaklarıyla hem de bizzat Jön Türkler tarafından yayınlanmış çalışmalarıyla, başkalarıyla kıyaslanamayacak denli iyi belgelenmiş olan bu kitaplar literatürde yeni bir standart oluşturmuştur. Devrim, yukarıda adı geçen ikinci kitabın 265-278 sayfaları arasında ele alınmıştır. Hanioğlu'nun yazdıkları, bu konuda yazılmış olanların en ayrıntılısı ve en iyi belgenmiş olanlarıdır. Her iki taraftan da belgeleri kanıt olarak kullanır; Osmanlı Hükümeti'nin Jön Türk hareketi hakkında bilgi edinme ve onu bastırma çabalarının bir parçası olarak oluşturduğu arşivlenmiş belgeleri ve İttihatçı parti gazetesi *Şurayı Ümmet*'in haftalık ekinde yayınlanan *İttihat ve Terakki Cemiyeti* belgeleri. Bunlara ek olarak Hanioğlu, başlıca eylem adamları olan Enver, Niyazi ve Kâzım Karabekir'in yayınlanmış anılarına başvurur.

Devrim sonrası dönemle ilgili kitaplar arasında en üst sırada sayılabilecek olanı Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılâp Tarihi* adlı başyapıtıdır. 1940 ve 1967 yılları arasında yayınlanan on ciltlik çalışma başlangıçta üniversitede okutulan "Türk Devrimi" (özellikle millî bağımsızlık mücadelesi ve Cumhuriyet'in kuruluşu anlamında) dersi için referans kaynak olarak planlanmıştı, fakat Bayur haklı olarak bu dönemin tarihinin öncelikle İmparatorluğun son yılları üzerinde durulmadan gereği gibi anlaşılmayacağını ve öğretilemeyeceğini gördü. Öncelikle onun bakış açısının modern olduğuna, dönemi dikkate alındığında, cesurca bir duruşu sergilediğine ve Kemalist tarih yazınına tamamen ters düştüğüne dikkat çekmek gerekir. Ancak devasa büyüklüğüne rağmen çalışma I. Dünya Savaşı sonrasına gelemez. Bayur bu çalışmanın ilk cildinin birinci kısmının 436-479'uncu sayfalarında, Mayıs-Temmuz 1908 olaylarının ayrıntılı bir incelemesini yapar. Devrim esnasında 17 yaşındadır ve İstanbul'da yaşamaktadır, dolayısıyla Selanik, Resne (şimdi Resen veya Resjna) ve çevresinde ortaya çıkan olayları birebir yaşamış olamaz. Bayur bir siyasetçi, diplomat ve yöneticiydi. Onun uzmanlığının kabul görmesi, öncelikle Sadrazam Kıbrıslı Kamil Paşa'nın torunu olması gerçeğine dayanır. 1908 devriminin yer aldığı ilk ciltler Ramsaur'un araştırmalarına yeniden başladığı sırada mevcut olsa da, onun Bayur'un kitabını kullanmadığı anlaşılıyor.

Bayur, devrimi incelerken, Kolağası Niyazi'nin 1910 yılında İstanbul'da yayınlanan *Hatırat'ı Niyazi Yahud Tarihçe-yi Inkılab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife* adlı anılarından yoğun biçimde yararlanır.[4] Temelde konuyla ilgisi bulunmayan, fakat aynı dönemde meydana gelen Firzovik'teki (şimdi Verisovik veya Ferisaj) Arnavut gösterileri ile ilgili verileri Süleyman

4 Niyazi, Ahmet, *Hatırat-ı Niyazi yahud Tarihçe-yi İnkılab-ı Kebir-i Osmaniden bir Sahife*. (İstanbul, 1910).

Külçe'nin *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*'inden alır.[5] Külçe, Mitrovica Garnizon komutanı olan ve tam da Niyazi'nin milis birliğine karşı harekete geçeceği sırada Manastır'da öldürülen General Şemsi Paşa'nın yaveri ve sekreteri olarak hizmet görmüştür.

Niyazi'nin anıları Feroz Ahmad'ın *The Young Turks (Jön Türkler)* adlı eserindeki devrim günlerine bakışını da belirler. Ahmad'ın 1966 tarihli doktora tezine dayanarak yazdığı *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914 (Türk Siyasal Hayatında İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908-1914)* 1969'da yayınlanmıştır. Ahmad'ın kitabı, hiç kuşkusuz gücünü, İTC'nin 1908 ve 1914 yılları arasında İmparatorluğun üst düzey politikası üzerindeki etkisini tüm gelgitleriyle analiz etmesinden alır. Bu kitapta Devrim üzerinde oldukça kısa durulur (165 sayfanın 10 sayfası). Burada, diğer yerlerde de olduğu gibi, yazar temel olarak İngiltere diplomatik raporlarına ve Osmanlı gazetelerine dayanır; fakat bu kısımla ilgili olarak Niyazi'ye hem doğrudan hem de Niyazi'nin anılarını kapsamlı olarak özetleyen E. F. Knight gibi diğerlerinin kitapları aracılığıyla dolaylı olarak başvurur.[6] Aynı zamanda Kuran'ın çalışmalarına ve 1956 yılına İsmail Hakkı Uzunçarşılı[7] tarafından yayınlanan devrim günleri belgeleri koleksiyonuna da göndermeler yapılır. Firzovik olayı ile ilgili olarak, Ahmad c a, herkes gibi, ağırlıklı olarak Külçe'nin anlattıklarına dayanır.

Ahmad'ın kitabının İkinci Meşrutiyet üzerine (en azından 1914 yılına kadar olan dönem için) en iyi İngilizce tarih kitabı olma konumu 1980'de Türkçe olarak yayınlanan Sina Akşin'in

5 Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, (İzmir, 1944).

6 Knight, *Awakening*, s.135.

7 Uzunçarşılı, İsmail Hakkı "1908 Yılında II. Meşrutiyetin ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, 20, (1956), s.103-174.

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki'si tarafından zorlanır. Bu çalışmada da, devrime verilen ağırlık oldukça azdır, 308 sayfadan yalnızca 4'ü ayrılır; Ahmad'ın *Jön Türkler* kitabında ayrılan sayfalardan daha azdır (fakat Ahmad 1914'de bitirirken Akşin'in 1918'e kadar devam ettiği hesaba katılmalıdır). Akşin'in ana olayları özetlerken birincil olarak Niyazi'nin anılarına, Külçe'nin kitabına ve Bayur ve Ramsaur'un tarih araştırmalarına dayandığı anlaşılıyor.

Jön Türkler döneminin en son monografi biçiminde ele alınışı Aykut Kansu tarafından, onun 1997'de Leiden'de yayınlanan *The Revolution of 1908 in Turkey (1908 Devrimi)* adlı eserinde yapılmıştır. Kansu, devrimin hemen başlangıcı (1906 vergi isyanlarından başlayarak), bitimi (1908 seçimleri dâhil olmak üzere 1908 seçimlerine kadar) ve devrim dönemi üzerinde, anılan çalışmaların hepsinden daha fazla yoğunlaşır. Ancak, ekler hariç 241 sayfa olan bu kitapta da devrimin kendisine 12 sayfa (89-101 sayfaları arasında) ayrılır. Çalışma birincil olarak İngiliz diplomatik yazışmalarına dayanır ancak Niyazi, Knight, Bayur ve Uzunçarşılı'dan da beslenir. Firzovik'le ilgili olarak, Kansu, Külçe'nin hikâyesini, Firzovik'teki Arnavutları sakinleştirmek üzere görevlendirilen ve onları İTC'nin bir üyesi olarak *go home*'dan çok Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konmasını talep etmeye ikna eden bir subay olan Galip (Pasinler)[8] anılarıyla tamamlar.

Son olarak, devrim hakkındaki literatüre farklı bir açıdan yazılarak yapılan yeni bir katkıdan bahsetmemiz gerekir. Bu George Gawrych'in *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1923 (Hilal ve Kartal: Osmanlı İdaresi, İslam ve Arnavutlar 1874-1923)* çalışmasıdır. 2006 yı-

8 Pasinler, Galip, "Galip Paşa'nın hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/6-9, (Temmuz-Ekim 1966).

lında yayınlanmış olsa da kitap esasında 1980 yılında savunulan bir doktora tezinin yeniden çalışılmış ve güncellenmiş şeklidir. Öncelikli olarak Osmanlı tarihiyle değil de Arnavut tarihiyle ilgilenmesi bakımından 1908 olaylarının içinde betimlendiği genel çerçeve burada tartışılan diğerlerinden açık biçimde farklıdır. Fakat Gawrych'in çalışması, Osmanlı kaynaklarını yoğun biçimde kullanmasıyla ve Arnavutluk'un bağımsızlık yolunu Osmanlı tarihinin bir parçası olarak görmesiyle kendisini daha önceki Arnavut milliyetçiliği çalışmalarından ayırır. Bunu özellikle şu iki olayda görüyoruz: Niyazi'nin isyanı ve Firzovik toplantısı. Gawrych, kendi kaynakları ile ilgili olarak "genel şüpheliler"e (Niyazi, Kuran, Ramsaur, Ahmad gibi) baksa da, çok daha yoğun olarak İbrahim Temo (İTC'nin 1889'daki ilk kurucularından birisi) ve İsmail Kemal (Vlora) (Bir Tosk feodal lordu ve Arnavut millî hareketi lideri) gibi Arnavut yazarları kullanır.

Uzlaşma

Her ne kadar farklı yazarların anlatımlarında hayret verici derecede küçük olgusal hatalar olsa da Haziran-Temmuz 1908'in öyküsünün genel hatları burada gözden geçirilen literatürün hepsinde aynıdır. Öykü aşağıda anlatıldığı gibidir.

İTC'nin[9] Paris'teki dış ve Selanik'teki iç merkezleri arasında tartışıldıktan sonra, Avrupa'nın büyük güçlerinin Makedonya'da reform taleplerinin reddedildiği ve İTC'nin kendi varlığı-

9 Gerçekte Ahmed Rıza tarafından yönetilen ana Jön Türk teşkilatı 1907'deki ikinci Osmanlı liberalleri kongresinden sonra *Terakki ve İttihad Cemiyeti* olarak adlandırılmaktaydı ve Selanik merkezli *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* ile bu ad altında birleşmişti. Bundan dolayı devrim esnasında teşkilatın ismi bu idi; fakat devrimden kısa bir süre sonra daha eski ve daha iyi bilinen *İttihad ve Terakki Cemiyeti* yeniden kullanılmaya başlandı. Bu bölümde bu yüzden, tarihsel olarak doğru olan TİC (CPU) yerine daha yaygın olan İTC (CUP) kısaltmasını kullandım.

nı ilan ettiği bir bildirge yazılmıştır. Daha sonra bu bildirge Makedonya'daki yabancı konsolosluklara ulaştırılmıştır. Bu, İstanbul hükümetini alarma geçirmiş ve İTC yeraltı ağının varlığının soruşturulmasına başlanılmıştır. Bu çalışmayı Enver'in kayınbiraderi olan Selanik garnizonu komutanı Nâzım Bey yönetmekteydi. Nâzım Bey, 11 Haziran'da, tam da elde ettiği bulguları rapor etmek için İstanbul'a gitmek üzereyken, bir İTC *fedaisi* tarafından vurulur ve yaralanır. Bundan sonra hükümet bu saldırıyı ortaya çıkarmak için çabalarını artırır. Bunun sonucunda olaylara karışan Binbaşı Enver Bey, saklanmak için kırsal bölgeye kaçmak zorunda kalır. İTC'nin genel merkezi bu fırsatı kullanır ve Enver Bey'den Selanik'in kuzey bölgesindeki Tikveş'de bir milis gücü oluşturmasını ister.[10] Enver Bey orada Bulgar isyancı gruplarına karşı başarılı bir savaşçı olarak 1906-1907 yıllarında isim yapar.

Bu sırada 9-10 Haziran'da Reval'de (şimdi Tallinn, Estonya) Kral VII. Edward ve Çar II. Nicholas arasında geçen tartışmalar nedeniyle ortam iyice gerginleşti; bu tartışmaların konusunun Makedonya'nın reformu ile ilgili bir plan hakkında olduğu bilinmektedir. İTC'nin içindekilerin pek çoğu, hemen harekete geçilmesi gerektiğini hissettiler; aksi takdirde çok geç kalınacaktı. Onlardan birisi memleketi Resne'de bir taburu komuta etmekte olan Kolağası Niyazi Bey'di. Haziran 28'den itibaren, son on yılda Makedonya yaşamının bir özelliği olan Yunan, Bulgar ve Sırp birlikleri biçiminde bir gerilla birliği oluşturma hazırlıklarına başladı. İTC'nin Manastır'daki merkezinden izin alarak 3 Temmuz'da eyleme geçti. Niyazi, silahlı bir Bulgar bir-

---

10 Gawrych hatalı biçimde bu bölgeyi Resne yakınları olarak anlamıştır (bkz. Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, s.150). Ayrıca, Ahmad hatalı biçimde Enver'in bu birliği kurarken Niyazi örneğini izlediğini ifade etmektedir (bkz. Ahmad, *The Young Turks*, s.7). Gerçekte Enver, Niyazi'den bir hafta önce harekete geçmişti.

liğinin yaklaşmakta olduğu söylentisini yayarak garnizonun büyük bir kısmını ve onun şehir dışındaki subaylarını kandırarak, peşinden giden bir grup adamla birlikte garnizonun silahlarının saklandığı cephaneye girdi ve 70 tüfek, cephane ve 600 Türk lirası aldı. Bu biçimde donandıktan sonra 160 gönüllüyle birlikte dağa çıktı. Grubun bir kısmı Bulgar Komitadjis izinden gittiğini düşünen milislerden diğer bir kısmı ise 28 Haziran'dan bu yana komploya karışmış olan İTC üyelerinden oluşmaktaydı. Niyazi'ye kendi taburundan yalnızca dokuz asker katılmıştı.[11] Dağdayken Niyazi'ye, komşu Prespe'den 30 gönüllü daha katıldı.[12] Bundan sonra gerçek amacının, yani hükümeti, anayasayı yeniden yürürlüğe koymaya zorlamak olduğunu açıkladı ve mücadelesinde ona kimin katılacağını sordu. Dokuz askerden dördü Resne'deki kışlaya dönme kararı verdi. Diğerleri Niyazi'yi izledi. Bundan sonra, "Resne Millî Taburu" olarak adlandırılan birlik köy köy dolaşırken, Niyazi, yerel memurlara ve vilayet memurlarına duyurularını ulaştırmak ve Saray'a Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulması talebini iletmek için İmparatorluğun mükemmel telgraf ağını kullandı.

Hükümet, isyana cevap olarak Aydın[13] vilayetindeki yedekleri askere çağırdı ve General Şemsi Paşa'yı görevlendirdi. Sadık bir Arnavut subay olan Şemsi Paşa, Kuzey sınırındaki Mitrovica'daki garnizonun komutanıydı ve Manastır'ın güneyindeki Kuzey (Geg) Arnavutları ile mükemmel bir iletişime sahipti. Şemsi Paşa Manastır'a 7 Temmuz'da ulaştı ve bir İTC

---

11 Onlar hiç kuşkusuz Ahmad tarafından *The Young Turks*, s.7'de bahsedildiği gibi 200 asker değildi.

12 Kansu tarafından kullanılan dağlarda 800 kişinin onu beklediği biçimindeki ifade (*The Revolution of 1908 in Turkey*, s.90) hiçbir kanıt tarafından desteklenmemiştir.

13 Aydın da, Makedonya gibi Üçüncü Ordu askerî bölgesine aitti. Burada bahsedilen hiçbir çalışmanın değinmediği bir konu.

gönüllüsü olan Atıf (Kamçıl) tarafından öldürüldüğünde iki tabur ve gönüllü bir Arnavut birliği ile Resne'ye hareket etmek üzereydi. Bu cinayet genellikle, eş zamanlı olarak Arnavutları, Jön Türklere karşı harekete geçirme kapasitesi olan çok tehlikeli Jön Türk muhaliflerinden birinin ortadan kaldırılmasına, İTC'nin şehirlerde kendi gücünü göstermesine ve Saray'ın moralinin bozulmasına neden olduğu için devrimin dönüm noktası olarak görülür.

İzleyen günlerde, 120 kişilik üçüncü bir İTC birliği Manastır'ı terk edip Prilep'e doğru harekete geçerken, Niyazi ve Enver kırsal kesimde dolaşmaya ve telgraflar göndermeye devam etti. 14 Temmuz'dan itibaren Aydın'dan yedek askerler ulaşmaya başladı, fakat İTC ajanları onlar üzerinde çalışma yapmıştı. Ajanlar, onların hükümet için güvenilmez olmalarını sağlamıştı. Bu arada Saray için çalışan birkaç subay ve polis memuru 22 Temmuz'da öldürüldü; Niyazi'nin "Resne Millî Taburu", Arnavut çetelerle ve Kolağası Eyüp Sabri (Temmuz başından beri Niyazi ile birlikte hareket etmekteydi) liderliğindeki Ohri'den bir birlikle birlikte Manastır'a Şemsi Paşa'nın yerine getirilen *Tatar* Osman Paşa'nın kaçırılmasıyla sonuçlanan bir saldırı başlattı. Bu arada Makedonya'nın farklı yerlerindeki İTC eylemcileri, Saray'ı anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasını talep eden telgraflar bombardımanına tutmaya devam ettiler. Hatta artık bu telgraflar bir ültimatom niteliğini almıştı. İTC, talepleri 26 Temmuz'a kadar karşılanmazsa kendi güçlerini başkente yürütmekle tehdit etti. Herhangi bir cevap beklemeksizin, o sırada şehrin ve Makedonya'daki en güçlü garnizon olan İTC'nin kontrolünü elinde tutmakta olan Manastır Şubesi, anayasanın 23 Temmuz'da yeniden yürürlüğe konulacağını ilan etti. Başka seçeneğinin kalmadığını gören Padişah Abdülhamit, bu talebe o gece uydu ve meclisin yeniden açılı-

şı 24 Temmuz sabahında İstanbul gazetelerde ilan edildi. Jön Türk devrimi gerçekleşmişti.

Bu gelişmelerden bağımsız olarak Arnavutların 5 Temmuz'da Firzovik'te toplanmaya başlamaları (Niyazi'nin dağa çıkışından iki gün sonra) İstanbul'daki alarm duygusunu artırdı ve bu durum Saray'ın direncinin kırılmasına katkıda bulundu. Kaynaklarda anlatıldığı üzere, toplanma, (haftalardır sürmekte olan) Avusturya ordusunun güneye doğru gelmekte olduğu dedikoduları tarafından tetiklenen, kendiliğinden gelişen bir olaydı. Makedonya'dan geçecek Avusturya demiryolu hattının inşası için keşif yapan şirketin çalışanları için Firzovik köyünde bir piknik planlanması bu dedikoduları oldukça artırdı. Arnavutlar pikniği engellemek için toplandı. Bölgeden 3.000 gösterici ile başlayan kalabalık kısa sürede 20.000'e çıktı ve Galip Bey (Pasinler) liderliğindeki Osmanlı subayları göstericileri dağılmaya ikna etmek için gönderildi. Ancak Galip Bey, İTC'nin aktif bir üyesiydi ve yalnızca anayasal bir rejimin yabancı müdahalesi tehlikesini önleyeceğini anlatarak kalabalığı anayasaya bağlılık yemini (*besa*) etmeye ikna etmeyi başardı. 194 din adamı, soylu ve kabile lideri tarafından imzalanan ve anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasını talep eden bir dilekçe 21 Temmuz'da Saray'a gönderildi.

Anlaşmazlık

Devrimle ilgili yazında, farklı yazarların üzerinde anlaşamadığı iki anahtar konu vardır. Birincisi, dış olayların, daha net söylemek gerekirse bir taraftan Reval Toplantısı ve Büyük Avrupa güçlerinin Makedonya'ya yeni bir rejim empoze etme planlarının, diğer taraftan ise iç baskıların, özellikle Padişah'ın güvenlik sisteminin İTC'nin, yeraltı ağını ortaya çıkarmakta başarılı

olmaya başlamasının göreceli önemidir. İkincisiyse failin kim olduğu sorunudur. Haziran-Temmuz 1908'de Makedonya'daki isyan, İTC'nin varlığından ve onun propagandasından etkilenen, fakat eylemleri sonradan İTC tarafından onaylanmakla birlikte, bağımsız biçimde hareket eden bireylerin ve küçük asker gruplarının mı işiydi? Veya Resne, Ohri, Manastır ve Tikveş'deki farklı isyanlar gerçekte planlı biçimde İTC'nin Selanik'teki merkezi ve onun aynı zamanda en önemli şubesi olan Manastır'daki şubesi tarafından mı organize edilmişti?

Bu alanda ustaca yapılmış modern araştırmalara ve iki anahtar figür olan Enver ve Niyazi'nin anlattıklarının üzerine yapılan yeniden değerlendirmelere dayanarak bu iki anlaşmazlık konusunda geçici bir sonuca ulaşabiliriz. İlk konuyla ilgili olarak, Ramsaur ve Ahmad'ın Çar II. Nicholas ve Kral VII. Edward arasındaki 9-10 Haziran Reval Toplantısı'na çok az önem atfettiği anlaşılıyor. Bu toplantıda Rusya ve Büyük İngiltere, İmparatorluğun Makedonya vilayetlerinde (Selanik, Kosova ve Manastır) yabancı gözetimi altında özerk bir rejim kurulmasını dayatma konusunda oldukça kapsamlı bir anlaşmaya varmıştır. Ramsaur devrimcilerin Haziran 1908'de açık bir isyan başlatma kararını, birincil olarak sarayın İTC yeraltı ağının boyutunu ortaya çıkarmaya çok yaklaşmış olması gerçeğine dayandırır. Reval Toplantısı haberlerine yalnızca ikinci derece önem atfeder. Önce Binbaşı Enver'in İstanbul'daki genelkurmayın denetim emirlerine uymak yerine Haziran'ın sonunda "dağlarda kayboluşunu" ve daha sonra ise 4 Temmuz'da (doğrusu 3 Temmuz'dur) Niyazi'nin "benzer nedenlerle dağlara çıkması"nı anlatır.

Ahmad'a göre, Reval anayasacılara büyük bir aciliyet duygusu vermişti ve psikolojik bir etki yaratmıştı, ancak Reval ile devrim arasında nedensellik bağı olduğunu düşünen zamanın

Avrupalı gözlemcileri yanılmışlardı. Gerçek ana etkenler başka yerlerde aranmalıdır; özellikle padişahın istihbarat ağının başarısının gittikçe artması önemlidir. İTC ağına sızmayı başaran Manastır alay müftüsünün rolünün altını çizen Akşin, Reval Toplantısı haberlerine ve Jön Türklerin yeraltı ağının ortaya çıkarılmasına eşit önem atfeder. Ramsaur'un Türk çağdaşı olan Bayur bu noktada net değildir. Çok kısa biçimde isyancıların Reval Toplantısı tarafından yaratılan bir atmosferde hazırlandığını belirtir ve ayrıntılara girmez. Onun çağdaşı Ahmet Bedevi Kuran; Üçüncü Ordu subaylarına İTC'nin çekici gelmesinin altında yatan faktörün Bulgar, Sırp ve Yunan birliklerinin artan faaliyetleri olduğunu düşünür. Onları, eylemlerini artırmaya Reval Toplantısı'nın zorladığını belirtir.

Kansu, Hanioğlu ve Gawrych gibi günümüze daha yakın kuşaktan yazarlar, isyanın aslında daha sonraki bir tarihte yapılmasının planlandığı (büyük olasılıkla Ekim veya Kasım 1908) fakat (Kuran ile aynı görüşü paylaşarak) Reval Toplantısı'nın "İTC'yi, tarihi erkene almak zorunda bıraktığı" (Gawrych) ve hatta "Cemiyetin elini kolunu bağladığı" (Kansu, Knight'dan aktarma) konusunda görüş birliği içinde gözükmektedir. Hanioğlu'nun çok daha güçlü sözcüklerinde: "Reval, İTC'nin liderlerini ve üyelerini her türlü riski almaya ve devrimi başlatmaya zorlamıştır." Ona göre Abdülhamit casus ağının keşfedilmesi de önemli rol oynamıştır, ancak o tetikleyici unsur olarak, Reval Toplantısı'nı görür. Ramsaur ve Ahmad'ın yaptıkları düzeltmenin (revizyon) gözden geçirildiği ve uzman görüşünün tekrar orijinal görüşe döndüğünü; yani Meşrutiyet'in tetikleyici unsurunun Reval Toplantısı olarak görüldüğünü anlıyoruz.

İkinci soru konusunda, failin Cemiyet mi yoksa dağlara çıkan askerler mi olduğu konusunda, iki geleneğin mevcut olduğunu görüyoruz.

Ramsaur, isyanın birkaç yerde aynı anda, kendiliğinden geliştiği ve isyanı İTC'nin Merkez Komitesi'nin planlamadığı görüşü ile oldukça kesin konuşur. Daha önce de bahsedildiği gibi, bunun nedeni, onun dayandığı temel kaynakların İTC dışındaki insanlar olması ve bunun da onun örgütün iç işleyişini yanlış anlamasına yol açmış olması olabilir. Enver'i "toplumla bağlantıları olan ortalama bir genç subaydan hiçbir farkı olmayan genç bir subay" olarak tasvir eder. Ancak bu, Enver'in 3. Ordu'ya ve onun Manastır'daki karargâhına İTC'nin erişimini sağlayan kişi olarak hayati rolünü kaçırır. Enver, amcası Halil (Kut) aracılığıyla *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'ne (bu örgüt daha sonra Ahmet Rıza'nın Paris merkezli örgütü ile birleşerek İTC'yi oluşturur), bu örgütün kuruluşunun çok erken aşamalarında kabul edilmişti. Enver, aslında İTC'nin on ikinci üyesiydi. 1906'da Manastır'a dönüşünde meslektaşı Kâzım Karabekir ile yakın işbirliği içinde orada bir hücre kurdu. Enver, Manastır teşkilatındaki merkezi kişiydi ve Temmuz devriminde anahtar rol oynayan Niyazi ve Eyüp Sabri gibi subayların üyeliğini sağlayan kimseydi.

Ahmad, İTC'nin ana aktörlük rolünü kabul etmeyen bir geleneğin/yaklaşımın sürdürücüsüdür. Niyazi'nin anılarının İTC sayesinde basıldığını ve bu anılarda "İTC'nin isyanlardaki rolünün abartıldığını" belirtir. Ahmad, Niyazi'nin ilk bildirilerinde "beklenildiği gibi İTC'nin bir temsilcisi olarak değil fakat basitçe 200 adamının lideri olarak konuştuğuna" dikkat çeker. Eylemin Niyazi'nin kendi girişiminin bir sonucu olduğunu ve İTC'nin bunda pek etkisinin olmadığı kırsal kesimde değil, yalnızca duruma hâkim olduğu şehirlerde isyanı desteklediği anlamına geldiğini iddia eder. Bununla birlikte Ahmad, İTC'nin isyanı başlatmadığı konusundaki iddiasını destekleyen hiçbir kanıt sunmaz. Gawrych, Ahmad'ın bu yaklaşımını, "Niyazi'nin

ilk bildirisinde İTC'den hiç bahsetmediğini" ifade ederek bir adım öteye götürür. Bu amaçla Ahmad'ın yukarıda alıntılanan ifadesine göndermede bulunur; fakat anladığımız kadarıyla Ahmad'ın söylemek istediği bu değildir. Niyazi'nin bildirisinin aslına (onun anılarında aynen yer almaktadır) hızlı bir göz atışla, onun, açık biçimde, "İttihat ve Terakki'den ülke boyunca güçlü bir teşkilat" olarak bahsettiğini açıklığa kavuşturabiliriz.

Bayur da, Ramsaur gibi (onun kaynaklarının da İttihat karşıtı siyasal akımlarla bağlantılı olduğu hatırda tutulmalıdır) öncelikle Niyazi'nin kendisini ana aktör olarak görür. Niyazi'nin Resne İsyanı'nı kendi girişimi olarak tasvir ettiğine dikkat çeker ve Niyazi'nin, yanlış olması durumunda, böyle bir iddiayı devrime katılan bütün arkadaşlarının hayatta olduğu bir zamanda güçlükle öne sürebileceğini iddia eder. Bayur, Niyazi'nin eylemleri ile Enver'in eylemleri arasında açık bir ayrım yapar. Enver'i küçümseyici bir tutum benimser ve onun Selanik'ten Tikveş'e saklanmak ve kendisini tutuklanmaktan kurtarmak için gittiğini belirtir. Enver'in eylemlerinin başarılı olması bakımından Niyazi'nin Resne'deki ve Eyüp Sabri'nin Ohri'deki eylemlerinin yanından bile geçemeyeceğini ve onun Talât tarafından siyasal gerekçelerle bir devrim kahramanı yapıldığını öne sürerek ona yönelik suçlamasını daha da ileri götürür. Yukarıda tartışıldığı üzere, Enver'in İTC içindeki rolünün hayati olduğunu artık bilmemizden ötürü, bu yorumu reddetmemiz gerekir. Bu yorum çok açık biçimde siyasal yanlılık izleri taşımaktadır.

Akşin, her ne kadar ana aktörlük konusuna değinmese de, Kansu ve Hanioğlu açık biçimde olayların çok farklı bir okunuşunu sunarlar. Kansu, başka yerlerde olduğu gibi burada da birincil olarak Knight ve Uzunçarşılı'ya dayanarak, bütün operasyonlar boyunca Enver'in, Temmuz'dan önce bile, İTC'nin bir temsilcisi olarak hareket ettiğini ifade eder. Gerçekte da-

ğa çıkma eylemi düşüncesi olsa bile, Kansu onun açık biçimde İTC'nin temsilcisi olarak hareket ettiğini ve böyle hareket etmeyi istediğini ortaya koyar. Hanioğlu, daha haziran ayının ortalarında İTC şubelerine isyanlara hazırlanmak için talimatlar gönderildiğini ve subaylara *çeteler* oluşturmak için izin verildiğini gösterir. İTC içindeki denetimin ağırlığına vurgu yapar ve Niyazi'nin bildiriler yazdığı, bu bildirileri dağa çıkmadan bir gün önce merkezi ve yerel otoritelere gönderdiği iddiasından kuşku duyar. Hanioğlu, devrimden sonra *Şurayı Ümmet*'te yayınlanan belgelere dayanarak, Niyazi'ye belgeleri Manastır Şubesi'nin sağladığını ifade eder. Bunu, Niyazi'nin İTC tarafından da yalanlanmamış olan yayınlanmış anılarındaki iddialarla uzlaştırmak zordur. Saray'a, Umumi Müfettişliğe ve Manastır Valisi'ne gönderilen bildiri ile yerel komutanlara ve yöneticilere gönderilen telgraflar arasında, ilkinin Manastır'daki İTC şubesi tarafından, ikincisinin ise Niyazi'nin kendisi tarafından yazıldığını düşünerek, belki geçici bir ayrım yapabiliriz. Bu yalnızca bir geçici bir varsayımdır. Belgelerin içerikleri bu hipoteze bazı destekler sağlamaktadır: İlk bildirinin daha politik ve "resmî" üslubu, açık biçimde, diğerlerinin daha ateşli, doğrudan ve şahsi üslubundan farklıdır. İlk bildiri, somut ve şahsi suçlamalar yapan ve belli kimseleri tehdit eden diğerlerinden çok daha fazla programatiktir. İlk bildiriyi İTC'ye, diğerlerini ise Niyazi'ye atfetmek akla yatkın gözükmektedir.

Yazarlarımız arasında yalnızca Hanioğlu, Enver'in anılarını kullanır. Onlar 1909'da olaydan kısa bir süre sonra yazılmıştır, fakat 1991 yılında *Enver Paşa'nın Anıları* olarak basılıncaya kadar aile içinde defterler biçiminde kalmıştır.[14] Bu notları ve başka kaynakları esas alarak Hanioğlu, Enver'in Tikveş'e Selanik'teki Merkez Komite tarafından görevli olarak gönderildiği ve hatta

14 *Enver Paşa'nın Anıları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991).

ona "Umumi Müfettiş" unvanının da bu amaçla verildiği sonucuna ulaşır. Dikkatli bir okuma ile Enver'in anıları, onun kendisini İTC adına çalışan birisi olarak gördüğünü ve ona talimatlar, para ve bildiriler için metinler sağlandığını göstermektedir.

Sonuç olarak, bana göre, Niyazi, Manastır Şubesi'ne kendisinin İsyan standardını yükseltebileceği önerisi ile yaklaşırken İTC'nin bu tür eylemlere onay verdiğinin zaten bilincindeydi. Şubeden açık biçimde izin istedi (ve izin iki gün sonra fakat onun eylemini gerçekleştirmesinden önce verildi). İTC ile sürekli olarak temas hâlindeydi ve İTC tarafından ona rehberlik ediliyordu. Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri gibi askerlerin kendi başlarına, bireysel olarak İTC'yi zorladığı ve İTC'nin yalnızca anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasının arifesinde durumu yönettiği biçimindeki bir görüş, bana göre reddedilmelidir. Çünkü bu görüş ya siyasal olarak yanlı kaynakların sağladığı delillere dayanmakta (Ramsaur, Kuran, Bayur) ya da hiçbir somut kanıta dayanmamaktadır (Ahmad, Gawrych).

Kaçırılmış Bir Fırsat?

En nihayetinde, Niyazi'nin yayınlanmış anıları ve Enver'in yayınlanmamış anıları arasında bir karşılaştırma isyanın gerçek mekaniğini biraz daha derinlerde arama fırsatı verir. Her iki subayın dağlardaki faaliyetleri esnasında ne yaptığına ayrıntılı olarak bakarak halkın desteğini kazanmak için İTC tarafından uygulanan taktikleri görebiliriz. Bana göre, burada incelenen yazarlar bu olanağı yeterince kullanmadı ve böyle olunca da anayasacı hareketin doğası hakkında güçlü sonuçlar çıkarma fırsatını kaçırdı.

Niyazi ve Enver gibi askerlerin *ne yapmadığı* ile başlamak, onların *ne yaptığı* ile başlamak kadar ilginçtir. Birinci

olarak, her ikisi de kendi düzenli birimlerinin komutanı olarak dağa çıkmamıştır. Niyazi, Resne'deki bir taburun komutanıydı fakat onun çetesi garnizonun silahları ve parasıyla donattığı gönüllülerden oluşmaktaydı. Sözde Bulgar eşkıyalarının ardından gideceği sırada çetesine sadece dokuz asker katıldı. Operasyonun gerçek amacı açıklandığında onların dördü Resne'ye döndü. Enver'e gelince, o beraberinde orduya ait hiçbir birlik götürmedi ve Tikveş bölgesindeki köylerden gönüllü kuvvetler topladı. Selanik'ten gece bir hırsız gibi ayrıldı. Kılık değiştirmiş bir halde dolaştı ve birliklerle ve jandarmayla temas kurmaktan kaçındı. Diğer bir deyişle; bu Jön Türk subaylar, açıkça onları isyana dâhil edecek derecede kendi birliklerine güvenmemişlerdir. Bu, eğitimli subaylar ile muhtemelen padişaha hâlâ sadık olan sıradan askerler arasındaki derin uçurumun bir göstergesiydi.

Vurgulanması gereken ikinci nokta hem Enver'in hem de Niyazi'nin her zaman *Müslüman* köylerden destek bulma arayışı içinde olmalarıdır. Niyazi 3 Haziran'da ilk defa dağların yolunu tuttuğunda bilinçli bir şekilde ilk hedef olarak Müslüman Arnavut köylerini seçti. Resneli toprak sahibi bir Arnavut ailenin çocuğu olarak o elbette çok sayıda köyle mükemmel bağlantılara sahipti fakat burada dinsel yön etnik yön kadar önemliydi. Öncü askerlerini bir köye ilk kez gönderdiği zaman, Niyazi, köylülerin endişelerini gidermek için, askerlerine köye girerken dua okumalarını emretti. Açık biçimde isyan, öncelikle bir Müslüman hareketiydi ve güçlü biçimde din motifi içeriyordu. Daha sonra, isyan sırasında subayların, Makedon-Bulgar halkı isyanın onlara karşı bir amaç taşımadığına ikna etme çabaları ve Bulgar birliklerini kendilerine katılmaya davet etmeleri isyanın esas olarak Müslüman halka dayandığı gerçeğini örtmeye yetmez.

Üçüncü olarak, subayların köylü nüfusun hassas olduğu noktaları yakalamaya çalışma yöntemleri ilginçtir. Niyazi'ye göre Müslüman köylerin bazıları, hatta çoğu, İTC'yi güçlü biçimde desteklemekteydi. Bu ilginçtir çünkü İTC o sırada Rumeli'nin tümünde 2.000 üyeye sahipti ve onların hemen hemen hepsi şehirlerdeydi (dörtte biri Selanik'teydi). Belki de Enver'in anıları Niyazi'nin ifadesini nasıl okumamız gerektiği konusunda bazı ipuçları sağlar. Enver'e göre İTC'nin köylerde hiç tutunma noktası yoktu; fakat kendileri de şehirde oturan büyük toprak sahiplerinin birkaç tanesi İTC üyesiydi ve kendi köylerinde çok etkiliydi. Onların etkisi köylüleri İTC'yi desteklemeye zorlamıştı. Niyazi'nin ifadesinin altında yatan gerçek büyük olasılıkla budur.

Subaylar köylülerin desteğini nasıl alır? Bu desteğin anayasacılık üzerine soyut retorik ile olmayacağı kesindir. Onlar, köylüleri ağır biçimde vergilendiren fakat onlara hizmet sunmayan (yol, okul gibi) ve onları bölgede dolaşan sayısız silahlı çeteden koruyamayan hükümete köylülerin duyduğu derin hoşnutsuzluğa işaret ettiler. Niyazi, kendi "Millî tabur"u ile yalnızca bu çetelerden koruma hizmeti sağlamakla kalmadı; aynı zamanda, yerel kabileleri, Kuzey Geg Arnavutları ve Güneyin Tosk topluluklanı arasında yaygın olan kan davalarını bitirici ateşkes ilan etmeye zorlayarak ek tedbirler de uygulamaya koydu. Niyazi kendi "Millî tabur"unu vatansever bir Osmanlı çetesi olarak sundu. Bu, onun eylemlerinin dağlardaki benzer gruplar arasında, anında tanınabilir olmasını sağladı ve kaçak, suçlu ve Tosk Arnavut milliyetçisi çetelerin kendisine katılmasını teşvik etti. En önemli Tosk çetesi lideri Çerçiz Topulli'nin desteğini sağlamayı başarmış olması gerçeği onun açısından önemlidir.

Subaylar aynı zamanda hâlihazırda köylülerin duyduğu Makedonya'nın yabancıların eline geçmesi korkusundan yarar-

lanarak köylüleri kendi saflarına çekmeye çalışıyordu. Sürekli olarak ülkenin tehlike içinde olduğuna ve yabancı (Hıristiyan) işgalinin Makedonya'daki Müslüman "çoğunluk"un sonu anlamına geldiğine dikkatleri çekiyorlardı. İstanbul'daki bozulmuş ve zayıf hükümetin bu tehlikeyi gidermek için hiçbir şey yapmaması, dolayısıyla insanların İTC'ye güvenmeleri gerektiğini iddia ediyorlardı. Böylece köyde yaşayan insanların bu gerçek ve somut korkularına çözüm olarak anayasa sunuluyordu.

Köylülerin kendilerine desteğini güvence altına almak için subaylar geleneksel araçları kullanıyorlardı. Niyazi, Arnavut köylülerine *besa* (söz) verdiriyordu. Bir toplumsal yemin olan besa, Arnavut kültünün güçlü bir geleneğidir. Enver, Tikveş'in Türk köylerinde köy ihtiyar heyetini topluyor, onlar aracılığıyla tüm köyü İTC üyesi yapıyordu.

Belgelere dayalı kanıtlara ve özellikle devrime katılanların anılarına dayanarak anayasanın yeniden yürürlüğe konulmasına yol açan isyanın gerçek özü hakkında çok miktarda bilgiye sahip olabiliriz. Bu ayrıntıların dikkatli ve karşılaştırmalı bir okuması, bize İttihatçı hareketin doğası hakkında çok daha iyi bir kavrayış verebilir. Bu, belki de burada incelenen tarih yazınının kaçırdığı tek fırsattır. Fakat her şey hesaba katılırsa devrim hakkındaki araştırmalar bizim için artık oldukça tatminkâr bir uzlaşma oluşturabileceğimiz noktaya kadar ilerledi. Bu nokta, devrimin patlak vermesinde "Doğu Sorunu"na ve daha net söylemek gerekirse Reval Toplantısı'na büyük bir önem atfedişiyle ve isyanın tek başına hareket eden vatansever subaylardan çok, İTC'nin Selanik'teki merkezi ve Manastır ve Ohri'deki şubeleri tarafından organize edildiğini öne sürmesiyle, en fazla Hanioğlu'nun yorumuna yakındır.

4. "Modern" Türkiye'nin Yükselişi ve Çöküşü: Elli Yıl Sonra Bernard Lewis'in *Doğuş* Kitabı[1]

Ünlü Arap ve İslam tarihi araştırmacısı ve Türkolog Bernard Lewis, 1961 yılında Oxford Üniversitesi Yayınları'ndan bir kitap çıkardı. Bu kitap hemen alanın bir klasiği olarak kabul gördü ve bir kuşak boyunca en önemli ders kitabı olarak kaldı. Elbette *Modern Türkiye'nin Doğuşu (The Emergence of Modern Turkey)*[2] adlı kitaptan bahsediyoruz. 1954-1959 yıllarında İngiltere ve Türkiye'de yürütülen araştırmalara dayalı oldukça hacimli bir kitaptı (511 sayfa).

Doğuş'un yayınlanmasından bu yana neredeyse yarım yüz yıl geçmiş olması nedeniyle, ona günümüz Türkolojisinin gözüyle ikinci bir kez daha bakmak yerinde olur. Lewis'in klasiğini yeniden gözden geçirerek alanımızın, eğer ürettiyse, nerede farklı kavrayışlar ürettiğini ve bu anıt eser başlangıç noktası alındığında ne kadar ilerlediğini görebiliriz.

Benim için Leiden Üniversitesi'nde öğrenim görüyorken (ve çok daha uzun bir süre) Modern Türkiye tarihinin kutsal kitabı olarak görülen ve benim uzmanlık alanım olarak bu alanı

---

1 Bu bölüm daha önce yayınlanmıştır, bkz. *Opkomst en Ondergang van het "Moderne" Turkije*, (Leiden, CNWS, 1998).

2 Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, (London: Oxford University Press, 1961. Revised edition: 1968). Türkçesi: Modern Türkiye'nin Doğuşu, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2013. 6.Baskı).

seçme kararımı etkileyen bu kitabı incelemek özel önem taşımaktadır.

Bernard Lewis ve Türk Tarih Yazını

Kitapla tanışıklığını tazeleyen birisini çarpan ilk şey ne kadar çok şeyin elli yıl önce çok net iken bugün sorunsal hâline geldiğidir. Başlıkta bile bu durum söz konusudur: *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* Gerçekten de "Doğuş" ne anlama gelmektedir? Lewis önsözde bu konuya değinmez, fakat sözcük açık biçimde kendiliğinden ve derece derece gelişen bir süreç ile karşı karşıya oluşu çağrıştırır; modern Türkiye bir civcivin yumurtadan çıkışına benzeyen böyle bir süreçten geçer. Feroz Ahmad son zamanlarda bunun yanlış bir düşünce olduğuna dikkati çekti.[3] Türkiye hakkında konuştuğumuza göre, o, doğal gelişmenin kaçınılmaz bir sonucu değildir fakat belirli bir ideoloji ile hareket eden liderlerin iradelerinin bir ürünüdür. "Doğuş" pek doğal olarak değer yargıları içermeyen (tarafsız) bir terim değildir. Yalnızca derece derece olan bir gelişmeyi değil aynı zamanda yaşanmak zorunda olunan bir kaderin yaşanmasını da içermektedir: Civciv yumurtanın içindedir ve onun çatlamasını beklemektedir. O aynı zamanda tarih içinde yüksek bir aşamaya yükselmeyi de içermektedir. Bu, Lewis'in gizlemeye çalışmadığı bir şeydir. Önsözün ilk cümlesinde şunu okuruz: "Bu kitabın konusu eski Türkiye'nin yıkılmasının ardından yeni Türkiye'nin doğuşudur." Eski Türkiye yalnızca eski değildi aynı zamanda çürümüştü de. Öyleyse "modern" Türkiye nedir ve yenisiyle değiştirilmesi gereken eski "çürümüş" Türkiye nedir?

3 Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey,* (London: Routledge, 1993), s.ix.

Sonraki ile başlamak gerekirse "modern Türkiye" "eski Türkiye"nin tam bir zıttı değildir. Karşılaştırma 1923 yılında kurulan ve 85. kuruluş yıl dönümünü[4] bu yıl kutlayacak olan Türkiye Cumhuriyeti ve onun selefi 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Lewis'in terminolojisi 1920'lerin ortalarından bu yana iyice yerleşmiş olan bir geleneği yansıtmaktadır. Yeni cumhuriyet hakkında yazılan bir dizi kitabın yazarları, bu ve buna benzer anlatımlara güçlü bir eğilim göstermişlerdir: Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey* (1924); Berthe Georges-Gaulis, *La Nouvelle Turquie* (1924); Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* (1930); Jean Deny, *Petit manuel de la Turquie Nouvelle* (1933); Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation* (1935); Sir Harry Luke, *The Old Turkey and the New* (1936); August, Ritter von Kral, *Das Land Kemal Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei* (1937); anonim, *The New Turkey* (1938); Geoffrey Lewis, *Modern Turkey* (1955); Eleanor Bisbee, *The New Turks* (1956); Irfan Orga, *Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey* (1958) ve Pia Angela Göktürk, *Werdegang der neuen Türkei* (1983).

Eskinin karşısına yeniyi yerleştirirken bazı yazarlar daha renkli sözcükleri tercih etmişlerdir: Karl Klinghardt, *Die Schleier Fallen!* (1933); Lilo Linke, *Allah Dethroned* (1937) ve Barbro Karabuda, *Goodbye to the Fez* (1959), fakat mesaj aynı mesajdır. Bu kitapların hepsinde, imparatorluktan cumhuriyete geçişin paraleli olan "eski" ile "yeni" arasındaki temel zıtlık, Türklerin öyküsünün içinde anlatıldığı temel çerçevedir. Fakat modern nedir? Bu özel soruya daha sonra döneceğiz.

Doğuş'u incelerken ilk olarak Lewis'in süreklilik sorunu konusundaki tutumunun net olmadığı dikkatimizi çeker. Bir taraftan 1918 sonrası gelişmeleri "geçmişin toplumsal, kültürel ve

4 Metnin yayınlandığı 1998 yılına göre 75. kuruluş yıl dönümüdür. (E. N.)

siyasal gelenekleriyle olan bağların kökten ve şiddetli biçimde kopması"[5] olarak görür; diğer taraftansa bu kırılmayı çok daha uzun bir süreye yayılmış olan reform sürecinin doruk noktası olarak yorumlar. Ona göre:

> Türk devrimi, biçimsel olarak 1908'de eski bir siyasi düzenin sökülüp atılması ve yenisinin kurulmasıyla başladı. Ne var ki başka açıdan bakıldığında, iki yüzyıldan beri süregelmektedir.[6]

Bu açıdan bakıldığında, Lewis'in çalışması, Cumhuriyet'i Mustafa Kemal Atatürk tarafından *tepeden inme* biçimde yaratılan ve Osmanlı'dan hiçbir şey ödünç almayan radikal bir kopuş olarak gören Afet İnan gibi gerçek Kemalist tarihçilerin çalışmalarından ayrılır.

Lewis, Türkiye'de II. Dünya Savaşı'ndan sonra isim yapan sosyolog Niyazi Berkes[7] ve hukukçu ve siyaset bilimci Tarık Zafer Tunaya[8] gibi, Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk tarihinin yeni ve bir bakıma son aşaması olarak gören, fakat onu hazırlayanlara da, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim ve kültürel modernizasyonunun 19. yüzyıldaki mimarlarına, özelikle Tunaya'nın sözcükleriyle "Cumhuriyetin Laboratuarı" olan 20. yüzyıl başlarındaki Jön Türk hareketine de bir gözünü açık tutan akademisyenler kuşağına çok daha iyi uyar.

Bu yaklaşım, her ne kadar, bir önceki kuşağın Ortodoks Kemalist tarihçilerinden çok daha az zorlama da olsa, bir de-

---

5 Lewis, *Emergence*, s.1.

6 Lewis, *Emergence*, s.473.

7 Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal: McGill University Press, 1964).

8 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, (İstanbul, yayıncısı bilinmiyor, 1952).

zavantaj taşımaktadır. Böyle bir bakış açısıyla, geç dönem Osmanlı tarihi otomatik olarak teleolojik bir karakter almaktadır; Cumhuriyetin "ön tarihine" dönüşmektedir. Bu ise, geç Osmanlı tarihini Türk tarihi *avant la lettre*'sine çevirmektedir; ancak bu tür bir yaklaşım, içinde Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Kürtlerin, Arnavutların ve Boşnakların hepsinin önemli roller oynadığı bir hanedanlık ve dinsel sistemin çok kültürlü, çok etnik kökenli tarihinin yanlış temsil edilmesi anlamına gelir. Lewis'in bu Türk milliyetçisi eğilime uygun düştüğü, örneğin kitabının girişinden yapılan aşağıdaki alıntıyla gösterilebilir:

> Türkler kendilerini İslamiyet'le öylesine ayrılmaz biçimde yekvücut görmüşlerdi ki, Türk milliyetçiliği kavramının kendisi derinliklerde kalmıştı.[9]

Türk millî kimliği İslami bir okyanusun altındaydı. Öyle görünüyor ki, bu, Lewis'in Türk ulusunu, Osmanlı ve İslami ağırlıkları atma ve yüzeye çıkma şansını bekleyen eski bir varlık olarak gördüğünü gösteriyor. Elbette bu ulusçuların ulusa ilişkin klasik bakış açısıdır. Fakat Benedict Anderson, Eric Hobsbawm ve Ernest Gellner gibi akademisyenler tarafından, ulusçuların ulusların geçmişini kendi siyasal mücadelelerinde bir silah olarak inşa edişine duyarlı modern tarihçilere, bu tür bir yaklaşım naif bir uğraşı olarak gözükmektedir. Sayfa 7'deki bir ifade, eğer gerekliyse, Lewis'in pozisyonunu daha iyi örneklemektedir. Şöyle yazıyor: "Uzun süre diğer dillerin hâkimiyeti altında bulunmuş olmasına rağmen Türk dili başarıyla hayatta kalabilmiştir."[10] Burada, Lewis yabancı etkilerden kurtarılması ve temizlenmesi gereken "saf" ve "gerçek" bir Türkçenin var olduğu biçimindeki Kemalist arı dil düşüncesini benimser.

9 Lewis, *Emergence*, s.2.

10 Türkçe baskıda 12. sayfa, (E. N.).

Burada da, dil içinde ifadesini bulan Türk kimliğinin, Türk olmayan (Osmanlı?) başka bir şeyin derinliğinde bulunduğunu, fakat orada kendi varlığını gizil bir biçimde sürdürdüğünü, düşündüğü anlaşılıyor.

Doğuş'un İçeriği ve Biçimi

Doğuş iki kısımdan oluşur. Birinci kısım, 19. yüzyıldan başlayıp 1950'de Menderes'in Demokrat Partisi'nin iktidara gelişi ile biten dokuz bölümlük kronolojik olarak düzenlenmiş genel bir incelemedir. İkinci kısım tematik olarak düzenlenmiştir; bu kısımda yer alan beş bölümün her biri değişimin belirli bir yönünü anlatmaktadır. Lewis, kronolojik incelemesine İmparatorluğun "düşüş"ü ile başlar; bu anlayış da son yıllarda oldukça sert eleştirilere uğramıştır.[11] Daha sonra incelediği konular ise geleneksel araçlar ile devleti yeniden güçlendirme girişimlerini, Avrupa'nın gittikçe artan etkisi, 19. yüzyılın başlarındaki bürokratik reformlar, Genç Osmanlı Hareketi, Padişah Abdülhamit'in uzun süren saltanatı, Jön Türkler, Kemalist Cumhuriyet ve Mustafa Kemal'den sonra cumhuriyettir. Tematik kısımda ise, değişen kolektif kimlikleri, devlet ve hükümeti, din ve kültürü ve sınıf yapısını ele alır.

Kitap İngilizce, Almanca, Fransızca ve Türkçe literatüre ve Lewis'in hem metinde hem de notlarda sıklıkla ve etkileyici bi-

---

11 Faroqhi, Suraiya, "Crisis and change", içinde, İnalcık, Halil ve Quataert, Donald, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), s.413 ve Abou-el-Haj, Rifaat, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries,* (Albany: SUNY Press, 1991). Bu eleştirinin öncüsü: Owen, Roger, "The Middle East in the eighteenth century. An 'Islamic' society in decline: A critique of Gibb and Bowen's *Islamic Society and the West*", *Review of Middle Eastern Studies,* 1, (1975), s.101-112 ve İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar, "Osmanlı tarihi nasıl yazılmalı?", *Toplum ve Bilim,* 1/1, (1977), s.49-80.

çimde alıntılar yaptığı çalışmaları yayınlanmış Osmanlı yazarlara dayanır. Arşiv kaynaklarının kullanılmadığı söylenebilir.

Elli Yıl Sonra

Şimdi kitaba elli yıl aradan sonra tekrar bakarsak ve onu modern Türk tarihinin en son durumu ile karşılaştırırsak neler ortaya çıkar? Bu noktada önemli rol oynayan üç yönün, daha doğru söylemek gerekirse üç grup yönün olduğunu düşünüyorum: Entelektüel tarihe karşı bütünsel tarih; kronoloji ve dönemselleştirme; modernleşme paradigmaları.

Entelektüel Tarihe Karşı Bütünsel Tarih

Birincisi, Lewis'in yazdığı ve açık biçimde yazmak istediği tarih türüyle ilgilidir. *Doğuş*, her şeyden önce, bir elit ve elitin iktidar araçlarının ve merkezi devletinin tarihidir. İkinci olarak da bir düşünce tarihi, bir fikirler tarihidir. Hangi bölüme bakarsak bakalım, Lewis idari ve entelektüel elitin liderleriyle, onların düşünsel gelişimiyle, onların kullandığı (ve kısmen icat ettiği) terminolojiyle ve onların aldıkları önlemlerle ilgilenmektedir. Düşünceler tarihine bu derece yoğunlaştığına göre, Lewis'in insanların, ideolojik motive ediciler tarafından harekete geçirildiği biçimindeki varsayımdan yola çıktığını söyleyebiliriz. Böyle bir yaklaşım insanların fikirleri kendi siyasal ve sosyal çıkarlarını savunmak için de kullanabildiğini gözden kaçırmaktadır. Amaçların formüle edilmesi ve yasaların ve diğer düzenlemelerin çıkarılıp yürürlüğe konulması anlamında politika, Osmanlı (ve Türk) politika yapıcılarının dâhil oldukları güç mücadelelerinden çok daha fazla ilgi odağı olmaktadır. Bu bakımdan Carter Findley'in hem kurumsal hem de sosyal anlam-

da Osmanlı sivil bürokrasisi üzerine iki ciltlik tarih çalışması çok daha kapsamlı bir resim vermektedir.[12]

Doğuş'da, entelektüel tarih sosyal gerçeklerin betimlenişi pahasına anlatılmaktadır. 1876 anayasal devrimi hakkındaki pasajı okurken[13] okuyucu pekâlâ eski rejimi yıkan şeyin Anadolu'daki yoksulluk, Balkanlardaki isyan veya devletin mali krizi değil de, Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'si olduğu hissine kapılır. Lewis, mali kriz hakkında yazar; fakat mali krizin kökenlerini zorunlu askerliğin getirilişi, modern silah alımları ve Osmanlı bürokrasisinin şişmesinin yarattığı devasa finansal yük yerine, Saray'ın savurganlıklarında arar.[14] (Bu noktada kendisini özdeşleştirdiği Osmanlı reformcularından etkilendiği çok açıktır). Vilayetlerde reformların nasıl uygulandığı sorusu hakkıyla cevaplandırılmamıştır; reformların ortalama Osmanlı tebaası için ne anlama geldiği sorusu ise hiç sorulmamıştır. İstanbul'daki entelektüel elitlerin ideolojik yapılarından çok daha etkili olduklarını varsaysak da zorunlu askerlik ya da veba gibi salgınların ortadan kaldırılması gibi gelişmelerin insanlar için ne anlam ifade ettiğini keşfedemeyiz. Atatürk döneminin ünlü reformları için de benzer bir durumun söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda da reformları istisnasız elitlerin gözünden görmekteyiz. Örneğin, *fes*in yasaklanmasını veya 1926 İsviçre Medeni Kanunu'nun getirilmesini tartışırken, Lewis bu reformlara karşı bir direnç olduğunun farkındadır; fakat nedenlerini sorgulamaz. Olumsuz tepkilerin hepsi "Müslüman muhafazakârlar"a aittir.[15]

---

12 Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, (Princeton: Princeton University Press, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, (Princeton: Princeton University Press, 1989).

13 Lewis, *Emergence*, s.155-6.

14 Lewis, *Emergence*, s.156.

15 Lewis, *Emergence*, s.264.

Alanımız son yirmi beş yılda tüm bu yönlerde büyük bir değişim yaşadı. Artık merkezi devlete, elitlere ve de onların düşünce ve önerilerine diğer her şeyi dışarıda bırakacak derecede yoğunlaşmıyoruz. Son on beş yıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin iktisadi tarihi, bu alanda öncü rolü oynayan Fransız araştırmacılar ve Binghamton Braudel Merkezi'ndeki Amerikan ve Türk meslektaşlarıyla, olgunluk aşmasına ulaştı. Jacques Thobie'in 1977'de yayınlanan, Osmanlı üzerindeki Fransız ekonomik çıkarları üzerine yapmış olduğu etkileyici incelemesi,[16] öncü bir çabaydı; bu incelemeyi 1980'lerde yayınlanan konferans metinleri ve monografiler izledi. Bu yayınların hepsinin ortak noktası, son dönem Osmanlı ekonomisindeki gelişmelerin bir haritasının sunmakla yetinmemesi, aynı zamanda bu gelişmeleri Avrupa merkezli kapitalist dünya ekonomisi bağlamı içinde konumlandırmaya çalışmalarıydı. Bu, tesadüfi bir olgu değildi. Bu çalışmaları yapan tarihçilerin pek çoğu, örneğin Donald Quataert, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder, Huri İslamoğlu ve Reşat Kasaba gibi araştırmacılar, André Gunder Frank'ın fikirlerinden ve özellikle Immanuel Wallerstein'in "Dünya Sistemi" modelinden esinlenmişlerdir. Ancak ilginç olan bu okuldan çıkan en iyi çalışmanın modelin yetersizliklerini gösteren çalışma olmasıdır. Örneğin, Quataert, Osmanlı imalat sanayisinin, Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sisteminin periferisinde (çevresinde) yer almasının (bütünleşmesinin) bir sonucu olarak inişe geçişi ve yok olmaya yüz tutuşu yerine (ki beklenen budur), maliyet kontrolü, ithal mal ve ürün kullanımı ve niş pazarlara açılma yollarıyla kendini yeni duruma nasıl adapte ettiğini ve Avrupalıların hücumu-

16 Thobie, Jacques, *Intérêts et Imperialisme Français dans l' Empire Ottoman*, (Paris: Sorbonne, 1977).

na nasıl direndiğini gösterir.[17] Kasaba, Ermeni ve Rum burjuvazinin gerçekte "komprador" niteliği taşımadığını ve onun metropoliten Avrupalı kapitalistlerle başarılı biçimde rekabet ettiğini gösterir.[18]

Sosyal tarih elbette ekonomik tarihten tümüyle farklı değildir. Bu alanda dönüm noktası niteliğinde iki derleme, 1983'de Jean-Louis Bacqué Grammont ve Paul Dumont editörlüğünde çıkan *Economies et Sociétés dans l'Empire Ottoman* ve 1980'de Halil İnalcık ve Osman Okyar editörlüğünde çıkan *Social and Economic History of Turkey*, iki alan arasındaki bağlantıyı başlıklarında bile göstermektedir. Quataert demiryolları, tersaneler ve maden ocaklarındaki Osmanlı işçilerinin hayatının bir resmini sunan ilk tarihçi olsa da Paul Dumont, Türk siyaset bilimci Mete Tunçay ile birlikte, Osmanlı sosyalizmi tarihinin öncüsü olarak görülebilir.[19] Osmanlı sosyal merdivenindeki en alt basamak, yani köleler, ilk defa Ehud Toledano'nın Osmanlı köle ticareti çalışmasında ele alınmıştır.[20]

Yirmi beş yıldır Kemal Karpat[21] ve özellikle Justin McCarty[22] gibi tarihçiler, somut tarihsel demografik incelemeler üzerinden yaptıkları çalışmaları yayınlamaktadırlar. Bu çalışmalar, McCharty'nin de belirttiği gibi, gerçekten de sayım yapma

---

17 Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), s.161 ve dv.

18 Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century*, (Albany: SUNY Press, 1988), s.87-106.

19 Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, (New York: NYU Press, 1983).

20 Toledano, Ehud, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, (İstanbul: Yurt, 1994). Yayınlanmamış doktora tezinin çevirisi (Princeton, 1980).

21 Karpat, Kemal, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristic*, (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).

22 McCarthy, Justin, *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914). A Handbook of Historical Statistics*, (Boston: G.K. Hall, 1982).

konumunda olan tek kesimin yani Osmanlı yönetiminin topladığı verileri kullanmışlardır. Onların çalışmaları sayesinde, şu anda, son dönem Osmanlı nüfusunun büyüklüğü ve bileşimi hakkındaki soruları otuz yıl önce akla bile getirilemeyecek denli bir doğruluk derecesinde cevaplayabiliyoruz. Allen Duben ve Cem Behar, İstanbul hane halkının durumu hakkındaki kitaplarında, demografik mikro araştırmalar alanında nelerin mümkün olduğunu bize göstermiştir.[23]

Sosyal ve ekonomik tarihin gelişiminden ayrı olarak, François Georgeon, Paul Dumont ve Stefanos Yerasimos gibi Fransız Türkologların çalışmaları, kültürel tarihin kapsamını toplumların tutum ve dünya görüşlerinin haritasını çıkaran ve giderek sosyal tarihle birleşen zihniyetler tarihi yönünde genişletti.[24]

Daha 1973 yılında, Halil İnalcık "The Application of the Tanzimat and its social effects"[25] başlıklı makalesinde 19. yüzyıl reformlarının Balkan vilayetlerinde nasıl karşılandığını anlamaya yönelik bir teşebbüste bulunmuştu. O tarihten itibaren, Balkanlar ve Arap dünyasındaki Osmanlı arşivlerine dayalı pek çok yerel çalışma, gerçekte olayların mahallinde nelerin olduğuna ilişkin (İstanbul bürokratlarının neyin olması gerektiğine ilişkin düşüncelerinin tersine) çok daha fazla tamamlanmış bir resim vermiştir.

Cumhuriyetin iktisadi tarihi Zvi Yehuda Hershlag, Korkut Boratav, Osman Okyar, William Hale ve Şevket Pamuk gibi insanların çalışmaları sayesinde büyük aşama kaydetmiştir. Şu anda ekonomik büyüme, üretim ve gelir bölüşümü hakkında ak-

---

23 Duben, Allen ve Behar, Cem, ***İstanbul Households. Marriage, Family and Fertility***, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

24 İyi bir örnek için bkz. Georgeon, François ve Dumont, Paul (ed.), ***Vivre dans l' Empire Ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (xviiie– xxe siècles)***, (Paris: l'Harmattan, 1997).

25 ***Archivum Ottomanicum***, 5, (1973), s.97-128.

la yatkın bir düşünceye sahibiz. Aynı şey, Cumhuriyet'in sosyal tarihi için söylenemez. Şehmus Güzel ve diğerleri, emek ilişkileri ve işçi hareketleri üzerine önemli çalışmalar yapmışlardır,[26] fakat sıradan insanların deneyimine ve onların modernleşme sürecini nasıl yaşadıklarına odaklanan bir tarihçilik, "aşağıdan yazılan" tarih neredeyse tümüyle eksik kalmıştır. Bu zamana kadar en ümit verici teşebbüs Kemalist reformlara direnişi inceleyen Gavin Brockett tarafından yapılmıştır,[27] fakat alanın bu yönü daha da geliştirilmeyi beklediği açıktır.

İlk noktayı özetleyecek olursak, Türkoloji alanındaki en önemli gelişmenin, merkezi devlet ve elitlerin tarihi olarak fikirler ve kurumlar tarihinin, içinde zihniyetlerin, sosyal tarihin, demografinin ve ekonominin, hep birlikte, rol oynadığı çok daha geniş bir yaklaşımın önünü açmış olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte İmparatorluğun son dönemine ilişkin çalışmaların bu yönde gelişimi Cumhuriyet'e ilişkin çalışmaların çok ilerisindedir.

Kronoloji

Doğuş'un geçerliliğini yitirmiş olduğu düşünülebilecek ikinci yönü, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet arasında ne derece süreklilik olduğuyla ve dolayısıyla, bu sorundan kaynaklanan, dönemselleştirme ile ilgilidir. Lewis'in bu konudaki karasızlığına daha önce dikkat çekmiştik. Modern Türkiye'nin gelişimini uzun dönemli bir süreç olarak görür, fakat aynı zaman-

26 Örneğin: Quataert, Donald ve Zürcher, Erik Jan, *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, (London: I. B. Tauris, 1995), s.127-46.

27 Brockett, Gavin, "Collective action and the Turkish revolution: towards a framework for the social history of the Atatürk era, 1923-1938", *Middle Eastern Studies*, 34/4, (October 1998), s.44-66.

da, 1918 sonrasında, millî direniş hareketinin çok önemli yeni bir gelişme olarak Anadolu'da ortaya çıkışı ile bu gelişmede "radikal ve sert bir kırılış" meydana geldiğini düşünür. Bu bağlamda, bu hareketin ve ondan doğan Cumhuriyet'in hangi ölçüde 1908 Meşrutiyet devrimini yapan Jön Türk siyasetçi ve subayların işi olduğunu ve ne derece Jön Türklerin bilinçli planının bir sonucu olduğunu görememiştir.

Bu alanda benim çalışmalarımın da önemli katkılar yaptığını düşünüyorum. Lewis'in de kabul ettiği ve 1919 ve 1922 arasındaki *Millî Mücadele*'yi Cumhuriyet tarihinin ilk aşaması olarak gören geleneksel dönemselleştirmenin iki nedenden ötürü gerçeği doğru yansıtmadığı sonucuna ulaştım: Birincisi, bu mücadele için Türkiye'de 1913 ve 1918 yıllar arasında iktidarda olan Jön Türkler tarafından inisiyatif alınmıştır; ve ikincisi, Cumhuriyet'in ilanı, gerçekte Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) lideri olduğu radikal bir kanadın *Millî Mücadele* hareketi içinde yaptığı darbenin (*coup d'état*) bir sonucudur. Büyük çoğunluk için –yalnızca aşağı tabaka değil liderler için de– 1918 ve 1922 arasındaki mücadelenin hedefi bir Türk devleti kurmak değildi, fakat Osmanlı saltanatı ve hilafetinin kurtarılmasıydı. Kısaca, I. Dünya Savaşı sonrası tarih içindeki en önemli kırılma noktası 1918 değil, 1923'tür.[28] Bana göre, Lewis (1919'daki durum hakkında konuşurken) "Anadolu'da yeni bir Türk devleti doğuyordu" derken yanılıyor.[29]

Türk tarihçiler tarafından yapılan son dönem çalışmalar, millî direnişte Jön Türk örgütlerinin önemini ve böylece

28 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, (Leiden: Brill, 1984) ve; aynı yazar tarafından, "The Ottoman Empire and the Turkish Republic. An attempt at a new periodization", *Welt des Islams*, 32/2, (1992), s.237-253.

29 Lewis, *Emergence*, s.242.

İmparatorluk ile devamlılığı onaylamaktadır; örneğin Selim İlkin, İlhan Tekeli, Bülent Tanör ve Engin Berber tarafından bölgesel direniş hareketleri üzerine; Bilge Criss tarafından İngiliz işgali altında İstanbul üzerine ve Ahmet Demirel tarafından Ankara'daki ilk millî meclis üzerine yapılan çalışmalar böyledir.[30]

Lewis'in millî direniş hareketini yeni olarak nitelendirebilmesinin önemli bir nedeni, hem modern Türk tarihi içinde en travmatik zaman olan hem de onun en oluşturucu aşaması olan dönemi, I. Dünya Savaşı'nı ihmal etmesidir. Lewis, savaşın arifesinde Jön Türk entelektüel, gazeteci ve siyasetçileri arasında geçen tartışmalara oldukça geniş yer ayırır, fakat savaşın kendisini iki cümle ile geçiştirir:

> Ekim 1914'de hâlâ bu mesele tartışılırken, Türkler büyük bir Avrupa savaşı içine yuvarlandılar ve kendilerini Avrupalı büyük güçlerden birinin müttefiki, diğerinin de hasmı olarak buldular. 1918'e gelindiğinde artık zamanlarının tükendiği ortaya çıkmıştı.[31]

Bu vahim hata, hakkında hiçbir şey açıklamamak bir yana, Türkiye'nin savaştan sonra biçimlenmesine katkıda bulunduğunda kuşku olmayan sonraki gelişmelerden bahsetmeyi de ihmal eder.

Birincisi: Kapitülasyonların, yani yüzyıllardır uygulanmakta olan İmparatorluk içinde Avrupalıların ve onların koruması altında olanların sahip olduğu ekonomik ve hukuksal ayrıcalık-

---

30 Esas olarak bkz. Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922. Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, (Ankara: Ayraç, 1997); Criss, Nur Bilge, *İstanbul under Allied Occupation 1918-1923*, (Leiden: Brill, 1999); Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet. İkinci Grup*, (İstanbul: İletişim, 1994) ve Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, (İstanbul: AFA, 1992).

31 Lewis, *Emergence*, s.233.

ların kaldırılmasını ve yerli Müslüman tüccar ve sanayici sınıfının oluşmasını amaçlayan millî iktisat politikasının uygulamaya konulmasıdır. Toprak'ın aynı adı taşıyan kitabında ve daha sonra aynı konu üzerine yazılan pek çok kitapta[32] ayrıntılı olarak anlatılan bu *millî iktisat* politikası, Cumhuriyet'in askerî-bürokratik elitinin koruma şemsiyesi altında millî burjuva yaratmayı amaçlayan iktisat politikalarının doğrudan habercisidir.

İkincisi: Jön Türk rejiminin gözdağı vermesi ve ayrımcılık politikaları yüz binlerce Rum'un kaçışına ve büyük ihtimalle yedi-sekiz yüz bin Ermeni'nin sürgünü ve ölümüne yol açtı. Lewis, kitabının tematik kısmında, bir 1916 Holocaust'undan ve "bir buçuk milyon Ermeni'nin yok oluşundan bahseder."[33] Bu onun nicelik olarak en aşırı Ermeni iddialarını birdenbire kabul ettiği anlamına gelir. Fakat olayları "tek bir vatana sahiplik için iki ulus arasında geçen mücadele" olarak betimler ve yaşanmış olay ile daha sonraki tarih arasında hiçbir bağ kurmaz. Türkoloji alanındaki bizlerin sıklıkla unuttuğu şey modern Türkiye devletinin büyük ölçüde etnik temizlik üzerine inşa edildiğidir. Bu konuyla ilgili tarihçilik, seksen yıldır Türkler ve Ermeniler arasındaki çok duygusal polemiklerin gölgesi altında icra edilmiştir. Ancak, çok uzunca bir süre boyunca, korkunç 1915-1917 yılları arasında ne olduğuna ilişkin bize bir dereceye kadar yeni kavrayış veren araştırmaların, neredeyse istisnasız olarak, Vahakn Dadrian ve Ara Sarafian gibi Ermeni tarihçiler tarafından yapılmış olduğunu söylemek gerekir. 1992'den bu yana, Dadrian'dan derin biçimde etkilenen Türk sosyolog Taner Akçam, Türk tarafında başı çeken "muhalif" ses olarak öne çık-

---

32 Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, (Ankara: Yurt, 1982). Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş daha yeni baskısı vardır: Tarih Vakfı/ Yurt, İstanbul, 1995.

33 Lewis, *Emergence*, s.350.

mıştır. Kitaplarından birisi 2006 yılında İngilizceye çevrildikten sonra, onun çalışması uluslararası düzeyde dikkat çekmiştir.[34] Akçam genel olarak Jön Türklerin etnik politikalarına karşı devam eden sessizliğin Türk toplumu üzerindeki etkilerine dikkat çekmektedir. Akçam tarafından özellikle gündeme taşınan acıklı noktalardan birisi, Ermenilere yapılan mezalime (persecution) derin biçimde karışmış olan ve bu nedenle Ermenilerin intikamından veya İngilizlerin cezalandırmasından korkan çok sayıda kimsenin, Millî Mücadele'de öncü olması ve cumhuriyetin kurucuları arasında yer almasıdır. Öyle görünüyor ki, 21. yüzyılın başında, en ümit verici gelişme, *Workshop for Armenian-Turkish Scholarship* (WATS) tarafından ampirik verilere dayalı bir tartışma platformu yaratmak için yapılan ortak girişimdir. Donald Bloxham, Ermeni soykırımını başarılı bir şekilde emperyalist rekabet içinde konumlandırma çabasında bulunmuştur.[35]

Aynı biçimde, Paschalis Kitromilidis ve Alexis Alexandris gibi Yunan akademisyenler de 1922 öncesinde Anadolu'da yaşayan bir buçuk milyon Ortodoks hakkında araştırma yapmaktadır. Türkiye'de Yunanistan ile nüfus değişimi üzerine yalnızca bir tane akademik çalışma yayınlanmıştır.[36] Bu, Yunan tarih bilinci içinde her zaman tanımlayıcı bir an olan 1922-1924 "Felaketi"ne, Türkiye'de, 1990'lara kadar ona çok az ilgi gösterildiğini göstermektedir.

Üçüncüsü: 500 yıldır Osmanlı'nın yönetiminde olan başlıca Avrupa vilayetlerinin (Balkan Savaşı'nda) kaybından (Lewis'in

---

34 Akçam, Taner, *A Shameful Act. The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan, 2006).

35 Bloxham, Donald, *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, (Oxford: Oxford University Press, 2005).

36 Arı, Kemal, *Büyük Mübadele. Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925*, (İstanbul: Tarih Vakfı/Yurt, 1999).

ayrıntılı olarak ele almadığı bir konudur) hemen sonra gelen, 400 yıldır Osmanlı yönetimi altında bulunan Arap vilayetlerinin kaybı. Bu eski imparatorluk alanlarının kaybı ayn bir Türk kimliğinin oluşmasında önemli rol oynamıştır. Her şeyden önce, cumhuriyetin kurucularının bu olaylara bizzat, hem de çoğu zaman cephede şahit olduğunu unutmamalıyız. 1990'lardan beri, bu alanda Arap-Türk ilişkileri hakkında bir dizi iyi kitabın yazıldığını görmekteyiz; özellikle bunlar arasında Sabine Prätor ve Hasan Kayalı'nın kitaplarına dikkat çekmek gerekir.[37]

Son olarak: Savaşın kendisi. Justin McCarthy, yirmi otuz yıl süren sürekli savaşın (tamı tamına iki buçuk milyon Müslüman'ın ve yüz binlerce Hıristiyan'ın savaş, zulüm, açlık ve hastalıkla kaybolması ile) Anadolu'yu nasıl bir dul kadınlar ülkesine döndürdüğünü anlatır.[38] Osmanlı ordusunda hizmet etmenin hemen hemen bir ölüm cezası anlamına nasıl geldiğini ben de göstermeye çalışmıştım.[39] Şu anda genç Türkologlar arasında I. Dünya Savaşı dönemine yönelik olağanüstü bir ilgi artışı vardır.

Bu noktanın sonucu olarak ise, I. Dünya Savaşı'nı ihmal etmesi nedeniyle Lewis'in modern Türkiye'nin gelişiminde en temel aşamaları kaçırdığını söyleyebilirim.

Modernleşme Paradigması

Geçerliliğini yitirdiği üçüncü ve aynı zamanda en önemli yönü, *Doğuş*'un paradigması, diğer bir ifadeyle onun özünü oluşturan temel tarih vizyonu ile ilgilidir. Bu paradigma, modernleş-

---

37 Prätor, Sabine, *Der Arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik*, (Berlin: Klaus Schwarz, 1993); Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks*, (Berkeley: University of California Press, 1997).

38 McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire*, (New York: NYU Press, 1983).

39 Zürcher, Erik Jan, "Between death and desertion. The experience of the Ottoman soldier in World War I", *Turcica*, 28, (1996), s.236-57.

me paradigmasıdır. Lewis, Türkiye tarihine, diyalektik terimlerle, Batı düşüncelerine açık bir aydın elitler (Tanzimat bürokratları, Genç Osmanlılar, Jön Türkler ve Kemalistler) ve geleneksel ve çoğu zaman dinsel değerlerin temsilcileri arasında yaşanan bir mücadele olarak bakar. En sonunda, yavaş yavaş ve büyük bedellerle Türkiye'nin reformcu elitleri Türkiye'yi Batı modelinde bir devlet yapmakta başarılı olurlar.

"Modern"i açık biçimde hiçbir yerde tanımlamasa da, kavramın Lewis'e göre ne anlama geldiği anlaşılabilir: Ulus devlet, anayasal-parlamenter rejim ve sanayileşme. Onun modernlik kavramının temeli ise *laiklik* (secularism), yani dinsel unsurların devlet, hukuk, eğitim ve kültürden uzaklaştırılmasıdır. Modernleşme ve laiklik, Türk Kemalistler gibi Lewis'e de neredeyse eşanlamlı olarak gözükür. Bunun Kemalist gelenekte anahtar unsur olduğunda kuşku yoktur. Her şey bir yana, Niyazi Berkes'in büyük çalışması *The Development of Secularism in Turkey (Türkiye'de Laikliğin Gelişimi)* Türkçeye çevrilip yayınlandığında kitabın başlığı *Türkiye'de Çağdaşlaşma* idi.

Lewis'in gözünde –bu da modernleşme okulu yazarlarının tipik özelliğidir– modern, Batı medeniyetinin ilerleyişi önünde durulamaz bir ilerleyiştir. Hem elit arasında hem de kitleler arasında direnişler vardır ancak bu direnişler modernleşen toplum için geri kalmış adacıklar olarak kalan, geleneksel kesimlerin son çırpınışlarıdır. Onlar, Lewis'in cumhuriyetin ilanı bağlamında "Padişahın eski tebaasının tümü, hadiselerin gidişatını ayni tarihsel gerçeklikle göremiyordu." dediği kimselerdi.[40]

Bu açıdan *Doğuş*, 1950 ve 1960'ların tipik bir ürünüdür. O zamandan bu yana Türkiye'deki ve İslam dünyasındaki gelişmeler genel olarak bize biraz kuşku duymayı öğretti. Türkiye'deki

40 Lewis, *Emergence*, s.257.

laik ulus-devletin son elli yılda ancak dört askerî darbe yardımı ile korunmuş olması, sivil özgürlüklerin sürekli olarak sınırlandırılması, Lewis'in Türkiye hakkındaki iyimser değerlendirmesini sarsma eğilimindedir. Lewis'e göre, Türkiye öyle bir ülkedir ki orada artık "Batılılaşma devriminin gerçekleştiğinden ve geri dönülemez bir noktaya geldiğinden kuşku duyulamaz."[41] "Demokrasinin yükselişini hazırlayan ve ona eşlik eden toplumsal değişiklikler devam etmiş, ilgisi ve hedefi özgürlük olan yeni grupların ve unsurların gücünü ve sayısını artırmıştır."[42]

Lewis'in Atatürk'ün milliyetçiliğinin "sağlıklı ve akla yatkın" olduğu ve "diğer milletlerin haklarını veya heveslerini kibirle ezip geçen"[43] bir milliyetçilik olmadığı biçimindeki sonucu, 1920 ve 1930'lardaki yaygın Kürt isyanlarının bastırılışını dikkate alırsak kendi içinde ilginçtir. Fakat Türk ordusu ve *Partiya Karkerên Kurdistan* (PKK) arasındaki açık savaşa on beş yıldır tanık olan bizim için neredeyse sürrealdir. Genel olarak konuşacak olursak, *Doğuş*'ta Türkiye'deki Kürt sorununun, "toplum ve ulus" bölümünde bile ele alınmamış olması pek çok kimse tarafından çarpıcı bulunabilir. Bunun günümüzde olması kesinlikle imkânsızdır. Yalnızca sürmekte olan propaganda savaşı değil, fakat Peter Andrews, Martin van Bruinessen ve Hamid Bozarslan gibi ciddi akademisyenlerin çalışmaları da, Kemalist ulus inşa etme süreci boyunca gizli tutulan Türkiye'nin etnik çeşitliliğini ortaya çıkarmaktadırlar.[44]

---

41 Lewis, *Emergence*, s.479.

42 Lewis, *Emergence*, s.480.

43 Lewis, *Emergence*, s.286.

44 Andrews, Peter, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, TAVO Reihe B Nr. 60 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1989); Van Bruinessen, Martin, *Agha, Sheikh and State. The Social and Political Structures of Kurdistan*, (London: ZED, 1992) (ve izleyen pek çok makale); Bozarslan, Hamit, *La Question Kurde: Etats et Minorities au Moyen-Orient*, (Paris: Presses de Sciences-Po, 1997) (ve pek çok makale).

Lewis'in modern-gerici dikotomisini sorgulamak için laik ve milliyetçi modernleşme politikalarının kusur ve sınırlarına bakmak zorunda değiliz. Belki de Türkiye'nin modernleştirme elitlerinin en büyük başarısı, siyasal ve kültürel tartışmalarda kendi tekelini kaybetmiş olması gerçeğidir. Yükseköğretimin ve zenginliğin yaygınlaşmasıyla büyük ve sesi çıkan bir orta sınıf doğmuştur ve bu sınıfın önemli bir kısmı artık güçlü dinsel kimlik ile modern yaşam biçimini birbiriyle uyumsuz olarak görmemektedir. Türkiye'deki İslam üzerine çalışan Şerif Mardin, Nilüfer Göle ve Sencer Ayata gibi sosyal bilimciler, Nurcular ve Refah Partisi gibi hareketlerin yalnızca "gerici" ve "köktenci" olmadığını anladılar. Tersine, bunların sanayileşmekte olan modern toplumda bu toplumun taşıdığı sorunlara cevaplar formüle etme işlevi gören ideolojik hareketler olduğunu iddia ettiler.[45]

Üzücü biçimde, modern Türkiye'nin tarihçileri arasındaki tartışma çok daha az karmaşıktır. Lewis'in öğrencisi Feroz Ahmad (daha önce bahsettim) tarafından yazılan 1993'de çıkan ders kitabı *The Making of Modern Turkey* siyah-beyaz kontrastlarıyla ve basitleştirmeleriyle modernleşme paradigmasının varlığını sürdürdüğüne ilişkin başlıca örnektir. Örneğin şu iddiaya bakalım: "Milliyetçilik gericiler hariç herkes tarafından kabul edildi," veya şu ifadeye, "Laiklik de aynı zamanda hemen hemen herkes tarafından kabul edilmişti."[46]

Türkiye'nin kendi içinde, güçlü bir İslamcı hareketin büyümesi, pek çok entelektüelin kendini tehdit altında hissederek

45 Özellikle bkz. Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi,* (Albany: SUNY Press, 1989); Göle, Nilüfer, *The Forbidden Modern,* (Arın Arbor: University of Michigan Press, 1996) (Yanlış bir biçimde "Modern Mahrem" olarak çevrilmiş, "Modern Tabu" olarak çevrilmeliydi.)

46 Lewis, *Emergence,* s.63

özgün Kemalist modernleşme modeline geri dönmesine bağlı olarak bir kutuplaşmaya yol açtı.

Sonuç

Öyleyse hem *Doğuş* ile ilgili olarak, hem de Türkoloji'nin bu alanının son elli yılda kaydettiği gelişmeyle ilgili olarak ulaştığımız sonuç ne olabilir?

Doğuş'un birkaç bakımdan geçerliliğini yitirdiğini kendimizden emin biçimde söyleyebiliriz. Bunun böyle olması bir şanstır; çünkü Türkoloji'nin ilerlediği anlamına gelir. Şu anda üç hayati alanda Türk tarihinin daha zengin ve çok daha tamamlanmış bir resmine sahibiz. İlk olarak, artık insanlar bu tarihsel resimle ilgilenmeye başladı. Sadece Jön Türklerin Osmanlıcı, İslamcı veya Batıcı mı olduğuyla ilgilenmekle kalmıyoruz, aynı zamanda onların politikalarının açlıktan ölme tehlikesi altındaki insanları amaçlayıp amaçlamadığını da öğrenmek istiyoruz veya sadece Kemalist ideolojide "popülizm"in ne anlama geldiğini analiz etmekle yetinmiyoruz, aynı zamanda işçilerin örgütlenme ve grev hakkının olup olmadığını da öğrenmek istiyoruz. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki gelişmelerin yalnızca cumhuriyetin cephanesi veya Laboratuarı olma hizmeti görmekle kalmadığı, fakat Jön Türk iktidar elitinin zaman içinde gerçekleştirdiği birtakım gelişmelerin Türkiye'nin 1923 sonrasında aldığı biçimi belirlediği gerçeğinin de farkındayız. Türkiye'nin beş yıl gibi çok kısa bir süre içinde, yüzlerce yıllık merkezi vilayetlerinin çoğunu kaybeden ve yalnızca yoğun ve tehlikeli bir etnik temizlik sonucunda hayatta kalabilen bir devletin travmasını yaşadığını artık biliyoruz veya bilmek zorundayız. Üçüncü olarak, bizim tarih literatürümüz artık bir taraftan Batı'nın sihirli asasının dokunu-

şuyla aydınlanmış elitin *clair-obscur*'una diğer taraftansa dinci gericilerin (reaktionaries) arasına (aydınlık ve karanlık arasına) sıkışıp kalmak zorunda değildir. Türkiye'nin son 200 yılda yaşadığı gibi bir modernleşmenin çok farklı reaksiyonlar doğuran çok boyutlu bir olgu olduğunu görmeliyiz. Bu reaksiyonların çoğu, her ne kadar "İslami" ve "geleneksel" olarak tanıtılsalar da modernleşme sürecinin reddini kaçınılmaz olarak içermez. Hatta onlar, modernleşmenin İslami bir topluma girebileceği en iyi form olabilirler.

Ne var ki, *Doğuş* zengin ayrıntıları ve şaşırtıcı bir bilgelikle apaçık temasıyla etkileyici bir güç gösterisi ve mükemmel yazılmış inceleme olarak kalmaya devam edecektir. Osmanlı ve daha sonra Türk elitinin modern dünyayı yakalama mücadelesi başka hiçbir yerde daha iyi betimlenmemiştir. Kitabın, neredeyse elli yıl sonra bu bölümün konusu olabilmesi, tek başına onun kalitesini anlamamıza yetmelidir.

II. İMPARATORLUĞUN ALACAKARANLIĞI

Giriş

20. yüzyıl Türk tarihi öğrencilerini tehdit eden tuzaklardan birisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini, onu izleyen Türk devletinin ön tarihi olarak görmenin çekiciliğidir. Elbette ki İmparatorluğun son yılları ile Cumhuriyet'in ilk yılları arasında var olan önemli devamlılıkları kimse inkâr edemez (1980'lerde benim ilk çalışmalarım tam da bu devamlılıkları göstermekle ilgiliydi), fakat buna rağmen çekiciliğe kapılmak tehlikelidir. Bu bölüm ilerledikçe tekrar tekrar göreceğimiz gibi, öykü kolaylıkla Osmanlı "başarısızlığı"nın ve "çöküşü"nün Türk "başarısı" ve "güçlülüğü" ile yan yana konduğu bir karşıtlıklar analizine dönüşebilir. Bu tarz bir bakış açısı, otomatik olarak, en başında "millî" çözümü savunanları realist ve tarihin akışına en fazla uyum gösteren kişiler olarak görmeyi ve bu öncü milliyetçilerin diğer çözümleri (imparatorluk, çok etnik kökenli, federal) imkânsız kılmış olduğunu kolaylıkla unutmayı beraberinde getirmektedir. Kendi kendini doğrulayan kehanet durumundan bahsediyorum!

Osmanlı İmparatorluğu'nun, "İmparatorluğun alacakaranlık dönemi" olarak da adlandırılan son on yılının tarihi bir deneme-yanılma tarihidir. Abdülhamit'in son on yılından, bir taraftan gayrimüslimlerin ağırlıkta olduğu yeni burjuvaziye avantaj sağlayan istikrarlı ekonomik büyüme ve hızla gelişen uluslararası ticaret, diğer taraftan kışlalar, okullar, saat kuleleri ve telgraf hatları ile Müslümanların ağırlıklı olduğu giderek büyümekte olan

bir devlet makinesi miras kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî aidiyetin aynı zamanda etnik kimliğin de en önemli göstergesi olmasından dolayı farklı etnik gruplar arasındaki gerilim anlamına gelen dinler arası gerilim resmi tamamlıyordu. Bu durum Avrupa'nın büyük güçlerinin politikalarını oldukça karmaşık biçimlerde etkiliyordu. 1908 Temmuz'unda anayasal devrim yapan Jön Türkler, bütün bu gerilim ve tehlikenin farkındaydılar. Adının da gösterdiği gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) İmparatorluğun sorunlarının çözümünü iki şeyde gördü: Bütün farklı etnik toplulukları kapsayan bir ortak Osmanlı vatandaşlığı (ittihat) ve rasyonel, "bilimsel" bir sosyal ve siyasal düzen, diğer bir ifadeyle pozitivist ilerleme (terakki). 1908 yazında, kısa süreli zafer sarhoşluğunun ardından, bu amaçlara ulaşmanın ne denli zor olduğunun onlar da farkına vardılar. İttihatçıların yurttaşlık anlayışı, Fransızlarınkine benzeyen üniter bir devlet tasavvuruna dayanıyordu; Hıristiyan topluluklar (cemaatler) ise İttihatçılarınkinden çok farklı, yerinden yönetimci (âdem-i merkeziyetçi) bir devlette farklılıkların tanınmasına ve tarihsel ayrıcalıklara dayalı bir Osmanlı yurttaşlığı yorumuna sahipti. Meşrutiyet üzerinden daha bir yıl geçmeden, İttihatçıların iktidarının kırılganlığı ve onların Müslüman kitleler tarafından güçlü biçimde desteklenmediği başkentteki 1909 Nisan Devrimi ile ortaya çıktı. Arnavutlar arasında devam eden çalkantı ve isyanlar Osmanlı'nın Batı Balkanlardaki durumunun belirsizliğini iyice artırdı; çünkü Arnavutlar, komşu Hıristiyan devletlerin bir bölümü üzerinde toprak talebiyle kışkırtma yapmayan tek topluluktu.

Kitabın bu bölümündeki metinlerde, Jön Türklerin faaliyette bulunduğu bölgenin zorlukları anlatılacaktır: İmparatorluğu en büyük Avrupalı rakiplerinden ayıran ekonomik, mali ve demografik farklılıklar ve Jön Türklere karşı muhafazakâr

Müslüman kamuoyunun ve "millî" bir gündeme sahip etnik toplulukların gösterdikleri direnç. Bu metinlerde, aynı zamanda Jön Türklerin olağanüstü zor koşulların nasıl üstesinden gelmeye çalıştıkları (Padişah'ın Kosova'ya ziyaretinin organizasyonunda olduğu gibi) gösterilmeye ve yetiştikleri ve mesleki deneyimlerini edindikleri bölgenin dünya görüşleri ve siyasetlerini nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmaktadır. Bölümdeki son metin, İmparatorluğun son yıllarındaki kendini bulma arayışının, Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğan çok sayıda millî devletten biri olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı miras anlatılmaktadır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu ve onun halefi arasındaki süreklilikler sorusuna tekrar dönüyoruz. Fakat bu bölümdeki metinlerin, aynı zamanda Jön Türklerin her türlü olumsuzluğa karşı kendi devletlerini korumaya ve modernleştirmeye çalışırken mevcut seçenekleri nasıl değerlendirdiğini gösterdiğini de umuyorum.

5. Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Yenilgi[1]

Eğer bir devlet topraklarını koruyamıyor ve nüfusunu bir arada tutamıyorsa, o devletin temel işlevleri konusunda başarısız olduğunu varsaymanın hiçbir riski yoktur. Kararımızı bu ölçütlere göre verdiğimizde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başı Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bir başarısızlık örneği olduğunu söyleyebiliriz. 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında, topraklarının büyük bir kısmını yayılmacı Rus İmparatorluğu'na ve içerdeki milliyetçi hareketlere (Sırplar ve Yunanlar) kaptıran Osmanlı İmparatorluğu bu iki büyük toprak kaybı dalgasından önemli düzeyde zarar görmüştü. İlk olarak 1877-1878'de Romanya ve Bulgaristan kuruldu; Avusturya Bosna'yı aldı ve Anadolu'nun doğu bölgelerini Rusya ele geçirdi. Ardından 1912-1920 arasında, Avrupa'daki kalan toprakların hemen hemen tümü, Balkan Savaşlarında, Balkanlardaki genç ulus devletlere karşı kaybedildi; I. Dünya Savaşı'nda Arap vilayetleri İngiltere İmparatorluğu'na kaptırıldı. Kaybedilen toprakların hemen hemen tümü, 500 yıl boyunca Osmanlı toprakları olmuştu ve Osmanlı geleneğini paylaşmıştı.[2] Balkanlarla ilgili olarak, kaybedilen topraklar İmparatorluk içindeki en zen-

1 Bu bölüm daha önce basılmamıştır. 2004'te Cenevre'de *Empires in Modern Times* konferansında tebliğ olarak sunulmuştur.

2 Brown, Carl L., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East,* (New York: Columbia University Press, 1996).

gin, en gelişmiş, nüfusu en yoğun olan vilayetlerdi ve Osmanlı yönetici sınıfının büyük kısmının da memleketiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve siyasal açıdan sürekli olarak gücünü yitirmesi, dönemin Avrupalı siyasetçilerin çok iyi bildiği bir olguydu. Her şey bir yana, "Doğu Sorunu" deyimi, Osmanlı'nın zayıflığının en sonunda rekabet hâlindeki büyük Avrupa güçlerinin doldurmak isteyeceği bir güç boşluğu yaratarak Avrupa'nın istikrarını tehlikeye sokabileceğini ifade etmek için, tüm Avrupa'da diplomatik bir ifade olarak kullanılmaktaydı.[3] Osmanlı elitinin Avrupa'nın teknoloji ve deneyimlerinin uyarlanması yoluyla devleti güçlendirme yönündeki yoğun çabalarına rağmen, İmparatorluğun sonunun geldiğinden pek az kimse kuşku duyuyordu.

Zamanın Avrupalı gözlemcileri, Osmanlı reformcularını, devletin zayıflığının nedeninin Avrupa'nın sahip olduğu gücün altında yatan nedenleri anlayamamakla itham ediyorlardı. Reformcular, gelişigüzel taklitçiler olarak ("Oriental gentlemen") tasvir ediliyor ve reform çabaları iyi niyetli çabalar olarak görülüyordu. Bu sert değerlendirme, 1908'den sonra, Jön Türk hareketinin daha radikal kanadı ve ardından da Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kemalist hareket tarafından da paylaşıldı.[4] 19. yüzyıl reformcularının, bir taraftan Avrupa emperyalizminin genişlemesini, diğer taraftan ise içerde milliyetçiliğin yükselişi-

3 "Doğu Sorunu" ifadesi diplomasi diline 1822'de Verona Konferansı esnasında girmiştir. Sorunun ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Anderson, Matthew A., *The Eastern Question 1774-1923 A Study in International Relations*, (London: Macmillan, 1972) (first edition 1966). Mükemmel bir kısa özet için bkz. Phillips, Walter Alison, "Eastern Question, the" içinde, *Encyclopaedia Britannica*, (Chicago/London, 1962, vol. 7), s.861-868, aynı yazarın *Cambridge Modern History* dizisine yaptığı katkıya dayanmaktadır.

4 Bu eleştirilerin en etkilisi çoğu zaman "Türk milliyetçiliğinin babası" olarak anılan Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924) tarafından yapılmıştır. Bkz. Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, (London, 1950), s.74 ve dv.

ni durdurmaktaki başarısızlığından kaynaklı olarak hayal kırıklığına uğrayan Jön Türkler ve Kemalistler, önceki kuşağın köktenci idealini, yani "Etnik Unsurların Birliği" (*İttihad-ı Anasır*) politikasını önce ümmetçilik ve daha sonra (1923'ten sonra), Türk milliyetçiliği politikasıyla değiştirdiler.[5] Sosyal Darwinizm özel bir türünden (sosyal kategoriler yerine uluslara odaklanan) güçlü bir biçimde etkilenen 19. yüzyılın reformcuları oldukça deneyimsizdiler ve uluslar arasında cereyan eden hayatta kalma mücadelesinde yeterli kapasiteye sahip değillerdi.[6]

Osmanlı reformcularının milliyetçiliğin gücünü anlamakta ve onun İmparatorluk için yarattığı tehlikeyi görmekte geç kaldığı belki doğruydu. Fakat İmparatorluğun "başarısızlığından" gerçekten de onların politikalarının sorumlu olup olmadığı tartışılabilir. Daha ayrıntılı bir resim ortaya çıkarmak amacıyla, İmparatorluğun karşılaştığı iki temel probleme yeniden bakalım: Birincisi İmparatorluğun dış konumunun korunması, başka bir ifadeyle "toprakların korunması", ikincisi İmparatorluk yönetimine destek sağlayacak kolektif bir kimlik yaratılması.

Toprakların korunması

Çok büyük savaşlara girilmeyen yarım asırlık bir dönemden sonra, 1774 ve 1792'de, Ruslara karşı alınan ani yenilgiler, Osmanlıların birdenbire askerî zayıflıklarının farkına varmalarına neden oldu. Ruslar karşısındaki 1829 feci yenilgisi ve ona eşlik eden Karadeniz sınırından Müslüman mülteci akını, ordunun modernleştirilmesini bir önceliğe dönüştürdü. Avrupa tar-

---

5 Zürcher, Erik Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists: identity politics 1908-1938", içinde Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, (Leiden: Brill, 2000), s.150-79.

6 Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparing for a Revolution. The Young Turks 1902-1908*, (Oxford: Oxford University Press, 2001), s.292

zında giyinen, donatılan ve yönetilen bir orduya geçiş 1826'da *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammadiye*'nin kurulması ile başladı. 1844'de, bir düzenli ordu, bir aktif yedek ve bir milisten oluşan Prusya modeline uygun zorunlu askerlik getirildi.[7] Osmanlı'da zorunlu askerlik sisteminin gerçek özellikleri, onun güçlü ve zayıf yönleri, kitabın I. Dünya Savaşı hakkındaki kısmının ilk bölümünde ele alınacaktır.

Her ne kadar reformun başlangıçtaki amaçları askerî modernizasyon ve şiddet kullanımı konusunda devlet tekeli kurmak olsa da, bu amaçların gerçekleştirilmesi reformcuların modernleşme ağını mümkün olduğunca yaymalarını gerektirdi. Modern bir ordu kurma amacı nüfus sayımını (daha iyi asker toplamak için), kışlalar inşa etmeyi ve yol ve köprülerin iyileştirilmesini bir zorunluluk hâline getirdi. Devlet kontrolünü artırmak ise haberleşmeye bağlıydı; 1850'lerden sonra geniş bir telgraf ağının ve 1880'lerden itibaren demiryollarının inşasının ardında yatan neden ise buydu. Reformlar modern eğitim kurumlarına olan ihtiyacı (ve onların mezunları için bir pazar) yarattı.[8] Böylece Osmanlılar mühendis, mimar, (askerî) doktor, veteriner, muhasebeci ve yönetici yetiştirmek için profesyonel okullar açtılar. Yeni okullar açmanın ardındaki faydacı amacı, Avrupa modelinde bir üniversitenin kurulmasının yüzyılın sonunu bulması gerçeğini ortaya koyar. Bu dönemde Avrupa ülkelerinde Humboldtçu üniversite modeli çok gelişmişti ve Osmanlı da bu modeli benimsedi.

7 Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1918", *International Review of Social History*, 43/3, (1998), s.437-449.

8 Shaw, Stanford ve Shaw, Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2. Reform, Revolution and Republic*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s.106-113.

Hızlı biçimde büyüyen devlet makinesinin bürokratları, bu yeni okulların ve modernleştirilmiş Osmanlı kurumlarının ürünleri olarak bir hiyerarşik ilişkiler, işbölümü, sayısız düzenleme ve düzenli ödeme sistemi içinde toplumsallaştılar. 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına doğru, ordu içinde Avrupa tarzı subaylar sınıfının büyümesine paralel olarak, Weber'in ussal bürokrasi modelini andıran bir bürokrasi ortaya çıktı.[9] Reformlar; yüzeysellikleri, ruhsuzlukları veya verimsizlikleri dolayısıyla ne kadar eleştirilirse eleştirilsin, modern merkezileşmiş devlete benzer bir şey doğurmuştu. Osmanlı'nın bu dönemde bu alandaki başarısından kuşku duyanların, Atatürk'ün seküler ve milliyetçi programının uygulamaya konduğu 1920'ler Türkiye'si ile Şah Rıza Pehlevi'nin iktidar tekelini kurduğu dönemin İran'ını karşılaştırmaları gerekir. Şah Rıza Pehlevi'nin politikaları, Kaçar Hanedanı'nın son şah yönetiminde, şahın otoritesinin Tahran ve Tebriz dışında pek hissedilmediği bir dönemde, modern devlet inşasını amaçlamak zorunda kalmıştı. Bu bakımdan onun pozisyonu Atatürk'ünkinden çok Osmanlı padişahı II. Mahmut'un pozisyonuna benziyordu; Atatürk, bir dizi kültür devrimi gerçekleştirmekte yararlanabileceği tam ve oldukça etkin bir devlet aygıtı devralmıştı.[10]

En yeni donanım ve silahlarla Batı tipi bir ordunun yaratılması, bir devlet bürokrasisinin inşa edilmesi ve altyapı yatırımları, her ne kadar sınırlı da olsalar, devlet harcamalarında çok

9 Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1792-1922,* (Princeton, 1980).

10 Stephanie Cronin, şu çalışması içinde konuya açıklık getirmektedir: "Conscription and popular resistance in Iran (1925-1941)" içinde Zürcher, Erik Jan (ed.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925,* (London: I. B. Tauris, 1999), s.145-68. İki ülke arasında daha kapsamlı bir karşılaştırma için, bkz. Atabaki, Touraj ve Zürcher, Erik Jan (ed.), *Men of Order. Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran,* (London: I. B. Tauris, 2003).

yüksek artışlara neden olmuştu. Avrupa'nın büyük kitlesel ordularıyla rekabet edebilmek için zorunlu askerliğin getirilmesi, gerekli olan insan gücünde büyük bir artış anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle, başarılı bir askerî reform için zorunlu olan iki gereksinim para ve insandı.

Para ve İnsan

Osmanlı İmparatorluğu kuşkusuz bir tarım devletiydi. 1856 yılına kadar vergi gelirlerinin iki önemli kaynağı, *aşar* (ve *ağnam* gibi aşar benzeri vergiler) ve yaşama ve ibadet haklarının karşılığı olarak "Sultan'ın himayesi altındaki" farklı inanca sahip azınlıklardan (Hıristiyan ve Yahudi toplumu) alınan *cizye* vergisiydi. Vergiler daima aile reislerine yükleniyordu ve İmparatorluğun her yerinde iltizam sistemi yürürlükteydi. Geçmişte iltizamlar en yüksek teklifi veren kişiye (mültezim) üç yıllığına satılıyordu, fakat 18. yüzyılda yaşam boyu iltizam (*malikâne*) yaygın bir uygulama hâline gelmişti. 19. yüzyıl boyunca, birbirini izleyen hükümetler bu uygulamayı doğrudan vergi toplama sistemi ile değiştirmeye çalıştılar fakat iltizam sistemini hiçbir zaman tamamıyla kökten kaldıramadılar.[11] Her ne kadar iltizam sistemi merkezi hükümet için rasyonel bir tercih olarak düşük hasılat riskini ve vergi memurlarına gereksinimini ortadan kaldırsa da köylülerin vergi yükünü artırdığı için hükümetin vergi tabanına zarar vermekteydi. Hıristiyan ve Yahudi topluluklardan alınan vergiyle ilgili olarak Padişah İngiltere ve Fransa'dan gelen baskıların etkisiyle gayrimüslimlere kanun önünde eşitlik tanıyınca, 1876'da cizye, *bedel* olarak adlandırılan askerlikten muaf tutulma vergisi ile değiştirildi. Gümrük vergileri, tüketim

11 "Malikane", *Encyclopaedia of Islam. New edition*, vol. 6, (Leiden: Brill, 1991), s.277-278; "Mültezim", *Encyclopaedia of Islam. New edition*, vol. 7, (Leiden: Brill, 1993), s.550-551.

vergileri, geçiş ücretleri, liman ücretleri ve pazar ücretleri diğer gelir kaynakları arasındaydı; bunların da çoğu anlaşmalı tarafa iltizam usulüyle satılıyordu.

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra artışa geçmiş olan Avrupa ile ticaret, 1840'dan itibaren hızlı biçimde artmaya başladı ve bu 1873'e kadar devam etti. 1853 Kırım Savaşı'ndan sonra İmparatorluk, bir fırsatlar ülkesi olarak görülerek ciddi ticaret ve yatırımın yanında macera arayanları da çekmeye başlamasıyla birlikte, Avrupalılar tarafından yapılan doğrudan yatırımlar önemli derecede artmaya başladı. Dünya ekonomisinde yaşanan gelişmelerin bir yansıması olarak yaşanan kısa bir durgunluk döneminden sonra, ticaret ve yatırım 1896'dan sonra yeniden toparlandı.[12]

Ancak, merkezi hükümet bu ekonomik genişlemeden mali olarak kârlı çıkacak durumda değildi. Hükümet, 1838'de İngiltere ile Baltalimanı serbest ticaret antlaşmasını (ve bundan kısa süre sonra diğer güçlerle benzer antlaşmalar) imzaladıktan sonra gümrük vergileri ve geçiş ücretleri alanında hareket özgürlüğünü kaybetti. Kırım Savaşı'ndan sonra siyasal iklim, Avrupa sermaye piyasalarından borçlanmak için olumlu koşullar yarattı, fakat 1875'de devlet dış borç ödeme yükümlülüğünü yerine getiremedi ve devlet itibarını ancak önemli gelir kaynaklarından bazılarını doğrudan yabancı alacaklılara vererek geri kazanabilirdi; 1881'de yaratılan *Caisse de la Dette Publique Ottomane* bu uygulamanın simgesidir.[13] Düyun-u Umumiye İdaresi'ne devletin bazı önemli gelir kaynaklarına doğrudan erişme olanağının verilmesiyle İmparatorluğun mali durumu

---

12 Bu makroekonomik trendler için, bkz. Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1987).

13 Clay, Christopher, *Gold for the Sultan. Western Bankers and Ottoman Finance 1865-1881*, (London: I. B. Tauris, 2000), s.503 ve dv.

iyice kötüleşti. 1877-1878 savaşı İmparatorluğu Avrupa'daki en zengin vilayetlerinden bazılarından yoksun bıraktı.

19. yüzyıldaki toplam devlet geliri konusunda hiçbir güvenilir rakama sahip değiliz. Bu döneme ilişkin rakamlar bu nedenle kaba tahminler olarak görülmelidir. Kamu gelir ve giderlerin gerçekçi tahminlerinin yer aldığı ilk güvenilir bütçe, 1909'da Jön Türklerin dâhi maliyecisi Cavit Bey tarafından hazırlandı. Bu bütçede yer alan kamu geliri 25 milyon Türk Lirası'nın (27,5 milyon İngiliz Sterlini) biraz üzerindedir.[14] Bu geliri İmparatorluğun rekabet etmekte olduğu diğer ülkelerin gelirleriyle kıyaslayabilmek için Mitchell'in *Tarihsel İstatistikler*'inden[15] (Osmanlı İmparatorluğu hakkında hiçbir veri içermez) İngiltere, Fransa, Avusturya Macaristan ve Rusya'nın 1900 yılındaki kamu gelirlerini aldım. Karşılaştırmaya bir temel oluşturmak amacıyla millî paraları Hollanda Guldeni'ne çevirmek için (yalnızca karşılaştırma yapmak amacıyla) Posthumus tarafından 1943'de[16] hazırlanan döviz kurları tablosunu kullandım. Sonuçlar aşağıdaki gibidir:

İngiltere	1,680 milyon
Fransa	1,831 milyon
Avusturya Macaristan	1,321 milyon
Rusya	2,113 milyon
Osmanlı İmparatorluğu	330 milyon

En büyük rakibi Rusya'nın, kullanılabilir gelirinin Osmanlı devletininkinin yedi katı olduğunu görüyoruz. Bu gelir farkı elbet-

14 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, (New Haven: Yale, 1930), s.157.

15 Mitchell, Brian, *International Historical Statistics. Europe 1750-1988*, (third edition), (New York: Stockton, 1992).

16 Posthumus, Nicolaas W., *Goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585-1914. Wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914*, (Leiden: Brill, 1943).

te her türlü silahlanma yarışında en büyük faktör olacaktır. Bu, aynı zamanda, Osmanlı'nın borçlarının artmasını ve sonuç olarak patlamasını da açıklar. Kamu harcamalarının aşırı artmasının nedeni pek çok Avrupalı ve Osmanlı eleştiricinin öne sürdüğü gibi, Saray'ın israfı değildi, fakat savaş gemilerine, silahlara yapılan harcamalar ve ücret ödemeleriydi.

İnsan gücü problemine baktığımızda da benzer bir resim ortaya çıkar. Kamu geliriyle ilgili rakamlarda olduğu gibi Osmanlı nüfusunun ne kadar olduğuyla ilgili rakamlar da belirsizdir. 19. yüzyılın başlarında, nüfus tahminen yüzyıldan uzun bir süredir düşmekteydi ve yaklaşık 26 milyon civarındaydı.[17] Daha etkili vergilendirme ihtiyacı ve zorunlu askerliğe geçiş, nüfus sayımını bir zorunluluk hâline getirdi. İlk nüfus sayımı 1831-1838'de yapıldı, fakat bu sayım, yalnızca birkaç merkez vilayet için tam olarak doğruydu. İzleyen 70 yıl boyunca nüfus sayımının kalitesi artmaya devam etti; fakat Osmanlılar her zaman nüfuslarını eksik saydılar. Devlet kontrolünün nispeten az olduğu Kürdistan, Arnavutluk ve Yemen gibi daha çetin yerlerde rakamlar tahminden öteye pek geçemedi. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde nüfusun 21 milyonu zar zor geçtiği ifade edilmiştir. Fakat çevredeki bütün bölgeler dâhil edilirse gerçek rakamı bulmak için buna beş milyon daha eklemek gerekir.[18] Görünüşe bakılırsa nüfus 1800 ve 1914'te aşağı yukarı aynıydı. Fakat Osmanlı'nın 19. yüzyıl toprak kayıpları dikkate alınırsa bu aşağı yukarı eşit rakamlar, oldukça farklı bir ger-

17 Nüfus tahminleriyle ilgili problemler üzerine son dönem araştırmalara dayanan kullanışlı bir özet için, bkz: Quataert, Donald, "The Age of Reforms, 1812-1914", içinde İnalcık, Halil ve Quataert, Donald (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), özellikle, s.777-798. Temel problem hane halkının ortalama büyüklüğünün belirsiz olmasıdır. Hane başına bir kişi eklemek toplam nüfusu beş milyon artırmaktadır.

18 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, s.78-80.

çeği gösterir. Her ne kadar Osmanlı nüfusu 1890 ve 1890'larda büyük artış kaydetmiş olsa da, 1878 ve 1913 barış antlaşmalarında büyük miktarlarda toprak kaybedilmiştir. Bu kaybedilen topraklar İmparatorluk içinde en kalabalık olan yerlerdi. Eğer bu vilayetler Osmanlı içinde kalsaydı, doğal artışa bağlı olarak İmparatorluğun nüfusu 1914'te 26 milyon değil 42,5 milyon olacaktı. İmparatorluk bir kısır döngü için girmişti: Toprak kaybı, gelir ve nüfus kaybı anlamına geliyordu; bu da kendini savunma yeteneğinin azalması ve dolayısıyla daha fazla toprak kaybı demekti.

Bu konudaki karşılaştırmalar da ilginçtir. Osmanlının ana rakiplerinin nüfusu, tabloda da görüldüğü gibi, yüzyıl boyunca önemli miktarda artmıştır:

	1851	**1901**
İngiltere	27,3 milyon	42,5 milyon
Fransa	35,8 milyon	38,5 milyon
Avusturya-Macaristan	30,7 milyon	45,2 milyon
Rusya	Veri yok	126,4 milyon (1897)
Almanya	41 milyon (1871)	56,4 milyon
Osmanlı İmparatorluğu	32 milyon (1844)	26,0 milyon

(*Kaynak:* Mitchell, *Tarihsel İstatistikler*)

Başka bir ifadeyle, 19. yüzyılın başında, nüfusu Osmanlı'nınkine yakın olan ülkelerin nüfusu, yüzyılın sonunda Osmanlı'nınkinden yüzde 30-50 civarında daha fazlaydı; Osmanlı'nın ezeli ve ebedi rakibi Rusya'nın nüfusu ise yüzyılın sonunda Osmanlı nüfusunun yaklaşık beş katıydı.

Üstelik yalnızca askerî açıdan bakacak olursak, toplamda çok büyük rakamlara ulaşacak sayıda kimsenin askerlik hizmetinden muaf tutulması nedeniyle Osmanlı'nın durumu çok daha kötüydü. Müslümanların belli kategoriye girenleri muaf tutulmuştu,

bunlar arasında din âlimleri ve dinî eğitim alan öğrenciler, hacılar, İstanbul'da ve kutsal topraklarda ikamet edenler vardı. Fakat muaf tutulan en önemli grup gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 1844'den itibaren İmparatorluk yalnızca Müslüman erkekleri askere almaya başladı. Bu, 1856'da kanun önünde tam eşitlik getirildikten sonra da devam etti. 1909'a kadar Hıristiyanlar ve Yahudiler askerlik hizmeti yerine özel bir muafiyet vergisi (*bedel*) ödemeye devam etti. Hıristiyanlar ve Yahudiler 1878'e kadar nüfusun yüzde 40'ını meydana getirdiği için bu uygulama ordunun asker kaynağını önemli derecede azalttı. 1914'te bile nüfusları yüzde 20 civarındaydı. Böylece ordunun gerçek asker kaynağı erkek, yerleşik Müslüman nüfustu. Bundan dolayı gerçek askere alma oranının Avrupa'nın en düşük oranı olması şaşırtıcı değildir; barış zamanlarında nüfusun yalnızca yüzde 0,35'i askerlik hizmetine alınmaktaydı. Tam seferberlik hâlinde, nüfusun yalnızca yüzde 4'ü askerlik hizmeti altındaydı, örneğin bu oran I. Dünya Savaşı'nda Fransa için yüzde 10'du.[19]

Sanayi Temeli ve Ulaşım Altyapısı

Ordunun temel sorunu modern donanım eksikliğinden kaynaklanmıyordu; devlet tarafından borçlanılan paranın büyük bir kısmı sonuçta modern Avrupa silahları satın alımı için kullanılmıştı. Fakat endüstriyel temelin eksik olması donanımın ve Osmanlı silahlarının parçalarının pek çoğunun ithal edilmesi anlamına geliyordu. Amerikan İç Savaşı ile birlikte savaşların giderek daha fazla endüstriyelleşmesi sonucu sınai altyapı eksikliği çok daha belirgin bir engel hâline geldi. Bir pamuk üreticisi olan ülkenin, yeterli yara bandajı üretme kapasitesi dahi yoktu.

---

19 Larcher, Maurice, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, (Paris: Chiron, 1926), s.589-90.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genel endüstriyel üretimine ilişkin elimizde ayrıntılı veri yoktur; fakat sanayi için yaşamsal önemde olan ön koşullardan birisine, kömür üretimine bakarsak ortaya çok net bir resim çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük kömür çıkarma alanı Karadeniz kıyısına yakın Ereğli kömür ocağındaki kömür üretimi, 1896'da Fransız hisse sahipleri yerel kömür ocaklarını geliştirmeye başlayınca iki kattan daha fazla arttı ve 1900'lerin başlarında yıllık 600.000 tona ulaştı.[20] Bunu bazı büyük Avrupa ülkelerinin 1900'daki kömür üretimi ile karşılaştırabiliriz:

İngiltere	229,0 milyon metrik ton
Fransa	33,4 milyon
Avusturya-Macaristan	11,0 milyon
Rusya	16,2 milyon
Osmanlı İmparatorluğu	0,6 milyon

(*Kaynak:* Mitchell, *Tarihsel İstatistikler*)

Petrol, kömürün alternatifi olabilirdi, fakat Osmanlılar bu lükse sahip değildiler. Osmanlı birlikleri 1918'de, o dönemde dünyadaki en önemli petrol üretim alanı olan Bakü'deki petrol alanlarını aldı, fakat birkaç ay sonra, Ekim 1918'de yapılan ateşkes gereğince hükümet birliklerini geri çekmeye zorlandı. Osmanlı'nın Arap vilayetlerinin bazılarının, daha sonra, büyük petrol üreticisi olduğu doğrudur, fakat Mezopotamya'da petrol rezervleri savaştan önce bulunmuş olsa da, barış antlaşmasından, yani Osmanlı'nın bu bölgeyi kaybetmesinden önce üretim başlamadı.

İmparatorluğun kendini savunma yeteneğinde önemli olan son bir unsur demiryolu taşımacılığıdır. Bu unsur ne kadar önem-

20 Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration,* (New York: New York University Press, 1983), s.48-9.

li olduğunu, 1870 Fransa-Prusya Savaşı'nda ve benzer başka pek çok durumda göstermişti. 1914'de Osmanlı İmparatorluğu hâlâ büyük hacimli ürünlerin sevkiyatında kıyı taşımacılığına büyük ölçüde bağımlıydı (bu durum İmparatorluğu saldırılara açık bir duruma getiren önemli bir etkendi). Fakat demiryollarının önemi hızla artmaktaydı ve I. Dünya Savaşı'nın arifesinde, İmparatorluğun çalışır vaziyette 5,759 kilometre demiryolu vardı.[21] Osmanlı'nın demiryolu kapasitesi de, büyük Avrupa ülkelerininkilerle kıyaslanamayacak durumdaydı.

İngiltere	32.623 kilometre
Fransa	40.770 kilometre
Almanya	63.378 kilometre
Avusturya-Macaristan	22.981 kilometre
Rusya	62.300 kilometre
Osmanlı İmparatorluğu	5.759 kilometre

Osmanlı'nın iki katı yüzölçümüne sahip olan Hindistan'da bile Osmanlı'nın on katı uzunlukta demiryolu vardı. Osmanlı demiryolu sisteminin doğası da Avrupalı rakiplerinkinden farklıydı. Fransa ve İngiltere'nin demiryolu şebekesi, metropollerden çıkan (Paris veya Londra) bir örümcek ağına benziyordu. Örümcek ağı yapısı güçlü bir entegrasyon etkisine sahipti; devlet kontrolünü daha etkin kılıyordu ve çevredeki nüfusun merkeze bağımlılığını artırıyordu. Karasal imparatorluklarda, demiryolu izninin verilişinde askerî kaygılar (birlikleri kitlesel ve hızlı biçimde sınırlara taşıma zorunluluğu gibi) dikkate alınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1860 ve 1890 yılları arasında yabancıların çıkarlarına uygun olarak inşa edilen demiryollarında durum böyle değildi. Osmanlı İmparatorluğu'ndakiler esas olarak limanları verimli iç bölgelere bağlamak üzere inşa edilmiş

21 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, s.89.

hatlardı. İmparatorluk, ancak Almanların sahip olduğu Anadolu Demiryolu ve Bağdat Demiryolu'nun 1888'den sonra ve Hicaz Demiryolu'nun 1901'den sonra inşa edilmesiyle İmparatorluğun iç bölgelerini başkente bağlayan ve devletin gücünü artırarak stratejik bir rol oynayan bir ağa sahip olmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini savunmada nihayetinde başarısız oluşunu tartışırken, bu rakamları akılda tutmalıyız. Yedi kat daha zengin, beş kat daha kalabalık, otuz kat daha fazla kömür üretimi ve yedi kat daha uzun demiryolu olan Rusya gibi bir ülkeyle mücadelesinde ortaya çıkan sonuca kim şaşırabilir?

Millî Kaynaşma

Toprak kaybı ve nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun yok oluşu yalnızca dış baskıların bir sonucu değildi; fakat İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarında ortaya çıkan ayrılıkçı milliyetçiliğin bu baskı ile karşılıklı etkileşiminin bir sonucuydu. Fransız Devrimi sonrasında, Avrupalı siyasal milliyetçilik düşüncesi, ilk önce Avrupa ile en güçlü denizaşırı ve karasal dış ticaret ağlarına sahip olan Yunanlar ve Sırplar arasında yayıldı. Bu ikisi bağımsızlıklarını elde ettikten sonra (her ne kadar bunu hayallerindeki toprakların hepsini elde edemeden gerçekleştirmiş olsalar da), Bulgarlar, Romanyalılar, Karadağlılar, Makedonyalılar ve Ermeniler de aynı amacı gütmeye başladılar. Hıristiyan toplulukların entelektüelleri arasında milliyetçilik ideolojisinin yayılması, bu topluluklara sağlanan Avrupa himayesinin yayılmasıyla birlikte oldu. Osmanlılar her zaman dış güçlerin temsilcilerine, sınırlı sayıda yerel çalışanın himaye hakkını vermiştir. Bu sayede himaye altına alınanlar çoğunlukla Levantin (Katolik), bazen Yunan Ortodoks

ve Ermeni ailelerden işe alınan, özellikle Osmanlı yetkililerle temastan sorumlu elçilik çevirmenleriydiler (dragomanlar). Günümüzde, himaye altındaki bu Hıristiyanların sayısının 18. yüzyılın sonuna kadar oldukça sınırlı (binlerce değil, yüzlerce) kaldığını biliyoruz.[22] Bu durum, Napolyon Savaşlarından sonra değişmiştir. 1820 ve 1880 yılları arasında, Avrupa güçlerinin himayesi altında bulunma statüsü [protégés] kendilerine verilen bir belgeyle (*berat*) Osmanlılar tarafından tanınan himaye altındaki Hıristiyanların sayısında patlama olmuştur. Bu dönem, her Ege adasında, belli bir dokunulmazlığa sahip Rus fahri konsolosunun olduğu bir dönemdi. Himaye sistemi (protégé system), 1880'lerde hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Avrupalı devletlerin yurttaşlık konusunda daha modern düşünceler benimsemelerini sağladı. Bu sistem, himaye altında tutulan Hıristiyanların Avrupalı devletlerden veya Osmanlı'nın yurttaşlığından birini tercih etmesi gerektiği konusunda anlaşmaya ulaşmalarına kadar devam etti.

Hıristiyanların koruma altında olduğu dönem, net olarak belirtmek gerekirse 1830'lar ve 1860'lar arası, aynı zamanda ticaretin çok hızlı genişlediği bir dönem olduğu için, girişimci ruhlu bir orta sınıfın doğmasına neden oldu. Hıristiyan orta sınıfın artan zenginliği ve kendine güveni, gayrimüslim toplulukların farklı toplumsallıklarını ifade etmelerine izin veren, giderek yoğun bir kurumlar ağının (okullar, centilmenler kulübü, kafeler, hayırsever kuruluşlar ve yüzyılın sonuna doğru spor kulüpleri) yaratılması biçiminde kendini gösterdi.

1860'larda Hıristiyan cemaatlerin zenginlik ve statüsündeki görünür artışlar Müslümanların tepkisini çekmeye başladı.

---

22 Bkz. Van den Boogert, Maurits H., *Ottoman Dragomans and European Consuls.The Protection System in Eighteenth-Century Aleppo*, yayınlanmamış doktora tezi, (Leiden University, 2002).

Bu tepki, toplum düzeyinde ifadesini kitlesel şiddet olarak buldu. Bu tür olayların en çok bilinen örneklerinden birisi 1860'da Şam'daki kırımdır. Elitler düzeyinde, Müslüman reaksiyonu kendisini "Genç Osmanlı" hareketi olarak ifade etti.[23] "Genç Osmanlı" hareketi 1865'de genç ve orta-kademe Osmanlı bürokratları tarafından oluşturuldu. Genç Osmanlıların en temel düşüncesi (onların düşünceleri aslında çok çeşitlidir ve uyumsuzluklar gösterir) reformların Batı'nın taklidine dayanmaması fakat İslam'ın gerçek ve modern bir yorumuna dayanmasıydı. Bu düşünceleri şu varsayıma dayanıyordu: İslam bilimsel yeniliğe açık rasyonel bir dindi ve onun orijinal biçiminde, İslam toplumu embriyonik bir demokrasi yaşamıştı. Genç Osmanlılar, farklı topluluklara imparatorluğun refahından pay vereceğini ve böylece bir "Unsurların Birliği" (*İttihad-ı Anasır*) yaratacağını iddia ederek anayasal ve parlamenter yönetimin getirilmesini savundular. Fakat her ne kadar anayasal parlamenter rejim 1876'da getirilmiş olsa da Osmanlıcı ideoloji çok sınırlı bir çekiciliğe sahip olabildi. Gayrimüslim azınlıklar tarafından yaratılan yeni sosyal alan, Unsurların Birliği'nin değil, fakat etnik milliyetçiliğin gelişmesi için çok daha uygun bir zemin oldu. 1877'de Bulgar reformları yüzünden İmparatorluk ile Rusya arasında savaş çıkması üzerine Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler tekrar gerildi. 1877-1878'deki ağır yenilgi Müslümanlar arasında, padişahın kendisi dâhil, parlamenter anayasacılığı tekrar gözden düşürdü.

Milliyetçiliğin ve liberalizmin saldırılarıyla karşı karşıya kalan Padişah II. Abdülhamit'in (1876-1909) gösterdiği tepki, çağdaşları Avusturya-Macaristan'ın Francis-Joseph'in ve Rusya'nın

23 Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* (Princeton: Princeton University Press, 1962).

III. Alexander'ın gösterdiği tepkiden pek de farklı değildi. Anayasal hareketin içinde doğduğu orta sınıf entelektüellerini bir yana bırakarak, kitlelere paternalist bir anlayışla kendi yönetiminin kutsallığını anlatmaya çalıştı. Abdülhamit'in İslamcı ve Pan-İslamcı politikaları çok incelenmiştir fakat bu politikalar Orta Doğu'nun siyasal ve dinî gelenekleri bağlamında yorumlanmıştır ve bu yüzden de özgün bir olgu olarak görülmüşlerdir. Fakat eğer Doğu ve Orta Avrupa bağlamına bakarsak, İmparator Francis-Joseph'in açık biçimde kendisini baba figür ve Katolik bir monark olarak konumlandırdığını ve Çar II. Nicholas'ın ise kendisinin Ortodoksluğun savunuculuğu rolüne vurgu yaptığını görürüz.[24]

Ancak, bu ideolojik araçları uygulama konusunda Padişah Avrupalı eşitleriyle kıyaslandığında büyük dezavantajlara sahipti. Hem Avusturya hem de Rusya monarkı toplum içindeki çoğunluk ve başat gruplarla belli bir dereceye kadar bağ kurabilirdi. Avusturya-Macaristan nüfusunun ağırlıklı çoğunluğu Katolik'ti ve bu her iki etnik grubu da (Almanlar ve Macarlar) kapsıyordu. Her ne kadar Rusya İmparatorluğu'nda farklı inançlara mensup azınlıklar olsa da (Katoliklik, Gürcü ve Ermeni Hıristiyanlığı, Sünni ve Şii Müslümanlığı) din unsuru, bir taraftan monark ile nüfusun çoğunluğu, diğer taraftan ise toplumun ekonomik ve siyasal hayata egemen olan kesimleri arasındaki bağı sağlamlaştırmak amacına yönelik olarak kullanılabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum kökten farklıydı. İşbölümünün, temel olarak, Müslümanlardan oluşan çok hızlı büyüyen devlet bürokrasisi (ve ordu) ile gayrimüslimle-

24 Gorgeon, François, *Abdulhamid II le Sultan Caliphe,* (Paris: Fayard, 2003), s.192 ve dv.; Deringil, Selim, *The Well-protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909,* (London: I. B. Tauris, 1998). Sayfa 17'de Deringil Abdülhamit'in politikalarını Çarların politikaları ile açık biçimde karşılaştırır.

rin ağırlıklı olduğu modern ticaret ve sanayi sektörü[25] arasında yapılmış olması, halife sultanın, dini, ekonominin modern sektörüne egemen olan gayrimüslimlerle ilişkisinde birleştirici bir unsur olarak kullanamaması anlamına geliyordu. Yalnızca Osmanlı Müslüman nüfusunu bir dereceye kadar birbirine bağlamakta başarılı oldu. İmparatorluğun Hıristiyan nüfusu yüzde olarak, 19. yüzyılın başlarında aşağı yukarı yüzde 40 iken, bu oran, 20. yüzyılın başlarında aşağı yukarı yüzde 20'ye düştü. Fakat bu yüzde 20 –veya daha net söylemek gerekirse bu yüzde 20 içindeki burjuva kesimi– sanayi sektörünün büyük kesimini ve uluslararası ticaretin benzer biçimde büyük bir yüzdesini kontrol etmekteydi.

Temmuz 1908'de devrimi yapan ve dokuz ay sonra Padişah Abdülhamit'i tahttan indiren Jön Türkler kendilerini 1860 ve 1870'lerin anayasacılarının mirasçıları olarak takdim ettiler. Görünüşte "Unsurların Birliği" ideali adına hareket ettiler. Ancak, hem devrimcilerin 1908 öncesi gizli kalmış özel açıklamaları ve hem de bu tarihten sonraki politikaları, onların o sırada, bu anlayış konusunda tamamıyla hayal kırıklığına uğramış olduklarını ve gerçekten kendilerini adadıkları şeyin başka olduğunu göstermektedir. Onların o sırada Türk milliyetçiliğini mi yoksa Müslüman-Osmanlı proto-milliyetçiliğini mi benimsemiş olduğu tartışma konusudur. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Jön Türklerin kendilerini (askerî ve bürokratı oldukları) devletin ve Müslüman çoğunluğun çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri çok açık ve nettir. Onların algısal düşmanları "içerde olmayan" bir düşman olduğu kadar "içerde olan" bir düşmandı da.[26]

---

25 Bkz. Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development,* (London: Verso, 1987), s.49-90.

26 Zürcher, Erik Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists: identity politics 1908-1938" içinde Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey,* (Leiden, 2000), s.150-179.

1908 devriminden hemen sonra, İTC en temel sorun olan para ve insan sorunlarıyla ilgilenmeye başladı. Para konusunda mevcut olanaklar sınırlıydı. En temel katkısı gerçekçi bir bütçe hazırlamak olmuştu. Yeni maliye bakanı Cavit Bey, vergi gelirlerinde önemli bir artış kaydetmeyi başarmıştı, fakat kısmen de eski rejimin çalışanlarının erken emekliliği ve bu nedenle yapılan ödemeler nedeniyle çok daha yüksek bir harcama söz konusuydu. Fakat İttihatçılar tarafından kapitülasyonların kaldırılması ve kademeli (differential) gümrük vergilerinin (*ad valorem* olanlar yerine) getirilmesi için yapılan görüşmeler bütün Avrupalı güçler tarafından reddedildi.

İnsan gücü konusuna gelince, Jön Türkler çok açık biçimde yeni yasalarla mevcut istisnalar rejimini kaldırma yoluna gittiler. Bu konunun tartışılmasına 1908 devriminden hemen sonra başlandı, fakat yasal düzenleme Nisan 1909 karşı devriminin bastırılmasından hemen sonra yapıldı. Temmuz 1909'da bütün erkek Osmanlı tebaasına askerlik hizmeti zorunlu hâle getirildi. Ekim ayında, ilk defa dine bakılmaksızın askere alma emri verildi. Bu tarihte, her ne kadar Jön Türklerin Osmanlı vatandaşlığı anlayışının "Unsurların Birliği" anlayışından farklı olduğu ortaya çıksa da, çeşitli Hıristiyan cemaatlerin liderleri, genel olarak hâlâ Jön Türkler rejimi ile işbirliği yapmaya hazırdı. Görünüşe bakılırsa Yunan, Bulgar, Suriye ve Ermeni toplumu liderleri evrensel askerliğe razıydılar fakat Jön Türklerin amaçlarına doğrudan karşı olan birtakım koşullar eklemişlerdi. Jön Türkler orduyu çeşitli etnik grupların kaynaştığı bir pota olarak kullanmak istiyordu. Hıristiyan cemaatlerin liderleri birliklerin etnik ve dinsel olarak homojen olmasını, Hıristiyan subaylar tarafından eğitilmesini talep ettiler; Bulgarlar bunların yanında birliklerin İmparatorluğun yalnızca Avrupa vilayetlerinde konumlandırılmış olmasını da istediler. Hıristiyan nüfus arasında

askerlik hizmetine çok az istek vardı, askere alma işlemi esnasında başarabilenlerin çoğu (çoğunlukla burjuva çocukları) fiziksel olarak ülkeyi terk etme veya onları askerlikten muaf tutacak bir yabancı pasaport temin etme yoluna gittiler.[27]

Osmanlıları mevcut kaynaklarını tam olarak kullanmaktan alıkoyan çok sayıda sınırlandırmalar vardı; I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, en nihayetinde Jön Türklere kendilerini bu sınırlandırmalardan kurtarma fırsatı verdi. 2 Ağustos 1914'te, Osmanlı hükümeti millî borcunu ödemeyi askıya aldığını ve 1 Ekim 1914'te asırlık kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etti. Bu zamana kadar, Türk değilse bile, hiç kuşkusuz bir Osmanlı Müslüman ulus yaratmayı amaçlayan kimlik politikaları, ekonomik ve askerî rasyonelliğe göre daha öncelikli olmuştu. Başka bir deyişle, Osmanlı reformcularının yüz yüze kaldığı iki problemden birisi millî uyumluluk, mali ve insan kaynakları sorununun gölgesinde kalmıştı.

Ekonomik ve mali rasyonellik, neredeyse tamamıyla gayrimüslim toplulukların elinde olan mevcut ve büyümekte olan modern sanayi ve ticaret sektörünü genişlemeye zorlamıştı ve böylece ortaya çıkan artı-değerin etkin bir vergilemeyle alınmasını gerektirmişti. Ancak bu, 1914'e gelindiğinde, içinde siyasal ve kültürel elitin büyük bir kısmının da bulunduğu, yüz binlerce Müslümanın atalarından kalan doğup büyüdükleri evleri, Balkan Savaşlarında kaybetmeleriyle sonuçlanan travma nedeniyle artık bir seçenek değildi. Jön Türkler tarafından 1914 yılında başlatılan *Millî İktisat* programı, en başta etnik-dindar milliyetçiliğin ürünüydü ve ekonomik amaçtan çok siyasal amaca hizmet etti. Gayrimüslim girişimcilerin yerini Müslüman olanla-

27 Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1918", *International Review of Social History*, 43/3, (1998), s.437-449. Bu bilgi, İngiltere konsolosluğu raporlarına dayanmaktadır.

rın almasını amaçladı. 150.000 civarında Rum, 1914'de, henüz savaş patlamadan önce, ülkeden gönderildi ve kalan Hıristiyan girişimciler için ise hayat son derece zorlaştırıldı. Millî İktisat programının, her ne kadar yerli Türk girişimci sınıfın büyümesi ve cumhuriyet döneminde kendi kendine yeterli hâle gelmesi için ön hazırlık olduğu doğru olsa da İmparatorluk için ticari, teknik ve yönetsel becerilerin kaybedilmesi ve üretkenliğin düşmesi anlamına geldiği de başka bir gerçektir.[28]

Askerî rasyonellik, muaf tutulanların sayısının azaltılması ve mümkün olduğunca fazla kimseye askerlik yaptırma ile kara ve deniz güçlerinin savaşma gücünün artırılmasının önünü açmıştı. Fakat burada da etnik ve dinsel husumetin mantığı galip geldi. Jön Türkler (tamamen mantıksız olmamakla birlikte) Rum ve Ermeni toplumlarının sadakatleri konusunda kuşku duyuyorlardı ve Rum ve Ermeni askerleri riskini almaya hazır değillerdi. Bu, Osmanlıların Aralık 1914-Ocak 1915'te Ruslara karşı yaptığı büyük kayıp vererek yenildiği kış saldırısında dramatik biçimde ortaya çıkmıştı; Ermeni askerler silahsızlandırılmış ve hizmet birliklerine kaydırılmıştı. Daha sonra onların çoğu öldürüldü.

Mayıs 1915'de başlayan, Anadolu'daki Ermeni nüfusun Suriye'ye sürgün edilişi ve onun beraberinde gelen toplu ölümler hem ekonomik hem de askerî rasyonaliteyle çelişiyordu. Bu, Doğu Anadolu'nun kırsal bölgesinde, tarım sektörünün önemli bir kısmını yok etti ve Osmanlı ordusu, bu yüzden yerel gıda ve hayvan yeminden yoksun olarak savaşmak zorunda kaldı. Benzer biçimde şehirlerde sanayi ve ticaret altyapı-

28 Şu araştırma, bu alanda çığır açıcı nitelikte olmuştur: Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat*, (Ankara: Yurt, 1982). Kitabın yayınlandığı tarihte Toprak aynı konuda yayın yapmakla birlikte millî iktisat programının farklı boyutlarına yoğunlaşmıştır. En son çalışması şudur: *İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, (İstanbul: Homer, 2003).

sının büyük kısmının yok edilmesi, toplamda, İmparatorluğun üretim kapasitesini etkiledi.

I. Dünya Savaşı'nın etnik politikaları, 1922'de Yunanların kaçışıyla ve 1924'de Birleşmiş Milletlerin gözetimindeki nüfus mübadelesiyle birlikte, Anadolu'yu etnik ve din bakımından çok daha homojen yapan bir süreç başlattı. Bu politikalar başarılı bir ulus-devlet, Türkiye Cumhuriyeti, yaratmanın temellerini oluşturdu; fakat imparatorluğu yıkılmaktan kurtaramadı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun en nihayetinde yıkılmayı önlemekte başarısız olmasının çok sayıda nedenleri vardır. Avrupalı güçlerle başarılı biçimde rekabet edebilmek için zorunlu olan insan gücüne, paraya ve endüstriyel temele sahip değildi. Kapitülasyon sistemi altında Avrupalıların sahip oldukları ayrıcalıklar, ekonomik alanda başarılı manevra yapması için gerekli olan alanı oldukça daraltmıştı. Çok büyümüş ve Müslümanların hâkim olduğu devlet aygıtı ile tamamıyla yabancıların himayesi altında olan Hıristiyanların hâkim olduğu modern sanayi ve ticaret sektörü arasındaki işbölümü ekonomik büyümenin, devlet tarafından kendi kaynaklarını artırmak için güçlükle kullanılabileceği anlamına geliyordu. Aynı zamanda, himaye altındaki Hıristiyanların sayısındaki aşırı artış ve onların ekonomik zenginliği, ayrılıkçı milliyetçiliğin doğup büyüyebileceği bir sosyal ve kültürel alan yaratmıştı. 1860'larda Osmanlı eliti, buna, duygusal bir çekiciliği de içeren, ortak bir Osmanlı yurttaşlığı ve vatanseverliği ile karşılık verdiğinde artık çok geç kalınmıştı. Padişah Abdülhamit'in 1880 ve 1890'larda, devletin İslami niteliğine yaptığı vurgu, gayrimüslimlerin daha da yabancılaşmasına neden oldu. 1890'larda ortaya çıkan ve 1908 ve 1918

arasında iktidarda bulunan Jön Türk hareketi, Padişah yönetiminin Osmanlı devletinin zayıflamasını ve yabancıların ve yerli Hıristiyanların yayılmacılığını (tecavüzünü) durdurmakta başarısız görülmesine karşı bir Müslüman tepkisinden doğmuştu. Dış koşullar onlara bağımsız hareket etme fırsatını verdiği zaman, kimlik politikaları ve etnik sorunun çözülmesi, devletin mali ve insani kaynaklarını artırma konusunun önüne geçti.

6. Nisan Fikirleri: 1909'da İstanbul'da Gerici Bir Ayaklanma[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sekülarizm

19. yüzyılın başlarından itibaren sekülarizmin gelişimi Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde başlıca konulardan birisi olmuştur.[2] Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce sekülerleşme, politikacıların öncelikli amacı değildi, fakat Osmanlı Devleti'ni Avrupa yöntemleriyle güçlendirme amacına yönelik olarak oluşturulmuş politikaların bir yan etkisiydi. 1920'lerin ortalarına kadar, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Cumhuriyetçi hükümet, açıkça İslami kurumların siyasal, sosyal ve kültürel etkilerini ortadan kaldırmaya ve bu kurumlar üzerinde seküler devletin tam hâkimiyetini kurmaya çalışmamıştı.

19. yüzyılın büyük bir bölümünde ve 20. yüzyılın başlarında, özellikle *Tanzimat* veya 1839-1878[3] "reformlar" dönemi esnasında, uygulanan politikaların ardında ağırlıklı olarak iki temel motive edici faktör vardı. Birincisi, bir kısım önde

---

1 Daha önce yayınlanmıştır: "The Ideas of April. A fundamentalist uprising in İstanbul in 1909?" içinde Van Dijk, C. ve De Groot, A. H., *State and Islam*, (Leiden, 1996), s.64-76.

2 Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal: McGill, 1964).

3 Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, (New York: Gordian, 1973); Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 1961).

gelen devlet adamı ve bürokratın Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ulus-devletlerinin saldırıları karşısında hayatta kalmasının tek yolunun, bu devletlerin başarılı görünen yöntemlerinin taklit edilmesi olduğunu anlamalarıydı. İkincisi ise bazı devlet adamlarının dış düşmanlara (en başta Rus İmparatorluğu'na) ve iç düşmanlara (özellikle Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'ya) karşı, Avrupa'da güven uyandıracak bazı önlemlerin alınmasıyla, Avrupa güçlerinin (özellikle İngiltere'nin) desteğini kazanma arzusudur.

Ünlü 1839 *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nu izleyen 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli unsurlarından birisi, zorunlu askerliğe dayalı, modern silahlar ile donatılmış Avrupa tarzı bir ordunun kurulması ve Batı'nınkine, özellikle Fransızlarınkine, benzer bir bürokrasinin yaratılmış olmasıdır.[4] Bu reformlarla birlikte, merkezi hükümet, İmparatorluğun vilayetlerinde Orta Doğu'nun tarihinde daha önce hiç görülmeyen derecede nüfuzunu güçlendirme yeteneği kazanmıştır.[5] Bu olgu, her ne kadar kendi başına bir sekülerleştirme etkisi yaratmasa da, yeni devlet memurlarının ve askerlerin eğitimi için okullar ve akademiler kurulması, böyle bir etkinin doğmasına neden olmuştur. Bu okulların kuruluşu, eğitimde "ulema"nın konumunu sarsmış ve 1924'de eğitim sisteminin tamamıyla "ulema"nın etkisinden kurtulmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu dönemdeki ikinci önemli gelişme, Osmanlı ekonomisinin Batı'ya açılması ve onun kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesidir; bu süreç özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaş-

4 Findley, Carter Vaughn, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*, (Princeton: Princeton University, 1980).

5 Yapp, Malcolm E., "The Making of the Modern Middle East 1792-1923", *A History of the Middle East*, vol. 5, (London/New York: Longman, 1987), s.36-45.

masından sonra hız kazanmıştır.[6] Bunun da sekülerleşme sürecine bir etkisi olmuştur. Çünkü yabancılar tarafından kabul edilebilir koşullar altında ticaret yapma olanağı sağlamak amacıyla çıkarılan yasalar, kurulan mahkemeler Batı'dakiler gibiydi ve geçmişte, en azından teorik olarak, Osmanlı hukuk sisteminin temeli olan *şeriat* dışında işlemekteydi.

Üçüncü olarak, Osmanlı reformcuları, kendilerini, İmparatorluk içindeki çok hassas bir konu olan Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasındaki ilişkiler hususunda, Batı'nın taleplerine uymak zorunda hissettiler ve bütün yurttaşlar için eşit Osmanlı vatandaşlığı kavramını geliştirdiler. Şeriatta hiçbir yeri bulunmayan bu kavramın ortaya atılması, her ne kadar Müslümanların büyük çoğunluğunun ve hatta Hıristiyan nüfusun zihniyetinde köklü bir değişiklik yaratmadıysa da bir çeşit radikal sekülerleşmeydi. Yüzyılın ikinci yarısında, özellikle 1856'da *Islahat Fermanı*'nın (dış baskıların etkisi altında ilan edildiği inancı yaygındı) ilanından sonra bu gelişmeler ve İmparatorluğun Hıristiyan azınlıklarının Avrupa güçlerinin koruması altında elde etmeyi başardığı ayrıcalıklı konum, Müslüman nüfusun Tanzimat politikalarından giderek rahatsız olmasına yol açtı.[7] Bu rahatsızlık, ifadesini, yalnızca 1860'larda Suriye'de olanlara benzer komplolarda, halk isyanlarında ve Hıristiyan karşıtı ayaklanmalarda değil, fakat aynı zamanda yeni gelişen Müslüman entelektüellerin, yani 1860 ve 1870'lerde faal olan ikinci kuşak reformcular olan "Genç Osmanlılar"ın

6 Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and Production,* (Cambridge: Cambridge University, 1987); Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development,* (London/New York: Verso, 1987), s.27-48; Kasaba, Reşat, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century,* (Binghamton: State University of New York, 1988).

7 Davison, *Reform,* s.100-2; Yapp, *The Making of the Modern Middle East,* s.112-114.

dile getirdikleri eleştirilerde de buldu. Genç Osmanlılar, İslam ile tamı tamına uyumlu olduğunu düşündükleri anayasal, parlamenter monarşinin getirilmesi yoluyla, yeni bürokratların gücünü sınırlandırmanın yollarını aradılar.[8]

Genç Osmanlıların programı 1876'da Osmanlı Anayasası'nın getirilmesiyle hayata geçti,[9] fakat başlangıçta Genç Osmanlıların amaçlarını kabul eder gibi görünen yeni Padişah Abdülhamit, çok geçmeden anayasayı ve parlamentoyu askıya alarak otokratik yönetime dönüş yaptı. Abdülhamit, her ne kadar Tanzimat modernleşmesini değişik biçimlerde devam ettirse de liberal Batı düşüncelerini dengelemek amacıyla kendi saltanatının ve İmparatorluğun İslami niteliğini vurgulamaya devam etti.[10]

Ancak onun saltanatı döneminde, anayasal ve parlamenter yönetime geri dönme heyecanı devam etti ve hatta İmparatorlukta, modern Batı tipi eğitimin genişlemesiyle, daha da sağlam bir zemin kazandı.[11] Anayasal hareket, 1890'larda hızlı biçimde gelişmeye başladı, fakat 1896'da Abdülhamit'in inzibat gücü bu yeraltı hareketini ezmekte başarılı oldu ve izleyen on yılda reformcular faaliyetlerini daha çok sürgünde, Kahire, Cenevre ve özellikle de Paris'te yürüttüler. Buralarda hareket birbirinden farklı gruplara ayrıldı:[12] Milliyetçi, merkezi-

---

8 Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas,* (Princeton: Princeton University, 1962).

9 Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Mithat Constitution and Parliament,* (Baltimore: Johns Hopkins, 1963), s.21-94; Davison, *Reform,* s.358-408.

10 Lewis, *Emergence,* s.174-82. Shaw, Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2,* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s.172-272.

11 Shaw, *History,* s.112-13.

12 Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve "Jön Türklük", Cilt 1: (1889-1902),* (İstanbul: İletişim, 1986); Ramsaur, Ernest Edmondson, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of*

yetçi olanlar Ahmet Rıza (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*) ile liberal ve âdem-i merkeziyetçi olanlar ise Prens Sabahattin (*Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti*) etrafında toplandı.

1906'dan itibaren anayasal hareket, İmparatorluk içinde, özellikle Avrupa kısmındaki ordu içinde, yeni bir büyüme dönemine girdi. Bu, temelde bağımsız bir büyümeydi, fakat hareket Ahmet Rıza grubuyla birleşti ve 1907'de ismini "Terakki ve İttihat Cemiyeti" olarak değiştirdi.[13] Daha sonra, daha iyi bilinen, "İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne (İTC) geri dönüldü.

Meşrutiyet (Anayasal Devrim)

Temmuz 1908'de İTC, Osmanlı hükümetini silahlı müdahale ile tehdit ederek Padişah'ı Anayasa'yı geri getirmeye ve meclisi toplamaya zorlamayı başardı. Fakat İTC, devrimi kendini iktidara getirme aracı olarak kullanmadı. 1908'lerin Osmanlı'sında genç subaylar ve devlet memurları, hükümet üyesi olarak pek kabul görmüyorlardı. İttihatçılar da kendilerinde yönetme gücünü görmüyorlardı. Bu nedenle iktidarı, nispeten liberal olarak bilinen, eski rejimin tecrübeli bir devlet adamı *Kıbrıslı Kamil Paşa*'ya (1832-1912) bıraktılar ve kendilerini de bir çeşit muhafız komitesi olarak konumlandırdılar.[14]

Oldukça iyi örgütlenmeleri sayesinde, sonbahar 1908 parlamento seçimleri, İttihatçıların tam bir zaferiyle sonuçlandı. Fakat burada da İttihatçı etki, doğrudan olmaktan çok dolaylıydı. Çünkü İmparatorluğun pek çok kısmında İTC'nin kendi

---

1908, (New York: Russel and Russel, second printing [First printing: Princeton: Princeton University, 1957], 1970).

13 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement*, (Leiden: Brill, 1984), s.19-44.

14 Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, (Oxford: Clarendon, 1969), s.15-21.

üyelerinden çok, isimlerinin İTC listesinde yer almasına izin veren yerel ileri gelenlere bel bağlamak zorundaydılar.[15]

Devrimin şaşırtıcı başarısından sonra, İTC ülkedeki en büyük güçtü; fakat 1908 boyunca ve 1909'un ilk aylarında iki tür muhalefet ile mücadele etmek zorundaydı. Birinci muhalefet, eylül ayından beri *Ahrar Fırkası*'nda (Liberal Parti) bir araya gelen Prens Sabahattin'in yandaşlarının yaptığı muhalefetti.[16] Bunlar seçimde başarılı olamadıklarından gittikçe ümitsizliğe kapılmaktaydılar. Kamil Paşa da, Liberaller gibi İttihatçıların baskısından rahatsızlık duymakta ve bu grubu kendisinin müttefiki olarak görmekteydi. Kamil Paşa ve İTC arasındaki ilişki giderek gerginleşmekteydi. İTC, 14 Şubat'ta sadrazamın parlamento tarafından görevden uzaklaştırılmasını sağlayarak, onun yerine İTC'ye daha yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı (1855-1921) geçirmeyi başardı.[17] Bundan sonra muhalefet tarafından çok şiddetli bir basın kampanyası başlatıldı ve bunlara İttihatçı yayın organlarında kibar biçimde cevap verildi. 6 Nisan'da en aşırı İTC karşıtı gazetelerden birisi olan *Serbesti*'nin başyazarı Hasan Fehmi bir İttihatçı *fedai* (gönüllü) tarafından Galata Köprüsü üzerinde öldürüldü. Hasan Fehmi'nin ertesi günkü cenaze töreni İTC'ye karşı bir kitle gösterisine dönüştü.[18]

İTC'nin karşı karşıya kaldığı ikinci muhalefet, muhafazakâr dinci çevreler, özellikle *tarikatların* alt seviyedeki *ulema* ve *şeyh*leri tarafından yaratılmıştı. Ekim 1908'e denk gelen ramazan ayı esnasında birtakım olaylar meydana gelmişti. En az iki tane ciddi, şiddet içeren gösteri yapılmıştı; bu olaylar esnasın-

15 Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Remzi, 1987), s.107-108.

16 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, (İstanbul: yayıncısı bilinmiyor, 1952), s.239-247.

17 Akşin, *Jön Türkler*, s.110-116.

18 Akşin, *Jön Türkler*, s.122-123.

da meyhane ve tiyatroların kapatılması, fotoğrafın yasaklanması, kadın özgürlüğü hareketlerine sınırlamalar getirilmesi talep edilmişti.[19] Nakşibendî Şeyhi Derviş Vahdeti'nin gazetesi *Volkan* etrafında toplanıp aşırı dinciler, 3 Nisan'da kendilerini liderliğini peygambere atfettikleri *İttihad-ı Muhammedi* (Muhammetçiler Birliği) olarak örgütlendiler.[20] Bu grup, Jön Türklerin politikalarına ve zihniyetine karşı geniş çaplı bir propaganda tertip etti.

Karşı Devrim

Bu siyasal iç çatışmaya ve geçmiş ayların yükselen tansiyonuna rağmen, 12-13 Nisan 1909'da başkentte İslam ve *Şeriat* adına silahlı bir isyanın patlak vermesi, İttihatçıları ve yabancı gözlemcileri şaşırttı. Hükümetten, İTC'den ve ordudan ciddi bir direnişle karşılaşmayan isyancılar, başkenti 24 saatten daha kısa bir sürede ele geçirdiler. Başkentte, İTC yenilmiş görünüyordu, fakat vilayetlerdeki, özellikle Makedonya'daki durumu değişmemiş görünüyordu. İTC'ye sadık birlikler iki hafta içinde karşı devrimi bastırarak İTC'yi tekrar iktidara getirdiler. İsyan kolay bastırılmış gözükse de eski *Rumi* takvimdeki tarihi dolayısıyla Türk tarihinde *31 Mart Vakası* olarak adlandırılan bu olay, reformcuları derinden etkilemiştir. İslam adına bir ayaklanmanın, rejimin temellerini bu kadar kolay ve çabuk biçimde sarsabilme olgusu onları âdeta şaşkına çevirdi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İttihatçıların yerini alan ve Türkiye'nin laik cumhuriyetini kuran Kemalistlerin hemen hemen hepsi İTC üyesiydi. Bu nedenle 1909 isyanının anıları ve travması, aynı zamanda onların da anıları ve travmalarıydı. Türkiye'de, sekülarizm destekçileri için "31 Mart Olayı" İslami gericilik tehlikesinin sürekli hatır-

19 Güven, Gül Çağalı, "80 Yılında 31 Mart", *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1989, s.13.
20 Tunaya, *Siyasî Partiler*, s.261-75.

latıcısı olmuştur. Günümüzde bile, ne zaman Türkiye'de seküler hükümet sisteminin tehdit edildiği görülse, hemen bu olaya göndermeler yapılır.

Nisan 1909 olaylarının kısa bir betimlemesini yapıp ve olası nedenlerine ve kışkırtıcılarına bir göz attıktan sonra, "gerici" nitelendirmesinin yeterli olup olmadığından ve hatta bu bağlamda işe yarayıp yaramadığından söz edeceğim. Aynı zamanda, 1909 olaylarının Türkiye'de İslam ve modern devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesindeki yerini belirlemeye çalışacağım.

Bu konuda hem akademisyenler hem de popüler yazarlar tarafından yazılmış, çoğu anılara[21], gazete haberlerine ve yabancı arşivlere dayanan oldukça fazla ikincil yazın vardır. Şu ana kadar Türk arşivlerinin bu konunun incelenmesinde, hangi ağırlıkta olursa olsun, kullanılmadığını görüyoruz. Türkiye'de 1989'da yeni ve çok daha serbest bir arşiv rejimi oluşturulmuştur. Artık 1909 olaylarıyla ilgili bütün materyaller teori olarak araştırmacılara açıktır ve bunun gerçekte de geçerli olduğunu görüyoruz. Derlemelerin kataloglanmasında da muazzam ilerleme kaydedilmiştir.

Bu vesileyle Lahey Devlet Arşivi'nde [State Archives in The Hague (ARA)] bulunan Hollanda elçilik raporlarına (Dutch legation reports) baktım. Bu raporlarda isyana, onun başlangıcına ve sonrasına oldukça geniş yer verilmiştir. (Kriz esnasında raporlar günlük olarak gönderilmiştir.) Küçük bir elçilik tarafından bilgi toplamanın sınırlılıkları dikkate alındığında, nitelik oldukça yük-

21 En önemli akademik çalışma şunlardır: Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbî Tarihi. Cilt: I-Kısım: 2*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s.182-217; Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.121-140. Anılardan beslenen popüler yazın için bkz. Danişmend, İsmail Hami, *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın' Dosyasındaki Resmî ve Hususi Vesikalara Göre: 31 Mart Vak'ası*, (İstanbul: İstanbul, Third printing, 1986); Adıvar, Halide Edib, *Memoirs of Halide Edib*, (London/New York: Century, 1926); Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, (İstanbul: İş Bankası, 1976).

sektir. Hiçbir şaşırtıcı tahmin içermese de nelerin olduğunun ve dönemin "duygu"sunun ayrıntılı bir resmini vermektedir.

Nisan 1909 krizi yalnızca on bir gün sürdü. 12/13 Nisan akşamında, İTC tarafından (daha az güvenilir olduğu düşünülen) Arap ve Arnavut birlikler yerine daha bir hafta önce getirilen Taşkışla'daki Makedon birliklerine ait taburlar, subayları esir aldıktan sonra isyan etti.[22] Çok sayıda softa, dinî okul öğrencisi ile birlikte meclis binasının olduğu *At Meydanı*'na yürüdüler. Sabahleyin, gittikçe daha fazla birlik ve *ulema* onlara katıldı. Hükümet şaşkınlık içindeydi ve kendine bağlı birlikleri gönderme cesareti gösterememişti fakat kalabalığın taleplerini dinlemek üzere zaptiye amirini gönderdi. İsyancıların sözcüsü altı talep sundu: Sadrazamın, Savaş (Harbiye) ve Donanma (Bahriye) bakanlarının görevden alınması; kimi İttihatçı subayların yerine yenilerinin atanması; Meclis-i Mebusan'ın İttihatçı liderinin (Ahmet Rıza) yerine başkasının atanması; İstanbul'daki bazı İttihatçı mebusların (deputy) sürgün edilmesi; *şeriatın* yeniden uygulamaya konulması ve isyancı birlikler için genel af çıkarılması.[23] Bu talepleri alan sadrazam öğleden sonra saraya gitti ve istifasını sundu. İstifa Padişah tarafından kabul edildi. Ertesi sabah renksiz diplomat Tevfik Paşa'nın (Okday) (1845-1936) sadrazam olarak atandığı ilan edildi. Yeni kabinenin Savaş Bakanı (Harbiye Nazırı) Mareşal Ethem Paşa *At Meydanı*'ndaki askerleri ziyaret etti, onları övdü ve bütün taleplerinin karşılanacağı sözünü verdi.[24]

---

22 Algemeen Rijksarchief's Gravenhage, Tweede Afdeling, Kabinetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betrefffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940 [Bundan sonra şu biçimde kısaltılacaktır: *ARA*], 471/162 (1 Nisan 1909); *ARA*, 506/175 (6 Nisan 1909).

23 *ARA* 543/191 (14 Nisan 1909).

24 *ARA* 546/192 (15 Nisan 1909).

Birlikler ve softalar zaferlerini coşkuyla kutladılar. Ancak olayların gelişimi, tanınmış İttihatçıların katledilmesine yol açtı. Çoğu subay en azından yirmi kişi, yanlışlıkla Ahmet Rıza ve İttihatçı yayın organı *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) sanılan iki mebus öldürüldü.[25]

İttihatçılar ya yer altına çekildi ya da başkentten kaçtılar. Bunun sonucunda, İTC'nin çoğunluğu elinde tuttuğu Meclis-i Mebusan yeter sayıyı bulamaz oldu. Ancak buna rağmen, liberal (ve Arnavut) mebus İsmail Kemal Bey'in (Vlora) kışkırtmalarıyla mebuslar toplandı ve askerlerin taleplerini kabul etti ve aynı zamanda *şeriatın* ve anayasanın devam ettirileceğini ifade eden bir bildiri yayınladılar.[26]

Daha ilk günden, *Ahrar*'ın liderleri, başarılı olmasalar da isyanın gerici, anayasa karşıtı ve Abdülhamit yanlısı doğrultuda gelişmesini önlemek için olayları kontrol altında tutmaya çalıştılar. Burada şu da hemen belirtilmelidir ki, *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* (İslami İlimler Topluluğu) altında birleşen üst düzey *ulema* (elçinin raporunda bunlar isyanı destekleyen "hoca"lara karşı "ulema" olarak adlandırılmaktadır), isyanı asla desteklememiştir ve 16 Nisan'dan sonra, onun aleyhinde olduklarını ilan etmiştir.[27]

İTC İstanbul dışına çıkarıldı, fakat konumunu vilayetlerde özellikle Makedonya'da korudu ve hemen karşı önlemler almaya başladı. Taşradaki şehirlerde halk gösterileri organize etti ve parlamentoyu ve sarayı telgraf yağmuruna tuttu.[28] Propaganda savaşını, özellikle Makedonya'da, kolaylıkla kazandı ve halkı anayasanın tehlikede olduğuna inandırdı. 15 Nisan'dan itibaren is-

25 Adıvar, *Memoirs*, s.279; Akşin, *Jön Türkler*, s.127.

26 *ARA* 550/194 (16 Nisan 1909).

27 *ARA*, 553/196 (17 Nisan 1909).

28 Danişmend, *Sadr-ı-a'zam*, s.40-97.

yancılara karşı askerî seferberlik organize etmeye başladı. Onlar tarafından verilen isimle *Hareket Ordusu*, Üçüncü ve İkinci orduların düzenli birliklerinden oluşuyordu ve çoğu Arnavut olan, 1908 devriminin kahramanlarından Resneli Niyazi Bey liderliğindeki gönüllü birlikler tarafından destekleniyordu.[29] Bu birlikler trenle önce Çatalca ve Hadımköy'e, daha sonra İstanbul'un eteklerindeki Ayastefanos'a (bugünkü Yeşilköy) ilerledi.[30]

Heyet-i Mebusan, şehri güç kullanarak ele geçirmelerini önlemek için *Hareket Ordusu* karargâhına bir delegeler grubu gönderdi. Olumlu cevap alamayan delegasyon üyeleri Ayastefanos'da kalmaya karar verdi ve meslektaşlarına kendilerine katılmaları için çağrı yaptı. 22 Nisan'dan itibaren her iki meclis heyeti, Millî Meclis (*meclis-i umumi-i millî*) olarak Ayastefanos'da birlikte yer aldı.[31]

24 Nisan sabahının erken saatlerinden itibaren Hareket Ordusu şehri işgal etmeye başladı. Çok fazla direnişle karşılaşmadı; yalnızca Taksim ve Taşkışla kışlalarındaki direnç biraz sertti. Öğle sonu saat dörde geldiğinde son isyancılar teslim olmuştu.[32] Üç gün sonra, hâlâ birlikte toplanan iki meclis heyeti, Padişah Abdülhamit'i tahttan indirdi ve onun yerine yaşça daha küçük olan kardeşi Mehmet Reşat'ı getirdi.[33] İzleyen günlerde iki sıkıyönetim mahkemesi kuruldu ve bu mahkeme, Derviş Vahdeti dâhil çok sayıda isyancıyı mahkûm ve idam etti. Bazı *Ahrar* liderleri tutuklandı ve daha sonra İngiliz baskısı sonucu serbest bırakıldı.

Olaylara bu bakıştan sonra, ayaklanmanın niteliğini belirlemek ve modern Türk tarihindeki yerini ortaya çıkarmak için

29 *ARA*, 553/196 (17 Nisan 1909).

30 *ARA*, 578/200 (20 Nisan 1909).

31 Akşin, *Jön Türkler*, s.133.

32 *ARA*, 601/206 (25 Nisan 1909).

33 *ARA*, 624/214 (27 Nisan 1909), *ARA* 636/219 (29 Nisan 1909).

şimdi isyanın nedenlerini, isyancıların taleplerini ve İttihatçıların tepkisini özetlemeye çalışalım.

Gerici Bir Başkaldırı?

Nisan 1909 olayları için, birkaç farklı neden ortaya konulabilir. Anayasal rejim, farklı grupların farklı nedenlerle gözünden düştü. Eski rejimin 1908'de yıkılması, Abdülhamit'in devlet aygıtının (Hamidian apparatus) bir üyesi olarak yaşamını kazanan ve elinde memurluk statüsü bulunduranlara zarar vermişti. Bunlar arasında İstanbul'da aktif olan ve *jurnalleri* (rapor) ile Padişaha bilgi sağlayan binlerce devlet muhbiri de vardı.

Eski rejimin kayırmacılığının bir sonucu olan devlet dairelerindeki fazla istihdamı sona erdirmeyi amaçlayan yeni hükümetin rasyonelleşme politikaları binlerce devlet çalışanını işsiz bırakmıştı. Devletin ana endüstri olduğu İstanbul gibi bir şehirde bunun çok ileri sonuçları olacaktı.

Ordu içinde rahatsızlığın başlıca nedeni, askerî okullarda ve akademide eğitim almış olan *mektepli* ile ordu içinde yükselerek yetişmiş olan *alaylı* subaylar arasındaki sürtüşmeydi. Alaylı subaylar eski rejimin gözdesiydi, düzenli olarak maaş alıyorlardı ve İstanbul çevresindeki I. Ordu'da görev yapıyorlardı, mektepli subaylara ise güvenilmiyordu. (Bunda haklılık payı vardı çünkü 1908 devrimini getirenler bu modern eğitim almış subaylardı). Şimdi *mektepli* subaylar yönetimi ele geçirdiği için alaylı subayların pek çoğunun görevine son verilmişti ya da rütbesi indirilmişti. Daha da kötüsü, rütbelere göre terfi sistemi tümüyle sona erdirilmişti. Birliklerin hoşnut olmamasına neden olan kendi sebepleri de vardı. Onlar eski ordunun oldukça gevşek disiplinine ve rahat atmosferine alışmışlardı ve şimdi Prusya eğitim yöntemlerini uygulamak ve özellikle eğitim es-

nasında abdest ve namaz için verilen araları kaldırmak isteyen genç subaylarla karşı karşıyaydılar.[34]

II. Meşrutiyet'ten sonraki sekiz ay boyunca, hiçbir seküler yasa çıkarılmamış olsa da, atmosferdeki değişimden dolayı alt düzey *ulema* açık biçimde kendisini tehdit altında hissediyordu. Bu grup içinde hassasiyete neden olan önlemlerden birisi, sınavını zamanında geçmeyen dinî okul öğrencilerinin, artık askerî hizmetten muaf tutulmayacağına ilişkin koşuldu.[35]

Jön Türk kadroları ile İttihatçıların iktidar tekeline karşı çıkan ve izledikleri politikaları güvenilmez olarak gören *Ahrar* arasındaki uyumsuzluk da isyana elverişli bir atmosferin gelişmesine yardımcı oldu. İki taraf arasındaki tartışma, 1909'un ilk aylarında daha da büyüdü ve sertleşti. Karşılıklı olarak, kolaylıkla gerçek şiddete dönüşebilecek nitelikte, sert sözler sarf edilmesi, siyasal muhalefetin kolaylıkla vatan hainliğiyle suçlandığı bir iklim yarattı. Hollanda elçiliği bu iklimin, meydanı muhafazakârlara bıraktığına dair birkaç duruma dikkati çeker.[36] Kişiselleştirilmiş abartılı ve ılımlı olmayan siyasal tartışma ortamı hem Jön Türk döneminin hem de Kemalist dönemin ortak özelliğiydi (ve bunun, son yılların Türk siyasetinin de bir özelliği olduğu iddia edilebilir).

Son olarak, İttihatçıların, halkın düşüncelerinin önemli bir kısmından habersiz olması –kendi Makedonya birlikleri arasında var olan huzursuzluk bile onları şaşırtmıştır– gerçeği de, aynı zamanda kriz üzerinde etkili olan bir faktördü. Jön Türkler hangi biçimde karşımıza çıkarlarsa çıksınlar (İttihatçı, liberal ve Kemalist) daima kitleleri eğitme sorumluluğunu kendi üzerinde gören aydınlanmacı elitlerdir. Avrupa bağlamında oldukça

34 Güven, "80 Yılında 31 Mart"; Akşin, *Jön Türkler*, s.121.

35 Güven, "80 Yılında 31 Mart", s.11.

36 *ARA* 490/172 (5 Nisan 1909).

doğal bir durum olarak görülebilecek pozitivist, liberal ve milliyetçi anlayışları yeni doğmakta olan yerel burjuvazi tarafından desteklenmedi. Ve bu anlayışlar muhafazakâr ve oldukça dindar bir nüfusa yukarıdan dayatıldı.

Dolayısıyla isyana elverişli bir iklimin ortaya çıkmasına katkıda bulunan bir dizi faktör ortaya konulabilir. Fakat gerçek kışkırtıcılar kimlerdi? Bu soru, hem ayaklanmanın çıktığı anda hem de daha sonra, çok fazla spekülasyona neden olmuştur.[37]

İTC bütün açıklamalarında ayaklanmayı bir *irtica* olayı olarak nitelendirdi. Doğrudan Padişah Abdülhamit'i ve Şeyh Vahdeti'nin *İttihad-ı Muhammedî*'sinin yaptığı dinci muhalefeti suçladı. Dönemin Hollanda elçiliği tarafından rapor edildiğine göre, isyancıların bol miktarda mali kaynağa sahip olması ve askerlere altın dağıtılmış olması Padişah'ın olayın içinde olduğunu göstermektedir.[38] Ancak on bir gün süren isyan sırasında Padişah'ın son derece dikkatli davrandığı açıktır. Askerleri açık biçimde eleştirmediği gibi, onların taleplerini de hiçbir zaman açık biçimde desteklememiştir ve harekete liderlik etmeye çalışmamıştır.

Hareket Ordusu şehre girdiği zaman Padişah, görünüşe bakılırsa onları hoşnutlukla selamlamıştır ve Saray birliklerine direnmemelerini emretmiştir. İsyan boyunca korktuğu ve üzüldüğü izlenimi vermiştir.[39] Daha sonra anılarında isyanla ilgisi olduğunu reddetmiştir.

Türkiye'deki muhafazakâr görüş, bazen İttihatçıları bir diktatörlük kurma gücü elde etmek için isyanı baştan sona sahneye koymakla suçlar; kanıt olarak da isyanın Makedonya tabur-

---

37 Güven, "80 Yılında 31 Mart"

38 *ARA* 553/196 (17 Nisan 1909).

39 Akşin, *Jön Türkler*, s.127; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.186-7; Danişmend, *Sadr-ı-a'zam*, s.21-23.

larında başlamasını gösterir.[40] Ancak önde gelen İttihatçıların hazırlıksızlarının aşikâr olduğu ve kaçmak ya da yeraltına çekilmek zorunda kaldıkları ve hatta bazılarının yalnızca linç edilmekten kaçtığı dikkate alınırsa, bu iddia hayal ürünü gibi gözükmektedir. Bu tez için şimdiye kadar hiçbir kanıt bulunmamıştır.

İsyancılar tarafından formüle edilen talepler ve hem sıkıyönetim mahkemesine sunulan hem de muhalefet liderlerin anılarından çıkarılan kanıtlar, en başta gelen kışkırtıcı olarak siyasal muhalefeti, *Ahrar*'ı işaret etmektedir.[41] İsyancıların İttihatçı bireylere ve subaylara saldırmada seçtikleri yöntemler de bu görüşü desteklemektedir. Aynı zamanda, Şeyh Vahdeti ve *İttihad-ı Muhammedi* etrafında toplanan dinci muhalefetin, ayaklanmanın organize edilmesinde ve birliklerin galeyana getirilmesinde önemli rol oynadıkları da açıktır.[42] Büyük olasılıkla liberal muhalefet isyanın ilk kışkırtıcısıydı. Kendini, abartılı biçimde, olduğundan güçlü gören *Ahrar*, dinî grupları bu amaç için kullanabileceğini düşünmüştü, fakat isyanın başlamasından kısa bir süre sonra kontrolü elinde tutma konumunda olmadığı açığa çıktı. Temel olarak seküler olan reformcu gruplardan birisinin diğeriyle mücadelesinde, İslamcı gruplarla çıkar ittifakı kurmaya istekliliği –çok sofistike olmayan dinci grupların kolay biçimde manipüle edilebileceği biçimindeki yanlış inanış nedeniyle– modern Türkiye siyasetinde, sık yinelenen bir olgudur.

1909'da, isyan hakkındaki literatüre de yansımış olan, ayaklanmanın ardında İngiltere'nin olduğu biçiminde yaygın bir söylenti de vardı. Askerlere dağıtılan altınlar kuşkulanmalara yol

40 Güven, "80 Yılında 31 Mart".

41 Akşin, *Jön Türkler*, s.128-30; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.184-185.

42 *ARA*, 540/190 (13 Nisan 1909).

açmıştı ve dikkatler *Ahrar* liderleri ile İngiliz elçiliği arasındaki yakın bağlantılara odaklanmıştı. Bununla birlikte İngiltere'nin karıştığına ilişkin hiçbir somut delil ortaya konulamamıştır.

Şimdi isyanın gerici İslamcı niteliği sorusuna gelecek olursak; hem İttihatçılar, hem de Hollanda temsilcileri gibi, yabancı gözlemcilerin gerici bir İslami hareket olarak gördükleri *şeriatın* geri getirilmesi çağrısının, isyanda çok büyük rol oynadığında kuşku yoktur. Diğer taraftan bu nitelendirmeyi yetersiz olarak görmek için iyi gerekçeler de vardır. Birinci olarak, İttihatçılardan asla daha İslamcı ve gerici olmayan liberallerin isyanı kışkırttığına ilişkin güçlü kanıtlar vardır. İkinci olarak, *şeriat* çağrısı ile diğer talepler arasında hiçbir ilgi yoktur. Üçüncü olarak, isyancılar hiçbir zaman şeriatın nasıl uygulanacağına ilişkin özel talepler formüle etmemişlerdir. Onlar ne meclisin dağıtılmasını ne de anayasanın askıya alınmasını talep etmişlerdir. *Şeriat* çağrısı ayaklanmayı meşrulaştırmak ve ona bir düstur sağlamak için tasarlanmış taktiksel bir iş olabileceği gibi adalete ve eski iyi günlere dönmenin bir kısa yolu da olabilir. Şeriatın Jön Türkler tarafından fiili olarak yasaklanmadığı akılda tutulmalıdır.

İTC, karşı propagandasında, isyanı hemen anayasayı ve parlamentoyu tehlikeye sokan *irtica* olarak tanımladı. Bu, kısmen psikolojik bir tepki olabilir. Hem onların pozitivist ideolojisi hem de Padişah Abdülhamit'e karşı verdikleri mücadele, onları, ideallerini gerçekleşmede dinci muhafazakârlığı ana tehlike olarak görmeye koşullandırmış olabilir. Öyle gözüküyor ki, 31 Mart Olayı, İttihatçılar için gerçek bir travmatik deneyimdi.

Ancak isyanı "İrticacı ve İslamcı" olarak etiketlendirmenin pratik siyasal avantajları olduğu yalanlanamaz: Bu, İTC'ye, kendilerini anayasanın savunucuları olarak konumlandırma ve böylece onların seküler dünya görüşünü paylaşan, fakat dev-

rim sonrasındaki politikaları dolayısıyla hayal kırıklığına uğramış olan Jön Türklerin desteğini kazanarak muhaliflerini izole etme gücü verdi. Onlar, bu biçimde, liberal muhalefeti, onları isyanla özdeşleştirerek etkisiz hâle getirebildiler. Bu, onlara, aynı zamanda 1908'de yapamadıkları ve onlar tarafından (ve tarafsız yabancı gözlemciler tarafından) pozisyonlarını sağlamlaştırmak için hayati olarak görülen bir şeyi yapma, Abdülhamit'i tahttan indirme, şansını verdi.[43]

Şeriat çağrısının muhalefet tarafından bir savaş narası olarak kullanılması ve isyanın İttihatçılar tarafından *irtica* olarak etiketlenmesi, bize Nisan 1909 karşı devrimi ile Şubat 1925'de Türkiye'nin doğusundaki Şeyh Sait (Derviş Vahdeti gibi bir Nakşibendî Şeyhi) Ayaklanması arasında ilginç bir karşılaştırma yapma olanağı tanımaktadır.[44] Bu isyan, karakteri bakımından en azından kısmen Kürt milliyetçisiydi; Kürt vilayetlerindeki sosyal ve ekonomik durumdan memnuniyetsizlikten kaynaklanmaktaydı. Buna karşın liderler *şeriat* çağrısının bir düstur olarak kullanmışlardı. İsyan o zamanın (eski İttihatçılardan meydana gelen) Türk hükümeti tarafından hemen *irtica* olarak etiketlenmiştir ve hemen büyük bir şiddetle bastırılmıştı. Başbakan Fethi (Okyar), Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada açık biçimde durumu Nisan 1909 isyanı ile karşılaştırmıştı.[45] Türkiye'de ilk defa bu olay nedeniyle Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle dinin siyasal kullanımı yasaklandı (ve o zamandan bu yana da böyle kaldı). Hıyanet-i Vataniye Kanunu, daha sonra Millet Meclisi içindeki liberal muhalefeti, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı, meclis dışındaki

---

43 *ARA*, 562/199 (19 Nisan 1909).

44 Olson, Robert, ***The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925***, (Austin: University of Texas, 1989), s.91-127.

45 *TCBMM Zabit Ceridesi*, vol. 14, s.306-311.

sol kanat muhalefeti ve muhalif basını, bunların hiçbirisi Kürt isyanını ile ilintilendirilemez ise de bastırmak için kullanıldı.

Kemalist rejim, 1925'de sosyalist, liberal ve Kürt muhalefeti bastırmanın yanında, kurumsallaşmış İslam'ı yok etme amacına yoğunlaştı. Ne yazık ki bu politika, aynı zamanda daha 1909'da aşikâr olan İslam'ın otoriter devletin politikalarına muhalefette bir araç olma eğilimini güçlendirdi. Benzer biçimde, bu, laik devlet destekçilerinin İslami duyguların ifade edilişine alerji duymalarına neden oldu. Türkiye'de, 20. yüzyılın büyük bir kısmında, İslam ile devlet arasındaki ilişki üzerinde yaşanan tartışmanın sıkışıp kaldığı kısır döngü bu olsa gerek.

7. Padişah V. Mehmet'in Kosova Seyahati (Haziran 1911)[1]

Bağlam

1906'da, Makedonya'da bir hareket olarak biçimlenmeye başlayan İTC'nin Jön Türkleri için, İmparatorluğun zengin, fakat idaresi zor bu bölgesindeki durum 1910-1911 yıllarında hiç de endişelenilmeyecek gibi değildi[2]. Her ne kadar 1908 devrimi, başlangıçta Makedonya'daki etnik topluluklar arasında uzlaşı yaratmış ve hoşnutlukla karşılanmışsa da yeniden toparlanan Sırp, Bulgar ve Yunan birliklerinin kışkırtmaları ve küçük ölçekli çete savaşları nedeniyle kısa ömürlü olacağı belli olmuştu. İTC'nin bakış açısına göre, Arnavutların davranış ve tutumu çok daha endişe vericiydi. Her şey bir yana Cemiyet, özünde Osmanlı devletini ve onun içindeki Müslümanların konumunu güçlendirmeye çalışan bir Osmanlı Müslümanları örgütüydü.[3] Arnavutların çoğu Müslüman'dı ve ünlü Resneli Niyazi Bey (günümüzde Resen ve Resnja)[4] gibi kimi Arnavutlar hem

1 Daha önce yayınlanmıştır, bkz. "Kosovo revisited: Sultan Reshad's Macedonian journey in 1911", *Middle Eastern Studies*, 35/4, (1999), s.26-39.

2 Makedonya'nın Osmanlı yönetim birimi olmadığını belirtmek yerinde olacaktır. Bu adla adlandırılan bölgeye Selanik, Kosova (başkent: Üsküp) ve Manastır *vilâyetleri* dâhildir.

3 Bunu Karabekir'den anlıyoruz, Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, (İstanbul: özel, 1982 [yazılış 1945]), s.176.

4 Zürcher, Erik Jan, "Niyâzî Bey, Ahmed" içinde *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 8, (Leiden: Brill, 1995), s.67-68.

1908 devriminde hem de 1909 karşı devriminin bastırılmasında, çok büyük rol oynamışlardı. İkinci olayda, İTC'ye bağlı kalan Makedonya'daki askerî birimler, İttihatçı kontrolün yeniden kurulmasında kullanılmıştı.

Bununla birlikte anayasal rejimin (meşrutiyetin) devletin nüfuzunu artırma, daha etkin vergilendirme ve Osmanlı dili ve alfabesi ile eğitimi standartlaştırma[5] gayretleri, çok geçmeden Arnavutların düş kırıklığına uğramasına neden oldu. Askerliğin zorunlu hâle getirilmesi ve nüfusun silahsızlandırılması da Arnavutlar arasında büyük rahatsızlığa yol açtı. Kuzey Arnavutluk'ta ve Kosova'da 1909'da bile isyanlar vardı, fakat 1910 Nisan'ının başlarında, Kosova vilayetinde on iki Arnavut aşireti silahlı olarak ayaklandı. Bunların başında iki aşiret lideri vardı: Mitrovica bölgesini kontrol altında tutan İsa Boletin ve Gorali şef İdris Sefer. İdris'in önderlik ettiği 5 bin Arnavut, Selanik ve Üsküp (şu anda Skoplje) arasındaki demiryolunu Kaçanik'te kesti. İsa ise 2 bin isyancıyla Firzovik (Verisovic/ Ferisaj) ve Prizren'e karşı saldırdı. İsyan Şevket Turgut Paşa[6] komutası altındaki 16 bin kişilik Osmanlı gücü tarafından güçlükle bastırıldı ve ağustos ayına gelindiğinde düzen yeniden sağlanmıştı.[7] Hükümet artık bölgeyi kontrol altında tutmak için daha sert önlemler alıyordu. 15 ve 60 yaş arasında olan bütün

5 Kasım 1908'de Manastır'da (Bitola) yapılan bir Pan-Arnavut konferans Arnavut dili için uyarlanmış bir Latin alfabesi kullanma ve onu Arnavutluktaki okullara getirme planını kabul etmiştir.

6 Şevket Turgut Paşa, 1908 devrimi esansında ve sonrasında Kosova kolordusuna komutanlık eden Çerkez asıllı bir subaydı. O aynı zamanda Balkan Savaşı'nda Trakya kolordusu komutanıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Damat Ferit Paşa hükümetinden Nafia Nazırlığı ve Savaş Nazırlığı yaptı, fakat milliyetçi eğilimleri nedeniyle istifa etmek zorunda kaldı. 1919'da ordudan ayrılmasından sonra 1924'te ölümüne kadar ticaretle uğraştı.

7 Malcolm, Noel, *Kosovo. A Short History*, (London: Macmillan, 1998), s.239-43. Malcolm, Kaçanik'te demiryolunu kapatan Arnavutların sayısını 9 bin olarak verir.

erkekler kayıt altına alındı ve askerliğe uygun olanlar askere alındı. Arnavut erkekler silahsızlandırıldı ve aşağı yukarı 150 bin adet silah toplandı; hayvanlar için yeni bir vergi konuldu; çiftçilerin pencerelerini gözetleme deliği olarak kullanılmasını engellemek için genişletmeleri emredildi.

Buna rağmen, isyan Şubat 1911'de, bu kez Debre bölgesinde yeniden alevlendi. 24 Mart'ta Karadağ'daki Arnavut mülteciler, İşkodra sınır bölgesine de sıçrayan bir saldırı başlattılar. İsyanı bastırma görevi yine Şevket Turgut Paşa'ya verildi ve Paşa 17 Nisan'da 8 bin askerlik bir kuvvetle İşkodra'ya ulaştı.[8] Zorlu bir mücadele sonucunda isyancılar geri çekilmeye zorlandı, fakat Karadağ ile savaş tehlikesi ortaya çıkınca Hükümet, Paşa'ya 17 Haziran'da 10 günlük ateşkes ilanı emri verdi. Bu arada başka bir isyan patlak verdi; bu kez isyan edenler, daha Güney'deki Katolik Arnavutlardı.[9]

Makedonya'daki durum İTC'yi derinden endişelendiriyordu. Temmuz 1908'de devrimi başlattıklarında, bunu yapmalarının nedenlerinden birisi, Avrupalı güçlerin Makedonya'ya askerî müdahalede bulunacaklarından korkmalarıydı.[10] Makedonya'daki durumun daha da istikrarsız olması dolayısıyla Avrupa'nın müdahalesi tehlikesi geçmemişti. İTC, bu nedenle kullandığı en güçlü millî birlik sembolü olan bizzat padişahın figürü üzerine inşa edilmiş bir karşı propaganda kampanyasına karar verdi.

8 Malcolm harekete dâhil olan toplam Osmanlı askerî sayısını 40 bin olarak verir (Malcolm, *Kosovo*), s.242.

9 Bartl, Ernst, *Die albanische Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung 1878-1912*, (Wiesbaden, 1968), s.167 ve dv. Bu dönemdeki Arnavut milliyetçiliği ve Osmanlı'nın buna verdiği karşılık ile ilgili olarak daha yeni bir çalışma için bkz. Gawrych, George, *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule, Islam and the Albanians 1874-1913*, (London: I. B. Tauris, 2006).

10 Makedonya sorunu ile ilgili olarak bkz. Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu*, (İstanbul, 1996).

Vilayetlerin ziyareti Osmanlı monarşi geleneğinin bir unsuru değildi. Elbette, 17. yüzyıla kadar, padişahlar egemen oldukları toprakların uzak noktalarına gitmelerini gerektiren savaşlara bizzat katılmışlardı. Daha sonraki padişahlar, kendilerini ava çıkmakla sınırlandırdılar. Tanzimat olarak bilinen, kurumsal ve yasal reformları denetleyen 19. yüzyıl padişahları; Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876), saraylarından daha sık ayrılıyorlar ve başkent dışına çıkıyorlardı. Padişah Abdülmecit 1845'de İzmir ve Bursa'yı, 1859'da ise Selanik'i ziyaret etti. Bu esnada yanında oğulları ve dolayısıyla bu öykünün kahramanı olan Şehzade Reşat da vardı.[11] Padişah Abdülaziz, 1861'de Bursa'yı, 1863'te Mısır'ı ziyaret etti. Ancak onun seyahatlerinin en ünlüsü 1867'de Paris Dünya Fuarı'na yaptığı ziyarettir.

Padişah II. Abdülhamit, uzun saltanatı boyunca (1876-1909), bir tepe üzerinden Boğaziçi'ne bakan ve başkentten yalıtılmış Yıldız Sarayı dışına nadiren çıktı. Başkent dışındaki durumdan doğrudan haberdar olmak ve kendisini vilayetlerdeki nüfusa tanıtmak için hiçbir çaba göstermedi. Bunun yerine, bilgi için kendi bürokrasisine ve geniş jurnalci ağına, propaganda için yazılı medyaya, kendi imajının İslam'ın hükümdarı ve savunucusu olarak ortaya konulması için de cami görevlilerine dayandı.[12] Padişah hiç kuşkusuz kendi imajını dışarıda tanıtmak için modern propaganda teknikleri kullanmıştır,[13] fakat bunu bizzat gemiye binerek ve oraya giderek yapmamıştır. Kendi ülkesini gezmek için yeni demiryolu ağını da kullanmamıştır. Bu

---

11 1911'de, gazeteler Mehmet Reşat'ın babası ile daha önceki Selanik ziyaretinin 1863 gerçekleştiğini belirttiler fakat bu hatalıdır çünkü babası 1861'de öldü.

12 Georgeon, François, "Le Sultan caché. Réclusion du souverain et mise en scène du pouvoir à l'époque d'Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica*, 29, (1997), s.93-124.

13 Deringil, Selim, *The Well-protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909,* (London, 1998).

nedenle 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine kadar, padişahların kendi arkadaşlarıyla buluşmak üzere dışarı çıktığını düşünmek pek kolay değildi.

Diğer taraftan, Şehzade Reşat,[14] tahta Nisan 1909'da V. Mehmet olarak çıktıktan sonra başkent dışına oldukça sembolik iki seyahat yapmıştı.[15] Eski Osmanlı başkentleri olan Bursa ve Edirne'yi ziyaret etmişti. Fakat onun şimdi yapacağının yanında bu ziyaretler oldukça önemsizdir.

Makedonya ziyareti, yalnızca hükümet tarafından değil, fakat aynı zamanda saray tarafından, özellikle saray mutfakları, ahırları ve elbette hükümdar hazinesi, hükümdarın hazineden aldığı kendi harçlığı çok titiz biçimde planlandı. Sultanın ve onun maiyetinin kendi geleneklerine göre hareket edebilmeleri, yemeleri, içmeleri ve giyinmeleri için Saray, mutfak malzemelerinden taşıma arabalarına, seyahat boyunca, her şeyi getirmek zorundaydı.[16] Seyahatin nisan ayında yapılması planlanmıştı fakat Arnavutluk'taki huzursuzluk ve hazırlanmanın karmaşıklığı, bir ertelemeyi zorunlu hâle getirdi.

---

14 Şehzade Reşat Abdülmecit'in oğlu olarak 16 Kasım 1844'te İstanbul'da Çırağan Sarayı'nda doğdu. 27 Nisan 1909'da kardeşi Abdülhamit'in yerine geçti ve hükümdarlığı 3 Temmuz 1918'de ölümüne kadar sürdü. Biyografisi için bkz. Karal, Enver Ziya, "V. Mehmed" *İslam Ansiklopedisi* içinde, c.7 (İstanbul: Millî Eğitim Matbaası, no date), p. 557-562.

15 Şehzade Reşat'ın tahta çıktıktan sonra V. Mehmet resmî adını alması tarihsel sembolizmin bir örneğidir. Mehmet ismi padişahlar tarafından 17. yüzyılın sonuna kadar kullanılmamıştır ve onun böyle bir durumda yeniden hayata geçirilişi İstanbul'u fetheden II. Mehmet'in hatıralarının yeniden canlanışı anlamına gelir. Reşat ikinci fatih olarak nitelendirilmişti çünkü onun tahta çıkışı 31 Mart Vakası olarak bilinen karşı devrimi bastıran Hareket Ordusu'nun şehri kontrol altına almasıyla olmuştu.

16 Padişah'ın o sıradaki özel sekreteri Halit Ziya Uşaklıgil hazırlıkları şu eserde ayrıntılı olarak anlatır: *Saray ve Ötesi. Son Hatıralar,* (İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1965) (ikinci baskı, iki cilt bir arada), s.238-239, 260-261.

Padişah Ziyareti

Padişah, büyük tezahüratlar arasında ve kendisini izleyen hıncahınç kalabalığı Boğaziçi'nin kıyısında bırakarak, 5 Haziran 1911'de İstanbul'dan ayrıldı. *Barbaros Hayrettin* savaş gemisindeydi, maiyetinin bir kısmı *Turgut Reis* kruvazörü[17] ve *Gülcemal* vapuruyla ona eşlik etmekteydi. Halkın büyük sadakat gösterisinde bulunduğu Çanakkale'de kısa bir moladan sonra, İmparatorluk filosu, yağmurun hiç kesilmediği bir günde, 8 Haziran 1911 sabahı Selanik önlerine ulaştı. Reşat'ın uzun seyahat yolculuklarına, özellikle deniz yolculuğuna, alışık olmaması nedeniyle dayanıp dayanamayacağı konusunda endişeler vardı. Fakat Mabeyin Bâşkatibi'ne göre denizde canlanmış ve gevşeyip rahatlamıştı; İstanbul'da olduğundan farklı, bambaşka bir kişi olmuş görünüyordu. İstanbul'da sıkılgan olarak biliniyordu, ancak şimdi halk önünde akıcı biçimde konuşabiliyordu.[18]

İmparatorluk filosu, Selanik valisi, Dördüncü, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Ordu müfettişleri, İTC'nin genel sekreteri Hacı Adil (Arda) gibi rütbe ve makam sahiplerini taşıyan bir savaş gemisi filosu tarafından karşılandı. Denizci Mithat Paşa İmparatorluğun tüm bölgelerinin temsilcilerinden oluşuna özel bir heyet topladı. Karşılama filosu Padişah'ı 21 pare top atışı ile selamladı. Padişah, top atışının ardından karşılama filosunun

---

17 1911'de Osmanlı ordusundaki en büyük gemiler *Turgut Reis* ve *Barbaros Hayrettin*'di. 1890-1891'de Almanya'da Alınan İmparatorluk donanmasının *Weissenburg* ve *Kurfürst Friedrich Wilhelm*'i olarak inşa edilmişlerdi. 1910'a gelindiğinde bu zırhlı savaş geçmişi öncesi gemiler kullanım dışıydılar ve Osmanlı donanmasına satılmışlardı. *Barbaros Hayrettin* 1915'de bir İngiliz denizaltısı tarafından batırıldı, *Turgut Reis* ise 1950'ye kadar Gölcük'te hareket etmeyen bir eğitim gemisi olarak hizmet etmeyi sürdürdü (Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy 1828-1923*, [London, 1995]).

18 Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s.245.

sergilediği deniz manevralarını izledi. İmparatorluk filosu, daha sonra diğer filo eşliğinde, Selanik Limanı'na hareket etti. İkinci bir 21 pare top atışından sonra *Barbaros Hayrettin* iskeleye demir attı ve Makedonya'dan gelen şehir temsilcileri ve mebuslardan oluşan resmî kabul komitesi gemiye bindi.[19]

Padişah, gece boyunca savaş gemisinde kalmaya devam etti. Fakat oraya ulaştıktan sonra bir saatliğine Mabeyin Başkâtibi Halit Ziya Bey (Uşaklıgil)[20] ve Rumeli (Avrupa vilayetleri) orduları müfettişi Hadi Paşa'yı çok hassas bir göreve gönderdi. Onlara Selanik'in hemen dışında bulunan kentin sanayici ailelerinden Alatini'nin villasına gitmeleri talimatını verdi. Padişah Abdülhamit, Alatini'nin villasında sıkı ev hapsi altında yaşıyordu. Reşat, öyle görünüyor ki eski Padişah'ın, Makedonya ziyaretini küçük düşürücü bir davranış olarak görmesinden korktuğu için onun sağlığı ile ilgilenmenin zorunlu olduğunu hissetmişti. Halit Ziya için, İmparatorluğu otuz üç yıl yöneten ve bunun yirmi yılında Jön Türkler tarafından nefret edilen bir insanı görmek dehşet verici bir deneyimdi; fakat ziyaret beklenilenden daha kolay biçimde tamamlanmıştı. Eski Padişah kibar biçimde kardeşine Makedonya ziyaretinde başarılar dilemişti ve olayı bazı kişisel isteklerde bulunmak için kullanmıştı. Oğlu

---

19 Başkası belirtilmedikçe olaylar *Senin*' de (*Tanin* gazetesinin hükümet tarafından kapatıldığında kullandığı geçici adı) belirtildiği gibi verilmiştir. Haberlerin pek çoğu Hakkı Tank'a (Us) aittir. Us onun soyadıdır fakat soyadı 1934'te getirildiğinden o sırada o yalnızca H. T. idi. Gazetedeki haberler ayrıntılıdır fakat onun İTC'nin gayri resmî organı olduğu ve bu teşkilat lehinde güçlü biçimde yanlı olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Referanslarda o sırada Osmanlı İmparatorluğu tarafından kullanılan Rumi takvimi miladi takvim izlemiştir. (1/14 Haziran gibi).

20 Halit Ziya (1869-1945) Atatürk'ün eşi Latife Hanım'ın da ait olduğu İzmirli ticaretle uğraşan tanınmış bir ailenin, Uşakizadelerin, çocuğuydu. Önce bir tütün tekelinde çalıştı ve daha sonra dört yıl boyunca Sultan Reşat'ın sekreteri olarak görev yaptı. Bu görevden sonra meslek yaşamına akademide devam etti. Halit Ziya Türkiye'nin Avrupa tarzı ilk roman yazarı olarak bilinir.

Abid'in İstanbul'da eğitim almasına ve yaşamasına izin verilmesini istedi ve Yıldız'dan Selanik'e gidişi esnasında kaybolan içi mücevher dolu bir torbayı sordu.

Ertesi sabah Padişah, yanında Sadrazam Hakkı Paşa ile birlikte karaya ayak bastı. İki koyun kesildi ve Selanik müftüsü ile birlikte dualar okundu. Daha sonra Padişah askerî üniformasıyla üstü açık bir arabayla hükümet konağına gitti. Yol yeni asfaltlanmıştı ve yol kenarındaki evler yeni boyanmıştı.[21] Yolların iki kenarında Yunanca ve Türkçe millî şarkılar söyleyen çocuklar vardı. Her ne kadar, İngiliz Konsolosu'na göre, "böyle olaylarda Batı'da olduğundan çok daha az" olsa da, Padişah'ın sıcak karşılandığı genel olarak kabul edilmektedir.[22] Öğleden sonra resmî görüşmelerle geçilmişti. Bu esnada, o bölgenin önde gelenlerinin en ünlüsü Hıristiyan *gazi* hanedanının torunu olan Evrenos Bey[23] Padişah tarafından takdir edilmek üzere seçilmişti. Padişah, Evrenos Bey'in ailesinin 15. yüzyılda, kendi atalarına nasıl hizmet ettiğini ifade etmişti. Bu, aynı zamanda, Osmanlı-Yunan cemaatine bir sadakat çağrısıydı. Reşat, daha sonra, garnizondan bir heyeti kabul etti ve onları, "Ordu ulusun ruhudur" diyerek selamladı. Ayrıca Selanik okullarından bir heyeti kabul etti.[24] Padişah, gün boyunca, İmparatorluğun

21 PRO/FO 195/2381/54. Consulate in Salonica (Lamb) to Embassy in İstanbul. 11 Haziran 1911 raporu.

22 a.g.e

23 İslamiyet'e geçen Rum asıllı Gazi Evrenos Bey (d. 1417) Sultan I. Murat ve Sultan I. Bayezid dönemlerinde Osmanlı ordusunda kumandanlık yapmıştır. Oğlu ve torunları da Osmanlı ordusunda takdir gören görevler üstlenmişlerdir.

24 Bunlardan birisi İmparatorluk Müslümanları için ilk özel ilkokulu (1870'de) kuran Şemsi Efendi'ydi. Mustafa Kemal'in (Atatürk) gittiği ilkokul ona aitti. 1879'da ortaokul (*Rüşdiye*) statüsü kazanınca adı *Terakki Mektebi* olarak değiştirildi. 1919'da İstanbul Şişli'ye taşındı. Bugün de varlığını sürdürmektedir. 1994'ten bu yana Levent'te yerleşiktir.

farklı bölgelerinden (İşkodra, Yanya, Erzurum, Trabzon, Girit ve Lübnan) gelen heyetleri kabul etti.[25]

Daha en baştan İTC, Padişah'ın ziyareti ile kendisini mümkün olduğunca ilişkilendirmeye çalışmaya başlamıştı. İTC'nin kurucu üyelerinden ve biraz önce bahsettiğimiz Gazi Evrenos'un torunlarından olan Rahmi Bey (Arslan) Padişah'a çabaları için şükranlarını sunar. Padişah da memnuniyetini ifade eder. Ünlü İTC hatibi Ömer Naci, İTC adına vilayet temsilcilerine bir konuşma yapar. Daha sonra Padişah, İTC derneğini ziyaret eder. Dernekte Padişah'ı Talât Bey, Cavit Bey ve Mithat Şükrü (Bleda) gibi üst düzey İttihatçılar ve tarihçi Abdurrahman Şeref karşılar.

9 Haziran sabahı Padişah, *mücahit-i muhterem* Niyazi Bey'i kabul etti. Niyazi Bey her ne kadar siyasal olarak marjinal olsa da bir taraftan II. Meşrutiyet kahramanı ve İTC'nin saygın bir üyesi olarak, diğer taraftan etnik köken itibarıyla Arnavut olması bakımından Makedonya gezisi boyunca Padişah'ın kabul ettiği önemli bir kişiydi. Memleketi Resne'den 600 güçlü ve yapılı adamla şehre geldiği rapor edilmiştir.[26] Selanik'teki Ayasofya Camisi'nde kılınan cuma namazından sonra, Padişah yardımsever derneklere, yoksullara ve öğrencilere bahşiş olarak 4.500 lira dağıttı.[27] İkindi sıralarında Cavit Bey, Beşçınar Meydanı'nda büyük bir kalabalığa (İttihatçı gazetelere göre 10.000 kişi) yaptığı konuşmada, toplulukları birleşmeye davet etti ve İTC'yi övdü.

Cumartesi günü, 10 Haziran'da, Padişah önce İzmir'den gelen bir heyeti kabul etti. Bunu İmparatorluğun farklı yerlerinden gelen heyetlerle yapılan bir dizi görüşme izledi (Girit ve

25 *Lloyd Ottoman* 134 (10 Haziran 1911), s.4.

26 *Lloyd Ottoman* 131 (7 Haziran 1911), s.4. (Padişah'ın ulaşmasından önceki dedikodulara dayanan) bu raporun gerçekten doğru olup olmadığı belli değildir.

27 28 Mayıs/11 Haziran 1911 tarihli *Senin*; PRO/FO 195/2381/54.

Lübnan'dan gelen heyetler daha önce kabul edilmişti). Üst düzey memurlar ve İttihatçı politikacılara madalya (birinci sınıf Mecidiye) ve altın saat verilirken, sonradan *Cumhuriyet* gazetesinin kurucusu olarak tanınan yerel gazete *Rumeli*'nin başyazarı Yunus Nadi'ye (Abalıoğlu) de yakut yüzük verildi.

Program, anayasal devrime giden yolun temel taşlarının döşendiği yer olan ordu kışlalarına kısa bir ziyaretle devam etti. Ardından padişah, İTC sekreteri General Hacı Adil'i (Arda) kabul etti ve İTC'yi yaptığı iş nedeniyle övdü. Padişah, öğleden sonra, kendisinin de sadakatle bağlı olduğu Mevlevi dervişi tarikatının yerel karargâhı olan *Mevlevihane*'de yapılan *sema*'yı izledi.

Öğleden sonra Beşçınar bahçelerinde, Osmanlı *Donanma Cemiyeti*'ni (Almanya'nın *Flottenverein*'ini model alarak kurulmuştu)[28] desteklemek için bir açık artırma organize edildi. Açık artırmaya çıkarılan eşyalar arasında halılar da vardı ve padişah, açık artırmayı düzenleyenlerin isteği üzerine, halıların değerini artırmak için üzerlerinde yürüdü.

Padişah'ın iç bölgelere gitmek üzere ayrılışı 11 Haziran'dır. Üsküp yolculuğu trenle yapıldı; yedi saat süren bir yolculuktu. Maiyetin bir kısmını ve Niyazi Bey'i taşıyan bir koruma treni, padişah treninin önünde gitti ve iki tren arasındaki raylara yaklaşanların görüldükleri yerde vurulacağı ilan edildi. Padişah (Oriental Railways'in genel müdürü Müller'in bizzat kondüktörlük yaptığı)[29] trene, İTC önde gelenleri Hacı Adil ve Ömer Naci ve Selanik ve Kosova valilerinin eşliğinde bindi. Ayrıca Üsküp'ün askerî komutanı ve belediye başkanı da onlara katıldı. Yol boyunca üç defa mola verildi, birincisi Karasulu

28 Bu ilginç cemiyetle ilgili olarak bkz. Özçelik, Selahittin, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Millîye Cemiyeti*, (Ankara, 2000).

29 *Lloyd Ottoman* 136 (13 Haziran 1911), s.4.

Kimence'de su almak için yapılan üç dakikalık bir molaydı, ikincisi Gevgili'deki on dakikalık mola, üçüncüsü ise Köprülü'de (Velez) verilen on beş dakikalık molaydı. Son duruş esnasında "eski ve tarihi bir sancak" Padişah'a sunuldu. Padişah sancağı saygıyla eline aldığında "Allah Osmanlı sancağını her daim onurlandırsın" diye dua etti. "Unsurların Birliği" teması istasyondaki törende açığa çıkarıldı: bir Bulgar kız duygu dolu bir konuşma yaptı ve bir Müslüman kız şiir okudu. Her iki kız da ödüllendirildi; Bulgar kıza masraflarını Padişah'ın ödeyeceği bir eğitim önerildi. Dört koyun kurban edildikten sonra Selanik Valisi, Padişah'a ilişkin sorumluluğu resmî olarak Kosova Valisi'ne devretti.

Kosova'nın başkenti Üsküp'e ulaştığında Padişah (İstanbul'dan getirilen) dört atlı bir arabayla istasyondan *Hükümet Konağı*'na geçti, fakat civardaki en rahat bina olduğu için sanat ve zanaatlar okuluna yerleştirildi. Burada bölgenin ileri gelenlerine bir konuşma yaptı ve ziyaretinin esas amacını tekrarladı. Amacının "(etnik) unsurların karşılıklı birbirini anlaması"nı sağlamak olduğunu ve İTC'nin hizmetleri nedeniyle anavatanın minnettarlığını hak ettiğini ifade etti. Padişah, Arnavutlar tarafından heyecanla karşılanmıştı. Halk dansları gösterisinden sonra Padişah gösteri ekibinin üyelerine bahşiş (para) verdi. 5.000 kadar Arnavut kentte 20 kilometre uzaklıktaki köylerden gelmişti, fakat Arnavutların heyecanını uyandırmak için bir miktar "mühendislik" de işin için girmişti. Bir rapora göre, Prizren mutasarrıfı, yolculuğu yapabilmeleri için Arnavut köylülere beş günlük yiyecek dağıtmıştı.[30]

Padişah'ın Arnavutlara olan akrabalığı da dikkate alınarak, Arnavutlar ile uzlaşma arayışlarına gidildi. 1910 ilkbaharındaki

30 PRO/FO 195/2381/25. Report from consul Üsküp (Hugh) to consul Salonica (Lamb), 19 Haziran 1911.

isyanlara katılmış iki Arnavut şef, Süleyman Batuşa ve Plevljalı (Taşlıca) Hasan Ağa, Osmanlı tahtına sadakat yemini etmeleri üzerine bağışlanırlar ancak kötü şöhretli İsa Boletin beklenenin aksine sadakat yemini için gelmez. Osmanlı tahtına halkın desteğini kazanabilmek için oldukça cömert davranıldı; fakat bu defa yalnızca yardım kurumlarına bağış yapmakla yetinilmez (örneğin Priştine'de bir medrese kurma sözü ve Firzovik'de bir okul yapımında kullanılmak üzere 300 lira). Ayrıca öldürülenler için bir tür kan parası olarak yardım yapılır. Bu amaçla 30.000 lira harcandığı rapor edilmiştir.[31] Uzlaşma için diğer bir politika ise genel af ilan etmek oldu. Hıristiyan cemaatler arasında, geniş çaplı, hatta genel af çıkarılacağı konusunda büyük ümitler beslenmişti, fakat Selanik ziyareti esnasında hiçbir şey gerçekleşmemişti. Bu noktada cinayet suçları dışında tüm suçlar için bir af ilan edildi ve Üsküp hapishanesinden 107 Arnavut ve 134 Bulgar salıverildi.[32]

Üsküp ziyaretinden sonra, sıra İmparatorluk gezisinin en önemli bölümüne gelmişti: Padişah'ın, Priştine yakınında bulunan Kosova Ovası savaş alanındaki Padişah I. Murat'ın türbesi *Meşhed-i Hüdavendigar*'a yapacağı ziyaret. Ziyaret yaygın biçimde halka duyurulmuştu. Padişah'ın Selanik'ten ayrıldığı günde, İTC genel sekreteri Hacı Adil, halka, Kosova Ovası'nda, 1389'da yapılan savaşı hatırlatan bir açıklama yapar; savaşa katılan Hıristiyanlar "çekirge sürüsü kadar kalabalıktı" ve Osmanlı'yı Avrupa'dan atmak istiyorlardı, fakat Padişah Murat ve onun savaşçıları sayesinde başarısız olmuşlardı. Müslümanlar, Padişah Murat örneğini izlemekte kararlı olduklarını göstermek için kalabalıklar hâlinde Kosova'ya gelmeye davet edilmişti ve katıla-

31 a.g.e.

32 PRO/FO 195/2381/26. Report from consul Üsküp (Hugh) to consul Salonica (Lamb), 22 Haziran 1911.

cak insanların sayısı hakkındaki beklentiler büyüktü. Gazeteler 150 bin ve hatta 200 bin Arnavut'un meydanda toplandığını yazıyordu. Üsküp'teki İngiliz konsolosunun tahmini 100 bin kişi olduğudur.[33]

Padişah, Priştine'ye gitmek üzere 15 Haziran'da Üsküp'ten ayrıldı. Firzovik'teki kısa molada iki koyun ikram edildi. Üç buçuk saat sonra Padişah Priştine'ye ulaştı; orada onu bekleyen insan kalabalığı, İttihatçı basına göre, 300 bine ulaşmıştı. Dört koyun kurban edildi ve 1910 ve 1911 isyanlarına katılanlar için bir af ilan edildi.

Priştine'de yerel Sırp topluluğu, günün olaylarında kendini oldukça ilginç biçimde gösterdi. I. Murat'ın torununun, Sırp millî kimliğinde hayati rol oynayan (ve hâlâ da oynamakta olan) Kosova Ovası savaş alanına yapacağı gezinin Sırplar tarafından büyük tepkiyle karşılanması beklenir. Fakat o dönemde Sırplar, Osmanlıları Arnavut ve Makedon/Bulgar milliyetçilerden daha az tehlikeli görüyorlardı ve bu yüzden Jön Türk politikalarını bir dereceye kadar destekliyorlardı. Hatta başlangıçta Sırp veliahdın Üsküp'e gelmesi bekleniyordu; fakat o, Kral V. George'un taç giyme törenine katılma zorunda olduğundan bu ziyaret gerçekleşmedi.[34] Bununla birlikte Priştine'de Sırp Ortodoks Okulu korosu Padişah için şarkılar söyledi ve Sırp başkonsolos yardımcısı Raki, büyük bir Sırp kalabalığı topladı.[35]

Padişah'ın maiyeti ertesi gün Kosova Ovası'na gitmek için ayrıldı ve sabah saat 10'da oraya ulaştı. Orada gerçekte nele-

33 PRO/FO 195/2381/27. Report from consul Üsküp (Hugh) to consul Salonica (Lamb), 19 Haziran 1911.

34 *Senin*, 2/15 Haziran 1911 (1/14 Haziran haberi); *Lloyd Ottoman* 137 (14 Haziran 1911), report of the Agence Ottomane.

35 Malcolm, *Kosovo*, s.244. Malcolm çalışmasını Sırp konsolos yardımcısı Rakic'in anılarına.

rin olduğuna ilişkin birbirinden farklı çeşitli raporlar vardır. İTC yanlısı basın, mitingden muazzam bir başarı olarak bahsetmekte ve 300 bin Arnavut'un katıldığını ifade etmektedir. Sir Edwin Pears, anılarında 80 bin rakamını vermektedir.[36] Kosova'da bulunan Halit Ziya ise 50 bin kişinin bulunduğunu ve çok daha fazla kimsenin gelmek istediğini, fakat aşırı kalabalık nedeniyle ezilme korkusundan insanların gelmekten vazgeçtiğini belirtmektedir.[37] Fakat İngiliz konsolosluk raporlarına göre, Osmanlılar hatırı sayılır bir kalabalığa bile ulaşmakta çok büyük zorluk çekmişlerdi. Sadrazam, Hasan Bey (Priştine temsilcilerinden birisi) ve Gilan'dan Beytullah Bey gibi bölge ileri gelenlerinin gelmelerini kişisel olarak istemişti ve bölgeden pek çok köylü katılmıştı. İpek (Peç), Djakova (Yakova) ve Prizren gibi Osmanlı Ordusu'nun baskısına karşı tepkinin en güçlü olduğu yerlerden yalnızca birkaç resmî temsilci katıldı.[38] Geçekten de tören esnasında çekilen ve *Resimli Kitap* dergisinde yayınlanan fotoğraflar en fazla 20 bin kişinin katıldığını göstermektedir.

I. Murat'ın tarihi anıtmezarının karşısına, Padişah I. Selim'e (1512-1520) ait tarihi çadır Padişah çadırı olarak kuruldu. Çadırın sağ tarafına *mihrap* ve vaaz kürsüsü yerleştirildi. Padişah cemaatle birlikte cuma namazını kıldıktan sonra aynı zamanda İslam hukuku âlimi olan yörenin ileri gelenlerinden Heyet-i Ayan üyesi *Manastırlı* İsmail Hakkı Efendi tarafından geleneksel cuma hutbesi okundu. Bir rapora göre, İmam Reşit İbrahim Efendi, "Cemaatin safları arasında yürüyerek onlara kardeş olmalarını tavsiye etti ve merhum I. Murat'ın vasiyetnamesinde Müslümanların, Hıristiyan ve Yahudileri kendi kardeşleri ola-

36 Pears, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople. The Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915*, (London: Herbert Jenkins, 1916), s.308.

37 Uşaklıgil, s.266.

38 PRO/FO 195/2381/27. Report from consul Üsküp (Hugh) to consul Salonica (Lamb), 26 Haziran 1911.

rak görüp onları sevmelerini emrettiğini hatırlattı."[39] Daha sonra sadrazam tarafından bir bildiri okundu. Halit Ziya'ya göre, bildirinin *Manastırlı* İsmail Hakkı Efendi tarafından Arnavutçaya tercümesi planlanmıştı, fakat o hiç Arnavutça bilmiyordu. Ziyaret, askerî geçit töreni ve yeni üniversitenin temelinin atılmasıyla sona erdi.

Bu önemli ziyaretin ardından padişah, Priştine ve Üsküp üzerinden Selanik'e döndü. Orada, Üçüncü Ordu'nun ana üssü olan Manastır'a (Bitola) gitmek üzere, tren değiştirdi. Padişahın garnizona yaptığı üç buçuk günlük ziyaret, İttihatçı basın tarafından büyük başarı olarak anlatılmıştır, fakat İngiliz konsolosuna göre Padişah "oldukça soğuk biçimde karşılanmıştı."[40] Mahmut Şevket Paşa, Birinci, İkinci ve Üçüncü orduların komutanı olarak İmparatorluğun askerî açıdan en güçlü adamıydı ve 15 Haziran'da Padişah'ın maiyetine katılmıştı. Garnizon ziyareti esnasında yaptığı konuşmada askerlerden siyasete karışmamalarını ister. Ordu subayları arasındaki hizipçilik, o güne kadar Osmanlı ordusunun disiplinine büyük zarar vermişti. Manastır'da genel af ilan edilir. Fakat ilan edilen af bölgedeki Hıristiyanların beklentilerini karşılamaktan uzaktır. 108 mahkûm serbest bırakılır, 12 mahkûm (bunlar arasından lider konumundaki Bulgar milliyetçileri de vardı) Anadolu'ya sürgün edilir ve diğer 12 mahkûmun durumu belirsiz kalır. Manastır'da yaşanan diğer bir önemli olay, Niyazi Bey komutasındaki birliklerin Meşrutiyet devrimi esnasında yaşananları, özellikle de Meşrutiyet güçlerinin 10/24 Temmuz 1908'de şehre giriş sahnelerini yeniden canlandırmaları oldu.[41]

---

39 38. *Lloyd Ottoman* 139 (16 Haziran 1911).

40 PRO/FO 294/47 (political correspondence Monastir)/38 Report by Arthur Geary (consul) to Sir C.M. Marling, Chargé d'Affaires, Constantinople, 27 Haziran 1911.

41 *Lloyd Ottoman* 145 (23 Haziran 1911).

Manastır'a yaptığı ziyaretten sonra Padişah Selanik'e döndü ve burada verilen kısa bir molanın ardından İstanbul'a doğru yola çıktı. O dönemden kalan resimlerden de anlaşılabileceği gibi İstanbul'da büyük ve coşkulu bir kalabalık tarafından karşılandı. Bütün şehir Padişah'ın dönüşünü kutlamak için aydınlatıldı. Sirkeci'den Dolmabahçe Sarayı'nın arkasına kadar fener alayı düzenlendi. Gazeteler, pek çok Osmanlı padişahının başkente işgal ettikleri şehirlerin anahtarlarıyla, fakat bu padişahın ise Rumeli halkının kalplerinin anahtarıyla döndüğü yorumunu yaptı.[42]

Sonuç

Padişahın Makedonya seyahatinin gerçekleştirmek istediği neydi, başarılan şey neydi? Sultan Reşat'ın Makedonya seyahatinin dört farklı –fakat birbiriyle bağlantılı– siyasal amaca hizmet ettiği söylenebilir. Birinci olarak, İTC'ye göre, bölgenin kontrolünü sağlamak için en önemli faktör olan Arnavut Müslüman nüfus ile bağları sağlamlaştırmayı amaçlıyordu. Bir önceki yıl çıkan isyanlardan sonra, Arnavutlar ile uzlaşma gündemdeki en acil konuydu. Padişahın Kosova ziyareti ve Niyazi Bey'in seyahat boyunca üstlendiği üst düzey roller, seyahat esnasında ilan edilen aflar ve ölümler için yapılan para ödemeleri de hep bu amaca hizmet etmişti. İkinci ve çok daha genel siyasal amaç, *İttihad-ı Anasır* politikasını (*Osmanlıcılık*) güçlendirmekti; bu amaç doğrultusunda İmparatorluk içinde etnik bakımdan farklılıkların en fazla olduğu bölgede, etnik gruplar arasında dayanışmayı sağlayacak etkinliklerde bulunmuş; Bulgarlar ve Yunanlar tarafından sadakat gösterileri düzenlen-

42 *Senin*'den alıntı, içinde, *Osmanische Lloyd* 148 (27 Haziran 1911), 1 'Pressestimmen'.

miş ve Gazi Evrenos'a göndermeler yapılmıştı. Üçüncü olarak seyahat, Cemiyet'in lider konumdaki üyeleriyle Padişah arasında yakın ve görülür ilişkiler sergileyerek, geçen yıl boyunca halk desteğini ve siyasal gücünü kaybetmiş İTC'nin siyasal konumunu güçlendirmeye hizmet etti. İTC'nin hatibi Ömer Naci ve genel sekreteri Hacı Adil gibi üst düzey yöneticileri seyahat boyunca Padişah'a eşlik ettiler. Padişah, ziyaret ettiği dört şehirde İTC'ye karşı duyduğu memnuniyetini ifade etti. Dördüncü olarak seyahat, özellikle Kosova Ovası savaş alanında yapılan törenler, tarihsel olarak önemli sembollere gönderme yapılarak, daha genel bir amaca, Osmanlı (daha net olarak Osmanlı-Müslüman) millî bilincini güçlendirme amacına hizmet etti. Bu bağlamda Kosova Ovası ziyareti, Sultan'ın daha önce Bursa ve Edirne'ye (Birinci ve ikinci Osmanlı başkentleri) yaptığı ziyaretlerin mantıksal uzantısıydı.

Padişah'ın seyahati siyasal ve ideolojik içeriğinden bağımsız olarak, biçimi bakımından da ilginç bir olgudur. Oldukça yeni olan bir olgunun örneğidir: bir rejimin hükümdarını oldukça görünür ve halka yakın popüler bir figür olarak sunma girişimleri. Bu nedenle sürekli olarak Padişah'ın halkla temas kurmaya çalışması, kendini onlara göstermesi ve onları kendisine katılmaya davet etmesi vurgulanmıştır. Reşat "ulusun babası" olarak tasarlanmıştı ve kuşkusuz o da bu role, hem fiziksel olarak hem de zihniyet olarak çok uygundu. Reşat'ın 1918'de ölümüne kadar geçen yıllar monarşinin bu biçimde kullanımının pek çok örneklerini gösterecektir.

Ancak, en nihayetinde gezinin pek çok bakımdan başarısız olduğunu söylemek abartma olmaz. En temel nedenlerinden biri Makedonya'da daha fazla reform isteyen Yunan, Sırp, Karadağlılar ve Bulgar taleplerinin Babıâli tarafından reddedilmesi olan 1912 Balkan Savaşı'nda, "Unsurların Birliği" ama-

cına yönelik tüm ümitler kaybolmuştur. Osmanlı savunmasının çöküşünden sonra, Arnavutlar tam bağımsızlığı ve Osmanlı tahtı ile bağlarını koparmayı tercih ettiler. İTC'ye gelince, popülaritesini artırmakta başarısız oldu; 1912'de siyasal iktidarını kaybetti ve onu ancak Ocak 1913'te darbeyle geri kazandı. Osmanlı-Müslüman bilincinin güçlendirilmesi çabalarının başarılı olduğu söylenebilir. 1912 ve 1922 yılları arasındaki on yılda Osmanlı-Müslüman milliyetçiliğinin ülkedeki en güçlü ideolojik akım olduğunda hiç kuşku yoktur. Söz konusu akım, en azından resmî düzeyde, 1923'ten sonra Türk milliyetçiliği adına yok sayılmıştır; ancak Osmanlı devletinin hayatta kalma savaşı verdiği kritik yıllarda, Balkan Savaşı'nda, I. Dünya Savaşı'nda ve Kurtuluş Savaşı'nda en önemli mobilizasyon aracı olarak hizmet etmiştir.[43]

43 Zürcher, Erik Jan, "Muslim nationalism: the missing link in the genesis of modern Turkey", *Hamizrah Hehadash (The New East)*, 39, (Jerusalem: Magnes Press, 1998), s.67-83.

8. Jön Türkler Kimlerdi?[1]

Yıllardır, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl ilk yarısında yaşanan hayati ve travmatik olaylarda rol alan insanların toplu bir biyografisini yazmak için ciddi bir *prosopografik*[2] araştırma yapmak istedim. Bu olaylar: Temmuz 1908 Devrimi, İstanbul'daki Nisan 1909 Karşı Devrimi, 1911'de İtalyan işgaline karşı Trablusgarp'ta ortaya çıkan gerilla hareketi, 1912'de patlak veren Balkan Savaşı, Ocak 1913'deki İttihatçı darbe, I. Dünya Savaşı'nın çıkışı, 1915-1916'da Ermenilere yapılan eziyetler, Ekim 1918 ateşkesi, İmparatorluğun dağılması ile neredeyse eş zamanlı olarak başlayan direniş, 1920-1922 Kurtuluş Savaşı, Ekim 1923'te önce cumhuriyetin ve daha sonra Mart 1925'te tek parti yönetiminin kurulması, 1926 tasfiyeleri ve son olarak cumhuriyetçi liderler tarafından 1920 ve 1930'larda başlatılan kültürel devrim. Bu insanların kim olduklarını, nerede doğduklarını, nerede ve nasıl eğitim aldıklarını, siyasal faaliyetlerinden farklı olarak hangi meslekte ustalaştıklarını; ailelerinin ne zaman ve ne-

1 Bu bölüm, daha önce yayınlanmış bazı metinler temel alınarak yeniden yazılmıştır: "Yıkımın ve yenilenmenin mimarları: Kemalist kuşağa ve Jön Türklere dair bir grup biyografisi denemesi", Alkan, Mehmet Ö., Bora, Tanıl ve Koraltürk, Murat, (ed.) içinde, *Mete Tunçay'a Armağan*, (İstanbul: İletişim, 2007), s.539-72; "How Europeans adopted Anatolia and discovered Turkey", *European Review*, 13/3, (2005), s.379-94, ve "The Young Turks: Children of the borderlands?", *International Journal of Turkish Studies*, 9/1-2, (2003), s.275-86. Son metin İtalyancaya çevrilmiştir: "I 'Giovanni Turchi': Figli delle terre di frontiera?", *Rivista Storica Italiana*, 115/2, (2003), s.543-55.

2 *Prosopografik* (ing.prosopography): Arşiv kayıtlarını araştırıp, ortaya çıkarmak, (E. N.).

reden geldiğini, yaşamlarını sürdürmek için ne iş yaptıklarını bilmek istedim.

Özellikle, Jön Türk hareketinin üç farklı tarzını oluşturan bireyleri ve aralarındaki bağlantıları incelemek istedim: 1908 öncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1918 ve 1922 dönemi *"Millî Mücadele"* liderliği ve Cumhuriyet'in ilk dönem liderliği (1945 yılına kadar). Bu üç farklı tarz nasıl bir gruplama oluşturuyordu ve aralarında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Örneğin, Mustafa Kemal bu büyük resmin içine nasıl yerleştirilebilir?

Jön Türkler, Modern Türkiye tarihi içinde çok büyük öneme sahip olmalarına rağmen, bu alandaki tarih yazımı çok az soruyu cevaplamaktadır. Dönem hakkında bilinen çalışmalar büyük ölçüde genellemelerle doludur. Jön Türkleri, Feroz Ahmad, "orta-alt sınıf" ve "yeni doğmakta olan profesyonel sınıf"; Allen ise "genç subaylar" olarak tanımlar. Allen'in tanımlaması, Geoffrey Lewis'in tanımlamasına uygundur. Bernard Lewis, Stanford Shaw'ın "alt sınıf" ve "tebaa sınıf" tanımlarının tam karşıtı bir sınıf olarak Jön Türkleri "çoğunluğu asker olan Müslüman Türkler" ve "yönetici elitler" olarak tanımlar. Richard Robinson ise "yeni teknisyenler, aydınlanmacı entelektüeller, Batıcı subaylar" tanımını kullanır. Sina Akşin,[3] bütün bu tanım-

---

3 Ahmad, Feroz, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-14,* (Oxford: Clarendon, 1969); Allen, Henry Elisha, *The Turkish Transformation: A Study in Social and Religious Development,* (Chicago: University of Chicago, 1935) [tıpkı basım, New York: Greenwood Press, 1968]; Lewis, Geoffrey, *Modern Turkey,* (London & Tonbridge: Ernest Benn Limited, 1974); Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey,* (Oxford: Oxford University Press, 1961); Shaw, Stanford ve Shaw, Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975,* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); Robinson, Richard D., *The First Turkish Republic. A Case Study in National Development,* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963); Akşin, Sina, *Jön Türkler ve Ittihat ve Terakki,* (İstanbul: Remzi, 1987).

ları kapsayacak biçimde Jön Türkleri "burjuva zihniyetine sahip Batı tarzı eğitim almış Türkler, gençler, yönetici sınıf üyeleri" olarak tanımlar.

Bu bölüm, Jön Türklerin, bir grup olarak bugüne kadar çizilmemiş portesini ya da en azından geçici taslağını biraz daha belirgin bir biçimde çizme çabasıdır. Bu tür bir grup portresi çizme girişiminin gerisinde yatan varsayım, 1908 devriminden başlayarak Cumhuriyet'in tek parti yönetiminin sonuna kadar uzanan dönemin siyasal elitine, tek bir grup olarak bakmanın anlamlı olacağıdır. Bunun gerekçesi ise Mustafa Kemal'in iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin nüfuz sahibi üyelerinin hemen hemen hepsinin İTC üyesi olması ve kendisinin de siyasal yaşama II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) katılmış olmasıdır.

Jön Türklerin[4] neleri paylaştığını ve onları birbirlerinden nelerin ayırdığını ortaya çıkarabilmek için, ilk olarak onların bölgesel kökenlerine ve aile geçmişlerine, yaşlarına, eğitimlerine ve ilk dönem meslek yaşamlarına bakacağım. Burada, Jön Türkleri, üyelikleri bazı durumlarda çakıştığı alt gruplara ayırdım: (1) Jön Türkler hareketinin kurucuları, (2) 1908 Devrimi'nin liderleri, (3) Osmanlı ordusunda siyasal olarak faal subaylar, (4) İTC merkez komitesi üyeleri, (5) I. Dünya Savaşı'ndan sonraki Kurtuluş Savaşı'nın liderleri, (6) Cumhuriyet'in ilk dönem yönetici eliti.

Bu kişilerin yaşamları hakkında bize bilgi sunan kaynaklar zengin ve çeşitlidir; fakat aynı zamanda bazı sorunlar da içer-

4 *Unionist Factor* adlı eserimdeki ve daha sonra *Turkey A Modern History*'deki (1993) kullanımı izleyerek "Jön Türk" terimini 1908 öncesinde anayasacı mücadeleye dâhil olanları, 1908 ve 1918 arasında İTC ve onun türevlerini, I. Dünya Savaşı sonrasında Kurtuluş Savaşı'nın ve Cumhuriyet'in erken dönem liderlerini (1950'ye kadar) kapsayan grubun bütünü için kullanmaktayım.

mektedir. Öncelikle biyografik referans kaynaklarından bahsetmek gerekir. Bu kaynaklar, İbrahim Alaettin Gövsa'nın 1946'da yayınlanmış *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*[5] gibi basılı eserlerden, *biografi.net* gibi internet temelli olanlara kadar uzanır. Bunların yanında, bir dizi Türkçe ansiklopedi ve Mustafa Kemal'in *Nutuk*'unda bahsedilen kişiler hakkında, daha çok konu odaklı biyografik çalışmalar da mevcuttur. Bunlar vazgeçilmez kaynaklardır; ancak konular genellikle belirsiz ve çelişkilidir. Dönemin önderlerinin biyografileri sayıca çok olmakla birlikte birkaç istisna dışında[6] akademik standartlara uymamaktadır. Yayınlanmış anıların sayısı, yayınlanmış biyografilerin sayısından çok daha fazladır. Bu anıların büyük bir kısmı 1950'ler, 1960'lar ve sonrasında gazetelerde parça parça tefrika edilmiş ve genellikle oldukça uzun bir süre sonra kitap olarak yayınlanmışlardır. Hem edebi nitelikleri hem de içerdikleri bilgiler yönünden oldukça fazla çeşitlilik gösterirler. Gazete yazıları, özellikle ölüm sonrası yazılan yazılar (obituaries) çok yararlı bilgiler sunabilir. Müteveffa İsmail Arar'ın bu tür bir malzemeden yapmış olduğu oldukça kapsamlı ve önemli derlemesi Amsterdam'da Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nde (International Institute of Social History) bulunmaktadır. Ayrıca, araştırılan kişiler idari bir görevde bulunmuşlarsa, onlara ilişkin bilgiler Osmanlı *sicilli ahval* koleksiyonlarında ve sonraki dönem için Türk İçişleri Bakanlığı'nda bulunabilir. Osmanlı par-

---

5 Gövsa, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946).

6 Dikkate değer istisnalar arasında şunlar vardır: Camilla Dawletschin-Linder'in Celâl Bayar biyografisi: *Diener seines Staates. Celâl Bayar (1883-1986) und die Entwicklung dermodernen Türkei*, (Wiesbaden: Harassowitz, 2003); Şükrü Hanioğlu'nun Abdullah Cevdet incelemesi: *Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul, 1981); Ada Holly Shissler'in *Between Two Worlds. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, (London: I. B. Tauris, 2003); Andrew Mango's *Atatürk*, (London: John Murray, 1999).

lamentosunun veya TBMM üyelerinin kişisel bilgilerine ilişkin ayrıntılı kayıtlar mevcut olduğu gibi, orduda görev alan askerlerin de bulundukları en son rütbeye kadar olan askerlik yaşamlarına ilişkin tüm ayrıntılar Genelkurmay personel dairesinde bulunabilir. Bunlara ek olarak Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı'nın gerek kendi süreli yayınlarında gerekse kitap olarak yayınladığı çok sayıda biyografi de mevcuttur.

Ancak, toplumsal yaşamda önemli görevlerde bulunmamış ve sahnede gözükmekten kaçınmış, fakat buna rağmen çok etkili olmuş kişilerin izlerini sürmek oldukça zordur. Bu kişiler arasında İTC'nin merkez komitesi üyeleri, "gönüllü" (*fedaiin*) olarak İTC'nin kirli işlerini yapan alt düzey subaylar, başkentteki ve vilayetlerdeki parti başkanları yer almaktadır. Biyografik verilerin kolaylıkla erişilebilir olduğu durumlarda da, askerî paşalar örneğinde olduğu gibi, aile ve arkadaş çevresi, etnik köken gibi bilmek istediğimiz ayrıntılar çoğu zaman erişim dışında kalmaktadır. Bu sınırlandırmalar dikkate alındığında, bu bölüm, araştırma alanındaki durumun bir enstantanesinden, o anlık fotoğrafından öte bir şey olamaz.

Şimdi Jön Türklere dönüp, alt grupların aralarında ve alt grupların kendi içinde paylaştıkları ve farklılaştıkları noktaları ortaya çıkarmaya çalışalım.

Kurucular

1880'lerin sonlarına gelindiğinde, Abdülhamit döneminde, ortaöğretimin yaygınlaşmasına bağlı olarak modern Avrupa tarzı yükseköğretim kurumlarındaki öğrenci sayısı artış gösterir. Aynı dönemde, 1882'den sonra gerek rejimin baskılarına karşı gerekse de Osmanlı anayasasının "mimarı" Mithat Paşa'nın

1885'te katledilmesinden rejimin sorumlu tutulması nedeniyle okullardaki öğrenciler arasında rejime karşı duyulan rahatsızlık giderek artmaya başlamıştı. 1878'de Kıbrıs'ın ve 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgalinden de Abdülhamit rejimi sorumlu tutuluyordu.

1889'da, İstanbul'daki askerî tıp akademisinden dört öğrenci, Şubat 1878'de, parlamentonun ilk toplantısından sadece on ay sonra Padişah tarafından askıya alınan parlamenter rejimin yeniden yürürlüğe geçirilmesini sağlamak amacıyla, *İttihadı Osmani Cemiyeti*'ni kurar. Onlara çok geçmeden Gülhane ve Haydarpaşa hastanelerinde uzmanlık eğitimi gören tıp öğrencileri de katılır. Aynı zamanda, onlardan bağımsız olarak ziraat mühendisi ve daha önce Bursa Maarif Müdürlüğü görevinde bulunmuş Ahmet Rıza pek çok Osmanlı öğrencisi ve genç devlet memuruna ilham kaynağı olan Fransız Devrimi'nin yüzüncü yıl kutlamalarına katılmak amacıyla Paris'e gider. Daha sonraki yıllarda İmparatorluk içindeki muhalefet hareketi büyür. Muhalefet hareketi Avukat Faik (Kaltakkıran), Arnavut Hoca İbrahim ve postacı Mehmet Talât'ın bir hücre kurduğu Edirne gibi merkezi vilayetlere sıçrar. 1895'de Ahmet Rıza'nın Paris şubesinin başkanı olmayı kabul etmesiyle İmparatorluk dışındaki muhalif faaliyetler de artar. 1896'da, o zamanki ismi *Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi (Cemiyeti)* (İTC) olan yeraltı direniş ağı, yapmayı planladığı bir hükümet darbesi öncesinde ihanete uğrar. Önde gelen üyelerinin çoğu Trablusgarp'a sürgün edilir ve İmparatorluk içindeki muhalefet hareketi on yıla yakın bir süre uykuya çekilir.

Fakat Paris'teki şube faaliyetlerini sürdürür ve izleyen yıllarda yeni Jön Türkler, (Avrupa basınında kendilerine bu ismi vermişlerdi) ya eğitim almak amacıyla ya da siyasal mülteci olarak Avrupa'ya giderler. Aralarında *Mülkiye*'de tarih dersi veren ve

Mizan dergisini yayınlayan Murat Bey gibi tanınmış kişiler de bulunuyordu. Diğerleri, Mithat Şükrü ve Selanikli Evrenoszade Rahmi gibi, genç vatansever öğrencilerden oluşuyordu. İsmail Gaspıralı'nın *Usul-ü Cedid* (Yeni Yöntem) eğitim reformu hareketinden esinlenen Rusya İmparatorluğu'ndan Müslümanlar da Cemiyet'e dâhil olur. Buna karşın, İmparatorluk içindeki muhalefet faaliyetleri yurt dışında yayınlanan Jön Türk dergilerinin yeraltından dağıtımıyla sınırlı kalır.

Bununla beraber, sürgündeki muhalefet iç bölünmelere ve hareketten kopmalara maruz kalır. Gerilimler 1902'de Paris'teki "Osmanlı Liberalleri Kongresi"nde (Osmanlı Hürriyetperveran Kongresi) doruk noktasına ulaşır. Hareket, Prens Sabahattin'in, "Osmanlı Liberalleri Topluluğu" kanadını kurması ve Ahmet Rıza'nın, daha milliyetçi ve merkeziyetçi bir İTC'nin önderliğini sürdürmeye devam etmesiyle iki kanada ayrılır. Ahmet Rıza bir teşkilatçı olmaktan çok bir entelektüel ve teorisyendi. Ünlü bir İttihatçı ve eskiden Osmanlı şehzadelerinin özel doktorluğunu yapmış Dr. Bahattin Şakir'in 1905'te Cemiyet'e katılmasının ardından İTC daha disiplinli ve etkili bir kurum olmaya başlar.

Bu ilk kuşak muhaliflerin önde gelenlerinden on dördünü temsili olarak incelediğimizde onların bir dizi önemli ortak özelliklere sahip olduklarını görürüz.[7] Yaşça biraz daha büyük olan Ahmet Rıza, Ahmet Saip ve *Mizancı* Murat hariç bu grubun bütün üyeleri 1864 ve 1874 arasında doğmuştur; 1896'da ortalama yaşları 27 idi. Bu on dört önemli Jön Türk'ün hepsi yükseköğ-

7 İlk kuşak aktivistlerin temsilcileri olarak aşağıdaki on dört ismi seçtim: İshak Sükuti (Diyarbakır, 1868), Abdullah Cevdet (Arapkir, 1869), İbrahim Temo (Ohri, Makedonya, 1865), Hüseyinzade Ali (Salyan, Azerbaycan, 1864), Ahmet Rıza (İstanbul, 1859) Mizancı Murat (Dargi, Kafkaslar, 1854), Bahattin Şakir (İslimiye, Bulgaristan, 1870), Nâzım (Selanik, 1870) Ağaoğlu Ahmet (Suşa, Azerbaycan, 1869), Ahmet Ferit (Bursa, 1877), Ahmet Saip (Lezgi, Kafkaslar, 1859), Yusuf Akçura (Simbirsk, Rusya 1874), Tunalı Hilmi (Eski Cuma, Bulgaristan, 1871), Çerkes Mehmet Reşit (Bjedno, Kafkaslar, 1873).

renim görmüştü. Gerçek şudur: ilk Jön Türk hareketi tıp doktorlarının gizli bir örgütü olarak nitelendirilebilir. On dört kişiden sekizi askerî tıp eğitimi almış, bunlardan yedisi Askerî Tıp Akademisi'ne (Mektebi Tıbbiyeyi Askeriye) devam etmişti. İkisi Harbiye'ye gitmişti; fakat onlardan biri okuldan atılmış ve siyaset bilimi eğitimi almak üzere Paris'e gitmişti. Biri Paris'te ziraat eğitimi almıştı; üçü Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeden önce Rusya'da yükseköğrenim görmüştü (bunlardan biri aynı zamanda Paris'te öğrenim görmüştü). İlginç bir biçimde, her ne kadar askerî kurumlar içinde eğitim alanlar bu kadar çok olsa da Jön Türklerin hiçbiri ordu içinde aktif olarak görev yapmamıştı. Bundan, onların Osmanlı'nın en üst düzey okullarından (ki bu okullar askerî okullardı) eğitim alma fırsatını kullandıkları, fakat askerî ideallere sahip olmadıkları sonucunu çıkarabiliriz.

Dinî, etnik ve coğrafi kökenlerine baktığımızda hepsinin Müslüman olduğunu, fakat aralarından yalnızca küçük bir azınlığın Osmanlı Türklerinden olduğunu görüyoruz. İttihadı Osmani Cemiyeti'nin (*Ottoman Unity Society*) dört kurucusu arasında bir Arnavut, iki Kürt ve bir Çerkez vardı; fakat hiç Türk yoktu. Diğer çarpıcı özellik ise Rusya İmparatorluğu'ndan göçenlerin harekete yaptıkları katkının büyüklüğüydü. On dört kişi içinden beşi Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya ve Trans-Kafkasya vilayetlerinde doğmuştu. Birisi Rusya içindendi. Diğerlerinin dördü Balkanlardan, birisi İstanbul'dan ve birisi Bursa'dandı (İstanbullu bir ailenin çocuğuydu), ve ikisi Doğu Anadolu'dandı. İlk Jön Türklerin sosyal kökenlerine bakacak olursak, onların hepsinin şehirli ve okuryazar ailelerden geldiklerini söyleyebiliriz; fakat babalarının mesleği ve sosyal statüsü bakımından, büyük çeşitlilik gösterirler. Babaları arasında alt ve orta düzey devlet memuru, tacir, sanayici, mebus, tanınan bir kişi ve aşiret reisi vardı.

1908 Devriminin Liderleri

İlk kuşak Jön Türklerden, birisi hariç hepsi kendi amaçlarının gerçekleştirilişini, parlamenter ve meşruti hükümetin yeniden kuruluşunu, Temmuz 1908'de gördüler. Fakat bu çok önemli olaya, onlardan çok azı aktif olarak dâhil olabilmişti. Meşrutiyetin kökenlerini, 1906 yazında Selanik'te bir araya gelen ve amacı anayasacılık olan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* adlı gizli bir örgüt kuran on kişilik bir grupta aramak gerekir.[8] İlk adım, 1896'da Selanik'e sürgün edilen ve o sırada Selanik Telgraf İdaresi'nde başkâtiplik yapan Edirneli ilk kuşak Jön Türk Mehmet Talât tarafından atılmıştı. Onun en çok güvendiği yaşıtı iki Selanikli, Mithat Şükrü (Jön Türk hareketine Cenevre'de katılmıştı) ve Fransa'da bulunduğu sırada İTC'ye katılan ünlü Rumeli ailesinin torunu Evrenoszade Rahmi'ydi. Her üçü de 1873-1874'de doğmuşlardı; bu bilgiye dayanarak Cemiyet kurulduğunda 32 yaşlarında oldukları sonucuna ulaşabiliriz. Sivil halktan gelmelerine rağmen mücadelenin başarısının orduya bağlı olduğunu düşünerek ordudaki yedi subayla temasa geçtiler. Bu subaylardan ikisi, yaşça daha büyük ve üst düzey subay olarak dikkatleri çekmişti. Bölgedeki askerî okulun (lisenin) müdürü ve Fransızca öğretmeniydiler: 45 yaşında bir albay (Talât gibi o da 1890'ların başlarında İTC içinde yer almıştı) ve 40 yaşında bir binbaşı. Diğer subaylar, yaşça küçüktüler; 22 ve 29 arası yaşlarda deniz subaylarıydılar; yaş ortalaması ise 26'ydı. Erkek ve Müslüman olmalarının yanı sıra hepsi şehir kökenliydi ve eğitimli ailelerden gelmekteydi. Talât hariç

8 Bu on lider şu isimlerdi: Mehmet Talât (Edirne, 1874), Mithat Şükrü (Bleda) (Selanik, 1874), Evranoszade Rahmi (Arslan) (Selanik, 1874), Mehmet Tahir (Bursa, 1861), Nakiyüddin (Yücekök) (Nasliç, Makedonya, 1866), Edip Servet (Tör) (Adapazarı, 1880), Kâzım Nami (Duru) (İstanbul, 1877), Ömer Naci (İstanbul, 1878), İsmail Canbolat (İstanbul, 1880), Hakkı Baha (Pars) (Bursa, ?)

hepsi yükseköğrenim görmüştü. Sivil olsun asker olsun hepsi bir şekilde devlet hizmetindeydi.

Daha sonra önemli olduğu anlaşılacak bir diğer ortak nokta, doğdukları coğrafi bölgedir. Sekizi Balkan, ikisi İstanbul ve ikisi de Kuzeybatı Anadolu (birisi Bursa, diğeri Adapazarı) kökenlidir. Anadolu'nun iç bölgelerinden, Kürdistan, Arap vilayetlerinden ve Rus İmparatorluğu'nun Müslüman bölgelerinden hiç kimsenin olmaması bu hareketi ilk Jön Türkler alt grubundan coğrafi köken bakımından dikkat çekici bir biçimde farklı kılar. İlk kuşak kurucular gibi, onların babalarının statüleri ve sosyal konumları da toprak sahibi orta sınıfa mensup olmaktan (Rahmi) alt düzey memurluğa kadar (Talât) çeşitlilik gösterir.

Osmanlı Ordusunda Siyasal Olarak Aktif Subaylar

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları, en başından, İmparatorluğun Avrupa vilayetlerindeki subayları kendi içine dâhil etmeye çalıştı. Her ne kadar Avrupa Orduları Müfettişliklerinin karargâhı Selanik'te bulunsa da subayların en önemli yoğunlaşmasının, Manastır ve Edirne'deki İkinci ve Üçüncü Ordu karargâhlarında olduğu söylenebilir. Manastır ve Selanik'te, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk hücresinin kuruluşuna katılan, ağırlıklı olarak üsteğmen, yüzbaşı ve birkaç binbaşıdan oluşan subaylar arasında, Enver,[9] Fethi (Okyar), Albay

9 Enver 1908 devrimi ile Trablusgarp ve Balkan savaşlarının kahramanıdır ve pek doğal olarak daha sonra Osmanlı Savaş Bakanı ve Başkomutan yardımcısı olmuştur. Jön Türklerin coğrafi geçmişlerinin ne derece karmaşık olduğunun gösteren ilginç bir geçmişi vardır. İstanbul'da doğmuştu; anne ve babası da burada doğmuştu fakat aile köken olarak Hıristiyan Gagavuz Türkü'ydü ve Kırım'dan gelmişti. Onlar Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra, Tuna Vilayeti'ndeki Kilia'ya göç etmişti. Rusların bu bölgeyi 1877'de işgal etmelerinden sonra aile Kastamonu Vilayeti'ndeki Abana'ya kaçtı; oradan da İstanbul'a göç etti. Enver burada doğmuş olsa da, çocukluğunu sekiz yaşına kadar babasının bakanlıkta teknisyen olarak çalıştığı

Sadık, Aziz Ali al-Misri (Nasır'ın iktidarda olduğu sırada Mısır'ın Moskova Büyükelçiliği'ni yapacaktır), İsmet (İnönü), Kâzım (Karabekir), Ali (Çetinkaya) ve Kâzım (Özalp) vardır. Bu subaylar, orduyu halkın yanına çektikleri ve böylece ona belirleyici siyasal güç kazandırdıkları için, önemli aktörlerdi. 1906 sonları ve 1908 yazı arasında Cemiyet'e katılan subayların sayısı hızla arttı. Devrim esnasında İTC'nin yaklaşık 2 bin üyesi vardı ve bunların da aşağı yukarı üçte ikisi veya daha fazlası askerdi. Bunların, tahminen, yaklaşık 35-40'ının Cemiyet'in beyin takımı üzerinde siyasal olarak etkili olduğu söylenebilir. Elbette ki, sınırlarını belirlemek için kesin bir ölçüt olmaması nedeniyle grubun büyüklüğü tartışmaya açıktır. Muhalif subaylar grubunun önde gelen 21 üyesini daha yakından inceleyerek Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları ile ilgili bazı ilginç ortak özellikleri paylaştıklarını belirledim.[10]

Coğrafi kökenleri bakımından resim çok net: Grubun on üyesi Balkan vilayetlerindendir, sekiz üyesi İstanbul, bir üyesi İzmir'den ve bir üyesi ise İç Anadolu'dandır. Genç subaylar istisnasız şehirli ve eğitimli ailelerdendir. Babaları bir biçimde devlet görevinde bulunmuştur ve pek çok durumda subay çocuk-

---

Manastır'da geçirdi. [Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa Cilt.1 (1860-1908)*, (İstanbul: Remzi, 1972), s.177 ve dv.]

10 Siyasal olarak muhalif subayların temsilcileri olarak eden şunları seçtim: Enver (İstanbul, 1880), Ali Fethi (Okyar) (Pirlepe/Makedonya, 1880), Sadık (İstanbul, 1860), İsmail Hakkı (Manastır/Makedonya, 1879), Fahrettin (Altay) (İşkodra/Makedonya, 1880), Ali İhsan (Sabis) (İstanbul, 1882), Mustafa Kemal (Atatürk) (Selanik, 1881), Ali Fuat (Cebesoy) (İstanbul, 1883, Girit'e yerleşmiş olan Çerkez bir ailenin çocuğudur.), Halil (Kut) (İstanbul, 1881), Kâzım Karabekir (İstanbul, 1882), Kâzım (Özalp) (Köprülü/Makedonya, 1880), Süleyman Askeri (?, 1884), İsmet (İnönü) (İzmir, 1884, Malatya'dan Kürt bir ailenin çocuğudur.), Ali (Çetinkaya) (Afyon, 1878) Seyfi (Düzgören) (İstanbul, 1880), Cafer Tayyar (Eğilmez) (Priştine/Kosova, 1879), Niyazi (Resne/ Makedonya, 1874), Eyüp Sabri (Ohri/Makedonya, 1876), Hüsrev Sami (Kızıldoğan) (Gümülcine, 1884), Aziz Ali (Kahire, 1879), Ahmet Cemal (İstanbul, 1872)

landırlar. Sosyal statüler oldukça geniş bir çeşitlilik göstermektedir; bu nedenle "orta sınıf altı" veya "üst sınıf (establishment)" gibi sosyal statüye ilişkin herhangi bir etiketleme anlamsız olacaktır. Örneğin Mustafa Kemal'in ve Enver'in babaları alt düzey memurlardı; öte yandan onların arkadaşları Kâzım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) paşa çocuklarıydılar ve oldukça zengindiler.

Bu muhalif subaylar, yaş bakımından "Jön Türk" etiketini hak etmektedirler. 1908 devrimi esnasında, ortalama olarak 29 yaşındaydılar. Bu, onların Talât'ın etrafındaki sivil liderlerden (parti liderlerinden) ortalama olarak yedi yaş daha genç olduğunu göstermektedir. Bu genç subaylar grubu içindeki yaş farkları oldukça azdır; çoğunlukla 1878-1883 arasındaki kısa zaman aralığında doğmuştur.[11] Bu, aynı zamanda onların pek çoğunun, İmparatorluğun askerî okullarında ve ordu içindeki eğitimlerde birbirlerini sınıf arkadaşı olarak tanıdığı anlamına gelmektedir.

Her ne kadar devrim esnasında, subayların çoğu yeni üsteğmen, yüzbaşı ve binbaşıysa da, onların mesleki açıdan beklentileri çok farklıydı. Mustafa Kemal (Atatürk), Enver, Ali İhsan veya Kâzım Karabekir gibi bazı subaylar, İstanbul'daki Harp Akademisi'nden en parlak öğrenciler olarak mezun olmuşlardı. Onlar orduya kurmay subaylar olarak girdiler ve yükselmenin hızlı olduğu bir göreve seçildiler. General veya en azından albay olacakları bir yola girmişlerdi. Harp Akademisi'nden mezun olan, fakat sınıfta ilk üçe giremeyenler, orduya *seçkin* yüzbaşılar olarak atanıyorlardı ve onları daha az parlak bir meslek yaşamı bekliyordu. Son olarak Harbiye'den mezun olan, fa-

11 Şaşırtıcı bir istisna, Manastır'daki süvari alayının komutanı ve orada İttihatçı subayları koruyan Albay Sadık idi. 1860'da İstanbul'da doğmuştu. Fakat Sadık başka yönler bakımından da bir istisnai idi. Oldukça dindar bir insandı; devrim sonrasında Cemiyet ile arası açılmış ve en sonunda 1913 İttihatçı darbesinden sonra ülkeyi terk etmeye zorlanmıştı.

kat mezuniyet derecesi Harp Akademisi'ne başlamaya yetmeyenler, orduya teğmen olarak girecekti ve subay sınıfının orta kademe kadrosunu oluşturacaktı. Bunların bazıları meslek yaşamlarının daha sonraki aşamalarında, Harp Akademisi'ne girme şansı elde edebilecekti.

Gönüllüler

Enver, Kâzım, Fethi ve Mustafa Kemal gibi elit subaylar, belli ki ayrı bir alt grup oluşturdu, fakat aynı zamanda çoğunlukla sınıf arkadaşları olarak ortak bir tarihe dayanan arkadaşlık bağları, onları bireysel olarak alt düzey subaylara bağladı. Bu bağlar çok önemliydi ve harekete geçirilebilirdi. Zaten I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Enver tarafından böyle de yapıldılar. Enver, *fedaiin* (gönüllüler) olarak bilinen, çok da iyi tanımlanmamış gruptan, *Teşkilât-ı Mahsusa*'yı (Ermeni katliamını kolaylaştıran Harbiye Nazırlığı içindeki gizli bir grup) yarattı. II. Meşrutiyete doğru hızlı gidişte bazı subaylar, siyasal cinayetler gibi, tehlikeli görevleri gönüllü olarak üzerlerine almışlardı. Bu subaylar ayrı bir birim olarak örgütlendiler ve İTC'nin kirli işlerini, 1908 devriminden sonra da yapmaya devam ettiler. Örneğin, İtalyanlar 1911'de Trablusgarp'ı işgal ettiklerinde grup hâlinde oraya gittiler ve Enver, Fethi ve Mustafa Kemal gibi kurmay subayların emri altında, İtalya karşıtı bir gerilla hareketi örgütlediler. I. Dünya Savaşı esnasında onlara, Batı Trakya'da bir gerilla hareketi örgütleme ve hatta görünüşte bağımsız bir İslam cumhuriyeti kurma görevi verildi. Daha sonra hem I. Dünya Savaşı esnasında Ermenilere yönelik zulümde hem de savaş sonrasındaki direniş hareketinde önemli roller oynadılar. Bu grubun kahramanlıkları hakkında çoğu duygusal olan çok şey yazılmıştır fakat, gerçekte onun *Kuşçubaşızade* Eşref,

Sapancalı Hakkı, Yakup Cemil, *İzmitli* Mümtaz veya *Çerkez* Reşit gibi üyelerinin geçmişleri hakkında çok az şey biliyoruz. Ancak Kafkaslardan 19. yüzyılda gelen mültecilerin çocukları ve torunları olan Osmanlı içindeki bir milyon sağlam Çerkez azınlığın üyelerinin bu grup içinde kilit rol oynadığını biliyoruz.[12]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Üyeleri

1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile merkezi Paris'te bulunan Terakki ve İttihat Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) oluşturmak üzere birleşti. Temmuz 1908'de, İTC bir mücadele başlatarak, Osmanlı Makedonya'sının farklı bölgelerindeki Jön Türklerin komutası altındaki birlikleri kışlalarından çıkardı; anayasanın tekrar yürürlüğe konulmasını ve meclisin açılmasını talep etti. Padişah hareketi bastırmak için askerî bir birlik gönderir. Fakat birliğin komutanı Şemsi Paşa, bir İTC *fedaî*si tarafından öldürülür. Anadolu'dan getirilmekte olan birlikleri İzmir'den Selanik'e götüren gemilerde Jön Türklerin propagandacıları karşılar. 24 Temmuz'da Padişah pes eder. Devrim gerçekleşir. Meşrutiyet ilan edilir.

1908 seçimleri yapıldığında, o zamana kadar Terakki ve İttihat Cemiyeti olarak bilinen cemiyet, adını İTC olarak değiştirdi ve bazı bakımlardan biraz istikrarsız olsa da önemli bir çoğunluk elde ederek kendi fikirlerini paylaşan bir hükümet kurulmasını sağladı. Bu arada İTC, Selanik merkezli Merkez Komite tarafından yönetilen kapalı ve gizli bir topluluk olarak devam etmeye karar verdi. Kurduğu parti (İttihat ve Terakki Fırkası) onun meclis kanadıydı ve meclis dışında bağımsız bir varlığa sahip değildi.

---

12 Vagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, (İstanbul: Belge, 2004), s.280.

Padişah tarafından yurtiçi sürgüne gönderilen muhalefet üyeleri ve Avrupa'daki eski Jön Türkler zafer sonrasında geri döndüler; fakat çok geçmeden İmparatorluktaki gelişmelerin ucunu kaçırdıklarını fark ettiler. *Mizancı* Murat, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve hatta Ahmet Rıza; hepsi İTC'nin Merkez Komitesi'nin dışında kalmışlardı ve siyasal yaşamdan çekilmek zorundaydılar. Murat, memleketi Tiflis'e gitti, Temo ise 1908 öncesinde yaşadığı Romanya'ya yerleşti. Temo, uzun yaşamının sonunda Osmanlı'nın değil Romanya'nın senato üyesi olacaktı. Ahmet Rıza'ya başlangıçta, onun emekli bir Jön Türk olarak statüsü tartışılamaz olduğundan, Merkez Komitesi'nde bir sandalye verilmişti fakat İTC'nin politikalarına yönelik eleştirilerde bulununca ve çok geçmeden etkisi daha az olan senatoya itilerek kızağa çekildi. "Eski" Jön Türklerden, 1908'den sonra siyasal olarak aktif kalabilen iki kişi, hareketi 1902'de yeniden organize eden ve Selanik'teki grup ile yakın temas içinde olan Bahattin Şakir ve Dr. Nâzım'dı. Merkez Komitesi, I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar merkezi olarak kalacaktı. Merkez Komitesi'nin üye sayısı üç ile on iki arasında değişiyordu. 1916'dan itibaren yapılan bir değişiklikle bir *Meclisi Umumi* kuruldu; fakat nihayetinde Merkez Komitesi (*Merkezi Umumi*) gerçek iktidar merkezi olarak kalmaya devam etti. 1908 ve 1918 arasında Merkez Komitesi'nde 26 kişi görev aldı.[13]

13 Hakkında araştırma yaptığım Merkez Komitesi üyeleri şunlardır: Hüseyin Kadri (?, 1870), Mehmet Talât (Edirne, 1874), Mithat Şükrü (Bleda) (Selanik, 1874), Hayri Efendi (Ürgüp, 1867), Ahmet Rıza (İstanbul, 1859), Enver (İstanbul, 1880), Habib, *İpekli* Hafız İbrahim (İpek/Pec, ?), Nâzım (Selanik, 1870), Ömer Naci (İstanbul, 1878), İhsan Namık, Haci Adil (Arda) (Edirne, 1869), Eyüp Sabri (Akgöl) (Ohri/Makedonya, 1876), Ziya, Ahmet Nesimi (Sayman) (Girit, ?), Hüseyinzade Ali (Turan) (Selyan/ Azerbaycan, 1864), Ali Fethi (Okyar) (Pirlepe/ Makedonya, 1880), Halil (Menteşe) (Milas, 1874), Sait Halim (Kahire, 1863), Bahattin Şakir (İslimiye/Bulgaristan, 1870), Ziya

Jön Türk döneminin iktidar yapısını anlamak için yalnızca merkeze bakmak yeterli olmaz. İTC'nin gücü yalnızca onun subaylar aracılığıyla orduyu harekete geçirme gücünden değil, fakat aynı zamanda onun vilayet merkezlerindeki temsilcilerinden de geliyordu. Diyarbakır'da Çerkez Mehmet Reşit (İttihadi Osmani Cemiyeti'nin 1889'daki ilk kurucularından), Trabzon'da Azmi ve İzmir'de Evrenoszade Rahmi'nin oluşu gibi, İTC'nin önde gelen üyelerinin, vilayet merkezlerinde büyük bir nüfuzları vardı ve söz sahibiydiler. Rahmi, İzmir'den Aydın vilayetini özerk bir bölgeymiş gibi yönetiyordu. İl yönetiminin yapısına sızmanın yanında İTC, aynı zamanda, kendi paralel ağını da kurmuştu. İTC, bütün ana vilayet merkezlerinde İttihatçı dernekler ve değişik zamanlarda "sorumlu sekreterlikler", "delegeler" ve "müfettişler"den oluşan bir parti ağı kurmuştu. Fakat bu bölüm Jön Türklerin lider kadrosu ile ilgili olduğundan, vilayetlerdeki parti liderleri bu araştırmaya dâhil edilmemiş, sadece İTC'nin Merkez Komite üyelerine odaklanılmıştır.

Komite üyelerinin coğrafi kökenlerine baktığımız zaman, şu ana kadar tanıdık olduğumuz bir resmin belirdiğini görüyoruz: Kökenini tespit edebildiğim yirmi beş kişiden on biri Balkan vilayetlerinden, dördü İstanbul'dan, dördü Ege'den (adalar ve sahil bölgesi) ve dördü de Anadolu'dan gelmektedir. Birisi Kahire'den (Kavalalı ailesine mensuptur), birisi Kürt bölgesinden ve birisi ise Kafkaslardandır.

Merkez Komitesi'ne İTC içindeki sivil kadro, özellikle Talât hâkimdi. Meşrutiyet devriminde, Nisan 1909 karşı devriminin bastırılmasında ve Ocak 1913 darbesinde bu derece hayati rol oynayan subaylar, "devrimin kahramanları"ndan iki-

---

Gökalp (Diyarbakır, 1875), Rüsuhi, Emrullah Ef. (Lüleburgaz, 1858) *Küçük* Talat (Muşkara), *Kara* Kemal (İstanbul, 1868), Hilmi (Şavşat, 1885),

si (Temmuz 1908 isyanını başlatan subaylar), Enver ve Eyüp Sabri hariç, çok düşük seviyede temsil edilmekteydiler. Merkez Komitesi'ne hâkim olan sivil kadrolar, askerî kadrolardan aşağı yukarı yedi yaş daha büyüklerdi. Daha önce bahsettiğimiz gibi Talât dışında hem siviller hem de askerler üniversite eğitimi almışlardı.

Merkez Komitesi üyeleri şehirli ve eğitimli ailelerin çocukları olsalar da onların sosyal kökenleri oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Subayların çoğu subay çocuğuyken, Merkez Komite üyelerinin babaları arasında eşraf, toprak sahipleri, posta memurları, ticaretle uğraşanlar ve maliyeciler vardır: Ancak bilgi ve belge eksikliği bizi kesin sonuçlara ulaşmaktan alıkoymaktadır.

Millî Mücadele'nin Liderleri

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın yenilgisinin ardından, İttihatçı yönetici elitin izlediği yol farklılaştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinin ve özellikle Ermeni katliamının sorumluluğunu taşıyan kilit konumdaki liderlerin küçük bir kısmı (Enver, Talât, Cemâl, Bahattin Şakir, Dr. Nâzım ve diğerleri) bir Alman savaş gemisine binerek ülkeyi terk etti. 1919-20'de, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından *de facto* (fiili) işgali esnasında Padişah yanlısı hükümet veya İngilizler tarafından 144 kadar Osmanlı tutuklandı ve Malta'ya sürgüne gönderildi. Bu grup arasında, Merkez Komitesi'nin eski üyeleri, eski bakanlar, valiler, parlamento üyeleri, gazeteciler ve üst düzey rütbeli askerler de vardı. Fakat bu liderlerin sahneden çekilmesi, ateşkesin imzalanmasından önce planlama aşamasında olan güçlü bir direniş hareketinin doğmasını önleyemedi. Hem İTC'nin merkez yönetimi hem de doğuda Ermenilere ve batıda Yunanlara verilme tehlikesi içinde olan bölgelerdeki parti yöneticileri, parti üyele-

rine, tehlike hakkında ve gerilla savaşına hazırlanma konusunda halkı bilinçlendirme görevi verdi.

Millî Mücadele'nin başlamasına dâhil olan kimseler yeni bir grup oluşturmadılar. Bunlar, daha önceki dönemden bilinen kimselerdi. Özellikle üç grubun önemli olduğu anlaşılıyor: Birinci grup, siyasal bakımdan da faal olan ordu subaylarından (Ali Fuat [Cebesoy], İsmet [İnönü], Refet [Bele] gibi albaylar ve generaller, fakat aynı zamanda *Deli* Halit, Seyfi [Düzgören], Kâzım [Özalp], ve Cafer Tayyar [Eğilmez]) oluşuyordu. Bunların hepsi ilk dönem İTC üyeleridirler. İkinci grup, *Yenibahçeli* Nail, Mazhar Müfit (Kansu), Celâl (Bayar) ve Filibeli Hilmi gibi İTC parti yöneticilerinden oluşuyordu. Üçüncü grup, eski bir *fedain* Teşkilât-ı Mahsusa'dan oluşuyordu. Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da, meşhur, Samsun'a ayak basışıyla aynı zamanda, direnişin ikinci adamı eski Bahriye nazırı Hüseyin Rauf (Orbay) çok göze batmayan bir Batı Anadolu turu yaptı. Bu esnada Teşkilât-ı Mahsusa'yı ve Çerkezleri (kendisi de bir Çerkez'di) ziyaret etti ve onların Teşkilât-ı Mahsusa'nın gizli silahlarını kullanmalarını sağladı. Direnişin komutanları arasında Çerkezlerin sayısı oldukça yüksektir: Halit, Ali Fuat, Refet ve Rauf, Kafkaslardan gelen göçmen ailelerin çocuklarıydılar.

Askerî liderlerinden farklı olarak, direniş hareketinin siyasal liderliğini, üyeleri Nisan 1920'den itibaren Millet Meclisi tarafından seçilen, *Heyet-i Vükela* yaptı. Bu sık sık üye değişikliğine maruz kalan oldukça istikrarsız bir organdı; fakat 1920 heyetine bakarsak, orada on yedi üyenin hizmet üstlenmiş olduğunu görürüz.[14] Oğlu Ali Fuat'ın (Cebesoy) çok önemli rol oyna-

14 Kurtuluş savaşının liderleri olarak şu isimleri inceledim: Mustafa Kemal (Atatürk) (Selanik, 1881), Mahmut Celâl (Bayar) (Gemlik, 1884 doğumlu, Bulgaristan göçmeni bir ailenin çocuğu), *Kavaklı* Fevzi (Çakmak) (İstanbul, 1876), İsmet (İnönü) (İzmir, 1884, Malatyalı Kürt bir ailenin çocuğu), Cami (Aykut) (İstanbul, 1877), Celâlettin Arif (Erzurum, 1875), İsmail Fazıl

dığı millî harekete desteğinden dolayı kendisine duyulan saygı nedeniyle seçilen General İsmail Fazıl Paşa'yı dışarıda tutarsak, bu on yedi üyenin 1920'de yaş ortalaması 41'di. Bu onların askerî liderler grubundan (bu iki grup arasında bazı çakışmalar da vardır: Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa gibi) biraz daha yaşlı olduğunu göstermektedir. Heyet üyelerinin on ikisi İstanbul, Marmara Bölgesi, Ege ve Balkanlardan, dördü Anadolu'nun geri kalan bölgelerinden ve biri Kafkaslardandı. Beşinin *muhacir* çocuğu olduğu söylenebilir. Birisi hariç (Celâl) hepsi yükseköğrenim görmüştü; İstanbul'un büyük okulları burada da iyi temsil edilmekteydi: Beşi *Harbiye*'den, üçü *Mülkiye*'den ve ikisi *Tıbbiye*'dendi. Heyet üyelerinin beşi kısmi olarak Avrupa'da (Paris ve Berlin) eğitim almıştı. Hemen hemen hepsi İmparatorluk içinde siyasal ve profesyonel deneyim edinmişti; on yedi kişiden en az yedisi Osmanlı parlamentosu üyesi olarak görev yapmıştı.

1918'de ülkeden kaçan İTC liderleri bir daha geri dönmeyi başaramadılar. Malta'da hapsedilen İttihatçılar geri döndüler, fakat onlar millî direniş hareketinin şekillendiği kritik dönemde yoktular. Bu, Mustafa Kemal Paşa etrafında yeni bir liderliğin doğmasını ve bu lider grubunun, direnişin örgütlenişinde kontrolü elinde tutmasını sağladı. Hareketin yönetimini üstlendikten sonra Mustafa Kemal ve onun çevresindekiler, eski İttihatçıların tekrar kontrolü ele geçirmesi (1921'de) ve siyasal olarak dönüş yapma (1923'de) teşebbüslerini başarılı biçimde püskürttü.

(Kandiye/Girit, 1856, Çerkez göçmeni bir aileye mensup), Bekir Sami (Kunduh) (Sambay/Kafkas, 1867, Osetya), Adnan (Adıvar) (Gelibolu, 1882), Yusuf Kemal (Tengirşenk) (Boyabat, 1878), Hakkı Behiç (Bayiç) (İstanbul, 1886, Çerkez göçmeni bir aileye), Rıza Nur (Sinop, 1878), Ahmet Ferit (Tek) (Bursa, 1879, İstanbul'da yerleşik bir aileye), Ahmet Muhtar (Çanakkale, 1870), Abdülkadır Kemali (Öğütçü) (Adana, 1881), Zekai (Apaydın) (Graveshka /Bosna, 1877), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (İstanbul, 1886),

1925-1926 döneminde Mustafa Kemal, liderliğine ciddi biçimde muhalif olabilecek olan eski İttihatçıları ve eski direniş liderlerini bertaraf ederek nihai olarak tam kontrolü sağladı.

Cumhuriyetin İlk Yönetici Elitleri

Cumhuriyetin ilk yirmi yılında, olağanüstü yetkiler 1925-1929 ve 1939-1946'da hükümete nispeten büyük bir hareket serbestîsi vermiş olmakla birlikte, demokratik parlamenter siyasal sistemin yerleşmesi için çeşitli uygulamalar hâkimdi. Ancak gerçek güç mecliste değildi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin tepesinde ve dönemin kabinesinde önemli rol oynayan küçük bir grup siyasetçinin elindeydi. Uygulamada Parti, Kemalist politikalar için bir destek tabanı yaratan ve rejimin ideolojik mesajlarını yayan devletin bir şubesi (organı) olmak işlevi gördü.

İlk cumhuriyetçi yönetici elitin temsili bir örneklemini oluşturmak için, Cumhuriyet'in ilk yirmi yılının en azından dörtte birinde kabinede görev alan yirmi üç kişi iyi bir başlangıç olur. En etkili liderler grubu listesinde Kâzım (Özalp) mutlaka yer almalıdır. Cumhuriyet'in kurulmasında, ordunun öneminin büyüklüğünü dikkate aldığımızda, dönem boyunca Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Çakmak mutlaka listede yer almalıdır.[15]

---

15 Bu listede aşağıdaki kimseler yer almaktadır: İsmet İnönü (İzmir, 1884), Fevzi Çakmak (İstanbul, 1876), Kâzım Özalp (Köprülü/Makedonya, 1880), Mustafa Abdülhalik Renda (Yanya/Yunanistan, 1881), Refik Saydam (İstanbul, 1882), Şükrü Kaya (İstanköy/Kos, 1883), Şükrü Saraçoglu (Ödemiş, 1887), Recep Peker (İstanbul, 1888), Ali Çetinkaya (Afyonkarahisar, 1878), Mahmut Celâl Bayar (Gemlik, 1884), Fuat Ağrali (Midilli, 1878), Tevfik Rüştü Aras (Çanakkale, 1883), Ali Rana Tarhan (İstanbul, 1883), Muhlis Erkmen (Bursa, 1891), Hulusi Alatas (Beyşehir, 1882), Saffet Arikan (Erzincan, 1887), Şakir Kesebir (Köprülü/Makedonya 1889), Süleyman Sırrı (Selanik, 1874), Hasan Ali Yücel (İstanbul, 1897), Reşit Galip (Rodos, 1893), Hasan Hüsnü Saka (Trabzon, 1885), Zekai Apaydın (Bosna, 1877), Mahmut Esat Bozkurt (Kuşadası, 1892), Esat Sagay (Selanik, 1874), Hilmi Uran (Bodrum, 1884), Naci Tınaz (Serfice/Yunanistan, 1882).

Bununla beraber hikâyenin hepsi bu değildir. Mustafa Kemal Paşa (1928-1938) yaşamının son on yılında nadiren ülkenin günlük işleriyle meşgul oldu, bunun yerine alfabenin değiştirilmesi, dilin sadeleştirilmesi gibi büyük reform projelerine yoğunlaştı ve ülke genelinde uzun inceleme gezilerine çıktı. Bununla birlikte, ülkenin sorgulanmaz lideri olarak kalmaya devam etti ve büyük oranda eski subaylardan oluşan yönetici elit "emir-komuta zinciri" ilkesine bağlı kalmayı sürdürdü. Cumhurbaşkanı'nın, bir taraftan hükümetin günlük işlerinden uzak dururken, diğer taraftan bu denli güçlü olması gerçeği, onu, Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde sık sık ziyaret eden arkadaşlarından oluşan onun "sofra kabinesi"nin, hiçbir büyük makam işgal etmemesine rağmen büyük nüfuz kullanmasını olanaklı kıldı. Bu grubun üyeleri, Mustafa Kemal'e askerlik günlerinden ve Selanik'te geçen gençliğinden itibaren yakın olan on kadar kişi, Cumhuriyet'in ilk elitlerini belirlemeye yönelik herhangi bir hesaba dâhil edilmeyi hak etmektedir.[16]

Bu biçimde seçilen otuz altı kişi, daha önceki Jön Türk alt grupları incelememizden zaten tanıdık olduğumuz bir dizi nitelikler sergilemektedir. Coğrafi olarak onların yüzde 35'i Osmanlı Balkanlarından gelmedir, yüzde 20'si Ege'dendir, diğer bir yüzde 20 İstanbul'dandır ve yüzde 11'i Marmara Havzası'ndandır. Diğer bir ifadeyle, onların yüzde 86'sı, uyumlu ve bütünleşik bir alan olarak düşünülebilecek bir bölgede doğmuştu. Bu bölge, Avrupa ile bütünleşmiş, okuryazarlık, maddi ve kültürel gelişmişlik bakımından, İç ve Doğu

16 Cumhurbaşkanı ve onun yakın çevresi şu kişilerden oluşmaktaydı: Mustafa Kemal Atatürk (Selanik, 1881), *Kılıç* Ali (Emrullahzade Asaf) (İstanbul, 1889), Nuri Conker (Selanik, 1881), Salih Bozok (Selanik, 1881), İsmail Müştak Mayakon (Yenişehir/Yunanistan, 1882), Müfit Özdeş (Kırsehir, 1874), Falih Rıfkı Atay (İstanbul, 1893), Hasan Cavit Betül (?), Cevat Abbas Gürer (Niş, 1887), Tahsin Uzer (Selanik, 1879), Edip Servet Tör (Adapazarı, 1880).

Anadolu'dan tamamıyla farklıdır. Selanik'te doğan ve büyüyen Evranoszade Rahmi (Arslan) gibi birisi, şehirler özellikleri ve kültürel iklimleri bakımından birbirine çok benzediği için, uzun dönem valilik yapacağı İzmir'de, kendisini evindeymiş gibi hissedebiliyordu. Kemalistler tarafından gerçek Türk anavatanı olarak benimsenmiş olan bölgelerden, İç ve Doğu Anadolu'dan, Ankara'daki cumhuriyetçi liderler arasına en fazla beş kişi girebilmişti. Yeni cumhuriyeti yönetenlerin en azından yarıdan fazlası, İmparatorluğun 1911-1913 döneminde kaybettiği bölgelerden gelmekteydi. Teknik terimle söyleyecek olursak mülteciydiler.

Tek bir kişiyi dışarıda tutarsak (Cumhurbaşkanı Mahmut Celâl [Bayar]), liderler şehirleşmiş bölgelerden gelmekteydi. Otuz altı kişinin yüzde 75'i İmparatorluğun büyük okullarında eğitim görmüştü: Harbiye'den on beş kişi, Askerî Tıbbiye'den iki kişi, Mülkiye'den on kişi. İki kişinin eğitim durumunu henüz ortaya çıkarabilmiş değilim; fakat diğer altısı üniversitelerin edebiyat fakültesinden ziraat okuluna bir dizi yüksek eğitim kurumundan gelmekteydi. Köy kökenli olan tek elit Celâl, aynı zamanda yüksek eğitimli olmayan tek kişiydi. Bir bankada hizmet içi eğitim almıştı.

Diğer bir deyişle, Cumhuriyet'in liderleri, onlardan önceki İttihatçılar gibi, laik okullarda Avrupa tarzı modern eğitim almışlardı. Onların hepsi en azından bir yabancı dili, çoğunluğu Fransızcayı çok iyi biliyorlardı. Geleneksel dinî eğitim almış hiç kimse yoktu; onların bir teki bile medrese öğrencisi değildi.

Sonuç: Süreklilikler ve Kesintiler

Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in ilk yılları boyunca yaşanan karışıklıklar, bir dereceye kadar en

üst seviyede, siyasal liderlikte kesintiler biçiminde kendini göstermiştir. Bir grup genç kamu görevlisi ve onlardan bile daha genç subay tarafından İmparatorluğun Balkan vilayetlerinde organize edilen Meşrutiyet ve daha bir yıl geçmeden başkentte (İstanbul) ancak ordu müdahalesi ile bastırılabilen bir karşı devrim, hızlı biçimde, 1889'dan itibaren dışarıdaki muhalif harekette etkin olan ilk kuşak Jön Türk liderlerinin kenara itilmesine yol açmıştır. Güçlü entelektüel eğilimli bu öncüler eylem adamlarına yol verdiler. I. Dünya Savaşı'nda, Jön Türkler tarafından yönetilen İmparatorluğun yenilmesi, üst düzey siyasal liderlerin kaçmasına ve onlarca önde gelen İTC üyesinin gözaltına alınmasına/hapsedilmesine neden oldu. Bu, Mustafa Kemal'e aşama aşama kendi üstünlüğünü tesis etme şansı verdi. Eski liderlerden gelen farklı meydan okuyuşları alt ettikten ve eski liderlerin geri kalanlarını 1926'da temizledikten sonra, kendisi ve çevresindekiler için bir güç tekeli kurdu.

Ancak, üst düzey liderlerin altında, 1908-1945 döneminin bütününün siyasal elitleri arasında önemli ölçüde süreklilikler görmekteyiz. Millî direniş hareketinin çekirdeğini meydana getiren üç unsur arasında İttihatçı geçmişi olan subaylar, Teşkilât-ı Mahsusa geçmişi olan eylemciler ve vilayet merkezlerindeki İTC parti yöneticileri ve teşkilatçıları vardı. Cumhuriyet'in ilk lider kadrosu da bu üç bileşeni yansıtıyorsa da, (eski) asker kökenliler daha ağırlıklıydı. Eski İttihatçılar olarak, 1918 öncesi İttihatçı üst düzey liderlerin sahip oldukları temel nitelikleri paylaştılar. Türkler en geniş grup olmak üzere, onlar, çeşitli etnik kökene sahip Müslüman erkeklerdi. Ortalama olarak 1883'te doğmuşlardı; bu durum onları 1908'de Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kuran subaylar ile İTC'nin siyasal olarak faal subayları ve onların Merkez Komitesi'ndeki temsilcileri ile yaşıt yapar. Yaşlardaki bu benzerlik, aynı zamanda

1918 öncesinde Merkez Komitesi'ne egemen olan Talât etrafındaki biraz daha yaşlı (ortalama olarak yedi yaş fazla) sivil grubun kısmen 1918'de kısmen de 1926'da temizlendiği gerçeğini yansıtmaktadır.

Şaşırtıcı biçimde, neredeyse tümüyle Anadolu'dan meydana yeni Cumhuriyet'e, Balkanlarda, İstanbul'da ve Ege'de doğan insanlar egemen olmuştur. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularının ve İTC'nin Merkez Komitesi üyelerinin dörtte üçü bu bölgelerden gelmektedir. Cumhuriyet liderleri için de aynı oran geçerlidir. Yalnızca 1908'de siyasal bakımdan faal olan subaylar için daha da yüksek bir yüzde (yüzde 95!) söz konusudur.

Her ne kadar onların ailelerinin statüsü ve zenginliği büyük çeşitlilik gösterse de Cumhuriyet liderleri önceki Jön Türk grupları gibi (biri hariç) şehir kökenli olup, okuryazar ailelerden gelmektedirler. Burada incelenen bütün alt gruplar, ister askerî olsun ister sivil olsun, laik ve Avrupa tarzı yükseköğrenim geçmişi paylaşmaktadır. Yükseköğrenim görmeyen fakat çalışırken hizmet içi eğitim alarak eğitilen iki istisna vardır: İttihatçılar arasında Talât ve Kemalistler arasında Celâl (Bayar). Birisi sadrazam olacaktır; diğeri ise cumhurbaşkanı. Dinî medrese eğitimli olan tek kişi İttihatçı Şeyhülislam Hayri Efendi'dir. Birkaç istisna dışında (bunlardan birisi yine Celâl'dir) meslek yaşamlarını, kurtarmaya çalıştıkları devletin hizmetinde, subay, bürokrat veya öğretmen olarak yer almışlardır.

9. Jön Türklerin Zihniyet Yapısı[1]

1908 devrimi ve 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi, daha çok tek bir grubun, önceki bölümde gördüğümüz gibi, kişisel geçmişleri bakımından bir dizi özellikleri paylaşan birbirine sıkı biçimde bağlı genç subaylar ve yöneticiler kuşağının işiydi. Hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyeleri hem de Cumhuriyet'in yönetici eliti dâhil olmak üzere bu önemli Jön Türk grubunun ortak bir profili vardır. Müslüman erkeklerden oluşmaktadır, neredeyse istisnasız 1875 ve 1885 arasında doğmuşlardır ve (farklı sosyal katmanlardan gelseler de) şehirli eğitimli aile kökenlidirler. Jön Türklerin çoğunun, İç Anadolu ve Arap vilayetlerinden oldukça farklı bir bölge olan Güney Balkanlarda, Ege'de ve başkentte kökleri bulunmaktadır. Jön Türkler, etnik olarak çok farklı unsurların bir bileşimidir. Türkler çoğunluktadır; fakat bu unsurlar içinde Arnavut ve Kafkas göçmenleri, Kürtler ve Araplar da önemli derecede bulunmaktadır. Yaşları dışında, hemen hemen hepsinde bulunan iki ortak özellik, İmparatorluğun Avrupa tarzı eğitim veren bir okulunda yükseköğrenim görmüş olmak ve devlet hizmetinde bir meslek sahibi olmaktır. Jön Türk hareketi içinde ordunun etkisi 1906'dan itibaren önemlidir ve zaman içinde giderek daha da artmıştır. Her ne kadar ordudan istifa etmiş veya emekli

1 Bu bölüm şu kaynağa dayanmaktadır: "Yıkımın ve yenilenmenin mimarları: Kemalist kuşağa ve Jön Türklere dair bir grup biyografisi denemesi", Alkan, Mehmet Ö., Bora, Tanıl ve Koraltürk, Murat (ed.) içinde, *Mete Tunçay'a Armağan*, (İstanbul: İletişim, 2007), s.539-72.

olmuş olsalar da Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, rejime tamamıyla askerî unsur egemendir.

Böylece Jön Türklerin kökenlerinin, geçmişlerinin ve yaşlarının az çok net bir resmini çıkardıktan sonra, şimdi bu grubun gençlik dönemlerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar, can alıcı ortak deneyimlerinin bir haritasını çizebiliriz. Bu deneyimlerin onların zihniyetinin ve dünya görüşünün biçimlenmesinde ne derece etkili olduğunu inceleyebiliriz: Balkanlardaki gençlik dönemleri, eğitimleri, mesleki deneyimleri ve siyasal faaliyetleri.

Hıristiyan Burjuvazi: Tehdit ve Model

Jön Türklerin dörtte üçü, 1880'ler ve 1890'larda Balkanlar, Ege ve İstanbul'da büyümüştür. Doğal olarak İmparatorluğun kasaba ve şehirlerinde Hıristiyan burjuvazinin yükselişine çok yakından şahit oldular. Geldikleri bölgeler 18. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa ekonomisiyle bütünleşmekteydi ve 1830'lardan sonra Avrupa ile ticaret çok büyük bir oranda artmıştı.[2] Hıristiyan orta sınıf, bazen Avrupalıların ekonomik çıkarlarıyla birlikte hareket ederek, bazen de onlarla rekabet ederek, en kârlı çıkan grup olmuştu.[3] 1890'ların ortalarından itibaren, bütünleşme iyice hızlanır ve yüzyılın sonuna gelindiğinde İmparatorluğun sanayi kurumlarının ezici çoğunluğu yerel veya yabancı Hıristiyanların eline geçer. Bu iki kategori bir dere-

2 Pamuk, Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913: Trade, Investment and Production*, (Cambridge, 1987).

3 Reşat Kasaba Hıristiyan burjuvazinin "komprador" niteliğini şu eserinde tartışmaktadır: *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, (Albany, 1988); Hilmar Kaiser Hıristiyanların Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kendilerini zenginleştirdiği fikrini şu eserinde eleştirmiştir: *Imperialism, Racism, and Development Theories.The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, (Ann Arbor, 1997).

ceye kadar örtüşmekteydi; çünkü Hıristiyanlar arasındaki pek çok kimse daha önce Avrupalı güçlerin himayesine girmiş ve daha sonra da yabancı vatandaşlığını seçmişti.[4] İstanbul, Selanik veya İzmir gibi şehirlerde zenginlik, eğitim ve yaşam tarzı bakımından Müslüman ve gayrimüslim arasındaki fark dikkat çeker biçimde büyümüştü. Eski şehirlerin etrafında Fransız tarzı apartman daireleri, villaları, tramvayları ve elektik aydınlatmasıyla yeni mahalleler ortaya çıktı. Ağırlıklı olarak Hıristiyan olan yeni burjuvazinin doğuşu, yeni sosyalleşme alanlarının yaratılmasına yol açtı: Şehir kulüpleri, kafeler, restoranlar, hayır dernekleri, Mason locaları, parklar, gezinti yerleri, spor kulüpleri ve hipodromlar.[5] Şehirli ve okuryazar bir kökene sahip ve modern, laik okullarda eğitim görmüş Jön Türkler, bu yeni dünyanın bazı kısımlarında bulunarak, fakat kendi işgal ettikleri statünün onun içinde aşağı konumda olduğunun da farkında olarak, kıyısında yaşadılar. Talât ve arkadaşları, muhtemelen kendilerini Abdülhamit'in her yerde var olan gizli polislerinden korumak için, bir locaya katıldılar. Selanik kafelerinde ülkenin geleceğini konuştular. Mustafa Kemal, 1907 sonrasında, memleketi Selanik'in benzer kafelerine giderdi. Daha sonra, İstanbul'daki Pera Palas Otel'de kalacak ve sık sık Cercle d'Orient Kulübü'ne uğrayacaktı. Jön Türkler aynı zamanda Müslüman olmayanların gittikçe artan zenginliği ve nüfuzunun çok iyi bilincindey-

4 Süreç su eserde oldukça iyi anlatılmaktadır: Schmitt, Oliver Jens, *Levantiner. Lebenswelten und Identitäten einer ethnokonfessionellen Gruppe im Osmanischen Reich im "langen 19. Jahrhundert" (Habil.-Schr.)*, (München, 2005).

5 Göçek, Fatma Müge, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, (Oxford, 1996); Fawaz, Laila, *Merchants and in Nineteenth-century Beirut*, (Cambridge, MA, 1983); Anastassiadou, Meropi, *Salonique 1830-1912: une ville Ottomane à l'age des Ré formes*, (Leiden, 1997); Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950*, (London, 2004).

diler; çoğu zaman maaşları aylarca ödenmemiş genç subaylar ve bürokratlar olarak bunu kendi durumlarıyla karşılaştırıyorlardı. 1906'da Selanik'te kurulan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*'nin gayrimüslimleri kesin olarak dışarıda bırakması gerçeğinin de gösterdiği gibi, onların kolektif kimliğini, açık biçimde gayrimüslimlere karşıtlık biçimlendirmişti.[6] İlk yetmiş üyenin hepsi Müslüman'dı ve dernek üyeliği 1907-1908'de genişletildiğinde bile, yalnızca bir avuç gayrimüslimin üyeliğine izin verilmişti. Onların da hepsi ya *dönme* (Sabetay Yahudiler) ya da Ulahlardandı (Makedonya'da Rumence konuşan azınlık üyeleri). Haziran-Temmuz 1908'de dağa çıktıklarında, Jön Türk subaylar, Avrupalı Hıristiyan işgali tehlikesine karşı ilk olarak Müslüman köylüleri harekete geçirmişlerdi.[7]

Osmanlı şehirlerindeki Hıristiyan burjuvazi, aynı zamanda Jön Türklerin modernlik modeli oldu. Jön Türklerin –ister İttihatçı olsun ister Kemalist– arzuladıkları modernlik, açık biçimde, onların getirdikleri mimaride ve kamusal alanın yeniden düzenlenmesinde kendini göstermektedir. İttihatçıların on yıllık iktidarlarının yedi yılı savaşta geçtiğinden, bu alanda manevra yapabilecekleri çok az yer kalmıştı; fakat kargaşa bittiği zaman Kemalistler, Türkiye'yi kendi ideallerine göre yeniden inşa etme fırsatı buldular. Sonuç olarak, 1930'larda Kemalistlerin yeni düzenleme ve planlama yaptıkları Anadolu'nun bütün şehirlerinde parklar, kafeler, çay ocakları ve tiyatrolar görmekteyiz. Yeni devletin vitrini olan Ankara, muhtemelen Balkanlardan alınmış, çevresinde villaların olduğu dik (rasyonel) caddelere; bir şehir kulübüne, bir operaya ve bir hipodroma sahipti. Amaçladıkları

---

6 Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*. (1945'te yazılmıştır), (İstanbul, 1982), s.138.

7 Bkz: örneğin, Enver'in Tikveş bölgesi köylülerine yaptığı konuşmalar: *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, (yayına hazırlayan Halil Erdoşan Cengiz), (İstanbul, 1991), s.105 ve dv.

modernlik modeli, aynı zamanda onların yaşam tarzında da kendini gösteriyordu. Jön Türkler, kılık kıyafetlerinde ve davranışlarında da Hıristiyan burjuvaziyi örnek almışlardı. Avrupa tarzı kıyafetler (1925 Kemalist *Kılık Kıyafet Kanunu* ile tüm nüfus için zorunlu kılındı) ya da üniformalar giydiler. İttihatçı liderlerin eşlerinin ve kızlarının resimleri, onları Avrupa tarzı kıyafetler ve bazen peçe yerine "ince kumaşlar" içinde göstermektedir. 1920'ler ve 1930'larda, cumhuriyet liderlerinin kadın akrabaları çoğunlukla yüksek topuklu ayakkabılar, kolsuz kıyafetler ve kürk mantolar içinde gözükmektedir. Enver, izci akımını topluma tanıtmış ve aslında Almanlardan gelen, çocuklara denizci üniforması giydirme modası Osmanlı İmparatorluğu'na da ulaşmıştı. Jön Türkler kartvizit kullandı, köpekler ve evcil hayvanlar beslediler; salon dansları öğrenmek için özel çaba sarf ettiler. Bu nedenle Jön Türklerin modernlik anlayışının, gerçekte onların Güney Balkanlarda ve Ege'de gördükleri Avrupa burjuvazisi yaşam tarzı olduğu gerçeğinden kaçınmak kolay değildir.

Eğitim ve Esin (Vahiy)

Her ne kadar pek çok Jön Türk, *Kur'an*'ın kalpten öğrenildiği geleneksel mahalle okullarıyla ilgili bazı deneyimlere sahip olsa da onların eğitiminin ayırt edici özelliği, ister ortaöğrenim ister yükseköğrenim olsun, eğitimlerini Batı tipi okullarda almış olmalarıydı. Bu durum onlara, Jön Türk hareketi içindeki pek çok doktorda kendisini gösteren, bilim odaklı ve materyalist bir dünya görüşü aşıladı. Hanioğlu'nun da belirttiği gibi, Jön Türklerin yazıları geleneksellliğin yerine geçecek rasyonel ve bilimsel bir yaklaşım ihtiyacına referanslarla doludur.[8]

8 Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, (New York/Oxford, 1995).

Bu konu, gerçekte onların siyasetlerinden çok yazılarında daha önemli olan bir temadır. Onlardan, "*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir.*" ve "*Türk milletinin ilerleme ve medeniyet yolunda elinde tuttuğu meşale müspet ilim meşalesidir.*" diyen Mustafa Kemal Atatürk'e, doğrudan bir hat uzanır.[9]

Bu Batı tarzı okullarda Fransızca öğrenmek, her ne kadar yabancı dil bilgileri çoğu zaman orta seviyede olsa da, onlara tamamıyla yeni dünyaların kapısını açmıştı ve onların bu bilgiyi yalnızca ders kitapları okumak için değil Fransızca dergiler (özellikle popüler resimli olanları) ve kitaplar da okumak için kullandıklarını biliyoruz. Daha geniş, dünyaya ilişkin bilgilerin yanında süreli yayınlar, aynı zamanda romanları yazı dizileri (*feuilletons*) biçiminde, seri olarak yayınlamaktaydı.[10] Bu edebiyattan onların aldıkları, romantik eylemlilik, büyük ve kahramanca eylemlere girişme ve gençliğe saygı eğilimleriydi. Abartmaksızın kelimenin tam anlamıyla, 1908'de sahneye çıktıklarında, Jön Türkler oldukça gençti, fakat onlar aynı zamanda gençliği bir değer olarak gören ilk Osmanlı kuşaktı. Gençler ve iyi eğitimli kimseler olarak kendilerinin dünyayı yaşlı olanlardan daha iyi anladıklarını hissettiler ve genç oluşlarının, onların eylemelerini meşrulaştıran bir faktör olduğuna inandılar.[11] Bu inanış, yaş ile otorite arasında pozitif bir ilişki gören önceki Osmanlı kuşaklarının dünya görüşüne yüzde yüz karşıttı. Gençliğin anahtar rolüne vurgunun, Cumhuriyet'te de devam ettiği en iyi biçimde Mustafa Kemal'in 1927'deki büyük

---

9 29 Ekim 1933'te Cumhuriyet'in 10. Yılı kutlamalarında yaptığı açılış konuşmasında.

10 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye' de Siyasal Partiler III İttihat ve Terakki*, (İstanbul, 1989), s.22. Romantik Fransız romancıların popüler romanlarının pek çoğu Osmanlıcaya çevrilmişti. Örneğin, Dumas Père'in *The Count of Monte Cristo*'su Jön Türk komplocular için çok günceldi ve bu romanın 1871'den itibaren çevirisi mevcuttu.

11 Tunaya, *Siyasal Partiler*, s.214.

"altı gün konuşması"nın *(Nutuk)* son paragrafı ile gösterilebilir. Türkiye'nin hâlâ her yerinde yazılı olarak bulunan konuşmanın ünlü kısmında, *Gençliğe Hitabe*'de, Cumhurbaşkanı kendi mirasını üzerine basa basa "Türk gençliği"ne emanet eder.[12]

Jön Türkler kendi meslek yaşamlarını genellikle yükseköğrenime borçlu olduklarından, ilerleme ve aydınlanma için eğitimin gücüne inanmış olmaları anlamlıdır. Bu eğitime inanç, kendilerini geri kalmış bir nüfusun eğitimcileri olarak tanımlayan Kemalistlerin, kendileri hakkındaki düşüncelerinde değişmez bir unsur olarak özellikle önemlidir. 1928'de yeni alfabe getirildiğinde Mustafa Kemal Paşa, alfabeyi anlattığı halka açık ilk dersini verdi. Onun karatahta ve tebeşirle birlikte resimleri hâlâ Türk ikonografisinin en popüler resimleri arasında yer alır.

Jön Türklerin pek çoğu, okul yılları esnasında anayasal muhalefet hareketinin varlığını keşfettiler. Ağızdan ağıza 1860'ların anayasal hareketinin yasaklanmış çalışmalarından, Genç Osmanlılardan ve özellikle Namık Kemal'in ateşli reform ve vatanseverlik çağrılarından haberdar edildiler. El yazısı kopyalar yurtlarda öğrenciden öğrenciye el değiştirdi. 1896'dan sonra, Jön Türk hareketinin yurt dışındaki dergileri (*Meşveret*, *Şurayı Ümmet*, *Osmanlı* gibi gazeteler) okullarda yasa dışı olarak okundu ve dağıtıldı. Onlar anayasa ve meclis adına bir siyasal muhalefet propagandasıyla birlikte bilim ve rasyonellik temelinde bir yenilenme çağrısı yaptılar. Çoğu zaman İmparatorluğu yabancı tecavüzlerine karşı savunmakta başarısızlığı nedeniyle Padişah'ın hükümetine saldırdılar.[13]

---

12 *Ey Türk istikbalinin evladı! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asıl kanda mevcuttur!*

13 Jön Türklerin Padişah Abdülhamit'e yönelttikler eleştiriler aslında çelişkiler içeriyordu. Bir taraftan onun rejiminin aşırı güç kullandığını, hatta tiran olduğunu iddia ediyorlardı, diğer taraftansa onu Avrupa güçleri kadar güçlü olmamakla suçluyorlardı.

Jön Türklerin bazıları için özellikle Avrupa'da kalanlar için, özel bir Avrupalı düşünürün ani keşfi büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu kimselerin akademik teorisyenler veya araştırmacılar olmadığını akılda tutmak gerekir (her ne kadar bazıları üniversitelerde kürsü sahibi olmuş olsa da), fakat devletlerini kurtaracak ve Osmanlı toplumuna bir yeniden diriliş getirecek bir çözüm arayışı içinde olan eylem adamlarıydılar. Bulduklarını fark eder etmez, sabırsızlıkla bir fikre ve filozofa sorgusuz sarılmalarını sağlayacak bir *felsefe taşı* arayışı içindeydiler. Bu durum Auguste Comte ve onun öğrencisi Pierre Lafitte ile ilgili olarak Ahmet Rıza için, Camille Demolins ve Frederic le Play ile ilgili olarak Prens Sabahattin için, Gustave Le Bon ve Ludwig Büchner ile ilgili olarak Abdullah Cevdet için ve Emile Durkheim ile ilgili olarak Ziya Gökalp için doğrudur.

Gerilla Savaşı ve Üçüncü Ordu

Harbiye'den veya Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden mezun olan subaylar uygulamalı alan eğitimlerini Osmanlı ordularının birisinde almak zorundaydılar. Hemen hemen hepsi er ya da geç karargâhı Arnavutluk, Kosova ve Makedonya'da bulunan Üçüncü Ordu'da görev almıştır. Burada Yunan, Sırp, Arnavut, Makedon ve Bulgar grupların devam ettirdiği gerilla savaşlarıyla karşılaştılar. Her ne kadar onların eylemleri diğer yağmacı gruplardan ayırt edilemez olsa da, bu Yunan, Bulgar ve Sırp gruplar genellikle milliyetçi talepler öne sürerek hareket ediyorlardı. Osmanlı ordu birlikleri ve bu gruplar arasındaki sürekli küçük ölçekli, fakat bazen caniyane karşılaşmalar pek çok Jön Türk subay için 1911'e kadar en önemli mesleki tecrübeyi oluşturdu. Onlardan bazıları, örneğin Enver, bu mücadelede gösterdiği kahramanlıklarla ün kazandı. Gerilla grupları, düzen-

li ordu birliklerini yenmeyi başaramasa da onları Osmanlıların gözünde bu denli tehlikeli yapan şey, onların yarattığı çalkantının yabancı müdahalesini çekebilmesiydi. Makedonya, 1903 Mürzsteg Antlaşması'ndan bu yana birleşmiş Avrupa güçlerinin himayesi altındaydı[14] ve farklı Avrupa ülkelerinden subaylar, Osmanlı jandarmasının müfettişi gibi hareket etmekteydi ve bu bazen genç subaylarının millî onurunu fazlasıyla rencide ediyordu.[15] Herhangi tipik bir gerilla savaşı durumunda olduğu gibi, ordunun gerilla grupları ile onları saklayan halkı birbirinden ayırması zordur; bu nedenle subayların, Hıristiyan topluluklara bütün olarak güvensizliği giderek arttı. Kimlikleri, şehirlerdeki Müslüman ve gayrimüslimler arasında gittikçe büyüyen bölünmeler bağlamında biçimlenen insanlar için, Üçüncü Ordu'daki deneyimler, Hıristiyan gruplarla savaş, pek doğal olarak onların yetişmesinde bu yönü daha da sağlamlaştıracaktı.[16]

Jön Türk subaylar, aynı zamanda, gerilla gruplarının sert milliyetçiliğini ve savaş yönteminin etkinliğini, istemeyerek de olsa takdir etmekteydiler. Daha açık biçimde ifade edecek olursak, Jön Türkler derslerini öğrenmişlerdi. Mayıs-Haziran 1908'de İTC, Yunan, Bulgar ve Sırp gerilla gruplarına benzeyen "Osmanlı millî çetelerini" oluşturmaya karar verdi.[17] İtalyanların 1911'de Trablusgarp'ı işgali üzerine, düzenli Osmanlı güçlerinin vilayete

14 Mürzsteg Antlaşması, Rusya ve Avusturya arasında Ekim 1903'te yapıldı. Osmanlı tarafından büyük bir vahşetle bastırılan Ağustos 1903'teki İlinden (Makedonya) isyanına bir tepkiydi. Makedonya'da bir uluslararası jandarma kurulacağının habercisiydi.

15 Duru, Kâzım Nami, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, (İstanbul, 1957), s.14.

16 Tek istisna Rumence konuşan Vlahlardı. Rumence konuşan küçük bir grup olarak Türklerinki kadar Sırp ve Yunan *irredantizm*inin (yayılmacı bir milliyetçilik anlayışı) de tehdidi altındaydılar. Bu ünlü Batzaria Efendi gibi bazı Vlahların devrimden önce neden İTC'ye girdiğini de açıklar.

17 Hanioğlu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution. The Young Turks 1902-1908*, (Oxford, 2001), s.267.

girememesi nedeniyle (denize İtalyanlar hâkimdi ve İngilizler birliklerin Mısır'dan geçmesine izin vermemişti), otuz kırk kadar İttihatçı subay (Enver, Fethi ve Mustafa Kemal gibi kurmay subaylar ve pek çok İttihatçı *fedaiin*), içeriden Arap kabilelerden oluşan gerilla birlikleri oluşturmak için oraya gitti. Benzer biçimde, Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak verdiğinde *fedaiin*'e Müslümanların yerleşik olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan ve Yunanistan arasındaki mücadeleye konu olan Batı Trakya'da bir gerilla gücü kurma görevi verildi. Gerilla savaşlarının arkasındaki bu Jön Türk subaylar ve *fedaiin* grubu, resmî olarak 1914'te kurulan Teşkilât-ı Mahsusa'nın çekirdeğini oluşturdular.[18] 1915'te Müttefiklerin Çanakkale'yi geçme girişimi ufukta göründüğünde ve yine 1918'de I. Dünya Savaşı'nda yenilgi kaçınılmaz olduğunda, İTC liderleri Anadolu'da bir gerilla savaşı için zemini hazırladılar. Bu gerilla savaşı (Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki millî direniş), 1919'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şemsiyesi altında başladığı zaman, Teşkilât-ı Mahsusa'nın gönüllüleri, Balkanlarda öğrendikleri dersleri pratiğe dökerek öncülük rolü oynadılar.[19] 1908 öncesi Balkan deneyiminin önemi Türklerin bu tip gerilla grupları ile ilgili Sırp ve Bulgar terimlerini benimsemeleriyle de gösterilebilir: *Çete* ve *Komitacı* (çok olumsuz çağrışımlarla) Türkiye'de bugün hâlâ kullanılan terimlerdir.

---

18 "Kutsal Dava" için hayatlarını feda etmeye hazır özel gönüllü birlikler kurmak İTC'nin Tüzüğü'nün 49 ve 50. maddelerinde öngörülmüştür. Örneğin, bkz. Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım. Millî Mücadele'ye Gidiş,* c.1, (İstanbul, 1965), s.128. *Teşkilat-i Mahsusa*'nın resmî olarak kuruluşu 1914'te gerçekleşebildi [Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya' da Millî Mücadele I,* (Ankara, 1955), s.88-90], fakat onun bu tarihten önce de gayri resmi bir grup olarak var olduğu anlaşılıyor.

19 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926),* (Leiden, 1984), s.83 ve dv.

İTC'ye Kabul

Eylül 1906 ve Temmuz 1908 arasından İkinci ve Üçüncü ordularda hizmet gören birkaç yüz subay, önce Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve daha sonra Terakki ve İttihat Cemiyeti (daha popüler olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi devrimden sonra yeniden getirilecektir) olarak bilinen yeraltı direnişinin üyeleri olarak yemin ettiler. Bu yeminle Cemiyet'e kabul, sıkı biçimde kurallara bağlanmış ve törenselleştirilmişti. Yeni üye bir rehber tarafından takdim edilir ve cüppeler giymiş üç üye tarafından sorgulanmak üzere gece bir eve getirilirdi. Yeni üye daha sonra bir *Kur'an* ve *tabanca* üzerine sadakat ve ölecek olsa bile suskunluk yemini etmek zorundaydı.[20] İtalyan *Carbonari*, Yunan *Philiki Hetairia* veya Sırp *Black Hand Society* gibi Avrupa gizli cemiyetlerinin takdim (giriş) törenleriyle pek çok ortak özelliğe sahip olan tören, dinî yönlere sahipti ve pek çok Jön Türk'ün kişisel anılarından, bu törenlerin onlar tarafından hiç unutulmayan deneyimler olduğunu da biliyoruz. Kendini bir misyona adamış öncü bir güce ait olma duygusuyla doluyorlardı; onların anılarında *Cemiyeti mukaddes*'e sık sık göndermeler yapılır.[21] Bazıları için bu tören, 1908'de kapatılan İTC'nin kendisinden daha uzun süren sadakat bağları yaratmıştır.

Devrim ve Karşı Devrim

Yirmili yaşlarının sonlarında olan alt rütbeli subaylar için, tahta çıkışı kendilerinin doğum tarihinden bile eski olan otoriter bir monarkın rejimini üç hafta içinde devirmek ve hâlâ Arnavutluk'tan Yemen'e kadar uzanan bir İmparatorluğun

20 Kabul töreni hakkında Enver (*Enver Paşa'nın Anıları*, s.60-1) ve Kâzım Karabekir (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.166 ve dv.) bilgi verir.

21 Tunaya, *Siyasal Partiler*; Bayar, *Ben de Yazdım*, s.128.

yöneticileri olmak, bunu deneyecek kadar cesur olanlara, sınırsız olasılıklar duygusu veren sarhoş edici bir deneyim olmalıdır. Dünyayı değiştirmek için insan iradesinin gücüne inanmak, Enver ve Mustafa Kemal gibi Jön Türk liderlerinin temel özelliğidir ve onların gözünde böyle bir anlayış, muhafazakâr kitlelerin kadercilik olarak gördükleri şeyin tam da karşıtıdır.

Fakat eğer 1908 devrimi coşku dolu bir deneyimse, Nisan 1909 karşı devrimi (31 Mart Vakası), her Jön Türk'ün bütün yaşamı boyunca karşılaştığı en travmatik olaylardan biridir. Kendilerini ülkenin kurtarıcıları olarak gören ve sekiz ay önce *hürriyet kahramanları* olarak alkışlanmış olan İttihatçıların, askerî görev için kendilerinin seçtiği taburlardaki memnuniyetsiz askerlerin ve bir grup dinci öğrencinin isyanı karşısında kendi başkentlerinde içine düştükleri ümitsiz durum çok büyük bir şok olmuştur. Her ne kadar Makedonya'dan gelen sadık ordu birliklerinin yardımıyla iki hafta içinde düzeni yeniden sağlamakta başarılı olmuşlarsa da, bu onlarda acı bir *tehlikeye açıklık* duygusu bırakmıştır. Bu andan itibaren, *irtica* (dinci gericilik veya bizim bugün "fundamentalizm" [köktencilik] dediğimiz şey), onların en kötü kâbusu olacaktır. Bu olaylar, onlarda daimi olarak, gerici figürlerin cahil kitleleri dine dayanarak ilerici güçlere karşı harekete geçirmesinin her zaman mümkün olduğu duygusunu bırakmıştı. Daha sonra, 1925 Şeyh Sait İsyanı veya 1930 "Menemen Olayı" gibi dinî gerekçelere de dayanan isyanlar veya Kemalist rejim karşıtı gösteriler ortaya çıktığında, Cumhuriyetçi eliti oluşturan eski İttihatçılar, nelerin olduğunu anlamak için hemen Nisan 1909 deneyimini hatırladılar. Bugün bile, Türkiye'nin laik yerleşik düzeni, kendini tehdit altında hissettiğinde, 31 Mart Olayı'na referanslar konuşmalarda ve gazete başlıklarında hemen kendini gösterir.[22]

---

22 Ayrıca bu çalışma içindeki şu bölümlere bakınız: "Nisan Fikirleri" ve "Türkiye'nin Modern Tarihinde Dönüm Noktaları ve Kaçan Fırsatlar".

Devletin Hizmetinde Olmak

Jön Türkler, neredeyse hepsi meslek yaşamlarını Osmanlı devletinin hizmetinde geçirmişlerdir. Bu faktör elbette onların dünya görüşünde derin bir iz bırakmıştır. Pek çok defa yinelendiği gibi, onların cevabını aradığı acil soru şuydu: "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" "Meşrutiyetin Tarih Yazını" başlıklı bölümde (I. Kısım'da) gördüğümüz gibi, 1908'de bu devrimi ateşleyen olay (Reval'de VII. Edward ve Çar II. Nicholos arasındaki bir toplantıda) İngiltere'nin Makedonya vilayetlerinin bir Hıristiyan vali yönetimi altında tam otonomisini destekleme teklifiydi. Bu çözümün İmparatorluğu Avrupa'da tamamıyla güçsüz duruma düşüreceği açıktı. Benzer biçimde, ister Ocak 1913'teki İttihatçı darbe, ister I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile birlikte hareket etme kararı, isterse 1919'daki millî direniş hareketi olsun, devleti kurtarma (bunun yanında kendi pozisyonlarını da kurtarma), geri planda hep var olmuştur. İttihatçılara göre devleti kurtarmak, nüfusun tek güvenilir kısmının, Osmanlı Müslümanlarının ve giderek Türklerin konumunu güçlendirmeye bağlıydı ve devleti kurtarma adına hareket etme iddiasının kendisi, her türlü önlemi meşrulaştırmaktaydı.

Jön Türklerin devlet merkezli görüşleri, aynı zamanda kendiliğinden onların devleti toplumdaki değişimin motoru olarak görmeleri anlamına geliyordu. Devletin dışına bakan tek Jön Türk grup Prens Sabahattin'in "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti"ydi. Sabahattin'in gözünde, ilerlemenin yolu eğitim yoluyla girişimci ve bireyci bir elit yaratılmasında yatıyordu. Onun fikirleri, geniş kapsamlı bir *âdem-i merkeziyetçiliği* (decentralization) savunduğu için, Hıristiyan topluluklar (cemaatler) için çekiciydi; fakat o Jön Türklerin yalnızca küçük bir kısmının desteğine alabilmiş ve devrimden sonra da yalnızca

marjinal bir rol oynamıştı. Sabahattin, 1909 karşı devriminden sonra ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Devletin (Cumhuriyet) çıkarlarına *aşkın* diyebileceğimiz bir değer atfeden Kemalistler, sıkı bir bağlılıkla Jön Türklerin devletçi geleneği içinde yer alıyordu. Bu, büyük ölçüde bugün de bizimle yaşayan bir mirastır.

Askerî Zihniyet

İlk İttihatçıların neredeyse üçte ikisi meslek bakımından askerdi ve onların sorunları çözme yaklaşımının askerî geçmişlerini yansıtması şaşırtıcı değildir. Handan Nezir, Alman askerî düşünüşünün (özellikle Osmanlı subay kuşaklarını eğiten Colmar von der Goltz'un) ve 1905'te Rusya'nın Batılı olmayan bir güce, Japonlara yenilmesinin bu subay kuşağını derin biçimde etkilediğini ortaya koymuştur.[23] Bu kaynaklardan beslenerek, modern devletin "asker millet" üzerine kurulması gerektiği ve devletin gücünün yalnızca bir asker millet yaratılarak garanti altına alınabileceği fikrine ulaşmışlardır. Türklerin bir asker millet olması gerektiği fikri, 1912'de Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, İttihatçı medyada çok popüler olmuştur. Saygın kadın dergilerinde bile okuyucular çocuklarını anavatanın askerleri olarak büyütmeye teşvik edilmiştir. Türklerin gerçekte bir asker millet olduğu veya hatta asker bir ırk olduğu fikri daha sonra Cumhuriyetçi Türk milliyetçiliğinin bütünleşik bir parçası hâline gelmiştir ve hâlâ günümüzde milliyetçi yayınlarda yaşamaktadır. En çok bilinen ve her askere yeni gelenin eğitiminin ilk haftasında kalpten öğrenmek zorunda olduğu marşlardan birisi "*Her Türk Asker Doğar*"dır.[24]

---

23 Nezir-Akmeşe, Handan, *The Birth of Modern Turkey: The Ottoman Military and the March to World War I*, (London, 2005).

24 Modern Türkiye'deki milliyetçi militarizmin çığır açıcı bir analizi için bkz. Altınay, Ayşegül, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, (New York, 2005).

Gustave Le Bon (görüşleri askerler arasında oldukça yaygındı) gibi düşünürlerden alınan katı bir Darwinist dünya görüşü olan asker millet fikri, dünyada bir hayatta kalma mücadelesinin sürüp gitmekte olduğu görüşü ile ulusların var olma hakkını kazanması gerektiği görüşü birleşir. Jön Türk yazarların Balkan Savaşı yenilgisi ve Ermeni soykırımı hakkında ne söylediğine baktığımız zaman, bu yön daha net biçimde ortaya çıkar. Bu yazarlar, örneğin, Osmanlıların Balkanlarda çocuklarını asker olarak yetiştirmekte ve onlara düşmandan nefret etmeyi öğretmekte başarısız oldukları için yenildikleri düşüncesini ortaya koyarlar. Aynı anlayışa göre, Ermeniler hayatta kalma haklarını kaybetme cezasını hak etmişlerdir; çünkü ölümüne bir mücadelede onların zayıf taraf olduğu ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal, daha sonra, farklı bağlamlarda, Türk ulusunun acil biçimde modernleşmesi ve gelişmesi gerektiğini vurgularken aynı retoriği kullanır: Türkler birbiriyle yarışan uluslardan oluşan bir dünyada hayatta kalma hakkını kazanmasını öğrenmek zorundadır. Eğer başarısız olurlarsa daha güçlü uluslar onları yok eder.

Atalardan Kalan Toprağın Kaybı ve Anadolu ile Yetinmek

İmparatorluğun, Jön Türk liderlerinin yarısının doğup büyüdüğü toprakları 1911-1913 yılları arasında kaybetmesi ve Balkan vilayetlerinin ve Ege Adalarının elden çıkması, birinci dereceden bir travmaydı. Osmanlı elitinin çoğu için Balkanlar (*Rumeli*), onların eviydi, onların atadan kalan toprağıydı. Burada, belki Balkanların önemli şehir ve kasabalarının bazılarının ne kadar süre Osmanlıların elinde kaldığını kendimize hatırlatmak yararlı olur: Priştine, Üsküp, Manastır ve Selanik gibi yerler 1385

ve 1390 yılları arasında işgal edilmişti ve dolayısıyla 500 yıldan daha uzun bir Osmanlı geçmişine sahipti. Bu gerçeğe ilişkin güçlü bilinç ve ataların görkemli mirasının kaybedilmiş olduğu duygusu vardı. Bunu, örneğin kendisi 1884'te Üsküp'te doğan ünlü şair Yahya Kemal Beyatlı'nın iyi bilinen bir şiirlerinin satırlarında görmekteyiz:

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum;
Her lâhza bir alev gibi hasretti duyduğum.
Kalbimde vardı "Byron"u bedbaht eden melâl
Gezdim o yaşta dağları, hülyâm içinde lâl...
Aldım Rakofça kırlarının hür havâsını,
Duydum, akıncı cedlerimin ihtirâsını,
Her yaz, şimâle doğru asırlarca bir koşu...
Bağrımda bir akis gibi kalmış uğultulu...
Mağlûpken ordu, yaslı dururken bütün vatan,
Rü'yâma girdi her gece bir fâtihâne zan.
Hicretlerin bakiyyesi hicranlı duygular.

1913'ten sonra Osmanlı elitleri arasında kaybedilen toprakları yeniden fethetme amacı taşıyan, toprakları geri talep eden (irredentist) güçlü bir hareketin gelişmesi şaşırtıcı olmazdı. Ancak olan bu değildi. Balkan devletlerinin saldırıları büyük öfke yaratmıştı ve hem dergi ve gazeteler hem de 1912-1914 yıllarının edebiyatı, intikam alma çağrılarıyla doluydu.[25] Fakat bu duygular, yeniden fetih amacı güden güçlü intikamcı siyasal hareketler (1871 Fransa'sında olduğu gibi) ile sonuçlanmadı. 1913 kayıplarını telafi etme, I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer aldığında, Osmanlı hükümeti tarafından formüle

25 Köroğlu, Erol, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918). Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*, (İstanbul, 2004), s.121.

edilen savaş gerekçelerinden birisiydi, Bulgaristan'ı İttifak Devletleri'nin yörüngesine çekmek (ve böylece Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki hayati anlaşma yolunu açmak), Güney Balkanlardaki sınırları yeniden düzenlemeden daha öncelikli olduğu için, bunun hiçbir pratik sonucu olmadı. I. Dünya Savaşı'ndan ve bağımsızlık mücadelesinde (1919-1922) Türk zaferinden sonra, Lozan Barış Konferansı'ndaki Türk delegasyonu, Batı Trakya'da (Meriç Nehri'nin batısında nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bölge) bir plebisit ve Ege Denizi'ndeki Anadolu kıyısına yakın adaların geri verilmesini istedi, ancak Makedonya ile ilgili taleplerde bulunmadı. Yunanistan, İngiltere ve Fransa, Batı Trakya'da plebisit yapmayı ve Ege Adalarının geri verilmesini reddedince Türk delegasyonu bunu kabullendi. Daha sonra Ankara'daki Millet Meclisi bu kararı onayladı.

1923'ten sonra, Kemalist Cumhuriyet döneminde, Türkiye ile Balkan komşuları arasındaki ilişkiler, aslında oldukça iyi olmuştur. Her ne kadar Yahya Kemal'in şiiri gibi edebi eserlerde, dükkân ve restoranlara verilen isimlerde, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün "Akşam yemeği sofrası"nda Makedonya müziği icra edilmesinde ve 1934'de soyadının getirilişinden sonra soyadlarının seçiminde uzak bir Rumeli kimliği dikkat çekse de genel olarak "1880 kuşağı", kendi anavatanlarının elden gitmesine, kaybedilen vilayetlere odaklanma biçiminde, bir tepki göstermedi. Bunun yerine, 1912'den sonra Jön Türkler kendi duygusal sermayelerini, yeni anavatan olarak Anadolu'nun keşfine ve onunla yetinilmesine yönelttiler ve artık İmparatorluğa bağlılığı gerçekten de oldukça kuşkulu görünen gayrimüslim cemaatlere derin bir güvensizlik beslediler.

Anadolu'ya bu yeni ilginin, Meşrutiyet'in hemen ardından ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bunu, tarihçi Ahmet

Şerif'in 1909'da *Tanin* gazetesinde yayımlanan ve şehirde yaşayanların çoğunun Anadolu'daki yaşamın katı gerçeklerini görmesini sağlayan *Anadolu'dan Raporları*'nda görmekteyiz. Balkanların 1912'de kaybedilmesinden sonra Jön Türk döneminin önde gelen ideologlarından Mehmet Ziya Gökalp, Anadolu köylülerinin Osmanlı'nın "Bizans" ve "Arap" yüksek kültürüne karşı "gerçek" Türk kültürünü ve değerlerini temsil ettiği fikrinin propagandasını yaptı. 1916'da İzmir'de aynı tür düşünceden esinlenen *Halka Doğru* hareketi doğdu. Cumhuriyet döneminde bu, Atatürk'ün "Köylü milletin efendisidir." özdeyişiyle sembolize edilen, Anadolu köylüsünün idealleştirilmesine (*Köylücülük*) dönüştü.

Anadolu'nun "Türklerin son dayanak noktası", her ne pahasına olursa olsun korunması gereken anavatan olduğu duygusu, İttihatçıların ve daha sonra Kemalistlerin, Anadolu'daki nüfusu homojenize etmek ve Anadolu'yu yalnızca Türklerin toprağı hâline getirmek amacı taşıyan girişimlerinin temel dayanak noktası oldu. Süreç 1914'te, yüz binlerce Müslüman'ın Balkanlardan kovulmasına misilleme olarak 150 binin üzerinde Rum'un Ege kıyılarından kovulması ile başladı ve 1915-1916 Ermeni soykırımıyla doruk noktasına ulaştı. Ermenilere yapılan zulümlerde, Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen mültecilerin kritik rol oynamış olması rastlantı değildir. Jön Türklerin Anadolu'nun geleceği hakkındaki kaygıları aynı zamanda, 1916'nın sonlarında başlıca Ermeni zulümlerinin hemen ardından, İTC ile yakından bağlantılı olan Türk milliyetçisi Türk Ocakları teşkilatının, Anadolu'ya, orada yaşayan Aleviler ve Tahtacılar gibi heteredoks Müslümanların gerçekte dönme Hıristiyanlar ve sadakatlerinden kuşkulanılması gerekenler olup olmadığını araştırmak için bir görevli göndermesi gerçeği tarafından da gösteril-

mektedir.[26] Bu, İTC'nin çekirdeğini oluşturan Makedonyalıların Anadolu'yu pek de tanımadığını göstermektedir. Talat'ın kendisinin de kabul ettiği gibi:

> Devletin başındayız. Fakat Anadolu bize bir kapalı kitaptır. Önce onun içinde nelerin olduğunu öğrenmemiz ve daha sonra bu millete uygun olan hizmetleri sunmamız gerektiğini düşünüyorum.[27]

Kalan ya da I. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra dönen Ermeniler, Kurtuluş Savaşı esnasında bir tehdit kampanyası ile öldürüldü veya kaçmaya zorlandı. İşgalci Yunan Ordusu karşısında Eylül 1922'deki Türk zaferi, Batı Anadolu'daki Rumların paniğe kapılmasına neden oldu ve bir milyon insanın dörtte üçü, âdeta yüzebilen ne bulduysa binerek, Ege Denizi'nin ötesine geçti. Türkiye ve Yunanistan ile 1923'te Lozan'da yapılan anlaşma, yalnızca Anadolu'da kalan Rumların zorla Yunanistan'daki Müslümanlar ile değişimine (Doğu Trakya'daki topluluk hariç) yol açmakla kalmadı, aynı zamanda Ekim 1912'den (Balkan Savaşlarının başlangıcı) sonraki bütün nüfus hareketlerini meşrulaştırdı ve süreklileştirdi.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki Kurtuluş Savaşı, "Anadolu ve Rumeli'nin haklarını korumak" için yapılmıştı ve direnişin liderleri, Mustafa Kemal Paşa dâhil, Türklerin 1071'de fetihlerinden bu yana toprağı şehitlerin kırmızı kanının rengini almış Anadolu'yu Türklerin tarihi anavatanı olarak benimsetmek için bilinçli çaba harcamıştı. Anavatanı savunmaları için nüfusa duygusal çağrılar yapılmıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra, Anadolu tutkusu devam etti ve özellikle 1930'larda, Hitit me-

26 Birdoğan, Nejat, *İttihat-Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması (Baba Sait Bey)*, (İstanbul, 1994).

27 Birdoğan, *İttihat*, s.7.

deniyeti gibi eski Anadolu medeniyetlerinin Türk olduğu iddia edildi; böylece topraklar üzerinde Yunanlar, Ermeniler, Araplar ve Kürtlerinkinden daha eski bir hak iddiasına dayanak sağlanacaktı.

Anadolu'nun Türklerin gerçek (ana)vatanı olduğu iyice derinleşti ve bazı Kemalist olmayanlar tarafından bile paylaşılan bir duygu oldu. Pek çok defa Kemalist otoritelerle ters düşen, Türk hapishanelerinde uzun yıllar yatan ve Moskova'da ölen bir komünist ve enternasyonalist olan Türkiye'nin en ünlü modern şairi Nâzım Hikmet (Ran), çok bilinen ve sevilen bir şiirinde (Vasiyet), bir Anadolu köyünde toprağa verilmek isteğini ifade eder.

Yoldaşlar, nasip olmazsa görmek o günü,
ölürsem kurtuluştan önce yani,
alıp götürün
Anadolu'da bir köy mezarlığına gömün beni.

Bu satırları 1953'te yazan şair 1902'de Selanik'te doğdu ve Anadolu'ya ilk adımını 18 yaşındayken attı (ve bundan dokuz ay sonra da Rusya'ya gitti)!

Yenilginin Pençesinden Zafere

Jön Türklerin tarihinde en şaşırtıcı olaylardan birisi, I. Dünya Savaşı'ndaki ağır Osmanlı yenilgisinin ardından gösterdikleri dirençtir. Oldukça yüksek sayıda subay ve parti yöneticisi galip İtilaf Devletlerinin ülkeyi bölme teşebbüslerine karşı direnmekte kararlıydı. Dışarı kaçan İttihatçılar, özellikle Enver, bir direniş organize etmeye ve İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı olarak adlandırılan eski istihbarat ağı vasıtasıyla, İngiliz ve Fransız çıkarlarına karşı dünya çapında bir mücadele planlamaya baş-

ladı. Berlin kafelerinde yapılan bu planları, hayalperest ve maceracı olarak yabana atmak kolaydır, fakat yalnızca birkaç yıl önce Lenin de Zürich kafelerinde aynı biçimde dünya çapında devrim planları yapıyordu ve hayalci olarak göz ardı ediliyordu. Mustafa Kemal'in Anadolu'da İngilizlere ve Fransızlara başkaldırısı da pek çok kimse tarafından gözü kara maceracılık olarak görülmüştü. Burada üzerinde durulması gereken asıl nokta, ateşkese varılır varılmaz Jön Türklerin mücadeleye devam etme enerjisine ve kararlılığına sahip olmalarıdır. Bu, I. Dünya Savaşı'nın diğer hiçbir yenilen ülkesi için söz konusu olmayan bir durumdu. Bu gücün, belli hedefleri olan bu inancın, kaynağı neredeydi? Bunun cevabının, en azından kısmi olarak hemen öncesindeki beş yılın tarihinde bulunabileceğini düşünüyorum.

Ocak 1913'te, Bulgar ordusunun İstanbul'dan 30 mil uzaklıktaki Çatalca hatlarına kadar ilerlediği ve hükümetin Edirne ve Doğu Trakya'nın büyük bir kısmını Bulgarlara bırakmaya hazır olduğu bir sırada İttihatçılar iktidara geldiler. Onların bu gidişatı geriye çevirmeye ve Bulgar hatlarını geçmeye yönelik ilk teşebbüsleri başarısız oldu, fakat daha sonra 1913'te Bulgarlar ile Yunanlar ve Sırplar arasında savaş varken, saldırıya devam ettiler ve Enver Edirne'de zafer kazandı. Daha sonra, Şubat ve Mart 1915'te büyük bir Fransız-İngiliz savaş donanması, İstanbul'u geçmek ve Ruslar ile güçleri birleştirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu hareketsiz kılmak için Çanakkale'ye saldırdı. Herkes, İttihatçıların kendileri bile, onların geçebileceğini düşünüyordu ve hükümeti Konya'ya taşımak için acil önlemler alındı; fakat 18 Mart'ta İtilaf Devletleri çok fazla kayıp verince vazgeçmek zorunda kaldılar. Saldırı engellenmişti. 1914 yılında Osmanlılara Sarıkamış'ta acı bir yenilgi yaşatmış olan Rus ordusu 1915 ve 1916 yıllarında Doğu Anadolu'da ilerleyişine de-

vam etti ve Erzurum, Trabzon ile Van'ı aldı. Rus Devrimi patlak verdiğinde İstanbul'a ulaşan yol açık görünüyordu. Rus ordusu geri çekildi ve Osmanlılar bütün kayıplarını geri kazandılar ve Brest-Litovsk Antlaşması'nda daha fazlasını elde ettiler.

Başka bir ifadeyle Jön Türkler yenilginin kaçınılmaz olduğu birçok olay yaşadılar. Fakat her defasında beklenmedik gelişmelerle olaylar sihirli biçimde tersine döndü ve en sonunda kazanan taraf oldular. 1918'de muharebenin kaybedildiğini fakat savaşın hâlâ kazanılabilir olduğunu düşünen Enver veya Mustafa Kemal'in (ve diğerlerinin pek çoğunun) bu örnekleri akıllarında tuttuklarına inanıyorum.

Sonuç

Buraya kadar tartıştığımız Jön Türkler, kaderi, avuçlarının içine almış olağanüstü bir kuşaktı ve bu özellikleriyle başkalarının kaderlerini de belirlerdiler. Geçmişlerine, ortak deneyimlerine, sergiledikleri zihniyetlere ve dünya görüşlerine bakarak onların kim olduğu sorusunu cevaplandıramaya çalıştık. Daha sonra, onların geçmişleri ve deneyimleriyle düşünceleri arasındaki bağlar ortaya çıkarılmaya çalışıldı. Benim niyetim, doğrudan Jön Türklerin yaşam öykülerine başvurarak bazı fikirleri "ispatlamak" değildi. Bunu yapmak zaten imkânsızdır. En nihayetinde herhangi bir kimse Jön Türklerin kim olduklarını ve ne yaptıklarını saptayabilir, fakat neden yaptıklarını saptayamaz; olsa olsa onların neden yaptıklarına ilişkin söylediklerini saptayabilir. Onların eylemlerinin gerekçelerini onların anılarından izlemek mümkündür, ancak tekrar söylemek gerekirse anılar çoğu zaman savunma ve intikam araçlarıdırlar, bu nedenle belirtilen sebeplerin o dönemde gerçekten en önemli faktör olduğunu kim söyleyecektir? Bu nedenle kesin kanıt iddiasında

bulunulmadığı gibi, böyle bir şey de amaçlanmamıştır. Aksine bu bölüm, "Jön Türk zihniyet yapısı" diye kullanışlı bir şeyin var olduğunu ve bunun bu insanların yaşam öyküleri dikkate alınarak daha iyi biçimde açıklanabileceğini ve anlaşılabileceğini inandırıcı biçimde önermeye yönelik bir girişimdir. Jön Türklerin zihniyet yapısını anlamak, modern Osmanlı ve Türk tarihi okumalarımız için gerekli ve yararlıdır: çünkü bu konu akademisyenlerin değil, fiili olarak yarım yüz yıl boyunca iktidarı elinde tutan ve bir ölçüde kendi toplumunu kendi vizyonuna göre biçimlendiren insanların düşünceleriyle ilgilidir. Bu görüş, I. Dünya Savaşı'nda uygulanan politikalar için olduğu kadar, Kemalist cumhuriyetin ulus inşa etme süreci ve "kültürel devrim"i için de doğrudur.

10. Bir İttihatçı Olarak Atatürk[1]

Modern Türkiye tarih yazınında Mustafa Kemal (Atatürk) ile İTC arasındaki ilişki oldukça çekişmeli bir ilişki olarak anlatılır. Mustafa Kemal'in İTC'nin bir üyesi olduğu ve teşkilatın 1918'de feshedilmesine kadar da böyle kaldığı bilinse de, onun hem I. Dünya Savaşı öncesinde hem de savaş esnasında İTC'nin liderleriyle anlaşmazlıklara düştüğü vurgulanır. "Anlatılanların ana teması" genellikle askerî liderler Enver Paşa ve Mustafa Kemal arasındaki rekabettir. Enver Paşa sorumsuz ve aşırı gururlu bir oyuncu olarak, Mustafa Kemal ise siyasal nedenlerle ve kişisel kıskançlıkla değeri anlaşılamamış, aklın sağduyulu sesi olarak anlatılır. Olayların bu biçimde sunuluşu, Mustafa Kemal'in 1922 ve 1926'da, yeni cumhuriyetin siyasal sisteminde kendi yerini sağlamlaştırmakta ve hepsi de eski İttihatçı olan siyasal rakiplerini tasfiye etmekte olduğu bir dönemden kaynaklanan anılarının yayınlanmasına kadar uzanmaktadır. Mustafa Kemal'in konumu ve prestiji bu tarih türünün yerleşmesini bir bakıma garantiye aldı; ancak belki de son döneme ilişkin tarihi, birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması sırasında, diğeri ise Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu sırasında liderlik yapmış iki üst düzey askerî komutan arasında bir karşılaştırma olarak görmek kendi başına oldukça çekici bir paradigmadır. Bununla beraber bu tarih türünün dönemin siyasal mücadeleleri için-

1 London School Economics Türkiye Araştırmaları Merkezi'nde yapılan yıllık konuşma. LSE, Turkish Studies, SOAS, London, February 2009.

de doğmuş ve bu mücadelelerle çok sıkı bir ilişki içinde olduğu gerçeği, olaya en başından tekrar bakmayı ve İTC içinde Mustafa Kemal'in yerinin, özellikle Enver ile arasındaki mücadele bağlamında, tam anlamıyla ne olduğu konusunda, kendi bağımsız görüşümüzü oluşturmayı zorunlu hâle getirmektedir.

1984'de çıkan kitabım *Millî Mücadele'de İttihatçılık*'ın *(The Unionist Factor)* ikinci bölümünde bunu yapmayı amaçlamıştım. Fakat o zamandan bu güne neredeyse yirmi beş yıl geçti ve bu arada hem önemli yeni Atatürk biyografileri[2] hem de Osmanlı subayları, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu[3] konularında yeni monografiler yayınlandı. Bu nedenle Mustafa Kemal'in veya onu daha çok bilinen ismiyle anacak olursak Atatürk'ün, Jön Türk günlerinin daha iyi bir portresini ortaya çıkarabilmek için, hem 1984 tarihli kitap bölümünün bulgularını hem de yeni yayınlarda sunulan bulguları özetlemek zahmete değer bir inceleme olacaktır.

Mustafa Kemal, İTC'ye Şubat 1908'de 322 numaralı üye olarak girdi.[4] Bu, onun, Cemiyet'e katılan 232. kişi olduğu anlamına gelmektedir; İTC üye olmayı düşünenlere, kendisini daha güçlü ve daha çekici göstermek için, ilk on üyeden sonra yeni katılanlara 111'den itibaren numara vermeye karar vermişti.

Mustafa Kemal örgüte üye olmadan önce, İTC oldukça iyi örgütlenmişti ve Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuru-

---

2 Mango, Andrew, *Atatürk*, (London: John Murray, 1999); McFie, A. L., *Atatürk*, (London: Longman, 1994), Kreiser, Klaus, *Atatürk Eine Biographie*, (München: Beck, 2008).

3 Erickson, Edward J., *Defeat in Detail. The Ottoman Army in the Balkans 1912-1913*, (Westport: Praeger, 2003); Erickson, Edward J., *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, (Westport: Greenwood, 2001); Handan Nezir-Akmese, *The Birth of Modern Turkey. The Ottoman Military and the March to World War I*, (London: I. B. Tauris, 2005).

4 Karabekir, Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, (İstanbul: yayıncı bilinmiyor, 1982), s.179.

cularından (Talât, Rahmi ve Mithat Şükrü gibi), Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Eylül 1907'de birleştiği Paris Merkezli Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin bazı üyeleri (Bahattin Şakir ve Dr. Nâzım gibi kişiler) ve en önemli askerî merkez olan Manastır'daki İTC şubesinin kurucularından (Enver, Kâzım Karabekir, Ali Fethi [Okyar]) oluşan sağlam bir liderler kadrosuna sahipti. Mustafa Kemal topluluğun lider grubu içinde yer almıyordu ve bu durum, kendisini pekâlâ Makedonya'daki devrimci faaliyetlerin başlatıcılarından birisi olarak görebileceğinden, belki de onu üzen bir şeydi. Şimdi bu konuyu biraz açalım.

Pek çok meslektaşı gibi Mustafa Kemal de hem 1905'te Şam'da hem de 1906'da Selanik'te oluşum aşamasındaki gizli topluluklara katılmıştı. 1906'da, şubat ve mayıs ayları arasında, memleketi Selanik'i ziyaret etmek için uzunca bir hastalık izni kullanmıştı ve orada eski sınıf arkadaşları (Ömer Naci, Hüsrev Sami ve Hakkı Baha) ile buluşmuş, *Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*'ni kurmuştu. Bu Cemiyet, Şam'da bir yıl önce kurulan diğer bir gizli küçük topluluğun şubesi olarak düşünülmüştü. Mustafa Kemal'in Suriye'ye dönüşünden sonra, bu derneğin geleceğinin olmadığı anlaşıldı ve onun üyelerinin bazıları çok geçmeden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihat Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli konumlara geldiler. Ömer Naci Eylül 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucuları arasındaydı ve kendisiyle Hüsrev Sami, bir yıl sonra, Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşmeyi görüşmek üzere Paris'e gönderildiler.

Eylül 1907'de Mustafa Kemal görev yapmakta olduğu Güney Filistin'den Selanik'e gelişini sağlayacak bir göreve atanmayı başardı. Eylül 1907'den Haziran 1908'e kadar Selanik'teki Üçüncü Ordu'da görev yaptı. 1908'de temmuz ayının ilk günlerinde Selanik ve Üsküp arasındaki demiryolu hattına müfettiş olarak

atandı. Bu görev ona hareket edebilme olanağı sağlamıştı ve onun İTC'nin iç iletişiminde bir rol icra etmesine izin vermişti. Enver'in dağlara çıkmasından ve Tikveş bölgesinde Meşrutiyeti başlatmasından kısa bir süre sonra bunun önemli olduğu ortaya çıktı: Mustafa Kemal onun için Merkez Komitesi'nden silah ve belge getiren haberci (kurye) olarak kullanılmıştı;[5] Rumeli Askerî Müfettişi olarak görevlendirildi.

Temmuz 1908 devriminin yapıldığı günlerde Mustafa Kemal, Cemiyet'in önde gelen temsilcilerinden biri olarak öne çıkmadı. Gazete ve dergilerde resmi yayınlanan ve bu resimlerden posta kartı yapılan "Hürriyet Kahramanları"ndan biri değildi. Diğer taraftan, açık biçimde, iktidar merkezine, İTC'nin sıradan üyelerinin (Temmuz 1908'de aşağı yukarı iki bin civarında) pek çoğundan daha fazla yakındı. Bunun nedeni, onun konumu ya da faaliyetleri değildi, fakat o dönemde işlerin merkezinde yer alan subay meslektaşları Ahmet Cemal (daha sonra Cemal Paşa olacaktır), Ömer Naci ve Ali Fethi (Okyar) ile olan arkadaşlığıydı.

Bazı kaynaklar, Mustafa Kemal'in ordunun siyasetten tamamıyla uzaklaşması gerektiğini savunan bir İTC üyesi olduğunu ve bu düşüncesinde ısrar etmesinden dolayı İTC'nin Meşrutiyet sonrası ilk kongresinde bazı düşmanlar edindiğini ileri sürerler.[6] Kısa bir süre sonra, Eylül 1908'de, orada yaşayanlara devrimi açıklamak ve onların İTC'ye desteğini sağlamak üzere, Cemiyet tarafından Trablusgarp'a gönderilmiştir. Mustafa Kemal, İttihatçı liderlerin bu görevi kendisine vermekteki amaçlarının bir çeşit sürgün olduğunu iddia etmiştir; ancak bu pek ihtimal dâhilinde görünmüyor. Birinci olarak bu görev

---

5 Cengiz, Halil Erdoğan, *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, (İstanbul: İletişim, 1991), s.107-8.

6 Mango, *Atatürk*, s.84.

kısa süreli bir görevdi; Mustafa Kemal'i Selanik'ten veya başkentten uzaklaştırmak gibi bir amaca pek de hizmet edecek gibi görünmüyor ve ikinci olarak bu görev önemsiz bir görev değildi. Trablusgarp, İmparatorluğun Afrika'daki son toprağıydı ve İtalya'nın buraya ilişkin planlarının olduğu iyi biliniyordu. Eğer Trablusgarp'ın aşırı dindar Arap nüfusu, Jön Türkleri reddedip ve yeni rejime açık biçimde isyan ederse, bu ciddi bir utanç kaynağı olacaktı ve Trablusgarp'ın kaybedilmesine yol açabilecekti. Fakat, Mustafa Kemal'e bu önemli bir siyasal görev verilmiş olsa da asıl can alıcı işlerin başkalarına gittiği mutlaka belirtilmelidir: Ali Fuat (Cebesoy) Roma, Ali Fethi Paris, Hafız Hakkı Viyana ve Enver Berlin askerî ataşeliklerine atanmışlardı. Trablusgarp'tan dönüşünden sonra Mustafa Kemal, Selanik'teki 11. Yedek Kuvvetler'in (3. Ordu'ya bağlı Selanik Redif Fırkası) komutanlığına atandı. Nisan 1909'da, karşı devrim patlak verince, İTC Selanik'teki Üçüncü Ordu Komutanı ve Avrupa Orduları Müfettişi Mahmut Şevket Paşa'nın desteğini kazanmayı başardı. O, (büyük olasılıkla Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyesiyle)[7], 11. Yedek Kuvvetlere, Hareket Ordusu'nun bir kolu olarak, demiryolu ile İstanbul'un 50 kilometre uzağında bulunan Çatalca hattına kadar ilerleme emri verdi. Dolayısıyla ayaklanmaya karşı yapılan operasyonlarının ilk aşamasında Mustafa Kemal oldukça önemli bir rol oynadı, fakat Hareket Ordusu'nun baş komutanı veya komutanlardan biri olmadığı gibi, 11. Yedek Kuvvetlere emri veren de o değildi. Ordu ilk başarılarını kazandıktan sonra Mahmut Şevket Paşa'nın kendisi oraya gelmişti ve şehre girmek üzereyken komutayı kendi üzerine almıştı. Beraberinde Ali Fethi, Enver ve Hafız Hakkı da dâhil olmak üzere diplomatik görevlerinden bu amaç için geri çağrılan kendi ekibini de getirmişti. Aynı yaşta, fakat alt rütbede ve daha az

---

7 Mango, *Atatürk*, s.87 (Atatürk'ün kendi hatırladıklarına dayanmaktadır).

siyasi güce sahip olan Mustafa Kemal'in onların alt kademesi olarak hizmet görmesi beklenmişti. Burada da aynı durumu görüyoruz: Mustafa Kemal, İTC'nin ölüm kalım mücadelesi verdiği yıllarda kendisine önemli görevler emanet edilen önemli bir İttihatçı subaydır, fakat Enver, Cemal, Hafız Hakkı ve Fethi gibi simalar ile karşılaştırıldığında açık biçimde ikinci sıradadır.

Karşı devrimin bastırılmasından sonra Mustafa Kemal, Selanik'te bir subay eğitim biriminde ve daha sonra ise III. Ordu'da görev aldı. 1910'da, komutanlık yapan subayın hastalığı nedeniyle kolağası olarak, geçici bir süre Selanik'teki 38. Alay'ın komutanlığını yaptı ve 1911'de Arnavut İsyanı'nın bastırılması esnasında Mahmut Şevket Paşa'nın ekibinde görev yaptı. Eylül 1911'de İstanbul'daki Erkan-ı Harb'e (Genelkurmay) atandı, fakat burada hiç görev yapamadan, 11 Ekim'de tekrar Trablusgarp'a gitti.

İtalyanlar, çok zayıf gerekçelerle Trablusgarp'ı işgal ettiler ve kıyıları tuttular. Onların deniz gücünün üstünlüğü, Osmanlı hükümetinin donanma gücü sevk etmesini olanaksızlaştırıyordu. Bu nedenle bir grup İttihatçı subay, direnişi çölden organize etmek için bölgeye gitmeye karar verdi. Siviller gibi giyinerek, bazıları örneğin Fethi, Fransa ve Tunus üzerinden; fakat çoğu Mısır yolunu kullanarak gitti. Mustafa Kemal eski arkadaşı Ömer Naci ve iki İttihatçı *fedai* Yakup Cemil ve *Sapancalı* Hakkı ile birlikte hareket etti. Mısır'da hastalanan Mustafa Kemal, iyileştikten sonra eski bir arkadaşı (ve uzak akrabası) Nuri (Conker) ile yoluna devam etti ve sınırı geçerek Trablusgarp'a girdi. Aralık 1911 ve Ekim 1912 arasında İtalyanlara karşı üstün gayretlerle dolu gerilla savaşı verdi. Karargâhı Sirenayka'da (Cyrneaica), Derne'nin karşısındaydı, Kuzey Afrika'daki operasyonların genel komutanı olan ve karargâhı oraya yakın olan Enver'in emri altında görev yapmak-

taydı. Her ne kadar profesyonel olarak beraber iyi çalışıyor gözükseler de bu iki insanın ilişkilerinin, onların çölde kaldıkları dönemde bozulduğu anlaşılıyor. İstanbul'a geri geldiklerinde aralarındaki problemler, artık ordu çevreleri arasında iyi bilinmekteydi.[8]

Kuzey Afrika'da savaşan gönüllülerin çoğu, İTC'nin *fedai* (kendini feda eden gönüllü) kanadına aitti. Onlar çoğu zaman çok tehlikeli görevlerde kullanılan düşük rütbeli subaylardı. 1914'de, gönüllüler Enver tarafından yeniden örgütlendirilecek ve Teşkilât-ı Mahsusa'ya dönüştürülecekti; fakat Mustafa Kemal'in de onların bazılarına çok yakın olduğu anlaşılıyor. Mısır'a, adı kötüye çıkmış iki fedai ile seyahat ettiğinden bahsettik ve Trablusgarp'ta ise daha sonra yakın iş birliği kurabildiği 1926 İstiklal Mahkemeleri başkanı olarak ünlenen Ali (Çetinkaya) ile omuz omuza savaştı. Mustafa Kemal'in yakın arkadaşlarından bazıları, örneğin Nuri (Conker) ve Hüsrev Sami (Kızıldoğan) ve onunla uzun süre görev yapan emir subayı Cevat Abbas (Gürer), gönüllülerdendi.

Ekim 1912'de Balkan Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı subayları, Kuzey Afrika'da İtalyanlara karşı direniş hareketini örgütlemekteydiler. Savaş haberleri Trablusgarp'a ulaştığında, önce Enver'in İstanbul'a dönmesine ve Mustafa Kemal'in onun yerine geçmesine karar verildi. Osmanlı ordularının almış olduğu kayıpların boyutu öğrenildiğinde subayların çoğu dönmeye karar verdi ve gerilla savaşının sorumluluğunu Enver'in kardeşi Nuri'ye (Kıllıgil) bıraktılar. Onlar başkente ulaştıklarında, Bulgarlar Trakya'yı işgal etmişti ve Osmanlı ordusu İstanbul'un batısındaki Çatalca hattını, etrafı sarılmış Edirne şehrini ve Gelibolu yarımadasını tutmaya çalışmaktaydı. Enver, İstanbul,

---

8 Aktepe, Münir, "Atatürk'ün Sofya ataşeliğine kadar İttihat ve Terakki ile olan münasebetleri", *Belleten*, 38, (1974), s.285.

İzmit ve Bandırma'da stratejik ihtiyat birlikleri olan 10. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atandı. Fethi, Gelibolu yarımadasını savunan, Bolayır Kolordusunun kurmay başkanı yapıldı; arkadaşı Mustafa Kemal ise onun emri altında, kolordu kurmayının operasyonlar komutanı olarak hizmet gördü.

Durum, askerî olarak çıkmaza girdi ve aralık ayında bir ateşkes yapıldı. Görüşmelerin kesilmesi üzerine, büyük güçler, İngiltere'nin girişimiyle 17 Ocak'ta Osmanlı hükümetine, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ege kıyısındaki Enez'den Karadeniz kıyısındaki Midye'ye uzanan yeni bir hattı kabul etmesini isteyen bir ültimatom verdiler. Bu, o sırada, Osmanlı'nın elinde olan eski başkent Edirne'nin kaybedilmesi anlamına geliyordu. Kamil Paşa'nın talepleri kabul edeceğine dair işaretlerin ortaya çıkması üzerine, aylardır Kamil Paşa hükümetinden baskı görmekte olan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri harekete geçme karar verdi. 23 Ocak'ta bir askerî darbe yaptılar ve iktidarı ele geçirdiler. Darbe yapma kararı İttihatçıların beyin takımı içerisinde alınmıştı. Enver ve Fethi gibi, cephedeki bazı İttihatçı subaylara önceden danışılmıştı ve plana karşı çıkan Fethi, son hazırlıklara dâhil edilmemişti. Enver ise darbeyi bizzat yönetmişti.

Ordunun zayıflığı kaybedilmiş toprakların geri kazanılması konusunda eski hükümeti nasıl zayıf bıraktıysa yeni hükümeti de aynı biçimde zayıf bıraktı. Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa, taarruz harekâti taleplerini karşılamak için, Gelibolu yarımadasının karşısındaki Bulgar birliklerine karşı karadan ve denizden operasyon yapmayı öngören kurmay tarafından hazırlanan planı uygulamaya karar verdi. Plan, Bolayır Kolordusu'nun ve 10. Kolordu'nun operasyonu birlikte yapmalarını öngörmekteydi. Bolayır Kolordusu (Fahri Paşa ile Fethi ve Mustafa Kemal Paşa komutasında) Bulgarları Bolayır önlerinde tuta-

caktı. Hurşit Paşa ve Kurmay Başkanı Enver komutasındaki 10. Kolordu'ya ait birlikler ise eş zamanlı olarak, Gelibolu yarımadasına bakan Şarköy ve İnceburun'da, Bulgar ordusunun gerisinden karaya çıkarma yapacaktı. Operasyon ayrıntılı olarak planlanmıştı ve ocak ayında sıkı biçimde prova edilmişti. Fırtına yüzünden bir hafta gecikmeden sonra, şubat ayının ikinci haftasında plan uygulamaya konuldu, fakat felaketle sonuçlandı. Bolayır Kolordusu, 10. Kolordu'nun gerçekten ulaşıp ulaşmadığını kontrol etmeksizin, Bulgarlara, daha önce kararlaştırılan saatte saldırdı. 10. Kolordu ise silah sevkiyatı yapan Osmanlı savaş gemilerinin gecikmesi nedeniyle karaya yarım gün geç çıktı. Sonunda, karaya çıkış nispeten iyi gitmişti ve Osmanlılar Şarköy'ün batısındaki bir kıyı mevzisine yerleşmişti, ancak o zamana kadar Bolayır Kolordusu Bulgarlar tarafından çok büyük kayıplara uğratılmıştı bile; kolordu ölüm ve yaralanmalar nedeniyle gücünün yarısını kaybetmişti. Bu, Bulgarları iki taraftan kuşatma fikrinden vazgeçilmesine neden oldu ve üç gün sonra sevk edilen birlikler geri çağrıldı. Şaşırtıcı biçimde ve Enver'in kurmay çalışmaları sayesinde, bir çizik bile almadan kurtuldular. Gemiye yeniden bindirildikten sonra, 10. Ordu'ya oradaki zayıf düşmüş olan güçlere destek sağlamak üzere Gelibolu'ya gitmesi emri verildi.[9]

Bunun üzerine Gelibolu ile Bolayır arasında sert bir tartışma başladı. Her iki kolordu komutanı ve onların kurmay subayları suçu karşı tarafa atıyordu. Hurşit Paşa tüm Çanakkale kuvvetlerinin komutanı olarak atanınca, Fahri Paşa, Fethi ve Mustafa Kemal hep birden Başkomutan yardımcısına (İzzet Paşa) istifalarını verdiler ve İzzet Paşa da 20 Şubat'ta Sadrazam'a durumu bildirdi. Mahmut Şevket Paşa, durumun, bizzat kendisinin Gelibolu'ya gitmesini ve sorunu halletmesini gerektirecek ka-

9 Erickson, *Defeat in Detail*, s.259-72.

dar ciddi olduğuna karar verdi. 21 Şubat'ta bütün tarafları dinledi ve sonra en çok kavgacı görünen ve Bolayır'daki fiyaskodan sorumlu olan Fahri Paşa'yı komutanlık görevinden aldı. İstanbul'da, Genelkurmay'da, operasyonların başkanı olarak hizmet görmesi için Enver'i yanına almak istedi, fakat kurmay başkanı İzzet Paşa buna müdahil oldu ve sadrazamdan böyle bir adım atmadan önce durumu kendisiyle tartışmasını istedi. Bunun sebebi, İzzet'in, Fethi ve Mustafa Kemal'den, ayın 19'unda (Mahmut Şevket'in Gelibolu'ya gelmesinden önce) istifa dilekçeleri ve Edirne'nin kurtarılması için Bulgarlara saldırıya devam edilmesini talep eden bir memorandum almış olmasıydı.[10]

Mithat Sertoğlu'nun, Mahmut Şevket Paşa'nın belgeleri arasında bu memorandumu bulması ve 1968 yılında yayınlamasından itibaren, bu memorandumun varlığı, modern tarihçiler tarafından bilinmektedir.[11] Fakat ne o ne de daha sonraki Türk tarihçileri bunu yeterince önemli bulmuşlardır. Sertoğlu, memorandumu, izleyen başarısız Şarköy operasyonu ile ilişkilendirmez, fakat basitçe Edirne'yi kurtarmaya yönelik bir uyarı olarak görür. Daha sonra 1970'de Münir Aktepe ve 1990'da Naim Tufan, memorandumu 8-10 Şubat tarihindeki iki taraftan kuşatma hareketi için bir harekât planı olarak yorumladılar. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, daha önceki bir tarihte yazılmış bir metin olarak gördüler.[12] Bu yorumun reddedilmesi gerekir. Eski rumi takvime göre belgenin tarihi 4-5 Şubat 1328'dir, bunun anlamı onun miladi takvime göre 18-19 Şubat 1913'te,

10 Aktepe, "Atatürk'ün Münasebetleri", s.284-5.

11 Sertoğlu, Mithat, "Balkan savaşı sonlarında Edirne'nin kurtarılması hususunda hemen teşebbüse geçilmesi için Atatürk'ün Harbiye Nezaretine uyarışına dair bilinmeyen bir belge", *Belleten*, 32, (1968), s.459-68.

12 Tufan, Naim M., *Rise of the Young Turks.Politics, the Military and Ottoman Collapse*, (London: I. B. Tauris, 2000), s.290.

yani Şarköy çıkarmasından sonra yazıldığıdır. İki taraftan kuşatma harekâtı ocak ayı başından itibaren planlamış ve hazırlanmıştı. Tufan'ın, Fethi ve Mustafa Kemal'in "4-5 Şubat 1328"i sehven yazdığı ve gerçekte "4-5 Şubat 1913"ü kastettiği biçimindeki iddiası destekten yoksundur ve zamanın Osmanlı subayları için hiç de olası değildir. Ayrıca memorandum "Gelibolu Limanı"ndaki birliklerin ivedi olarak Çatalca cephesine sevkini tavsiye etmektedir ve bu birlikler (10. Kolordu) oraya Şarköy çıkarmasından *sonra* ulaşmışlardır. Sonunda bu tavsiyeye uyulmuştur ve Fahri Paşa ve Enver ile birlikte bütün 10. Kolordu, gemiyle Çatalca cephesine gönderilmiştir. Fethi ve Mustafa Kemal –ya sadrazam ya da bizzat konuya dâhil olan Talât tarafından, Bolayır'daki yerlerinde kalmaya ikna edilmiştir.

Burada ayrıntılı olarak anlatılan (Aktepe ve Tufan çok daha fazla ayrıntı verir) Şubat 1913 olayları iki nedenle dikkatimizi çekmektedir. Birinci olarak, bu olaylar siyasallaşmanın Osmanlı ordusunun subay sınıfı içinde yarattığı kırılmanın boyutunu göstermektedir (bu nokta, Tufan'ın özellikle vurguladığı noktadır). Üç genç subay (ikisi yarbay, birisi binbaşı) arasındaki bir kavga disiplin önlemleri ile çözülememiş fakat Genelkurmay Başkanı'nın ve Sadrazam'ın müdahil olmasıyla çözülmüştür. Yenilgiden kısmen sorumlu olan, istifasını sunan ve bir memorandum yazarak emredici bir tonda farklı bir strateji talebinde bulunan Fethi ve Mustafa Kemal, ceza olarak Basra ve Yemen'e gönderilmemiş, yerlerinde kalmaya *ikna edilmişlerdir.*

İkinci ve bu bölümün konusuyla doğrudan ilgili olan nokta bize Mustafa Kemal'in İTC içinde yerini belirleme olanağı vermektedir. Mustafa Kemal, bütün bu olaylar dizisi boyunca, Kuzey Afrika'da geçirdikleri günlerden bu yana yıldızları pek uyuşmayan Enver'e karşı, arkadaşı Fethi ile birlikte hareket

etmiştir. Ancak belgeler, kavganın herkes tarafından Fethi ve Enver arasında olduğunun düşünüldüğünü, Mustafa Kemal'in daha çok taraftarlık rolü oynadığını göstermektedir. Bu anlamlıdır: Fethi rütbe bakımından Mustafa Kemal'den daha üst rütbedeydi ve Enver'e eşitti. Onlar hem kolordu kurmay başkanıydılar hem de yarbaydılar. Mustafa Kemal personelin bir kısmından sorumlu bir binbaşıydı. Fethi ve Enver'in her ikisi de İTC'nin beyin takımının önemli askerî üyeleriydiler ve o denli etkiliydiler ki, ocak ayında askerî darbenin planlanması esnasında Fethi'ye danışılmıştı. Mustafa Kemal de beyin takımına yakındı, fakat içinde yer almıyordu. Onlar birlikte istifa etseler ve memorandumlarını birlikte yazsalar da bir yıl sonra *Bolayır Muharebesi'nde Adem-Muvaffakiyetin Esbabı. "Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbabı" Muharririne Cevap* adlı bir kitapçık (Bu kitapçık bugüne kadar tarihçilerin dikkatinden kaçmıştır) yayımlayacak olan Fethi'ydi. Kitapçıkta, operasyonu başarısızlığa uğratanların Bulgarları yenme onurunu kazanmak için 10. Kolordu'yu beklemeden hücuma geçen Bolayır Kolordusu subayları olduğu suçlamasına karşı kendisini savunmaktadır.[13]

Şubat 1913 olaylarının Fethi ve Mustafa Kemal ile Enver arasındaki ilişkileri koparan olaylar olduğu açıktır ve bu, sonraki aylarda Enver'in İTC'nin tartışmasız askerî lideri olarak ortaya çıkması nedeniyle Fethi için çok şansız bir gelişmedir. Haziranda Bulgarlar daha önceki müttefikleri Yunanistan ve Sırbistan'a saldırdılar ve Osmanlı, Edirne'yi kurtarmak için bu fırsatı kullanmaya karar verdi. Enver, hiçbir karşı güçle karşılaşmadan şehre yaklaşmakta olan öncü süvariye katılarak, kendisini Edirne'nin kurtarıcısı olarak konumlandırmayı başardı.

13 Ali Fethi (Okyar), *Bolayır Muharebesinde Adem-i Muvaffakiyetin Esbabı. "Askerî Mağlubiyetlerimizin Esbabı" Muharririne Cevap,* (İstanbul: Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1330/1914-15).

Mustafa Kemal'inki ise daha küçük çaplı bir görevdi; Dedeağaç Limanı'nı fethetmek üzere Bolayır'dan çıkan bir birliğe komuta ediyordu. 4 Ocak 1914'te Enver, Harbiye Nazırı olarak atandı. Fethi bundan kendisi için bir sonuç çıkardı. Enver altında hizmet görmektense ordudan ayrıldı. Fethi'ye İTC'nin genel sekreterliği teklif edildi, fakat o Sofya Büyükelçiliği görevini tercih etti. Mustafa Kemal de Fethi'yi desteklediği için açık biçimde kuşku altındaydı ve Fethi ile Ahmet Cemal tarafından Sofya askerî ataşesi olmaya ikna edilmişti.

Mustafa Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun Kasım 1914'te I. Dünya Savaşı'na girişine kadar Sofya'da kaldı. Daha sonra bir komutanlık istedi, bu isteği onun Gelibolu yarımadasında hizmet görmek için Tekirdağ'da oluşturulmakta olan 19. Tümen Komutanlığı'na atanması ile yerine getirildi.

Mustafa Kemal'in I. Dünya Savaşı'ndaki askerî kariyeri başlıca biyografilerde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Önce Arıburnu Kuvvetleri Komutanı olarak, daha sonra ise 1915'te Çanakkale Savaşı esnasında Bütün Anafartalar Cephesi'nin komutanı olarak önemli bir rol oynamıştır. Onun Esat Paşa ve General Otto Liman von Sanders altında bir cephe hattı komutanı olarak başarısı, ordu içinde bilinmekteydi. *Harb Mecmuası* dergisi onu bir tam boy fotoğrafla onurlandırmıştı, fakat henüz genel olarak halk tarafından tanınmıyordu. 1915 Çanakkale Savaşı, onu, ordu içinde çok yetenekli bir komutan, fakat aşırı duyarlı ve kavgacı bir meslektaş olarak ünlendirmişti. Alman subaylar ile Enver ile ve en sonunda da Liman ile sürekli problemler yaşıyordu. Onun yine istifa etmekten caydırılması gerekmişti. Bu durum savaş boyunca devam etti. Mustafa Kemal 1916'da Doğu Anadolu'da 16. Kolordu Komutanı olarak ve daha sonra 1917'de, Filistin'de, Von Falkenhayn'ın emrinde ve 1918'de tekrar Liman von Sanders'in emrinde 7. Ordu Komutanı olarak ba-

şanlı bir görev yapmıştı. Osmanlı'nın Suriye'den çekilmesinden ve Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, geri kalan Suriye ordularının komutanı olarak Liman'ın yerine geçmiştir. Tüm bu süreç boyunca askerî disiplini baltalayan ve sıklıkla siyasal olarak tanımlanabilecek faaliyetlere karışmıştır.

Sorun "hastalık izni" alarak Anafartalar Cephesi'nden ayrıldığı ve Kasım 1915'te İstanbul'a döndüğünde başlamıştır. Askerî duruma ilişkin eleştirilerini, özellikle Almanların rolünü dile getirmek için Bakanlar Kurulu üyesi Ahmet Nesimi'ye başvurmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla bakan, ona şikâyetlerini genelkurmaya yapmasını söylemiştir. O, aynı zamanda, kabine toplantısında konuşmayı aktarmıştır.[14] Mustafa Kemal, 1916'da Doğu Cephesi'nde görev yaparken Doğu'daki diğer komutanlara savaşın yürütülüşünü eleştiren ve onlardan uyum içinde hareket etmelerini isteyen bir şifreli telgraf göndermiştir. Enver'e yakınlığıyla bilinen 2. Ordu Komutanı Vehip Paşa, bu konuyla ilgili olarak İstanbul'daki Enver Paşa'yı bilgilendirmiştir. Enver, Mustafa Kemal'e bir tercih yapmasını isteyerek tepki gösterir: Ya bundan böyle siyasal faaliyetlerden vazgeç ya da ordudan istifa et ve siyasete resmî olarak atıl! İkinci seçeneği tercih etmesi durumunda, Enver ona parlamentodan bir koltuk önermeye hazırdı. Bu, 1908'de ordu ile siyasetin birbirinden ayrılmasını ısrarla savunan Kemal'i, kendi savunduğu düşünce ile vurmanın akıllıca bir yoluydu.

Aynı yıl, Mustafa Kemal'in ismi, İttihatçı *fedai* Yakup Cemil'in askerî darbe girişimiyle birlikte gündeme geldi.[15] Yakup Cemil, tutuklandıktan sonra kendisini sorgulayanlara Enver'in ye-

14 Atatürk'ün 1926'da hatırladıklarına göredir. Bkz. Borak, Sadi ve Kocatürk, Utkan (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, (Ankara: TİTE, 1972), s.108-10.

15 Darbenin öyküsü için bkz. Esatlı, Mustafa Ragip, *İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi ve Yakup Cemil Niçin Öldürüldü?*, (İstanbul: Hürriyet, 1975).

rine Mustafa Kemal'in geçmesini istediğini söyledi. Mustafa Kemal'in bu girişime dâhil olduğuna ilişkin başka bilgi yoktur, fakat tutuklanan ve sorgulanan diğer komploculardan biri olan Dr. Hilmi, Diyarbakır'ın kuzeyinde bulunan Silvan'daki karargâhında Mustafa Kemal'e sığınmıştır. Mustafa Kemal, kendi personeli arasında ona bir görev verdi ve böylece ona koruma sağlamış oldu.[16]

Mustafa Kemal'in Gelibolu'daki Alman subaylarla ilişkileri gergindi. Onurlu bir Türk milliyetçisi olarak, Prusyalı subayların pek çoğunun otoriter davranışları onu rahatsız etmiştir. 1917'de 7. Ordu Komutanı olarak atanıp Erich von Falkenhayn'ın emrinde görev aldığında bu durumu tekrar yaşamıştır. Bu imparatorluk genelkurmayının eski başkanı, Verdun'de başarısız olmasından sonra, yerine Von Hindenburg getirilerek 1917'de Suriye'ye tayin edilmişti. O, yalnızca Alman kurmaylara güvenmekteydi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu pek anlamıyordu ve Osmanlı komutanların fikrine başvurmuyordu. Mustafa Kemal yalnızca onun tutumunu kabul edilemez bulmamıştı, aynı zamanda, kendi gözünde tümüyle gerçek dışı olan Enver ve Von Falkenhayn tarafından üzerinde anlaşılan hücum stratejisine de karşıydı. 20 Eylül 1917'de Harbiye Nazırı'na eleştirilerini ayrıntılı biçimde dile getirdiği uzun bir rapor gönderdi. Raporu Enver'e göndermekle yetinmedi, Harbiye Nazırı'nı da aşarak, kabineye de bir kopya gönderdi.[17] Enver'den yalnızca resmî bir cevap alması üzerine, komutanlık görevinden istifa etti. Doğu Anadolu'daki 2. Ordu Komutanlığı teklifini de reddettiği zaman, geri çağrıldı

---

16 Deny, Jean, "Les souvenirs du Gazi Moustapha Kemal. Version française d'après l'original turc", *Revue des études Islamiques*, 1, (1927), s.117-222, özellikle 132-3 ve 207-17.

17 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV (1917-1938)*, (Ankara: TİTE, 1964), s.1-8.

ve İstanbul'daki genelkurmayın emrine verildi. Başkente ulaştıktan sonra tekrar eski arkadaşı Fethi ile birlikte hareket etmeye başladığını görüyoruz; her ikisi de Talât'a ulaşmaya ve onun Enver'e karşı tavır almasını sağlamaya çalıştılar.[18]

Mustafa Kemal neredeyse bir yıl cepheden uzak durdu; Ağustos 1918'de 7. Ordu'ya komutanlık etmek üzere tekrar Suriye'ye döndü. Bu esnada Von Falkenhayn'ın yerine Liman von Sanders getirilmişti, o ise barış yapıldıktan sonra komutayı Mustafa Kemal'e devretti.

Bu kısa bölümün amacı, Mustafa Kemal'in İmparatorluğun son on yılındaki hayatını anlatmak değildir. Bu başka yerde daha iyi biçimde yapılmıştır. Amaç onun İTC içindeki yerini belirlemektir. Bunu yapmak için öncelikle İTC'nin yapısını anlamamız gerekir. İTC, tek bir güçlü lideri olan, monolitik bir örgüt değildir. Pek çok çağdaş Avrupalı gözlemcinin düşündüğü gibi üçlü bir grup (triumvirate) tarafından yönetilmiş de değildir. 1913'den sonra, ordu içindeki İttihatçı subayları Enver kontrolü altına almıştı ve Talât İTC'nin sivil kanadını kontrol altında tutmaktaydı; fakat onların önderliğini yaptıkları teşkilat birbirine bağlı iç içe ağların karmaşık bir bütünüydü. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, Mustafa Kemal İTC'ye sonradan katılmıştı ve İTC'nin askerî kanadının birinci kademesinin bir üyesi değildi. İTC yönetiminin ilk beş yılındaki büyük olaylarının hiçbirinde öne çıkmamıştı: II. Meşrutiyet, 31 Mart İsyanı'nın bastırılması, *Babıâli* Baskını veya Edirne'nin geri alınışı. Mustafa Kemal, iktidara yakın olan İTC üyeleri arasından, özellikle Ali Fethi'ye ve daha az bir ölçüde de 1908 ve 1917'de birlikte çalıştığı Cemal Paşa'ya yakındı. Enver ile ilişkileri, 1911-1912'de birlikte yaptıkları Trablusgarp faaliyetleri esnasında ve özellikle

18 Hüseyin Rauf (Orbay), *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.337, 368.

Fethi ile birlikte Enver'e muhalefet ettikleri başarısız Şubat 1913 Şarköy-Bolayır operasyonları neticesinde bozulmuştu.

Bu, 1913 sonrasında Mustafa Kemal'in –siyasal olarak– çok kötü bir konumda olduğu anlamına gelmez. Edirne'nin kurtuluşundan sonra, Enver'in yıldızı hızlı biçimde parladı ve Fethi, Sofya büyükelçisi olarak sürgüne gitmek zorunda kaldı. 1914 sonlarından itibaren Cemal Paşa, Suriye Cephesi'nin komutasını üstlendi; bu onun Suriye ve Filistin'de neredeyse tek güç olduğu, fakat aynı zamanda başkentteki gücünün çoğunu kaybettiği anlamına geliyordu. Mustafa Kemal, bir bakıma korumasız kalmıştı. Anafartalar'daki olağanüstü savunması (her ne kadar Çanakkale Cephesi'nde hiçbir zaman en üst, ikinci ve hatta üçüncü komutan olmasa da) ona ordu içinde bir ün kazandırmıştı, fakat bu ona İTC içindeki nüfuz anlamında çok az katkıda bulunmuştu. 1916-1918'de, her ne kadar Doğu Anadolu ve Filistin cephelerinde göze batan sonuçlar elde edilememiş olsa da görevlerinde olağan dışı bir başarı göstermişti, fakat aynı zamanda sürekli olarak ordu disiplinini bozucu hareketleri ve siyasete karışması nedeniyle sorun çıkarıcı birisi olarak da ünlenmişti. 1984'de de söylediğim gibi, "önemli olan, her ne pahasına olursa olsun, onun ordu içinde önemli mevkilerde tutulmuş olmasıydı. Başka hangi orduda, bir emri dört defa geri çeviren veya reddeden, üst komutaya yönelik eleştirilerini açık biçimde yalnızca kendi askerî üstlerine değil bir (bakana) kabineye ve devletin başına da bildiren ve adı bir askerî darbe girişimine karışan bir subay en nihayetinde ordu grubuna komuta etme mevkisine gelebilir?"[19]

Sanırım bunun cevabını vermek için iki faktöre bakmak gerekir. Birincisi İTC o derece güçlüydü ki, önemli liderler ordu disiplini veya kanun koruması altında neredeyse dokunulamaz-

19 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor*, (Leiden: Brill, 1984), s.65.

dı. Bunu, kurmay başkanı ve orgeneral Ahmet İzzet Paşa'nın, 1913'te kavga hâlindeki iki yarbay ve bir binbaşıya disiplin cezası vermenin, onların önde gelen İttihatçılar olmaları nedeniyle imkânsız olduğu sonucunu çıkarmasından anlıyoruz. İkinci faktör ise içi içe geçmiş girift ağlardan oluşan İTC'nin örgüt yapısının, onun içindeki gruplardan birisinin önde gelen herhangi bir üyesine karşı bir harekette bulunmayı, yaratacağı zincirleme reaksiyonlar nedeniyle imkânsız hâle getirmesidir. İnsanları yönetme konusunda fevkalade yetenekli olan Talât, İTC içindeki yerini, farklı hizipleri manipüle etme, tatlı sözle ikna etme ve onları yabancılaştırmadan birbirine karşı kullanma yeteneği ile korudu.

Enver ve Mustafa Kemal arasında, ikincisinin anılarında belirttiği ve daha sonra pek çok tarihçi ve biyografi yazarının kabul ettiği gibi bir kıskançlık var mıydı? Aslında yoktu. Mustafa Kemal hiçbir zaman Enver'e bir rakip olacak kadar İTC'nin askerî liderliğine yakın olmamıştı. Cemal, Fethi ve Hafız Hakkı, onun 1913'deki ani yükselişinden önce, Enver'in daha güçlü rakipleriydiler. Mustafa Kemal'in anıları onun bir "Enver kompleksi" olduğunun düşünülmesine yol açabilir, fakat bunun karşılıklı olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Ayrıca onun meslek yaşamının Enver ve İTC içindeki diğer çevrelerin herhangi birisi tarafından engellendiğine ilişkin de hiçbir kanıt yoktur. Meslek yaşamını incelediğimizde terfilerini normalde olması gerektiği gibi aldığını görürüz. 1916'da Çanakkale'deki başarısının ardından, 35 yaşında tuğgeneral ve paşa yapılmıştır. Belki 1918'de korgeneralliğe terfi ettirilmesi söz konusu olabilirdi fakat 1917-1918'de neredeyse bir yıl hiçbir aktif görevde bulunmamıştı. Üstlenmiş olduğu görevler ise önemli görevlerdi; bunlar arasında kolordu, ordu komutanlığı ve en nihayetinde bir kuvvet komutanlığı vardı. Yalnızca hükümet politikasını ve sa-

vaşının yönetiliş biçimini etkileme isteği engellemelerle karşılaşmıştı. Bunları yapacak siyasal güce sahip değildi.

Mustafa Kemal'in I. Dünya Savaşı esnasında siyasete girmeme durumu, savaş bittikten sonra onun en büyük avantajı olmuştu. İttihatçılar, İttihatçı ve milliyetçi fakat İTC'nin savaş esnasındaki politikalarına fazla bulaşmamış olan, askerlikte gösterdiği mükemmel başarıyla ünlenmiş bir komutan aradıklarında, aradıkları kişi tam da oydu. Bir taraftan onun keskin siyasi zekâsı ve taktik yeteneği, diğer taraftansa İTC'nin üst kademesinin yurt dışına kaçmış veya İngilizler tarafından tutuklanmış olması, Türk Kurtuluş Savaşı'nın tartışılmaz lideri olarak doğmasına olanak sağladı.

11. Kemalist Cumhuriyet'in Osmanlı'dan Devraldığı Miras[1]

1920 ve 1930'ların Kemalist deneyimi hem klasik bir ulus inşa etme örneği hem de cesur bir modernleşme projesiydi. 1923'te Türkiye Cumhuriyeti olarak doğan devlet, yüzde 90'ı Müslüman olan, fakat etnik bakımdan çeşitlilik arzeden, yoksullaşmış ve sayısal olarak azalmış bir nüfus üzerine kurulmak zorundaydı. Kemalistlerin iki amacından birisi, bu insan kitlesini bir ulusa çevirmek, tebaayı yurttaş yapmak, nüfusa bir vatanseverlik duygusu yerleştirmekti. Diğeriyse toplumu "modern" (*muasır*) ve "medeni" yapmaktı. Zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılan bu iki terimin her ikisi de Jön Türkler içindeki radikal "Batıcı"lar tarafından olduğu gibi, Kemalistler tarafından da dünyadaki kalıcı tek medeniyet olarak görülen Avrupa medeniyetine işaret etmekteydi. Bu amaçlara yalnızca kitlelerin aydınlatılmasıyla ulaşılabilirdi, bu ise örgütlü dini, insanların kafasında kurduğu egemenliği bırakmaya zorlamakla mümkündü. Ya da din, aydınlanmanın mesajını devlet kontrolünde yaymanın bir kanalı olarak kullanılabilirdi.

Bu ideolojik programın sonucu politikalar, örneğin tarikatların kaldırılması ve dinî hukukun (şeriat) yerine İsviçre me-

---

1 İlk olarak şu kaynakta yayınlanmıştır: "The Ottoman legacy of the Kemalist Republic", içinde Atabaki, Touraj (ed.), *The State and the Subaltern. Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, (London: I. B. Tauris, 2007), s.95-110.

deni kanununun getirilmesi gibi yurttaşların günlük ve kişisel yaşamlarına, onlarda kızgınlık ve direniş yaratacak denli derinden müdahale etti. Eğer Kemalistleri ve onların politikalarını anlamak istiyorsak bir adım geri gitmeli ve onların ortak geçmişine yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına bakmalıyız. Bu dönem hem Cumhuriyet'in gelecekteki liderlerini hem de onların yeniden kurmaya çalıştıkları ülkenin geleceğini biçimlendirmiştir. Hem maddi koşullar hem de Kemalistlerin sahip oldukları ideolojik araçlar 1908 sonrası anayasal döneminin, 1912 ve 1922 arasındaki on yılın ürünleridir.

Yeni Sınırlar

Yeni Cumhuriyet'in, coğrafi bakımdan, 1912'li yılların İmparatorluğu'ndan bile çok farklı olduğunu açıkça anlamak için haritaya bir defa bakmak yeterlidir. 400 yıldan beri İmparatorluğun parçası olan Arap vilayetleri kaybedildiği gibi, 15. yüzyıldan (bazı durumlar için 14. yüzyıldan) bu yana Osmanlı olan ve Osmanlı bürokratik ve askerî elitinin büyük bir kısmını çıkaran güney Balkan (Rumeli) vilayetleri de kaybedilmişti. Bu kadar önemli toprakları kaybetmek, kesinlikle travmatik bir durumdur. Aynı zamanda, yeni sınırların temel niteliğini de anlamak önemlidir. Bu sınırlar, hiçbir bakımdan doğal sınırlar değildi; fakat 1918'in siyasal ve askerî realiteleri tarafından belirlenmişti. Millî sınırlar, Şubat 1920'de Osmanlı meclisi tarafından kabul edilen *Misak-ı Millî* ile belirlenmişti. Aslında bu sınırlar Ekim 1918'de ateşkesle belirlenen sınırlardan başka bir şey değildi. Bununla birlikte kafa karıştırıcı biçimde en baştan itibaren iki farklı metnin var olduğu anlaşılıyor ki, birisi ateşkes sınırları içindeki, diğeriyse hem ateşkes sınırları içinde hem de dışındaki Osmanlı Müslüman çoğunluğun bağımsızlığını

talep etmektedir.[2] Başka bir ifadeyle, Cumhuriyet'in toprakları, 1918'de hâlâ Osmanlı kontrolü altında olan topraklardı; bu millî direniş hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa tarafından pek çok defa ifade edilen bir gerçektir.[3] 1918-1919'da, Mustafa Kemal gibi milliyetçi subayların dahi, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerine karşı çıkmadığını, onların bu hükümlerin özellikle İngiltere olmak üzere, müttefikler tarafından ihlal edilmesine karşı çıktığını hatırda tutmak önemlidir.[4] Ateşkes antlaşması hükümlerine aykırı eylemlerin en önemlileri, ateşkesin resmî olarak yürürlüğe girdiği 31 Ekim öğleninde hâlâ Osmanlı'nın elinde olan toprakların işgal edilmesidir. Bunların en önemlileri ise Doğu'da Musul ve çevresindeki ve Akdeniz Bölgesi'nde İskenderun çevresindeki ve toprakların işgal edilmesidir. Suriye çölünün iç kısımlarında kimin hangi toprakları elinde tuttuğu tamamıyla belirsizdi. Bu, daha sonra, 1922-1923'deki Lozan barış görüşmelerinde sorunlar yaratacaktı. Türk delegasyonu Lozan'da, yeni Türkiye için Akdeniz sınırındaki İskenderun'un doğusunda bir noktadan Fırat Nehri boyunca İran sınırına kadar uzanan ve böylece Musul'u da içine alan yeni bir Doğu sınırı talep etti. Bildiğimiz gibi, bu talebini kabul ettirmekte başarılı olmadı. 1926'da hakemliğine başvurulan Milletler Cemiyeti Musul'u Irak'a verdi, fakat Türkiye İskenderun (Hatay) şehrini tekrar elde etmeyi 1939'da başardı.

2 Zürcher, Erik Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists: Identity Politics 1908-1938", içinde, Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, (Leiden: Brill, 2000), s.170.

3 Zürcher, "Identity politics", s.169.

4 Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Empire and the armistice of Mudros", içinde, Cecil, Hugh ve Liddle, Peter H. (ed.), *At the Eleventh Hour. Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, (London: Leo Cooper), s.266-75. Bu 1923'e kadar doğruydu. Bkz. Unan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (19-6-1938)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), s.60.

Fransız himayesindeki Suriye ile sınır Lozan'da, 1920 Fransız-Türk antlaşmasında olduğu gibi belirlenmişti ve Bağdat demiryolunun güneyi boyunca uzanmaktaydı. *Misak-ı Millî*'de, Ateşkes esnasında, İngiliz işgali altında olan Arap vilayetlerinin Osmanlı sonrası devlete otomatik katılış değil, fakat plebisit talep edilmişti. Her ne kadar, I. Dünya Savaşı'nda Arapların tutumlarının rol oynamış olma olasılığı varsa da, Ankara'daki liderler, Arap topraklarının geri kazanılmasının onların amaçlarının ötesinde olduğunu görecek kadar gerçekçiydiler. 1919-1921'de Arap milliyetçileriyle işbirliği yapma girişimleri vardı; fakat eski Arap vilayetlerinin (Şam, Bağdat, Basra ve Hicaz) katılımı hiçbir zaman ciddi biçimde düşünülmedi.

Misak-ı Millî, Kafkas sınırında üç vilayet olan Kars, Ardahan ve Batum için, plebisit talebinde bulunmuştu. 1878'de Rusya'nın aldığı bu vilayetler, 1918'de Rus ordusunun çöküşünden sonra geri alındı, fakat bu vilayetleri 1919'da İngilizler ve onların Ermeni ve Gürcü müttefikleri ele geçirdi. Milliyetçi Türk General Kâzım Karabekir 1920-1922'de Ermeni Cumhuriyeti ile kısa bir savaştan sonra Kars ve Ardahan'ı fethetti ve böylece bu iki vilayette plebisit yapılmasına gerek kalmadı. Bundan sonra, karar verilmesi gereken tek konu Batum'un durumu kalmıştı. Kızıl Ordu ile karşılaşma tehlikesi ve Sovyet askerî ve mali desteğine duyulan ihtiyaç, Rusya ile uzlaşmayı gerektirdi. Bunun sonucu olarak da Batum ve onun hinterlandı Sovyetlerin kontrolündeki Gürcistan'a bırakıldı.

Misak-ı Millî, Batı'da, Müslümanların çoğunlukta olduğu Batı Trakya'da (*Garbi Trakya*) bir plebisit öngördü. Lozan'da, Türk delegasyonu, Anadolu anakarası yakınındaki bir dizi Ege adasının Yunanistan tarafından terk edilmesi gerektiğini tezini ileri sürmüştü. İskenderun ve Musul'un dâhil edilmesi gibi talepler de reddedildi. Her ne kadar, Lozan Antlaşması'nın büyük

miktarda Türk ve Müslüman toplumun millî sınırlar dışında kalmasına neden olduğu gerçeği Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde sert tartışmalara neden olsa da Türkler, nihayetinde sonucu kabullendiler.[5]

Böylece, 1923 Lozan Barış Antlaşması'nda tanınan 1918 sınırları, prensipte 1878'de veya 1913'te belirlenmiş olanlardan farklı değildi: Bu sınırlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun elde tutmayı başarabildiği topraklara karşılık geliyordu ve "Türk" anavatanı ile ilgili herhangi bir ilkesel tercihin sonucu olarak belirlenmemişti. Bu anlamda, Türkiye'nin sınırları, 1918 sonrasında Doğu Avrupa'da çizilen sınırlardan çok farklıdır. İkincisi en azından ulusların kendi kaderlerini belirleme haklarına saygı gösterme gibi davranma iddiasının bir sonucudur. Daha önceki Osmanlı sınırları içinde yaratılan Türkiye Cumhuriyeti, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu ve Kürtler, Araplar ile küçük gruplardan oluşan, çok etnik kökenli, çok dilli bir toplumdu. Ancak, daha önce olduğundan çok daha az etnik çeşitlilik gösteriyordu.

Nüfusun Yapısındaki Değişim

Yeni devletin nüfus dağılımı Osmanlı zamanında aynı topraklarda olan nüfus dağılımından bile çok farklıydı. Bu durum, Cumhuriyet'in 1923'te ilanının hemen öncesindeki on yılı aşkın dönemde yaşanan büyük ölçekli göçlerin ve savaşların bir sonucuydu. 1912 ile 1922 yılları arsındaki on yıllık dönemin savaşlarının demografik etkileri olağanüstü derecede büyüktür. Anadolu nüfusundaki ölüm oranı inanılmayacak ka-

5 Zürcher, Erik Jan, "The borders of the republic reconsidered", *Bilanço 1923/1998. International Conference on History of the Turkish Republic a Reassessment. Volume I: Politics – Culture – International Relations*, (Ankara: TUBA, 1999), s.53-9.

dar yüksek olmuştur. Osmanlı ordusu askerlerinin büyük çoğunluğunu Anadolu'daki köylü halktan toplamıştı. Böyle olunca da Kafkaslar, Gelibolu, Filistin, Mezopotamya, Galiçya ve Romanya seferlerinde ölen 800 bin kişinin büyük bir kısmı Anadolu köylüsüydü. Gelecek bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, bu ölümlerin neredeyse yarısı savaş dolayısıyla değil hastalık nedeniyleydi. Dahası, 1915 ilkbaharından itibaren Anadolu'nun kendisi bir savaş alanı olmuştu. Osmanlı ordularının geri çekilişi esnasında salgın hastalıklar, özellikle kışın tifüs, yazın kolera daha da hızlı yayılmaktaydı ve bundan dolayı Müslüman nüfus büyük sıkıntılar çekmekteydi.[6] Savaş yılları aynı zamanda Anadolu'daki eski Hıristiyan toplulukların, özellikle Ortodoks Rumların ve Ermenilerin sonunun gelmesine neden olmuştu. Ermeni topluluğu, Jön Türkler tarafından 1915-1916 arasında organize edilen, büyük ölçekli katliamlarla ile yok edilmişti. Katliamlar, ölüm yürüyüşleri (death marches) ve ihmal 800 bin civarında Ermeni'nin ölümüne neden olmuştu; bu oran topluluğun aşağı yukarı yüzde 40'ına tekabül ediyordu.

I. Dünya Savaşı'nı bağımsızlık savaşı takip etmişti ve bu dönemde güney ve batıdaki milis hareketlerini ve İstanbul Hükümeti'ni destekleyenlerle içteki milliyetçileri destekleyenler arasındaki iç savaşa ek olarak, doğuda ve batıda büyük çatışmalar yaşanmıştı. Batı sınırında geri çekilen Yunan güçleri Müslüman nüfusa büyük canavarlıklar yapmıştı ve ilerleyen Türk birliklerinin bazısı da Yunan Ortodokslara benzer bir vahşet uygulamıştı.

Savaş, salgın hastalıklar ve açlık nedeniyle Anadolu'da 2,5 milyon Müslüman, 800 bine ulaşan Ermeni ve 300 bin civarında Rum hayatını kaybetmişti. Anadolu nüfusu ölüm nede-

6 Zürcher, Erik Jan, "Between death and desertion. The experience of the Ottoman soldier in World War I", *Turcica*, 28, (1996), s.235-58.

niyle yüzde 20 azalmıştı. Bu oran I. Dünya Savaşı'nda en fazla kayıp veren Fransa'nınkinden yirmi kat daha fazladır. Savaşın ve salgın hastalıkların sonuçları dengesiz biçimde dağılmıştı; bazı Doğu vilayetlerinde neredeyse nüfusun yarısı yok olmuştu ve bir çeyreği de göç etmişti. Çoğu Batı'da olan on iki vilayette yetişkin kadınların yüzde 30'dan fazlası dul kalmıştı.[7] Savaştan sonra Türkiye boş bir ülkeydi. Gözlemleri IV. Bölüm'de anlatılan genç Türkologlar başta olmak üzere, 1920 ve 1930'larda Türkiye'yi gören bütün ziyaretçiler, bu dönemde kırsal bölgenin terk edilmiş bir görüntü sergilediğinden söz etmektedirler.[8]

Ölümlerin dışında, yeni Cumhuriyet'in Anadolu nüfusu, büyük ölçekli göçlerin etkilerini de gördü. 19. yüzyılın tümü boyunca ve 20. yüzyıl başlarında Müslümanlar Rusya, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi Hıristiyan devletlerin ele geçirdikleri topraklardan göç ettiler veya göç etmeye zorlandılar. En nihayetinde bu insanlar Anadolu'ya yerleştiler (sıklıkla eski Ermeni mülklerine). Bu mülteciler ve onların çocukları savaş sonrası nüfusun üçte ikisini meydana getirdi. Hıristiyanların ağırlıklı olduğu bölgelerin kaybı ve içeriye Müslüman göçü 1913'te Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ilk defa Türk çoğunluğa sahip olması sonucunu doğurdu.

I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında hayatta kalan Ermenilerin hemen hemen hepsi ülkeyi terk edip Rusya,

---

7 Bu veriler şu kaynaktan alınmıştır: McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, (New York: NY University Press, 1983), özellikle 7. bölümden, "The end of Ottoman Anatolia". Her ne kadar McCarthy Ermeni katliamına ilişkin yorumundan dolayı sık sık eleştirilmiş olsa da, benim bildiğim daha iyi bir nüfus istatistikleri analizi yoktur.

8 Bkz. Hartmann, Richard, *Im neuen Anatolien*, (Leipzig: Hinrichs, 1928), s.86; Linke, Lilo, *Allah Dethroned. A Journey through Modern Turkey*, (London: Constable, 1937), s.278; ve Zürcher, Erik Jan, "Two Young Ottomanists discover Kemalist Turkey: The travel diaries of Robert Anhegger ve Andreas Tietze", *Journal of Turkish Studies*, 26/2, (2002), s.359-69.

Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Balkan Savaşı'nın bir sonucu olarak (Ege Bölgesi'nde 450 bin Rum vardı) 200 bin civarında Rum, Batı Anadolu'yu terk etmeye zorlanmıştı. Onların dörtte üçü 1919 Yunan işgalinin ardından geri dönmüştü.[9] 1922'de Anadolu'daki Yunan ordusunun yenilmesiyle Yunan topluluğunun hemen hemen hepsi Yunanistan'a kaçtı. Bu durum Lozan Barış Antlaşması'na eklenen, nüfusların değişimi (mübadele) maddesiyle resmiyete döküldü. Bu madde gereğince Anadolu'da kalan son Yunan Ortodoks cemaatle, ağırlıklı olarak Karadeniz bölgesindekiler (Pontus Rumları) ve Karamanlı Rumlar (İç Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodokslar) Yunanistan'daki Müslümanlar ile değiştirildi. 1922-1924 arasında, toplam olarak, yaklaşık bir milyon Rum Anadolu'yu terk etti ve aşağı yukarı 400 bin Müslüman ise Yunanistan'dan Anadolu'ya geldi. Nüfusta, savaş esnasında ve sonrasındaki nüfus hareketlerinden kaynaklanan yüzde 10'luk bir azalma meydana geldi; bu oran, ölüm nedeniyle meydana gelen yüzde 20'ye eklenmelidir.

Nüfustaki değişimler aynı zamanda kültürcü bir bakış açısından 1923 Anadolu'sunun 1913 Anadolu'sundan tamamıyla farklı bir yer olduğu anlamına gelmektedir. Büyük Hıristiyan topluluklar gitmişti ve artık 13 milyonluk nüfusun yüzde 98'i Müslüman'dı; karşılaştırma yapmak gerekirse bu oran savaş öncesinde yüzde 80 idi. Dil bakımından bakacak olursak, yalnızca iki büyük grup kalmıştı: Türkler ve Kürtler. Bunlar dışında bir elin parmağı kadar az fakat önemli gruplar varlığını sürdürmüştü. Ülke aynı za-

---

9 Nüfus hareketleri şu kaynaklarda anlatılmıştır: Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı,* (Ankara: Ayraç, 1997), s.57-70 ve 317-30 (yalnızca İzmir Sancağı için), ve Şenşekerci, Erkan, *Türk Devriminde Celâl Bayar (1918-1960),* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), s.35-38. Sonraki kaynak komutan Pertev (Demirhan) ve Cafer Tayyar (Eğilmez) ile birlikte tehcirden sorumlu Bayar'ın anılarına dayanmaktadır.

manda daha önce olduğundan daha fazla kırsallaşmıştı; nüfusu 10 bin ve daha fazla olan yerleşim yerlerinde, toplam nüfusun yalnızca yüzde 18'i yaşamaktaydı, karşılaştırma yapmak gerekirse bu oran savaş öncesinde yüzde 25 idi.[10] Bu rakamdan da anlaşıldığı gibi, şehirleşme Hıristiyan topluluklar içinde çok daha yüksekti. Onlar aynı zamanda ekonominin modern sektörlerini tamamıyla kontrolleri altında tutmaktaydılar. Çukurova'nın pamuk fabrikaları, Bursa'nın ipek fabrikaları, Batı'daki incir ve kuru üzüm ticareti, gemicilik, bankacılık, demiryolları, oteller ve restoranlar, savaş öncesinde hemen hemen tamamıyla Hıristiyanların elindeydi. 1923'te Türkiye yalnızca yönetici ve mühendisleri olmayan bir ülke değildi, aynı zamanda eğitimli garsona, kaynakçıya ve elektrikçiye de sahip değildi. Kaybolan becerileri tekrar inşa etmek bir nesil boyunca sürecekti.

Yeni Bir Devlet mi?

Ekim 1923'te, Osmanlı Anadolu'sunun kalıntılarına dayanılarak yaratılan Cumhuriyet, elbette, resmen kurulmuş yeni bir devletti. Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılarak yaratılan pek çok yeni devletten yalnızca bir tanesiydi ve onlarla beraber Osmanlı mirasının bir kısmını taşıyordu. Balkanlardaki ve Arap Dünya'sındaki diğer varis devletlerin deneyimleriyle karşılaştırmalar yapmak (Carl Brown'unun yol gösterici nitelikteki *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*'de yaptığı gibi) Osmanlı mirasının "yeni" devletlerde rol oynama biçimini anlamakta bize önemli yardım sağlar. Aynı zamanda, Türkiye'nin, söz gelimi Suriye ve Arnavutluk ile karşılaştırıldığında, bazı bakımlardan, İmparatorluğun çok farklı bir mirasçısı olduğu açıktır. Türkiye, İmparatorluğun baskın

10 Bkz. McCarthy, *Muslims and Minorities,* bölüm: 7.

etnik ve kültürel unsurları tarafından yaratılmıştı ve onun yalnızca bir organını değil, fakat kafasını ve kalbini, kültürel ve idari merkezini miras edinmişti. Askerî ve sivil bürokrasisini ve siyasal deneyim sahibi insanlarının diğerleriyle kıyaslanamayacak denli büyük bir oranını miras olarak almıştı.

Bu durumun yeni devletin kimliğini tanımlamayı, diğerlerine kıyasla kolaylaştırmadığı, aksine zorlaştırdığı iddia edilebilir. Diğerleri, kendileri ile Osmanlı geçmişleri arasına, bu geçmişi bir yabancı işgali olarak tanımlayarak ve Osmanlı işgali öncesinde kendilerine esin kaynağı olabilecek mitolojik bir "ulusal" altın çağ arayarak mesafe koyabilirler. Bu açıdan Türk deneyimini Avusturya'nın deneyimiyle karşılaştırmak kullanışlı olabilir. Orada Habsburg İmparatorluğu'nun Almanca konuşan kısımlarının savaş öncesi sakinleri, kendilerini hem Alman hem de Katolik İmparatorluk hanedanlığının tebaası olarak görüyorlardı; yeni Avusturya Cumhuriyeti'nin elitleri neredeyse sil baştan "küçük bir Avusturyalı" kimliği yaratmak zorunda kalmıştı. Benzer biçimde Türkler de kendilerini Müslüman imparatorluğun Müslüman tebaası olarak görmüşlerdi, şimdiyse kendilerini Türk olarak görmeye başlamak zorundaydılar.

İzleyen bölüm bu dönüşümün yasal, siyasal ve kurumsal yönlerine eğilecektir.

Yasal Çerçeve

Dış görünüşe bakılırsa imparatorluktan cumhuriyete dönüşümün ne zaman başladığı sorusu, kolayca bir cevap bulunabilecek bir soru olarak görünüyor. Her şey bir yana, Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923'te ilan edilmiştir. Fakat Saltanat bir yıl önce 1 Kasım 1922'de kaldırılmıştı. Aynı ay Lozan Konferansı için oluşturulan delegasyon "Büyük Millet Meclisi" hükümeti-

ni temsil etmişti. İyi de hükümet hangi devletin hükümetiydi? Bazıları onun gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümeti olduğunu iddia edebilir; çünkü 1908-1909'da değişikliklere uğrasa da 1876 imparatorluk anayasası Yeni Cumhuriyet'in anayasasının Nisan 1924'te ilan edilmesine kadar yürürlükte kalmıştı. Hanedanlık da tamamıyla yok olmamıştı. Son Padişah'ın Kasım 1922'de tahtan indirilmesinden sonra onun kuzeni Abdülmecit Efendi halife ilan edilmişti. Tamamıyla dinî bir halifelik kavramı, hem İslam hem de Osmanlı geleneğine yabancıydı, fakat halkın gözünde Abdülmecit'in en azından son Osmanlı padişahı Vahdettin kadar güçlü olduğu konusunda hiç kuşku yoktur. Liderlerin pek çoğu da kendilerinin ve babaları ve dedelerinin hizmet ettiği hanedanlığa duygusal bir bağlılık hissetmekteydi.[11] Bu aslında cumhuriyetçi liderlerin Mart 1924'te halifeliği kaldırmalarının ana sebeplerinden birisidir.

Diğer taraftan, daha Ocak 1921'de Ankara'daki Millet Meclisi *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*'nu ilan etmişti. Bu yasa Türk tarihçileri tarafında ilk cumhuriyet anayasası olarak görülmektedir. Bu yasa, Türkiye siyasetinde, siyasal meşruluğun nihai kaynağı olarak görüle gelmiştir. Hem geleceğin Demokrat Parti'sinin liderleri olacak olanlar, çok partili siyasal sistemin habercisi olarak kabul edilen ünlü 1945 *dörtlü takrirlerinde* hem de Mayıs 1960'da Demokrat Parti taraftarlarına karşı askerî darbe yapan generaller yaptıkları ilk resmî açıklamalarında, kendi eylemlerini meşrulaştırmak için bu yasaya göndermede bulunmuştur. Aslına bakılırsa yasanın Türkiye'nin ilk anayasası olduğuna ilişkin bu görüş doğru değildir. Osmanlı anayasası 1921'de kaldırılmamıştı ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu birincil olarak İstanbul işgal altındayken fiili olarak var olan milliyetçi Anadolu hükümetinin işleyebilmesi için bir araçtı. Osmanlı anayasası ile eş

11 Kemal (Atatürk), *Nutuk* (C.2), (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1967), s.684.

zamanlı olarak yürürlükte idi.[12] Fakat aynı zamanda yasanın, sınırsız halk egemenliğinin kaynağının ulus olduğu ve onun ulus adına yalnızca millî meclis tarafından kullanılabileceği vurgusu Fransız Devrimi'nin radikal cumhuriyetçi geleneğinin bir ifadesi olduğu ve Meşrutiyet ile birlikte uyumsuz bir görüntü sergileyeceği inkâr edilemez.[13]

Saltanatın kaldırılması ve cumhuriyetin ilanı arasındaki bir yıllık dönemde, Mustafa Kemal Paşa, her ne kadar aynı zamanda onun ne bir monarşi ne de bir cumhuriyeti temsil ettiğini, gerçekte *sui generis* olduğunda ısrar etmeye devam etse de yaptığı konuşmalarda milliyetçilerin "yeni bir devlet" kurduğunu söyledi. O ve başkaları tarafından zaman zaman "Osmanlı İmparatorluğu" ile eş anlamlı olarak kullanılmış olan "Türkiye" terimi, artık ülkeyi tanımlayan tek terim olmuştu.[14]

Tüm bunları söyledikten sonra sonuç şudur: Yasal anlamda imparatorluktan cumhuriyete dönüşüm aşama aşama olan bir şeydi ve Şubat 1921 ve Nisan 1924 arasında gerçekleşmiştir.

Liderlik

Daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, hem Millî Mücadele hareketinin (1918-1922) siyasal liderleri hem de Cumhuriyet'in (1923'den itibaren) siyasi liderleri, birtakım ortak özellikler taşıyan bir grup insandan oluşmaktaydı. Onların en ayırt edici özelliği, hepsinin 19. yüzyıl Tanzimat reformla-

12 Sorun hakkında kapsamlı bir tartışma için bkz. Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923). Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare,* (İstanbul: İletişim, 2001), s.197-217.

13 Tarık Zafer Tunaya yeni devlete geçişin hukuki yönlerini anlatır: "Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin kuruluşu ve hukukî karakteri", *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 23, (1957), s.227-47.

14 Unan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (19-6-1938),* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), s.70, 92.

rıyla yaratılmış olan imparatorluğun modern eğitim kurumlarının ürünü olmalarıydı.

Sosyal özelliklerinden farklı olarak, onların aynı zamanda bir dizi ortak deneyimi de paylaştıklarını gördük. İstisnasız hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyeleriydiler ve II. Meşrutiyet döneminin (1908-1918) siyasetinde rol almışlardı. Modern Osmanlı tarihindeki en büyük ayaklanmaları kapsayan ortak bir geçmiş, onları birbirine bağlamaktaydı. Pek çoğu 1908 anayasal devrimine, Nisan 1909 karşı devriminin "Hareket Ordusu" tarafından bastırılmasına, 1911'deki İtalyan işgalcilere karşı Trablusgarp'ta Bedevi direnişinin örgütlenmesine, 1913'teki felaketle sonuçlanan Balkan Savaşı'na, I. Dünya Savaşı'na ve savaş sonrasındaki direniş hareketine katılmıştı. 1920'lerin tipik önde gelen Kemalist siyasetçisi için bunların hepsi onun kişisel özgeçmişinin bir parçasıydı.

Ağustos-Eylül 1922 büyük askerî zaferi, bir yıl önce Büyük Millet Meclisi tarafından kendisine *Gazi* unvanı verilen Mustafa Kemal'i tartışmasız siyasal lider yaptı. Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda, daha net olarak söylemek gerekirse, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1925'te çıkarılması ile Haziran-Ağustos 1926 siyasal yargılamaları arasında, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer üst düzey üyeleri ve hareketin başlamasına öncülük eden (bazı durumlarda Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya gelmesinden bile önce) millî direniş hareketinin komutanları fiziksel ve siyasal olarak saf dışı bırakıldı.[15] Bu tarihten sonra Mustafa Kemal Paşa ülkenin tartışmasız lideri oldu. Aşama aşama genç insanlar siyasi merkeze getirilse de Kemalist tek parti devleti yıllarında ve hatta bir dereceye kadar 1950'le-

---

15 Zürcher, Erik Jan, ***Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party (1924-1925)***, (Leiden: Brill, 1991); Tunçay, Mete, ***T.C.'de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)***, (1981 edisyonun yeniden basımı) (İstanbul: Cem, 1989).

rin ortalarına kadar anahtar makamlarda siyasal ve askerî kariyerlerini Jön Türkler döneminde yapan kimseler yer aldı.

Devlet aygıtı

Siyasal liderler, politikalarının yürürlüğe konulmasında 1840'dan itibaren İmparatorluk içinde inşa edilmekte olan büyük bürokratik ve askerî aygıtın desteğine güvenebilirdi. Bu, Kemalistlerin, İmparatorluğun memurlarını, daha önceki yıllarda Jön Türklerin yaptığı gibi, bazı temizlikler yapmadan devraldığı anlamına gelmez. Yolsuzluklara karışan veya Abdülhamit adına casusluk yapan devlet memurları 1908 Devrimi sonucunda uzaklaştırılmıştı. Benzer biçimde, Enver Paşa tarafından, 1913-1914 yıllarında, eski rejimde meslek içinde yükselen subayların pek çoğunun yerine modern askerî okullardan mezun subaylar getirilmişti. Aynı tarzda, Kemalistler de temizlikler yaptılar. 25 Eylül 1923'te, Millî Mücadele hareketine katılmayan subayların görevden atılmasını mümkün hâle getiren 347 sayılı yasa geçti. Üç yıl sonra, Mayıs 1926'da, devlet memurları için benzer bir yasa daha (854 sayılı yasa) kabul edildi. Fakat bu yasaların uygulanışı incelendiğinde, temizliğin boyutunun oldukça sınırlı olduğu anlaşılıyor ve daha sonra 24 Mayıs 1928'de, 1289 sayılı yasa, yanlış biçimde atılan subayların ve devlet memurlarının durumunu ele almak üzere bir tekrar inceleme heyeti oluşturulmasını sağladı.[16]

Aslına bakılırsa Cumhuriyet'in ordusu, İmparatorluğun son dönem ordusuydu. Cumhuriyetçi rejimin nüfus ve toprak üzerindeki denetimini, İmparatorluğun asla başaramadığı bir derecede genişletmesinin ardında bu ordu ve hiç kuşkusuz

---

16 Jaeschke, Gotthard, ***Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi***, vol. 2, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1941), s.73 (Çev. Niyazi Recep Aksu).

jandarmaydı.[17] Geçekte, Anadolu'da modern devletin kuruluşunun habercisi olan şeyin, ünlü Kemalist reformların (kılık kıyafet, alfabe veya takvim) hepsinden daha fazla, etkin kontrolün bu biçimde kurulması olduğu iddia edilebilir. Millî Mücadele'nin ilk yıllarında milliyetçiler, İstanbul hükümeti ile bağlantıları nedeniyle güvenilmez olduğu düşünülen vilayet bürokrasisi üyelerini ayıkladılar. İlgilenilen kimseler, daha çok siyasal olarak atanan il ve ilçe yöneticileriydiler (*valiler* ve *kaymakamlar*). Fakat daha alt seviyedeki vilayet yönetimine dokunulmadı ve bu milliyetçilerin asker toplamalarını ve kontrolleri altındaki bölgelerde vergileri artırmalarını mümkün kıldı. Millî güçlere bağlılık gösterip gerçek anlamda yardımcı olan, bürokrasinin diğer bir dalı Osmanlı telgraf hizmetinin kadroları büyük ölçüde aynı kaldı. Kemalistler, 1923'deki Lozan Barış Konferansı'nda 150 istenmeyen Osmanlı Müslüman'ına ülkeyi yasaklama hakkı elde etmiş olsalar da bu 150 isim (tamamıyla keyfi olarak belirlenmiş bir rakam) barışın sonuçlanmasının ardından bir yıldan fazla bir sürede güçlükle belirlenebildi.[18] Bu yasaklananlar arasında bir dizi subay ve bürokrat vardı, fakat bunun çok sınırlı sayıda kimseyi ilgilendirdiği açıktır.

Cumhuriyet, finans alanında, İmparatorluktan iki ayrı bürokratik yapı devraldı. Birisi Jön Türk Maliye Bakanı Cavit Bey tarafından tamamıyla modernize edilen Maliye Bakanlığı, diğeriyse 1881'den bu yana vergilerin, gümrük vergilerinin ve kesintilerin İmparatorluğun Avrupalı alacaklıları adına toplanmasını kontrol altında tutan Osmanlı Kamu Borçları (Düyun-u Umumiye) idaresiydi. Her ne kadar yeni Türkiye, 1923 Lozan Antlaşması'nda Osmanlı borçlarının bir kısmını üstlenmiş olsa da Düyun-u Umumiye'nin özerk işleyişi sonlandırıldı ve mevcut

17 Zürcher, "Two Young Ottomanists", s.359-369.

18 Soysal, İlhami, *Yüzellilikler*, (İstanbul: Gür, 1985).

tekellerin yönetimi Türk devletine geçti. 1932'de İnhisar İdaresi altında birleştirildiler. İnhisarlar, 1920 ve 1930'larda yeni devlete hayati gelirler sağladı.

Bürokrasinin bütün dalları içinde, Cumhuriyet döneminde en büyük değişikliğe uğrayan kurum, hiç kuşkusuz dinî kurumlardı. 1924'te eğitimin birleştirilmesine ilişkin yasanın geçmesi ve 1926'da Avrupa tarzı bir aile yasasının (Medeni Kanun) getirilmesi, laik devletin bu önemli alanlarda doğrudan kontrolü eline alacağı ve kurulu dinî yapının da aynı ölçüde daraltılacağı anlamına geliyordu. Halifeliğin kaldırılması ve eşzamanlı olarak en yüksek dinî otorite olan *Şeyhülislam*ın yerini başbakanlığa bağlı bir başkanlığın (Diyanet İşleri Başkanlığı) alması, hiç kuşkusuz dinî yapının üst kademesinin, hareket serbestliğinin büyük bir kısmını kaybetmesi anlamına geliyordu. Fakat burada, *Şeyhülislam*ın kabineden uzaklaştırıldığı ve şeriat mahkemeleri, vakıflar (evkaf) ve dinî okullar (medreseler) üzerindeki yetkilerini kaybettiği 1916 reformlarının onun işlevlerini zaten büyük ölçüde kısıtlamış olduğunu hatırlatmak gerekir. Mustafa Kemal Paşa'nın reformlarını üst düzey din adamlarının neredeyse hiç muhalefetiyle karşılaşmadan kabul ettirmesi gerçeği, bir ölçüde, Osmanlı dinî yapısının zaten bürokratikleştirilmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde devlet kontrolü altına sokulmuş olduğunun kanıtıdır.

Cumhuriyet, devletin bu anahtar birimlerini miras olarak almakla kalmamıştı, ayrıca bu birimlerin kadrolarını doldurma araçları neredeyse hiç değişmemişti. Tanzimat'ın, Abdülhamit'in ve Jön Türklerin subay ve devlet memurlarını yetiştiren, Fransız *grandes écoles*'u örneğine göre kurulan, imparatorluğun büyük okulları, Cumhuriyet döneminde de varlıklarını devam ettirmiştir. Askerî akademi, Millî Mücadele esnasında geçici olarak Ankara'ya, 1923'te tekrar İstanbul'a ve daha sonra 1936

yılında nihai olarak Ankara'ya taşınmış olsa da her zaman işlevini ve çalışma biçimini korudu. Aynı şey, 1935 yılında Ankara'da, Siyasal Bilgiler Fakültesi olarak yeniden yapılandırılan devlet memurları akademisi (*Mülkiye*) için de doğrudur. Bu okul da devlete vali, kaymakam, diplomat ve yöneticiler yetiştirmeye devam etti. Zamanla her iki kurum da hem öğreticilere hem de öğrencilere milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve laikliği inanılması gereken temel maddeler olarak belirleyen Kemalist doktrinin merkezi hâline geldi; bu durum bugün de devam etmektedir.

İttihatçılar ders programlarına bilimi dâhil ederek *medreseleri* dönüştürmeye çalışmışlardı, fakat Kemalistler onların kurtarılmasının mümkün olmadığının düşünerek 1924'te kapattı. O zamandan itibaren din adamlarının eğitimi İstanbul'daki üniversitenin İlahiyat Fakültesi'nin ve iki düzine kadar *imam hatip okulları*nın elindedir; fakat birincisi 1935'te, ikinciler ise 1930-1931 yıllarında kapatılmıştır. Dinsel öğrenim düzeyindeki düşüş, Osmanlı döneminde eğitim almış kuşağın yok olmasıyla birlikte görünür hâle gelmiştir. Fakat bunun başlangıç tarihi aşağı yukarı 1940'ın ortalarına denk geliyordu.

Parti

1930'daki üç ay süren iki partili dönem hariç, 1925'den itibaren tek yasal parti olan Halk Partisi (*Halk Fırkası*), Cumhuriyetçi rejimin kullanımındaki yeni araçlardan birisiydi. Elbette ülkede siyasal partilerin varlığı tamamıyla yeni bir şey değildi; ülke 1908'de ve 1913-1918'de tek parti rejimiyle yönetilmişti. Fakat bu ilk siyasal parti deneyimleri bazı bakımlardan farklıydı: II. Meşrutiyet döneminde iktidar en nihayetinde hem meclise hem de kabineye egemen olan gizli, meclis dışı bir cemiyetin (derneğin)

elindeydi. Cumhuriyet döneminde, Mustafa Kemal Paşa tarafından, millî meclis içinde yaratılmış olan Halk Partisi büyük ölçüde devletin bir kurumu olarak işlev görüyordu. 1925 ve 1929 arasında yürürlükteki olağanüstü hâl kanunu meclis partisinin bütün yetkilerini kabineye devretmesi anlamına geliyordu; bu nedenle ironik biçimde meclis partisi radikal reformların çoğunun uygulanması esnasında iktidar gücünü hiç kullanmadı. Bu yıllarda reform yasaları genellikle oy birliğiyle veya büyük çoğunluklarla kabul edildi, fakat kullanılan oy sayısı sıklıkla toplamın yarısından daha azdı.[19] 1930'dan itibaren Halk Partisi, özellikle eğitim kolu, *Halkevleri* aracılığıyla bir aşılama ve mobilize etme aracı hâline geldi, fakat her zaman sıkı devlet kontrolü altında kaldı. Bu durum, 1936'da devletin ve partinin resmî olarak birleşmesiyle doruk noktasına ulaştı. İTC de halka, "kulüpler" ve *Türk Ocağı* hareketinin şubeleriyle ulaşmıştı, fakat bunlar hiçbir zaman Cumhuriyet dönemindeki *Halkevleri*nin olduğu türde merkezi devlet kontrolü altında olmamıştı.[20]

İdeoloji

Siyasal liderler ve devlet aygıtı bakımından çok büyük bir devamlılık olduğu doğru olsa da, rejimin amaçları ve ideolojisi söz konusu olduğunda resim biraz karmaşıktır.[21]

1912'de Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden önce, Jön Türkler arasındaki ateşli ideolojik tartışmalar, hepsi Osmanlı devletini kurtarmanın bir yolunu bulma ile ilgili olsa da iki ana

---

19 Tunçay, *T.C.'de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s.178.

20 Çavdar, Tevfik, "Halkevleri", Belge, Murat (ed.) içinde, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim, 1984), s.878.

21 Dumont, Paul, "The origins of Kemalist ideology", içinde, Landau, Jacob (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, (Boulder: Westview, 1984), s.25-44.

soru etrafında dönüyordu. Birincisi devleti ve toplumu güçlendirmek için ihtiyaç duyulan Batılılaşma derecesi ile özellikle Batı bilim ve teknolojisinin kullanımı ile yan yana devam ettirilecek olan Türk kültürü ve İslam medeniyetine bağlılığın nasıl bağdaştırılacağı ile ilgilidir. Mardin ve Hanioğlu'nun gösterdiği gibi Osmanlı entelektüellerinin büyük bir kısmı (aynı zamanda devlet hizmetindeydiler) 19. yüzyılın ortalarından itibaren Batılılaşmanın maddi ilerleme ve siyasal olarak güçlenme için tek yol olduğuna inanmaya başlamıştı.[22] Modern bilime ve biyolojik materyalizme inanç da eşit derecede yaygındı. Nispeten az sayıda Jön Türk, oldukça katı bir pozitivizme inanmaktaydı (Ahmet Rıza en bilinen örnekti), fakat hepsi genel anlamda pozitivizmden etkilenmişti. Pozitivizmin bilim aracılığıyla ilerleme ile entelektüel elitizmi birleştirmesi, Le Bon'un kitle psikolojisini hiç de güvenilir bulmayan fikirlerinden etkilenen Jön Türklere çekici gelmişti.[23] Bununla beraber, Jön Türk düşünce adamlarının hepsi, istisnasız "gerçek" İslam'ın (bunu kendi zamanlarının din adamlarınınkine karşıt bir görüş olarak ortaya koyuyorlardı) bilime açık ve onunla uyumlu olduğunu savundu. Kendileri dindar kimseler olmasalar da dini önemli bir "Millî çimento" olarak görüyorlardı.[24] Böyle olunca da Cumhuriyet'in, Batı'dan alınanlar ile İslami değerlerin korunmasını nasıl uzlaştırabileceği sorusu, tartışmanın anahtarı olmaya devam etti.

---

22 Hanioğlu, M. Şükrü, ***The Young Turks in Opposition***, (Oxford: Oxford University Press, 1995), s.7-18.

23 Nye, Robert A., *The Origins of Crowd Psychology. Gustave Le Bon and the Crisis of Mass Democracy in the Third Republic*, (London: Sage, 1975). Le Bon yalnızca Jön Türkler arasında değil fakat Balkan ve Arap dünyasındaki çağdaş entelektüeller arasında da çok popülerdi.

24 Zürcher, Erik Jan, "Ottoman sources of Kemalist thought", Özdalga, Elisabeth (ed.) içinde, *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*, (London: Routledge/Curzon, 2005), s.14-27.

Jön Türkler hakkında araştırma yapan yazarların zihnini meşgul eden ikinci soru, geleceğin Osmanlı devletinin cemaat temeli ile ilgiliydi. Tartışmalar geleceğin Osmanlı devletinin millî ve belki de dinî kimliklerin gönüllü birliğine dayanan, tek bir ulusa dayanmasının gerekli olup olmaması ile ilgiliydi. 20. yüzyılın başlarında etnik unsurların birliğine (*İttihad-ı Anasır*) duyulan samimi inanç, Yunan, Arap ve Arnavut entelektüellere ve Prens Sabahattin'in lideri olduğu "Liberal" gruba özgüydü. Büyük bir çoğunluk, hiç kuşkusuz özellikle İttihatçıların büyük bir çoğunluğu, daha 1908 devriminden önce, Türklerin baskın konumda olmasını bir varsayım olarak alan bir çeşit Osmanlı Müslüman milliyetçiliğinin taraftarı olmuşlardı. Jön Türkler arasında gittikçe büyüyen bir Türklük bilinci olsa da onların bunu, içinde Osmanlılığın ve Müslümanlığın da eşit derecede önemli unsurlar olduğu, karmaşık bir kimliğin bir yüzü olarak gördükleri anlaşılıyor. En başından itibaren, 1908 devriminin örgütleyicileri, kendi örgütlerini Türk olmayan Müslümanlara açmışlardı, fakat gayrimüslimlere (en azından otomatik olarak) açmamışlardı.[25] Çoğu zaman varsayılanın tersine Pan-Türkçülük, Rusya siyasal mültecilerinin baskın rol oynadığı küçük bir entelektüel çevre arasında popülerdi. İslamcı ve Pan-İslamcı duyarlılıklar İttihatçılar tarafından siyasal olarak kullanıldı, fakat onların ideolojik oluşumunda neredeyse hiç rol oynamadı.

Jön Türk düşünce adamları, onların entelektüel tartışmaları ve farklı akımların sözcülüğünü yapan dergilerde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.[26] Ancak, Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle bu

25 Karabekir, Kâzım, ***İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909,*** (İstanbul: özel basım, 1982), s.176. Metinin tarihi 1945'e kadar gider.

26 En önemli incelemeler arasında şunlar vardır: Mardin, Şerif, ***Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1898-1908,*** (Ankara: İş Bankası, 1964); Hanioğlu, M. Şükrü, ***The Young Turks in Opposition,*** (Oxford: Oxford University Press, 1995); Heyd, Uriel, ***Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya***

teorik tartışmaların önemi azalmıştır. Bir millî acil durum vardı ve en önemli sorun artık millî kaynakların seferber edilmesiydi. 1912'nin sonunda, "Millî" olarak kabul edilmesi gereken şeyin ne olduğunda artık hiç kuşku kalmamıştı: Hıristiyan Balkan devletleri koalisyonu, İmparatorluğa savaş açmıştı, Osmanlı Hıristiyan cemaatlerinin sadakati, en olumlu açıdan bile sorgulanması gereken bir şeydi ve Avrupa'nın büyük devletleri, İmparatorluğun içine düştüğü tehlikeli durumdan kurtulma gayretlerinde ona yardım etmek için parmağını bile kıpırdatmıyorlardı. Jön Türklerin sâvaş işlerini örgütlemek için kurduğu sayısız siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel organizasyonların hepsi *millî* başlığını taşımaktaydı; bu terimin neyi kastettiği açıktı: Osmanlı Müslümanları tarafından ve Osmanlı Müslümanları için olan. *Millî* olanı, Osmanlı-Müslüman olarak tanımlamak (resmen *Cihad* ilan edilen ve kısmen Anadolu'da çetin bir etnik/dinsel çatışma olarak cereyan eden) I. Dünya Savaşı yılları boyunca ve sonrasında devam etti. Örneğin 1918'den sonra Anadolu'da Millî Mücadele hareketinin ilanı, mücadelenin Osmanlı Müslümanlarının bağımsızlığının ve birliğinin devam ettirilmesi için yapıldığını açık biçimde ortaya koydu. Mücadelenin dinî karakteri, o dönemde, her önemli olaya eşlik eden dinî törenlerle ifade edildi. O dönem, son dönem Türk tarihinde alkolün yasaklandığı tek dönemdir.[27]

Gökalp, (London: Luzac, 1950); Parla, Taha, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1871-1924*, (Leiden: Brill, 1985); Shissler, A. Holly, *Turkish Identity between two Empires. Ahmet Ağaoğlu 1869-1919*, (London: I. B. Tauris, 2002); Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Ankara, 1986); Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (Ankara: Üçdal, 1981); Üstel, Füsun, *Türk Ocakları (1912-1931)*, (İstanbul: İletişim, 1997); Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, (Leiden: Brill, 1992); Debus, Esther, *Sebilürreşad: Eine Vergleichende Untersuchung zur Islamischen Opposition der vor- und nachkemalistischen Ära*, (Frankfurt: Peter Lang, 1991).

27 Zürcher, Erik Jan, "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137, (1999), s.81-92.

Savaş 1922'de kazanıldıktan sonra bu ideolojik yönelim oldukça ani biçimde değişti. Millî acil durumun atlatılmasıyla kitlelerin harekete geçirilmesine duyulan ihtiyaç da ortadan kalkmıştı. 1912'den önce yapılan tartışmalar yeniden önem kazandı ve bu noktada Cumhuriyetçi rejim bazı iradi tercihler yaptı. İhtiyaç duyulan Batılılaşma derecesi konusunda Mustafa Kemal ve onun çevresi, kendi konumlarını, Batı medeniyetinin bölünemez olduğunu ve bütün olarak alınması gerektiğini savunan Jön Türkler döneminin en aşırı "Batıcıları"nın (Garpçılar) konumlarıyla özdeşleştirdiler.[28] Avrupa *medeniyetini* Türk kültürü (*hars*) ile uyumlu hâle getirmek için hiçbir girişim yoktu; yine de kazanılmış *Gesellschaft*'ı organik *Gesellschaft*'dan[29] ayırt etmek için Ziya Gökalp tarafından icat edilen bu terimler sadece kullanımda kaldı. Gerçekte Kemalistler, yalnızca "yüksek" İslami medeniyetin Avrupa'nınki ile değiştirilmesiyle sınırlı kalmayan, fakat aynı zamanda "düşük" veya popüler kültürün de dönüştürülmesini de kapsayan bir kültürel devrim tasavvur etmişlerdi. Jön Türk ideolojisinin yazarları gibi, Mustafa Kemal de İslam'ın "rasyonel" bir din olduğunda ve çağdaş dünyaya adapte edilebileceğinde ısrar etmekteydi, fakat "arındırılmış" bir İslam'ı Cumhuriyetçi ideolojinin bir ana bileşeni yapmak için hiçbir girişimde bulunulmamıştı. Akçura ve Ağaoğlu'nun yenilikçi fikirleriyle beraber, Gökalp'ın Türkleştirilmiş bir İslam önerisi ve Said Nursî'nin İslam ahlakıyla donanma fikirleri reddedildi. Bunlar yerine sekülarizm (*laiklik*, Fransızca *laique* kelimesinden türetilmiştir) Kemalist ideolojinin ana maddelerinden birisi oldu. Bilimcilik ve biyolojik materyalizm (sosyal

---

28 Hanioğlu, M. Şükrü, "Garbcılar: Their attitudes toward religion and their impact on the official ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, 86, (1997/2), s.134-158.

29 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s.63 ve dv.

Darwinizm ile birlikte) Kemalist düşüncede İttihatçılarda olduğundan daha fazla önem kazandı. Mustafa Kemal'in ünlü sözlerinden birisi şudur: "Hayatta en hakiki mürşit müspet ilimdir." Diğer bir özdeyişi ise: "Türk milletinin yürümekte olduğu medeniyet ve ilerleme yolunda, elinde tuttuğu meşale müspet ilimdir."

Millî kimlik konusunda da radikal bir tercih yapıldı. Artık Osmanlıcılık bir seçenek değildi. Fakat 1912-1922'de savunulan Müslüman milliyetçiliği (ümmetçilik) de artık terk edilmeliydi; çünkü bu Avrupa medeniyetinin bir bütün olarak alınması fikriyle pek de uyumlu değildi. Tüm bunların yerine, çabalar yeni Cumhuriyet'in sınırları içerisinde "Türk Milleti" fikrine dayanan bir ulus inşa etmeye yöneltildi. Her ne kadar Türk milliyetçiliği bölgesel ve ortak Türk dili ve kültürüne dayanıyor olsa da (milliyetçiliğin bunları kabul etmeye hazır herkese açık olması bakımından), 1930'larda Türk millî karakterinin, bazı ırkçı unsurlarıyla romantik bir biçimde idealleştirmesi giderek daha fazla önem kazandı (elbette bu gelişme, Avrupa'daki benzerleri ile paralellikler taşıyordu). Uygulamada, Türk milliyetçiliğinin adaptasyonu nüfusun anadili Türkçe olmayan yüzde 30'luk veya daha fazla bir kısmının asimilasyonuna yol açtı.

İdeolojinin İttihatçılar ile Kemalistler arasındaki devamlılığı belirginleştiren yönlerinden birisi, her ikisinin de sınıfların rolünü ve sınıf mücadelesini keskin biçimde reddetmesiydi. Hem İttihatçı hem de Kemalist politikalar, millî burjuvazi yaratma amacı taşıyordu ve mülkiyet ilişkilerinde herhangi bir değişikliği reddediyordu. İTC 1908 devriminden sonraki grevler dalgasına baskıcı yasalarla yanıt vermişti ve 1913'te devlet kontrolü altında bir Müslüman tüccar ve sanayiciler sınıfı yaratma amacına yönelmişlerdi.[30] Korporatizm, 1913 ve 1918 arasında

30 Toprak, Zafer, *Türkiye' de Millî İktisat 1908-1918*, (İstanbul: Yurt, 1982).

ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal elit arasında belli bir popülerlik kazanmıştı. İTC'nin eski loncaları yasakladıktan sonra, tüccar ve zanaatçı derneklerinin yaratılması mesleki organizasyonlara verilen önemin bir ifadesiydi. Bu ilgi, cumhuriyet döneminde de devam etti. Fakat milliyetçi ideolog Gökalp'ın siyasal sistemi korporatist yapıya dayandırma gibi önerileri reddedildi.[31] Cumhuriyet bunun yerine, kısmen Rus *Narodniki*'den (popülizm) ve kısmen de 1916'da İzmir'de kurulan romantik milliyetçi *Halka Doğru* hareketinden esinlenen pek de açık biçimde tanımlanmamış bir *halkçılık* veya millî dayanışma düşüncesi benimsedi.[32] Uygulamada, Cumhuriyetçi rejim kapitalistleri destekledi, köylü ve çiftçileri iktidardaki subaylar, bürokratlar, büyük toprak sahipleri ve giderek devlet kontrolünde büyüyen "millî" burjuvazi koalisyonunun insafına bıraktı. Sosyalizm, sendikalar ve grev eylemi; bunların hepsi, Kemalist Cumhuriyet yönetiminde yasaklandı ve toprağın yeniden dağıtımı 1945'e kadar bir hükümet politikası olamadı.

---

31 Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s.109.

32 Türk halkçılığı hakkında ayrıntılı bir inceleme için bkz. Toprak, Zafer, "İkinci meşrutiyette solidarist düşünce: halkçılık", *Toplum ve Bilim*, 1, (1977), s.92-123; Tekeli, İlhan ve Saylan, Gencay, "Türkiye'de halkçılık ideolojisinin evrimi", *Toplum ve Bilim*, 6-7, (1978), s.44-110.

III. BÜYÜK SAVAŞ

Giriş

Uzun zamandan bu yana, Avrupa tarih yazınında, I. Dünya Savaşı'nın, uzun 19. yüzyılın sona erişinin, yani ilerleme ve en sonunda Avrupa'nın küresel hâkimiyetine inanç çağı olan Edwardian dönemin sonunun habercisi olduğuna ilişkin bir görüş birliği vardır. Savaş eski dünya düzeninin sonuna ve dört imparatorluğun sahneden silinmesine giden yola işaret etmektedir. Doğu Avrupa, yeni yaratılmış ulus devletlere, Yakın Doğu ise bir kuşak sonra oldukça sorunlu ulus devletler hâline gelecek olan İngiliz ve Fransız mandalarına bölünmüştü. I. Dünya Savaşı, öldürmenin bir sanayi süreci olduğu ilk endüstriyel savaş olarak Avrupa belleğinde silinmez bir iz bıraktı.

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye için savaş ve onun devamı (1922'ye kadar süren "Millî Mücadele" veya "Kurtuluş Savaşı"), bir biçimlendirici deneyim dönemidir. Çünkü bunlar olmasaydı modern Türkiye var olmayacaktı. Bununla beraber bu dönem, Ermeni soykırımı konusu dışında, 20. yüzyıl Türk tarihinin en az incelenmiş dönemidir. Türkiye'de I. Dünya Savaşı, tamamı askerî çevreden olan ve oldukça sınırlı sayıdaki tarihçi dışında, Millî Mücadele öyküsünün gölgesinde kalmıştır. Bu tarihçiler ise I. Dünya Savaşı'nı kendi bağlamı içinde değil, aslında savaşın bir uzantısı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu bağlamında anlatmışlardır.

Bu kısımdaki bölümler, savaşın en ağır yükünü taşıyanlara, yani akıl almayacak denli zor koşullar altında İngiliz ordusunu

Mezopotamya, Filistin ve Gelibolu'da dört kez yenmeyi başaran zorunlu askerlik hizmeti yükümlüsü askerlere odaklanarak, Osmanlı'nın savaş deneyimi hakkındaki bilgilerimize eklemeler yapma amacı taşımaktadır. Bu kısımdaki son üç bölüm, savaşın amacı üzerinde durmaktadır ve özellikle ateşkes ve onu izleyen millî direnişe yoğunlaşarak, mücadelenin herhangi bir yeni Türk devleti adına değil, fakat İmparatorluk ve İslam adına yapıldığını göstermektedir. Son bölüm, ulusların yalnızca kolektif bellek üzerine değil, fakat bazen geçmiş hakkında kolektif sessizlik üzerine inşa edildiği gerçeğini yansıtmaktadır.

12. Teoride ve Uygulamada Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi, 1844-1918[1]

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik uygulamasına geçiş, Avrupa tarzı ordunun kuruluşuyla yakından ilişkilidir, fakat onunla aynı zamana rastlamaz. Avrupa tarzında eğitilen, donatılan ve giydirilen bir ordu yaratmaya ilk defa 1792'de Padişah III. Selim tarafından teşebbüs edildi. Onun *Nizam-i Cedid* (Yeni Düzen) ordusu hiç kuşkusuz oldukça etkileyici bir başarıydı. 2.500 askerli bir güç olarak başlayıp, kısa süre içinde, 1806'da 22.685 askere ve 1.590 subaya ulaştı; bunların yarısı başkentte yarısı da Anadolu'daki vilayet merkezlerinde görev yapıyordu. Kendisine ve yeni ordusuna, eski ordu kurumundan, en çok da yeniçerilerden gelen baskı artınca Padişah yeni ordusunun hatırı sayılır derecedeki gücünü kullanmaya teşebbüs etmeden geri adım attı ve yeni orduyu 1808'de dağıttı.[2]

Nizam birlikleri profesyonel bir ordu meydana getirmişti. Asker toplama yöntemi genel zorunlu askerlik temeline dayanmıyordu, fakat bir bakıma Rus Çarı Büyük Petro tarafından

---

1 Bu bölüm daha önce küçük farklılıklara şurada yayınlanmıştır: "The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1918", *International Review of Social History*, 43/3, (1998), s.437-49.

2 III. Selim'in saltanat dönemi hakkında: Shaw, Stanford J, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, (Cambridge, MA, 1971); Selim'in düşüşü hakkında: *Between Old and New*, s.345 ve dv.; *Nizam-i Cedid* ordusu hakkında: Shaw, Stanford J. "The origins of Ottoman military reform: the Nizam-i Cedid army of Sultan Selim III", *Journal of Modern History*, 37, (1965), s.291-306.

uygulamaya konulan sistemi veya İran *Bunicheh* sistemini anımsatan bir tarzdaydı.[3] Anadolu'daki valiler ve ileri gelenlerden (Balkan ve Arap vilayetlerindekiler değil) köylü çocuklarını İstanbul'a eğitim için göndermeleri istenmişti. Orduya katılanlar belirsiz bir dönem boyunca silahaltına alınıyordu.

Reformcu Padişah 1808'de geri adım atmıştı, fakat ordunun geniş çaplı reformu tartışmaları daha önce de olduğu gibi, Selim'in ölümünden sonra da devam etti. Osmanlı ordusunun 1774 ve 1792'de Rusya karşısında uğradığı büyük yenilgiler onun zayıflığını açığa çıkardı. Napolyon Savaşları ve özellikle Fransız ve İngiliz birliklerinin 1798-1800'de yaptıkları, buna tanık olanlar üzerinde derin bir etki bırakmıştı. 1820'lerden sonra, Mısır'ın Paşa'sı Mehmet Ali ve onun Fransız eğitimli ordusu hem ilham hem de imrenme kaynağı olmuştu.[4]

Padişah II. Mahmut, en sonunda III. Selim'in askerî reformlarını devam ettirmenin güvenli olduğunu hissettiği zaman, ilk önce, modernize edilmiş ordusunu, yeniçerilerin aktif kısımlarından oluşturarak (ki onların çoğu bu sırada gerçek anlamda asker değildi. Yeniçeri ücreti alan dükkân sahipleriydiler ve böylece askerî yönetici sınıfın sahip olduğu ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı), ordu yapısı ile herhangi bir çatışmadan (böyle bir çatışma Selim için vahim olmuştu) uzak durmaya çalışmıştı. Bunun da katı muhalefet ve hatta açık isyanla sonuçlanması üzerine, Mahmut yeniçeri kışlalarını ateş altına aldı. Ertesi gün eski birlikler resmî olarak dağıtılmıştı (bununla birlikte bazı vilayetlerde yeniçeri birlikleri 1840'lı yıllara kadar var olmaya devam etti) ve yeni bir ordunun, *Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammadiye*'nin kurulduğu ilan edildi.

---

3 Bkz. Cronin, Stephanie, "Conscription and popular resistance in Iran, 1925-1941", *International Review of Social History*, 43/3, (1998), s.451-71.

4 Bkz. Fahmy, Khaled, "The Nation and its deserters: conscription in Mehmed Ali's Egypt", *International Review of Social History*, 43/3, (1998), s.421-436.

Daha önceki Nizam-ı Cedid birlikleri model alınarak oluşturulan yeni orduda asker sayısı hızlı biçimde 1.500'den 27.000'e yükseldi. Ordu, Avrupa'dakiler gibi organize edildi; temel birimler üç taburdan oluşan *tertip*'lerdi (daha sonra alay). Bu ordu da daha önceki gibi, Sultan'ın vilayetlerdeki memurları tarafından toplanan gönüllü ve köylülerden oluşan profesyonel orduydu. Gerçek bir asker toplama sistemi yoktu, fakat ordu içindeki mevki veya makamlar ihtiyaca göre doldurulacaktı. Her yıl ordunun ihtiyaçları bir divan-ı hümayun *kararnamesi* ile belirlenecek ve bu karar vilayetteki yetkililere bildirilecekti; onlar ise kotayı doldurma ve doldurma usulleri bakımından, serbesttiler.

Askere alma yaşı 15-30 arasıydı ve bir kere askere alındıktan sonra minimum hizmet süresi on iki yıldı. On iki yılın sonunda askerler bir sivil hayat seçebilirdi, fakat emekli aylığına hak kazanabilmek için askerler yaşlanıncaya kadar veya hastalık, sakatlık vb. nedeniyle zayıf düşünceye kadar hizmet etmek zorundaydılar.

Mansure ordusuna paralel olarak, yüzyıllardır İmparatorluk saraylarını ve Boğaziçi boyunca sahili koruyan eski İmparatorluk bahçıvanlarından (*Bostancı Ocağı*) ikinci bir modernize birlik daha oluşturuldu. *Asakir-i Hassa* (özel) adı verilen İmparatorluk koruyucuları olarak yeniden yapılandırılmıştılar ve sayıları 1830'ların sonlarında 11.000'e ulaşmıştı.[5]

Haziran 1834'te ordunun modernleşmesine yönelik atılan daha da ileri bir adım, Prusya "*Landwehr*"i örnek alınarak,

5 II. Mahmut'un askerî reformları şu kaynaklarda anlatılmıştır: Shaw, Stanford ve Shaw, Ezel, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, (Cambridge, 1977), s.41-5 ve Çoker, Fahri, "Tanzimat ve ordudaki yenilikler", Murat Belge (ed.) içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, (İstanbul, 1985), s.1260-6.

Asakir-i redife-i mansure olarak adlandırılan veya kısaca *Redif* denilen rezerv ordusunun veya milisinin kurulması idi. Her vilayette 23 ve 32 yaşlar arasındaki sağlıklı ve güçlü erkeklerden oluşan 10-20 kadar tabur kuruldu. Yılda iki defa eğitim alıyorlardı ve savaş zamanlarında düzenli (1841'de resmî olarak yeniden belirlenen adla *Nizamiye* [Düzenli] olarak adlandırılan) orduya ek güç olarak katılıyorlardı. 1834'te ilk olarak 57.000 askerden oluşan *Redif* 1836'daki yeniden örgütlenmeden sonra 100.000'e ulaşmıştı. 19. yüzyıl boyunca *Redif'in* temel görevi kırsal bölgede adalet ve düzeni korumak olmuştur. 1814 Prusya düzenlemelerine paralel biçimde, *Redif* üyeleri öncelikle yerel ileri gelen ailelerin genç üyelerinden tedarik edilen kendi ayrı subay sınıfına sahipti (onların Prusya'daki *Landjunker'in* rolünü üstlenmeleri öngörülmüştü). Bu subaylar haftada iki gün hizmet veriyorlardı ve düzenli ordudaki eşit rütbedeki subayların aldığının çeyreği kadar ücret alıyorlardı.[6]

Avrupa örneğine benzer genel zorunlu askerlik modeli II. Mahmut döneminin sonuna doğru tartışılmaya başlandı ve hiç kuşkusuz bu defa Mehmet Ali örnek alınıyordu; onun zorunlu olarak askere alınmış iyi eğitimli Mısır köylülerinden oluşan ordusu, *Mansure* ordusuna üstünlüğünü 1831-1833'de Suriye'de göstermişti.

1837'de kurulan askerî danışma kurulu (*Dâr-i Şûrâ-yi Askerî*) bir yıl sonra beş yıllık askerlik hizmetinin başlatılmasını önerdi ve bu öneri 1839'da ilan edilen reform paketi Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birleştirildi. Hatt-ı Hümayun, o güne kadar savunma yükünün farklı vilayetlere eşitsiz biçimde dağıtıldığını ve yaşam boyu hizmetin nüfusa zarar verdiği gibi ve or-

---

6 Deny, Jean, "Redif", *Encyclopaedia of Islam. New Edition* içinde, Vol. VIII, (Leiden, 1995), s.370-371

dunun kalitesini de düşürdüğünü belirtti.[7] Burada bahsedilen kısım şöyledir:

> Asker maddesi dahi ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak egerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizâmsızlığı hem de zirâat ü ticâret mevâdd-ı nâfiasının ihlâlini mûcib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ilâ-nihâyeti'l-ömr istihdamları dahi fütûru ve kat-ı tenâsühü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askeriye içün bazı usûl-i hasene ve dört yahud beş sene müddet istihdâm zımnında dahi bir tarîk-i münâvebe vaz u te'sîs olunması îcâb-ı haldendir.

Bu, Eylül 1843'de Rıza Paşa tarafından ilan edilen, ordu ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılmasına önayak oldu. Bazı Fransız etkileri olsa da ağırlıklı olarak Prusya'dan esinlenen bu düzenlemeler ile beş yıl askerlik yapan (daha sonra, dörde, üçe ve en sonunda ikiye düşürülmüştür) muvazzaflardan oluşan düzenli bir *Nizamiye* ordusu ve düzenli orduda askerlik hizmetini tamamlamış olan ve *kura* ile belirlenen kimseler tarafından doldurulan bir rezerv ordusu (*Redif*) kuruldu. *Redif*'de hizmet süresi yedi yıldı ve bu süre boyunca yedekler yılda bir kere bir aylık eğitime çağrılıyordu. Bu süre, daha sonra çok zarar verici

---

7 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun birkaç baskısı vardır. Şu kaynakta yer alanı kullandım: Petermann (mit Ramis Efendi), ***Beiträge zu einer Geschichte der neuesten Reformen des Osmanischen Reiches, enthaltend den Hattischerif von Gülhane, den Ferman von 21 November 1839 und das neueste Strafgesetzbuch,*** (Berlin, 1842). Alıntının yapıldığı yer: s.11-12.

olduğunun ortaya çıkmasıyla, iki yılda bir olarak değiştirildi. Osmanlı ordusunu oluşturan beş ordunun (Hassa, İstanbul, Avrupa vilayetleri, Anadolu ve Arap vilayetlerini kapsayan) her birinin kendi yedeği vardı.[8] *Redif* ordusu, onu düzenli ordu ile birleştiren kararın alındığı 1912'ye kadar varlığını sürdürdü. Balkan Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle bu birleşme ancak 1914'te gerçekleştirilebildi.[9]

Zorunlu askerlik sistemi ilk defa 1848 *Kur'a Nizamnamesi* ile ayrıntılı olarak düzenlendi. Bu Nizamname'de, asker sayısı 150.000 (iki sınıf toplamı) olarak belirlendi. Bu da beş yılık askerlik süresi dikkate alındığında, ordunun her yıl 30.000 yeni asker alınması anlamına geliyordu. Bu sayı gönüllüleri ve zorunlu olarak askere alınmışları içeriyordu. Zorunlu askere alma cinsiyeti, sağlığı ve yaşı nedeniyle askerlik yapmaya elverişli olanlar arasından kura yoluyla gerçekleştiriliyordu. İsmi kurada çıkanlar *Nizamiye* ordusuna alınıyordu, diğerleriyse ilk önce düzenli orduda askerlik yapmadan doğrudan *Redif'e* gönderiliyordu.

Ağustos 1869'da ordu ile ilgili yeni düzenlemeler Hüseyin Avni Paşa tarafından açıklanıncaya kadar sistem çok değişmeden devam etti. Bu düzenlemeler gereğince ordu artık üç kategoriye ayrılmıştı: *Nizamiye* (Düzenli ordu), *Redif* (Landwehr) ve *Muhafız* (Landsturm). Düzenli ordu iki sınıfa ayrılmıştı: Dört yıllık, tam zamanlı askerlik hizmeti yapan erkeklerden oluşan zorunlu askerlik hizmeti görevlileri (*Muvazzaf*), dört yılını tamamladıktan sonra doğdukları bölgede bir-iki yıl daha silahaltında kalan ve yerel *Redif* taburunun bir çeşit daimi "omurga"sı olan aktif yedek (*İhtiyat*). 1869 değişikliklerinden sonra impa-

8 "Redif" *İslâm Ansiklopedisi;* c.IX içinde (İstanbul, 1971), s.666-668.

9 Deny, Jean, *Encyclopaedia of Islam* içindeki "Redif"de 31 August 1912'yi Redif'in kaldırılış tarihi olarak verir. *Düstur* adı verilen Osmanlı mevzuat koleksiyonuna dayanır, c.IV, s.615.

ratorluğun toplam aktif kara ordusu; 150.000 silahaltında ve 60.000 ihtiyat olmak üzere 210.000 civarındaydı.

Askerlik hizmetini düzenli orduda tamamlayanlar, tek geçim sağlayıcı oldukları için evlerine dönmelerine izin verilenler ve *Redif*'de altı yıl hizmet görmüş olan 32 yaş üstü olanlar ile ismi kurada çıkmayanlar gibi. 1869'da, *Redif*'in büyüklüğünün 190.000'in çok az üzerinde bir rakam olduğu tahmin edilmiştir.[10]

Muhafız çok az aktifti, ordunun en az donanımlı bölümüydü. Savaş zamanlarında savaş alanına inmesi beklenmiyordu fakat daha çok düzenli ordu ve *Redif* cephedeyken garnizondaki görevleri yapması, disiplin ve düzeni sağlaması bekleniyordu. *Nizamiye* ve/veya *Redif*'de hizmet vermiş olan (göreli olarak) güçlü ve sıhhatli kişilerden oluşuyordu. 32 ve 40 yaşları arasında sekiz yıl hizmet veriyorlardı. Toplam sayıları 300.000 civarındaydı.

Mart 1870'de askere alma sistemi bir bütün olarak gözden geçirildi ve *Kur'a Kanunnamesi* olarak yasalaştırılıp 1871'de ilan edildi. Bu kararname, temel düzenlemeler sistemi olarak 1908 devrimi sonrasına kadar yürürlükte kaldı. Fakat kanunun bazı hükümleri 1879 ordu reformları sırasında, savaşta Ruslar karşısında alınan feci yenilgiden sonra ve 1885-1887'de, Colmar Freiherr von der Goltz liderliğindeki Alman askerî danışmanlar İstanbul'da çalıştığı sırada değiştirildi.

Kanun, yedi bölüm hâlinde gruplanmış 77 maddeden oluşmaktaydı: Genel olarak askere alma kuralları; Askerî hizmetten muaf tutulmak için nedenler; Zorunlu askerlik hizmetinden kaçanlara veya askerlik hizmetinden kaçmak için hileli yollara

10 Belge, Murat (ed.), *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.5, (İstanbul, 1985), s.1263.

başvuranlara yapılacak işlemler; Askere alımın nasıl yapılacağı; Askere alımın ardından alınacak önlemler; Gönüllülerin orduya kabulü için gerekli koşullar; Yerine başkasını gönderen veya muafiyet vergisi ödeyen kimselere ilişkin koşullar.

Askere almanın nasıl yürütüleceği oldukça ayrıntılı biçimde açıklanmıştır: Birinci olarak, her bir askere alma bölgesinde (bunlar *Redif* bölgeleriyle aynıdır) askerlik konseyleri oluşturulacaktır. Kura çekiminden üç ay önce, bütün nüfus kayıtları kontrol edilecektir ve muhtemel acemi er listeleri çıkarılacaktır. Kayıtlarda yer alan herkesin daha sonra şahsi olarak bölge merkezine gitmesi istenilmektedir. Sağlık veya başka bir nedenle muafiyete hak kazandığını kanıtlayabilenler ayrıldıktan sonra, askere gidecek olanların hepsi bir meydanda ve açık alanda toplanırlar. Ortaya iki torba konulur; birisinin içinde, üzerinde isim yazılı bir kâğıt bulunan zarflar vardır; diğerinde ise zarf içine konulmuş birinci çuvaldakine eşit sayıda kâğıt bulunur. İhtiyaç duyulan asker sayısına bağlı olarak, ikinci çuvaldaki kâğıt parçalarına "asker oldum" yazısı yazılmıştır, diğerleri ise boş bırakılmıştır. Zarflar birinci çuvaldan alınır ve isimler sırayla okunur ve diğer çuvaldan kâğıtlar ile eşleştirilir. Bütün "asker oldum" yazılı kâğıtlar bitirilinceye kadar buna devam edilir.[11] Daha sonraki yasal düzenlemeler, örneğin 1916 askerlik hizmeti yasası daha da ayrıntılı ve açıktır. Bu yasanın 14. maddesine göre, her yıl mart ayından önce on sekiz yaşına giren erkeklerin, şahsi olarak ve köy muhtarının eşliğinde, aynı yılın ekim ayı sonundan önce, bölge merkezindeki otoritelere durumu bildirmeleri gerekmektedir. Askere alma mayısın başında başlar ve marttan önce yirmi yaşına giren herkesi kapsar.[12]

11 *Qur`a qânûnnâme-i humâyûnu* (İstanbul, 1286/1870-1), 1. ve 4. Kısımlar.

12 *Mükellefiyet-i askeriye qânûn-u muvaqqatası* (İstanbul, 1332/1916), makaleler 14 ve 21.

Ancak bu uygulamanın Arnavutluk ve Kürdistan gibi feodal bağların güçlü olduğu yerlerde izlenmediği anlaşılıyor. İngiltere askerî raporuna göre, Arnavutluk'ta zorunlu askerlik yalnızca ismen vardı ve askerler gerçekte aşiret başkanları tarafından seçilmekte ve gönderilmekteydi.[13]

(Bölüğün ilk defa ordunun temel birimi olarak belirlendiği) 1879 reformlarında, düzenli ordu için piyadelerin askerlik hizmeti süresi altı yıl olarak belirlendi, bunun üç yılı silahaltında geçirilecekti ve üçü ise ihtiyat olarak. *Redif* içindeki hizmet süresi sekiz yıldan altı yıla düşürüldü, bunun ilk üçüne *Mukaddem* (öncü kıta) diğer üçüne ise *Tali* (ikincil-destek kıtaları) denildi. Benzer biçimde *Müstahfız* hizmeti de sekiz yıldan altı yıla düşürüldü. 1887'de *Redif* bölgeleri yeniden belirlendi.

İmparatorluğun son yıllarında Jön Türkler düzenli ordudaki hizmet süresini yeniden değiştirdi: 1909'da özellikle Irak'taki VI. Ordu ve Yemen'deki VII. Ordu gibi sert iklimlerde görev yapan askerler için bu süre üç yıldan iki yıla indirildi.[14] 1914'de, son Osmanlı zorunlu askerlik yasasının kabul edilmesiyle askerlik süresi bütün piyade için üç yıldan iki yıla indirilmişti; fakat hemen sonra seferberlik başladığı için bu değişiklik uygulamaya konulmadı.

Muafiyetler Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu zorunlu askerliği, askere alma sisteminin temeli olarak getirirken, Avrupa devletlerinin karşılaştığına benzer problemlerle karşılaştı. Zorunlu askerlik, potansiyel insan gücünün nerede bulunabileceğini belirlemeye yarayacak oldukça güvenilir bir nüfus sayımın varlığına dayanıyor-

13 PRO/FO 195/2323, report of 20 Haziran 1909 by military attaché, Constantinople (H. Conyers Surtees).

14 PRO/FO 195/2323, report of 28 Mayıs 1909 by military attaché, Constantinople.

du. Güvenilir bir nüfus sayımının yapılması devlet, özellikle vilayet bürokrasisinde önemli bir büyüme gerektirdi. Gereği gibi bir nüfus sayımı yani İmparatorluğun nüfusunun bir defada ve aynı anda sayımı, İmparatorluğun son dönemlerine kadar, Osmanlı'nın olanaklarının dışında kaldı. Bunu, 1927'de Cumhuriyet başlatabildi. Ancak Osmanlı'nın bir nüfus kaydı geleneği vardı ve modern dönemde bunların ilki 1831-1838'de yapılmıştır (yalnızca erkekler sayılmıştı). İkinci kayıt, özellikle zorunlu askerliğin işlerlik kazanmasını mümkün kılmak için, 1844'te yapıldı. Pek çok bölgede insan gücü eksikliği ve özellikle aşiretlerin genel direnci nedeniyle gerçek bir sayım imkânsız olduğu için, sonuçlar kaba bir tahminden başka bir şey değildi ve bu yüzden nüfus olduğundan daha az çıkıyordu. 1844 sonuçlarından hareket eden Avrupalı tarihçiler, İmparatorluğun nüfusunu (Afrika hariç) 32 milyon olarak tespit etmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarına ait çok daha güvenilir veriler, özellikle 1882 ve 1890 yılları arasında yapılan ve 1893'de yayınlanan kayıtlar, toplamda 17,5 milyon gibi bir rakam verir; bu rakam 1877-1878 büyük nüfus ve toprak kaybı dikkate alındığında tamamıyla inanılmaz bir rakam değildir, fakat hiç kuşkusuz bir eksik sayım anlamına gelir.[15] 1914'te Osmanlıların katılmış olduğu son büyük savaşın başlangıcında, bazı ana vilayetleri dikkate alacak olursak rakam 18,5 milyondu,[16] eğer bütün uzaktaki vilayetler de hesaba katılacak olursa 23 ile 26 milyon arasındaydı.[17]

15 Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, (Madison, 1985); McCarthy, Justin, *The Arab World, Turkey and the Balkans: A Handbook of Historical Statistics*, (Boston, 1982); Akbayar, Nuri, "Tanzimat'tan sonra Osmanlı devleti nüfusu", Belge, Murat (ed.) içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.V, (İstanbul, 1985), s.1238-1246.

16 Shaw, Stanford J., "The Ottoman census system and population", *International Journal of Middle East Studies*, 9, (1978), s.325-338.

17 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, (New Haven, 1930), s.79.

Nüfus sayımının gerçeği yansıtacak biçimde yapılamayışı Osmanlı otoritelerinin zorunlu askerlik hizmeti yapmakla yükümlü olanları zorlamalarını özellikle güçleştirdi. Her ne kadar 1897 Yunan ve 1912 Balkan Savaşları gibi savaşlar, bazı yerlerde istek yaratmış olsa da ve böylece gönüllülerin sayısı oldukça artmış olsa da[18] normal koşullar altında askerlik hizmeti pek rağbet görmüyordu. Bunun başlıca sebebi askerlik hizmetinin uzunluğuydu. Özellikle yalnızca büyük savaşlar nedeniyle değil, fakat Arnavutluk, Makedonya, Havran ve en önemlisi Yemen'deki hiç bitmeyen gerilla savaşlarının sebep olduğu kayıplar, askere alınmış olanların yasal süreden daha uzun silahaltında tutulması anlamına geliyordu. Bazı raporlar on yıl ve üzerinde askerlik yapmış kimselerin olduğunu belirtir.[19] Her ne kadar askerlerde askerliklerinin başlangıcında bir heyecan mevcut olsa da bu heyecanları ordudaki koşulları gördükten sonra hızlı biçimde yok olmaktaydı.[20] Bir sanayi altyapısının olmaması, devletin askerlerini beslemekte, giydirmekte ve donatmakta çok büyük zorluklarla karşılaşması anlamına geliyordu.

---

18 Örneğin Giresun'daki asker alımını anlatan Atatürk'ün korumasının biyografisine bkz. Coşar, Ömer Sami, *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman* (baskı tarihi ve yeri belirsiz), s.5. Ancak İmparatorluk Savunma Komitesi'nin (CID'in sekreteri Sir Maurice Hankey'in, 25 Ekim 1912 tarihli) talebi üzerine kendi merkezlerinde seferberliğin nasıl karşılandığı hakkında rapor hazırlayan İngiliz konsoloslara göre tepkiler çok çeşitliydi: Selanik "hazır", Gelibolu "canı sıkılmış", İzmit "istekli", Adana "isteksiz", Antalya "isteksiz", İskenderun "hazır ve istekli" idi. (PRO/FO 195/2445, s.260-322).

19 PRO/FO 195/2346, askerî ataşenin 10 Nisan 1910 raporu, Constantinople (Tyrrell). Pek çok görgü tanığı raporundan da aynı resim çıkmaktadır.

20 Şam ve Antalya'daki İngiltere konsoloslarının raporları bu durumu açıklayıcı niteliktedir. Şam Konsolosu 7 Aralık 1912 raporunda ekimin ilk haftasında savaşa gitmek için büyük heyecan olduğunu belirtir. Müslümanların yüzde 60-70'i gönüllü olmuştu fakat geri çevirmeler ve kötü muamele nedeniyle heyecan düştü ve ekimin sonuna gelindiğinde Müslümanların yalnızca yüzde 30'u cevap verdi. İnsanlar kaçmaya ve gizlenmeye başladı. Şam'dan Halep'e gönderilen 130 düzenliden yüzde 40 yolda firar etti. (PRO/FO 195/2445, s.291, 311).

Ödemeler sıklıkla zamanında yapılmıyordu. Ordu berbat koşullar altında savaşmaktaydı. 1877-1878 Rus Savaşı'nda, 1912-1913 Balkan Savaşı'nda ve I. Dünya Savaşı'nda ordunun büyük kısmı açlık çekmekteydi ve askerlerin çoğu, yaralanmadan değil kolera, tifüs ve dizanteriden ölmüştü.

Kırsal bölgede, kayıtlı olanlar için bile saklanmak oldukça kolaydı. Devletin temsilcilerinden uzakta olmak için "dağlara çıkmak" Osmanlı Balkanlarında ve Anadolu'da yerleşmiş bir gelenekti. Diğer ülkeler gibi, İmparatorluk da asker kaçakları ve onları saklayıp onlara yardım edenler için ağır bir cezalandırma sistemine sahipti. 1909'da yapılan değişikliklerle maddi ve kişisel kefillik sistemi getirildi, böylece hiç mülkü olmayanlara bir erkek aile üyesinin (baba, erkek kardeş veya amca) kefil olması gerekiyordu.[21]

İnsan gücü olgusunu daha da sorunlu hâle getiren şey, askerî hizmetten muaf tutulanların olağan dışı derecede büyük olmasıydı. Genel olarak söylemek gerekirse iki tür muafiyetin olduğu söylenebilir: Bireysel ve kolektif. Muaf tutulan gruplar arasında şunlar vardı: Kadınlar, gayrimüslimler, (resmî olarak 1856, uygulamada ise 1909'a kadar), kutsal yerlerde Mekke ve Medine'de ikamet edenler, dinî okullardaki din görevlileri ve öğrenciler ve bir dizi meslek grubu. Askerlik hizmetinden muaf tutulmak, bu gruplara üye olmayı en çekici yapan şeydi. Hatta askere alma tehdidi karşısında genç erkeklerin Mekke'ye hacca gittiği bile anlatılmaktadır. 1871, 1886, 1909 ve 1916 düzenlemelerinin hepsi muafiyetler hakkında hükümler içermektedir. 1916 düzenlemeleri muaf tutulan mesleklerin uzun listesini spesifik biçimde belirtmiştir. Bunların bazıları (üst düzey devlet memurları, hâkimler, müftüler) her durumda muafken, diğerleri

21 PRO/FO 195/2323. Yeni askere alım yasasının çevirisinin bir özetine de yer veren Constantinople elçiliği raporu.

(örneğin alt düzey devlet memurları, polisler ve demiryolu çalışanları) seferberlik dışındaki durumlarda muaftırlar.[22]

Göçebeler, yasal olarak muaf olmasalar da uygulamada genel olarak böyleydiler. İstanbul, çevresindeki bölge ile birlikte (bir milyonun üzerinde bir nüfus), orduya tek bir asker vermezdi.[23] Osmanlı ordusu, bu nedenle 20. yüzyılın başlangıcında bile nüfusun yüzde 80'den fazlası kırsal bölgede yaşamakta olduğundan, bir yerleşik Müslüman erkekler ordusuydu ve özellikle yerleşik Müslüman köylülerden oluşmaktaydı.

Askerlik hizmeti yapma yükümlülüğü olan nüfus bölümlerine ait olan bireyler, eğer *muinsiz* (destekten yoksun veya evin tek ekmek getiren bireyi) olduklarını kanıtlayabilirlerse, muafiyet talebinde bulunabilirlerdi. Gerçek düzenlemeler ayrıntılı ve aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, zamanın yaşamsal gerçeklerini ve aile ilişkilerini net biçimde gösterdiği için oldukça ilginçti:

> Kayınpeder bir kocanın geçimini sağlayan kişi olarak görülmez; fakat eğer kadın kendi babasının evinde ikamet ederse onun geçimini sağlayan kişi olarak görülmesi mümkündür.
>
> Vefat eden veya boşanan karısından çocuk sahibi olan evli bir genç erkek muaf tutulur. Genç kadının örneğin babası, kayınpederi ve erkek kardeşi gibi doğal destek sağlayıcıları olsa bile, ikincisinin geçimini sağlamak genç babanın görevidir. Bunun gerekçesi, öksüzlerin üvey annelerin eline düşmesine izin vermemektir.[24]

---

22 *Mükellefiyet-i Askeriye Qânûn-u Muvaqqatisi* (1916 zorunlu askerlik yasası), madde 91, 92.

23 Ahmet İzzet (Furgaç), *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha*, (Leipzig, 1927), s.169.

24 PRO/FO 195/2323, 26 Eylül 1909 raporu.

İşin özü, kendi hanelerinin ekmek getirenleri olarak yerleri doldurulamayanların *muinsiz* olarak görülebilmesi ve bu nedenle askerlikten muaf tutulabilmesiydi.

Destekten yoksun olmayanlar askerlikten yalnızca kurada şanslı çıkmakla ya da ödeme ile kurtulabilirdi. Ardı ardına altı yıl boş çeken ve böylece düzenli orduda askerlik hizmetinden kurtulanlar *Redif*e yazılıyorlardı, fakat askerlik yükümlülüğü olan Müslümanlar aynı zamanda muafiyet de satın alabiliyorlardı. 1848'deki ilk zorunlu askerlik yasası, yükümlülerin kendileri yerine başkalarını göndermelerine (*bedel-i şahsi*) izin vermişti. Başka bir deyişle eğer zorlayabilir, ikna edebilir veya bedelini ödeyerek anlaşabilirlerse kendileri yerine başka birisini gönderebilirlerdi. 1870 düzenlemeleri, kendi yerine başkasını göndermeyi bir olanak olarak korumanın yanında, askerlik hizmetinin nasıl satın alınacağına ilişkin ayrıntılar da koydu. Muafiyet, 5.000 kuruş veya 50 altın karşılığında (zamanında oldukça yüksek bir meblağ) satın alınabilirdi. Muafiyet isteyenlerin ödeme yapmak için toprak, ev ve aletlerini satmalarına izin verilmemişti.[25]

Kaynaklarda *bedl-i nakdi* olarak anılan bu ödeme, Müslüman olmayanlar tarafından 1909'a kadar yapılan, miktar olarak –çok daha az– ödemelerle karıştırılmamalıdır. Muafiyet satın alanlar, kurada şanslı olanlar gibi, 1914'te yapılan bir kanun değişikliğine kadar *Redif* olarak ilan edildi, ancak bu kanun değişikliğiyle ancak aktif olarak orduda altı ay hizmet gördükten sonra *Redif* olarak tasnif edilebilecekleri koşulu getirildi. Mayıs 1914'te çıkarılan bu kanun, aynı zamanda *bedelin* yalnızca barış zamanında uygulanabileceğini hüküm altına aldı, fakat her zaman paraya aç olan Osmanlı hükümetinin uygulamayı

25 *Qur`a qânûnnâme-i humâyûnu*, (İstanbul: Matba`a-i Âmire, [1286/1870-1]), madde 70.

I. Dünya Savaşı esnasında durdurduğu konusu kuşkuludur. *Bedel* ödemeye ilişkin düzenlemelerin Cumhuriyet'in ilk askerî hizmet kanununa (1927) kadar sürdürüldüğünü görüyoruz. O zamana kadar *bedel* miktarı ise 600 lira olarak belirlenmişti.[26]

Avrupa vilayetlerindeki Hıristiyan köylülerden toplanan (fakat Müslümanlığa devşirilen) yeniçeri sınıfını istisna tutarsak, İmparatorluk kendi kara güçlerinde nadiren gayrimüslimlere dayanmıştı. Silah taşımak geleneksel olarak yönetici elitin, sultanın *Askerî* hizmetçilerinin ayrıcalığı olmuştu. İnsan gücü eksikliği, hükümeti, köylülerden ve şehir külhanbeylerinden reayanın üyelerini, *levent* biçiminde silahlandırmaya başlamaya zorladığı zaman, silah kullanımı yine Müslümanlar ile sınırlı kalmıştır.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1844 ilk zorunlu askerlik kanunu ve 1871 düzenlemelerinin hepsi bütün Müslümanların (*bilcümle ahaliyi Müslime*) askerlik hizmetiyle yükümlü olduğunu bildiriyordu. O dönemde, Müslüman olmayanların da askerlik yapmasına izin verilmesi veya onların da zorunlu olarak askere alınması gerektiği fikri, kadınların da askere alınması fikri kadar yabancı bir fikirdi. Fakat Ali Paşa'nın 1856'da Fransız ve İngiliz büyükelçileriyle yakın işbirliği içinde hazırlamış olduğu ve İmparatorluğun "Avrupa dünya"sına giriş bileti anlamına gelen reform fermanı, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında eşitliğe vurgu yapmıştı. Bu ilkenin uygulanması, zorunlu askerlik uygulamasında ayrımcılığının bitirilmesinin zorunlu olduğu ve Müslüman olmayanların da kura çekimlerine katılacakları anlamına geliyordu.[27] Gerçekte fikir her

26 Bowen, H., "Bedel" in *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. I, (Leiden, 1960), s.855.

27 Davison, Roderic H, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, (New York, 1973), (reprint of 1963 edition), s.94-95.

iki tarafa da çok çekici gelmemişti. Ordu, Hıristiyan köylülerin içeri alınmasının yükünü ağırlaştırmasından ve gayrimüslimlerin moral bozmasından korkuyordu. 1850 ve 1918 arası Osmanlı ordusu gözlemcilerinin hepsinin, Osmanlı birliklerinin savaş ruhunun büyük ölçüde dinsel olduğu konusunda görüş birliği içinde olduklarını dikkate alırsak, bu konunun ne derece önemli bir konu olduğunu anlarız. Hücumlar, çoğu zaman, eşzamanlı "*Allah, Allah*"ve "*Allahü Ekber*" nidalarıyla yapılıyordu. Dinî bakımdan bir karışım olacak bir ordunun aynı şeyi yapmasını tasavvur etmek zordu. Özellikle kırsal bölgedeki pek çok Müslüman, Hıristiyanların silah taşıması fikrini sevmemişti. (Bir gözlemci, onların duyguları ile Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyindekilerin, siyahların eşitliğine ilişkin duygularını karşılaştırır.)[28]

Osmanlı Hıristiyanlarının çoğu da aynı ölçüde isteksizdi. Genel olarak kendilerini Osmanlı devletinin tebaaları olarak hissetseler de Osmanlı ulusunun üyeleri olarak hissetmiyorlardı. Osmanlı ulusu inşa etme fikri (o sırada daha önce bahsettiğimiz "Unsurların Birliği" fikri) yalnızca küçük ve çoğunlukla Müslüman bir elit tarafından benimsenmişti.

Osmanlı hükümeti, sonuç olarak, gayrimüslimlerin askere alınmamasını sağlayacak güçlü dayanaklara sahipti. Reform fermanının kanun önünde eşitliğe yaptığı vurgu, Osmanlı Hıristiyanları ve Yahudilerinin geleneksel olarak İslami devlete bir vergi (haraç-tribute) olarak ödedikleri, *cizye*nin artık alınmaması anlamına geliyordu. Osmanlı Hıristiyanlarının nüfusu, her ne kadar İmparatorluğun son yüzyılında Avrupa vilayetlerinin kaybedilmesi nedeniyle önemli ölçüde düşmüş olsa da Abdülhamit döneminde nüfusun neredeyse yüzde 30'unu ve I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında ise yüzde 20'sini

28 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 raporu.

temsil etmekteydiler. Pek tabii olarak, *cizye* (aşar vergisinden sonra) İmparatorluğun en önemli ikinci gelir kaynağıydı. Bundan dolayı devletin Hıristiyanların askerlik hizmeti yapmaları yerine muafiyet vergisi (önce *iane-i askerî* ve daha sonra *bedel-i askerî*) ödemelerini tercih etmesi şaşılacak bir şey değildir. Böylece, gayrimüslimlerin muafiyet vergisi 1909'a kadar genel uygulama olarak varlığını korudu. *Bedel* Müslümanlardan alınana göre çok daha azdı ve aynen ondan önceki *cizye* gibi Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerce mültezime ve daha sonra maaşlı hazine görevlilerine kolektif olarak ödenmekteydi.

Tobias Heinzelmann'ın son dönem araştırmaları, Hıristiyan tebaanın askerliğe alınmasının 19. yüzyılın ilk yarısında devletin en üst kademesinde tartışılan bir seçenek olduğunu ortaya koymaktadır, fakat bunun 1909 öncesinde bir seçenek olarak reddi 1870 düzenlemelerinin metninde açık biçimde görülmektedir:[29] 1870 düzenlemelerinin ilk maddesi şöyledir:

> Padişahın iyi korunan topraklarının tüm Müslüman nüfusu yükümlü oldukları askerlik hizmetinin şahsi olarak yerine getirmekle yükümlüdür.

Gayrimüslimlerden hiçbir yerde söz edilmemektedir, açık biçimde onlar Osmanlıların gözünde askerî hizmet yasasının alanı içine girmemektedir.

Hıristiyan olmayanların askerlik hizmeti 1909'a kadar teorik bir seçenek olarak kaldı. Bu ordu içinde hiç Hıristiyan olmadığı anlamına gelmez, onlar yok değildi; daha çok teğmen ve yüzbaşı rütbesi sahibi Ermeni ve Rum ordu doktorlarından oluşan, tabip subaylar arasında Hıristiyanlar vardı.

---

29 Heinzelmann, Tobias, *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpflicht im Osmanischen Reich 1826-856*, (Frankfurt am Main, 2004).

Temmuz 1908'de iktidara gelen ve İmparatorluğun farklı etnik "unsurları" arasında birlik ve eşitliği ilk sıradaki öncelikleri olarak gören Jön Türkler, Nisan 1909 karşı devrimini İstanbul'da bastırdıktan sonra askere alma yasasında değişiklik yapmak üzere çalışma başlattı. Temmuz 1909'da askerî hizmet tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hâle getirildi. Aynı zamanda pek çok Müslüman grup da –örneğin yalnızca sınavlarında başarısız olan dinî okul öğrencileri değil, aynı zamanda İstanbul'da oturanlar da– muafiyet statülerini kaybettiler. Ekim 1909'da yükümlülerin dinlerine bakılmaksızın askere alınması ilk defa emredildi.[30]

Hıristiyan toplulukların yeni kanuna tepkisi karışıktı; fakat hiçbir yerde gerçek bir heyecan yoktu. Rum, Süryani, Ermeni ve Bulgar topluluklarının sözcüleri ilke olarak razıydılar; fakat hayati önemde bir koşulları vardı, topluluklarının bütün üyelerin aynı etnik kökenden oluşan birliklerde Hıristiyan subaylar komutası altında askerlik yapmalıydılar. Bulgarlar aynı zamanda yalnızca Avrupa vilayetlerinde askerlik yapma konusunda ısrar etmişlerdi.[31] Jön Türkler için bu, İmparatorluk içindeki milliyetçi merkezkaç güçlerin daha da güçlenmesi –onların amaçlarının tam da zıttı– anlamına geldiği için kesinlikle kabul edilemez bir talepti. Zorunlu askerlik hizmetine bir tepki olarak, pek çok genç Hıristiyan erkek, özellikle buna gücü yeten ve ülke dışında bağı bulunan Rumlar, ülkeyi terk etmeyi veya en azından bir pasaport temin etmeyi tercih ettiler.[32]

30 Bu tarihte bu düzenlemenin sembolik olduğu söylenebilir. 1912'de hizmet yükümlülerinin yalnızca %5'nin çağrıya cevap verdiği anlaşılıyor. (PRO/FO 195/2445, p. 291) ve bir rapora (PRO/FO 195/2456, s.60, Yearly Military Report, Constantinople) göre 1914'te hiçbir Hıristiyan'a çağrı yapılmamıştı.

31 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 raporu.

32 1912'de Gelibolu ve Rodos'tan gönderilen rapora göre (PRO/FO 195/2445, s.275, 363).

Ülkeyi terk edemeyenler, milliyetini değiştiremeyenler veya daha yüksek *bedel-i nakdî* (hâli vakti yerinde olan Müslümanlar gibi) ödeyemeyenler, I. Dünya Savaşı patlak verince askere alındılar. Fakat Osmanlı hükümeti hâlâ Hıristiyan tebaaya güvenmiyordu; o derece ki neredeyse istisnasız hiç kimseye silah verilmemişti. Daha çok hizmet taburlarında görev yaptılar; kara yollarında ve demiryollarında tamir işlerinde çalıştırılıyorlardı ve cepheye malzeme taşıyorlardı.

Yoğun muafiyet sistemi uygulamanın sonucu, zaten rakiplerinden daha az nüfusa sahip olan İmparatorluğun, rakiplerinden daha az asker toplayabilmesiydi. 1913-1914'te (askerlik hizmeti süresinin üç yıl olarak devam ettiği bir sırada) zorunlu olarak bir yılda askere alınanların sayısı 70.000'di veya nüfusun yüzde 0,35'ydi. Uygulamada gerçekten askere alınanların sayısı belki daha azdı. Aynı dönemde bu oran Bulgaristan'da 0,75'di. Tam seferberlik hâlinin olduğu 1915 başlarında nüfusun yalnızca yüzde 4'ü silahaltındaydı ve aktif olarak görev yapıyordu. Bunun bir karşılaştırmasını yapacak olursak, örneğin aynı oran Fransa için yüzde 10'du.[33] I. Dünya Savaşı arifesinde ordunun gerçek gücü tamamıyla bilinmemektedir; fakat onun dönemin Avrupa standartlarına kıyasla küçük olduğunda kuşku yoktur. İngiliz askerî ataşesinin 1910 raporu, barış zamanı gücünü, 300.000 ve ordudaki hizmet süresini üç yıl olarak vermektedir. Bu, her yıl 100.000 yeni asker toplamanın gerekli olduğu anlamına gelir, fakat gerçek yıllık kontenjan 90.000'di ve bunun da muafiyetlerden sonra 50.000'i askere alınmaktaydı. Bu, barış zamanı filli büyüklüğünün 150.000 olduğu ve orduyu güçlendirmek için çok sayıda *Redif*'in dâhil edilmesinin gerekli olduğu anlamına gelir. 1914'te yazılan bir İngiliz raporu,

33 Larcher, Maurice, *La guerre turque dans la guerre mondiale,* (Paris, 1926), s.589-590.

ordunun barış zamanı gücünün, Balkan Savaşı öncesinde 230.000 olduğunu ve daha sonra ise bunun 200.000 olarak devam ettiğini yazar. Diğer taraftan, Larcher, 1914'te mevcut ordunun her biri aşağı yukarı 90.000'lik iki sınıftan oluştuğunu ifade eder. Buna göre ordunun büyüklüğü 180.000 ve 200.000 arasındaydı.[34] 20. yüzyılın başlarında Rus ordusunun (burada da nüfusun oldukça küçük bir yüzdesi askere alınmaktadır; fakat nüfusunun büyüklüğü nedeniyle bu yola başvurabilmektedir) barış zamanı büyüklüğü Osmanlı'nınkinin beş katıydı. Avusturya ordusunun büyüklüğü Osmanlı ordusununkinin en azından iki katıydı.[35]

Tam seferberlik hâlinde Osmanlı ordusu doğal olarak çok daha büyüktü; zaten bu zorunlu askerlik sisteminin ana avantajıydı, fakat seferberlik tamamlanması (eğer askerleri cepheye taşımayı da dikkate alırsak) dört beş ay süren önemli ölçüde yavaş bir süreçti. 1912 ve 1914 topyekûn seferberliği Osmanlı sistemine özgü bütün zayıflıkları gün yüzüne çıkardı. 1912'nin yavaş seferberliği (temel olarak iyi yolların olmaması nedeniyle, ama aynı zamanda orduların, *Redifleri* içine almakta, donatmakta ve beslemekte yaşadığı karışıklık ve yetersizlikler nedeniyle) Anadolu vilayetlerindeki birlikler, Avrupa cephelerine daha ulaşmadan Balkan Savaşı'nın kaybedilmesine yol açmıştı. Erzakları ve birlikleri taşımak için yalnızca tek raylı bir demir yolu olduğu için cephedeki askerler (savaşın çok büyük bir kısmında başkent İstanbul'dan yalnızca 48 km uzaklıktaydılar) açlık nedeniyle ölmekteydi ve en nihayetinde Suriye *Redifleri* ulaştığı zaman, onların getirdiği kolera, askerlerin önemli bir

34 PRO/FO 195/2346 (17 Ocak 1910 raporu), s.126; PRO/FO 195/2456, s.60 (1914 raporu); Larcher, *La guerre turque*, s.590.

35 Schrader, F., ve diğerleri, *Atlas de la géographie moderne*, (Paris, 1914), harita 28 ve 33.

miktarının ölümüne yol açmıştı. Savaşın başlangıcında, çok az heyecan vardı, buna rağmen samimi ve oldukça yaygın bir hizmet etme istekliliği vardı, fakat bu isteklilik mevcut koşullar altında çok kısa bir süre içinde yok oldu. Depolardan ayrılıp yürüyüşe geçişin daha ilk günlerinde erzaklar bitmişti. Birlikler ne bulurlarsa onunla hayatta kalmak zorundaydılar ve büyük ölçekli firarlar başlamıştı.[36]

1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi yine çok yavaş bir seferberlik süreci başlattı (Ruslarınkinden bile daha yavaş). Bu defa seferberliğin kış ayında başlaması gerekmişti. Bu da özellikle Doğu Anadolu'da, sürecin daha da külfetli biçimde yaşanmasına neden oldu. Diğer taraftan Kafkas Cephesi'nde kış aylarında savaş neredeyse pratik olarak imkânsızdı ve eğer Enver Paşa, Sarıkamış'ta dağların dar geçidi üzerinde bir hücum emri vererek 72.000 askerin (90.000 içinden) hayatını harcamamış olsaydı, Osmanlı ordusu ilkbaharda tam olarak savaş zamanı büyüklüğünde olacaktı. Askere alma çağrısı, bu defa da Arap vilayetlerinden olmasa bile, Anadolu'dan oldukça iyi karşılık bulmuştu. Fakat Balkan Savaşı'nda olduğu gibi, ordu içindeki koşullar (ödemenin değersiz kâğıt para ile yapılması, yetersiz beslenme, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, tifüs, kolera ve dizanteri salgınları, giysi ve ayakkabı eksikliği ve yokluğu) o derece kötüydü ki çok geçmeden başlayan firarlar önemli bir sorun olmaya başlamıştı. Savaşın sonuna doğru, firar eden sayısı cephedeki asker sayısının dört katıydı. Firar oranları ve Osmanlı askerinin I. Dünya Savaşı deneyimi gelecek bölümün konusudur.

---

36 Balkan Savaşı'nda cephenin Türk tarafından çok az görgü tanığı raporu vardır. Şunlar en iyilerdendir: Ashmead-Bartlett, Ellis, *With the Turks in Thrace*, (London, 1913); James, Lionel, *With the Conquered Turk. The Story of a Latter-Day Adventurer*, (London, [1913]).

Sonuç olarak, Osmanlıların altmış yıllık dönem içinde ve daha genel modernleşme programının bir parçası olarak Prusya/ Almanya modeline dayanan karmaşık zorunlu askerlik sistemiyle asker toplamayı hayata geçirmeyi başardıklarını, fakat altyapı ve endüstriyel temelden yoksunluklarının bu derece özenle yarattıkları büyük orduyu yönetebilmelerini ve kullanabilmelerini engellediğini söyleyebiliriz. Zorunlu askerlik bir Osmanlı ulus inşa etme aracı olarak da başarısız olmuştur. *Bedel-i nakdî* ve *bedel-i askerî* aracılığıyla uygulanan muafiyetler sistemi de, aynı zamanda yükün hiçbir zaman Osmanlı tebaasına eşit biçimde düşmemesi anlamına geliyordu. Reformlardan sonra bile Osmanlı ordusu, bir anlamda I. Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da bir Türk ulus devletinin kurulmasının habercisi olarak, bir Anadolu Müslüman köylüleri ordusu olarak kalmaya devam etti.

13. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askeri[1]

Kaynakların Sınırları

Son otuz beş yıldır, oldukça fazla sayıda eserin yayınlandığı I. Dünya Savaşı incelemeleri alanında, savaş tarihi konusunda belli bir yaklaşım popüler olmuştur: bu yaklaşım en iyi biçimde Martin Middlebrook'un ünlü *The First Day on the Somme* çalışmasında (1971) ve John Terraine'nin çeşitli çalışmalarında kendini göstermiştir. Bu, savaşın sosyal tarihini yazarken, savaş deneyimini incelerken aşağıdan başlama teşebbüsüdür; siperlerde bulunan, ambulansları süren erkeklerin ve fabrikalardaki sığınakları dolduran kadınların gözü ile bakmaktır.

Avrupa örneğini dikkate alacak olursak, bu tür çalışma için bol miktarda malzeme vardır: Mektuplar, anı defterleri, hikâ-

1 Bu bölüm yayınlanmış üç çalışmasının birleştirilmesinden oluşmaktadır: "Ottoman labour battalions in World War I", içinde, Kieser, Hans-Lukas ve Schaller, Dominik J. (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah*, (Zürich: Chronos, 2002), s.187-96; "Between death and desertion. The experience of Ottoman soldier in World War I", *Turcica*, 28, (1996), s.235-58 ve "Hizmet etmeyi başka biçimlerle reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde asker kaçaklığı", Heval Çınar, Özgür ve Üsterci Coşkun (ed.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*, (İstanbul: İletişim, 2008) içinde, s.59-68. Daha önce, "Between death and desertion" bölümler şu konferanslarda tebliğ olarak sunulmuştur: *The war experienced*, Leeds, September 1994 ve Heidelberg'de Temmuz 1995'te yedincisi düzenlenen Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihi konferansı. Bu metinler bu konferanslarda meslektaşlar tarafından yapılan eleştirel yorumlardan yararlanmıştır, özellikle şunların adını anmak gerekir: Peter Liddell, Yigal Sheffy, Justin McCarthy ve Ercüment Kuran.

yeler, şiirler, resimler, otobiyografiler ve sözlü tarih. Ancak söz konusu Osmanlı İmparatorluğu olduğunda, tamamıyla farklı bir durumla karşı karşıya kalırız. Sebep çok basittir: Osmanlı ordusunun askerlerinin ezici çoğunluğu okuma yazma bilmiyordu.[2] Hatta 1927'ye gelindiğinde bile, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından dört yıl ve savaştan on yıl sonra, toplam nüfusun sadece yüzde 10,6'sı okuyup yazabiliyordu. Ancak bu genel ortalamada aşırı farklılıklar mevcuttu. 10.000'den fazla kimsenin ikamet ettiği şehirlerde erkeklerin yüzde 41,5'i okuma yazma biliyorken, köylerde yaşayan kadınların yalnızca yüzde 1,4'ü okuma yazma biliyordu. Nüfusun yüzde 80-85'i kırsal bölgede yaşadığı ve askere almaların ağırlıklı çoğunluğu köylerden olduğu için, en uygun istatistik, köylerdeki erkek nüfusun yüzde 11,4'ünün okuryazar olduğudur.[3] Bazen, çavuşlar bölüğün resmî kâtibi olarak hizmet görüyorlardı, kendilerine söylenenleri yazıya döküyorlardı; fakat bir köyden cepheye yeni gelenin haberleri sözlü olarak getirmesi ve terhis edilen veya hastalık iznine ayrılan askerlerin belli bölgeden haberleri aynı biçimde götürmesi daha yaygın olanıydı.[4] Bunun sonucu olarak Osmanlı askerleri yazılı belge olarak çok şey bırakmamıştır: Ne mektup, ne de günlükler... Sünni İslam tarafından uygun görülmediği için, resim yapma bir Orta Doğu geleneği değildir; bu nedenle çizimlere de sahip değiliz. Sözlü tarih Türkiye'de son yirmi beş yıldır revaçtadır,

2 Bu sorundan çok sayıda yakınan vardır. Bkz, örneğin, Kress von Kressenstein, Friedrich Freiherr, *Mit den Türken zum Suezkanal,* (Berlin: Otto Schlegel, 1938), s.39.

3 Tütengil, Cavit Orhan, "1927 yılında Türkiye", *Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar,* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1980), s.56. Bahsedilen rakamlar 1927'ye ait olduğu için, anılan köylüler neredeyse tamamıyla Müslüman'dır; daha yüksek okuma yazma oranına sahip olan Ermeni ve Rumlar terk etmişlerdi ya da öldürülmüşlerdi.

4 Kannengiesser, Hans, *The Campaign in Gallipoli,* (London: Hutchinson, 1927), s.157.

fakat I. Dünya Savaşı'nı çalışmak için otuz yıldan daha fazla bir zaman aralığı, iyi bir sonuç almak için çok fazla uzun bir süredir.

Osmanlı askerlerinin hangi koşullar altında hayatta kalma savaşı verdiği hakkında bilgiler veren bir dizi kaynağa sahibiz, fakat bunlar biri dışında, savaşı üst düzey subayların bakış açısından değerlendiren tipik "yukarıdan aşağı" belgelerdir. Osmanlı subaylarına (Ali İhsan Paşa [Sâbis], Cemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa [Furgaç], Selahattin Adil Paşa, Halil Paşa [Kut], Mustafa Kemal Paşa [Atatürk], Kâzım Karabekir Paşa ve diğerleri) ve Alman subaylarına (Liman von Sanders, Kress von Kressenstein, Kannengiesser, Von Gleich, Guhr, Guse, Von Seeckt ve diğerleri) ve hatta bir Avusturyalı subaya (Joseph Pomiankowski) ait çok sayıda anı ve otobiyografi vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan sayıları 18.000-20.000 civarındaki Alman askeri görevlilerin hatıralarının yer aldığı önemli kaynaklar daha sonra adı *Orientrundschau* olarak değiştirilen *Mitteilungen der Bundes des Asienkämpfer* (*Asya Gazileri Derneği Bülteni*) adlı dergi ve aynı topluluğun *Zwischen Kaukasus und Sinai* (*Kafkaslar ve Sina Arasında*) adlı yıllıklarıdır.[5]

Alman-Osmanlı ittifakının çetrefillilikleri kapsamlı olarak incelenmiştir, fakat bu incelemeler içerikleri bakımından askerî nitelikli olmaktan çok diplomatiktir.[6] Osmanlı savaş faaliyet-

---

5 Derginin eksiksiz tüm sayıları University of Bonn Oriental Institute Kütüphanesi'nde bulunabilir, Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi ise yıllıkların koleksiyonuna sahiptir. (*Zwischen Kaukasus and Sinai. Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer,* (Berlin-Tempelhof: Deutsche Buchhandlung Mulzer und Cleeman), vol. 1 (1921), 2 (1922), 3 (1923).

6 Wallach'dan ayrı olarak, Jehuda L., *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussischdeutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919,* (Düsseldorf: Droste, 1976), bu eser askerî konulara yoğunlaşmaz. Diğer önde gelen incelemeler: Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918,* (Princeton, 1966); Weber, F. G., *Eagles on the Crescent. Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918,* (Ithaca, 1970). Savaş öncesi Alman-Osmanlı uzlaşması şu çalışmada incelenmiştir:

leriyle ilgili Ankara'da Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından yayınlanan geniş kapsamlı bir resmî tarih bilgisi varken;[7] I. Dünya Savaşı dönemi alaylarının, savaşlarının ve cephelerinin tarihleri hakkında göreli olarak daha az bilgi vardır. Bu döneme ilişkin yapılan çalışmaların büyük bir kısmının 1919 ve 1922 yılları arasını kapsayan bağımsızlık savaşına yoğunlaşmış olduğunu görüyoruz. I. Dünya Savaşı, İstanbul'daki Askerî Basımevi tarafından iki savaş arasında yayınlanan *Askerî Mecmua* dergisinin *tarih kısmı*nda ve 1955'e kadar olan dönemi dikkate aldığımızda savaş hakkındaki 131 kadar yayında bir miktar ilgi görmüştür. Bu aynı dönemde İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanan savaş hakkındaki yayınların sayısının yüzde 0,2'sine tekabül eder ve o zamandan bu yana Türkiye'de savaşa gösterilen ilgide hatırı sayılır bir canlanmanın da olmadığını anlıyoruz.[8]

Avrupa dillerinde, son yetmiş yıldır, tek ayrıntılı Osmanlı savaş tarihi Maurice Larcher'in *La guerre turque dans la guerre mondiale* (Paris, 1926) adlı eseridir. Buna günümüzde Ed Erickson'un *Ordered to Die: A Study of the Ottoman Army in the First World War* (Westport, 2001) adlı yapıtını ekleyebiliriz. Savaşın ekonomik ve sosyal tarihi ile ilgili olarak Ahmet Emin'in (Yalman) *Turkey in the World War* (Yale, 1930) vazgeçilmez bir çalışmadır.

Türk Genelkurmay arşivleri, yabancılar (ve pek çok Türk akademisyene de aynı zamanda) neredeyse tamamıyla kapalı-

---

Sullivan, Charles D., *Stamboul Crossings. German Diplomacy in Turkey 1908-1914*, Doktora tezi, (Nashville: Vanderbilt University, 1977).

7 Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, 5 cilt, (Ankara: Genelkurmay Harb Tarihi ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1963-7).

8 Stoddard, Phillip, yayınlanmamış doktora tezinde, *The Ottoman Government and the Arabs 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-i Mahsusa*, (Princeton, 1963), s.231.

dır. Yabancı arşivler arasında, Freiburg'daki Alman Askerî arşivleri (*Bundesarchiv-Militärarchiv* veya BA-MA) hiç kuşkusuz en iyi kaynaktır. Fakat bunların da kendilerine ait sınırlılıkları vardır. Alman İmparatorluğu'nun neredeyse hiç millî (imparatorluk) kara gücü yoktu. Yalnızca deniz, hava ve kolonyal birlikler onun imparatorluk gücüydüler. Ordunun geri kalanı, ayrı birimler olarak çalışan ve savaş durumunda imparatorluk genelkurmayının kullandığı Prusya, Bavyera, Württemberg ve Saksonya'nın askerî birliklerinden oluşmaktaydı. Bundan dolayı Alman İmparatorluğu'nun merkezi askerî arşivi yoktu. Askerî birlikler içinde, Prusya ordusuna ait olanı hiç kuşkusuz en önemlisiydi. Prusya ordusuna ait belgelerin yüzde 98'i, Nisan 1945'te Postdam'a yapılan bir hava saldırısında yok oldu. Yakın Doğu'da görev yapan Alman subayların büyük çoğunluğu Prusyalı olduğu için bu büyük bir handikap olmuştur. Çok daha az sayıda olan Bavyera subaylarıyla (Kres von Kressenstein gibi) ilgili olarak, Bavyera Kraliyet Ordusu'nun belgelerinin saklandığı, Münih'teki Bavyera Bağımsız Devleti Merkezi Arşivlerine başvurmak önemlidir. Aynı zamanda Hollanda devlet arşivlerindeki Konstantiniyye elçiliği siyasal raporlarına başvurdum. Hollanda tarafsızdı ve bu raporlar I. Dünya Savaşı boyunca devam etmişti ve zaman zaman ilginç konuları aydınlatmakta yardımcı oldular.

Fakat tüm bu kaynakların paylaştığı ortak bir nokta vardır; hepsi de savaş deneyiminin gerçekliklerinden uzak kalmamıza neden olan bir "yukarıdan aşağıya" bakış açısıyla yazılmıştır. Bu bakış açısı, savaş zayiatlarını, acı ve ölüm içeren bir şey olmaktan çok, insan gücü problemi olarak görür. Eratın yaşam koşullarına hatırı sayılı derecede ilgi gösteren subaylar yalnızca İmparatorlukta görev yapan Alman doktorlardı.[9]

9 Bkz. Schilling, Dr Victor, "Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei", *Zwischen Kaukasus und Sinai*, 2, (1922), s.71-89. Osmanlı İmparatorluğu'nda

Bize eratın sesini –dolaylı da olsa– ulaştırdığını söyleyebileceğimiz kaynaklardan birisi Mısır ve Mezopotamya cephelerindeki İngiliz askerî istihbaratının ve Selanik, Çanakkale ve İran'daki İngiliz seferi kuvvetlerinin "istihbarat özetleri"dir. Bu istihbarat özetleri, Osmanlı savaş esirlerinin ve asker kaçaklarının sorgularının ve savaş esirlerine yazılan mektupların yanında, ajanların raporlarına ve tarafsız gezginlerin sorgulamalarına dayanmaktadır. (Bunun daha önce sarf ettiğimiz Osmanlı askerlerinin büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği ifadesiyle çeliştiği düşünülebilir, fakat savaş esirlerinin ve asker kaçaklarının nispeten büyük çoğunluğunun Ermeni olduğu ve okuma yazma oranının Ermeniler ve Rumlar arasında, kırsal bölgelerde bile Müslümanlara kıyasla oldukça yüksek olduğu hatırda tutulmalıdır.[10])

Osmanlı Ordusu: Büyüklük ve Yapı

I. Dünya Savaşı'ndaki Osmanlı ordusu hakkındaki en şaşırtıcı şey, savaşın bir yıl öncesinde dört küçük Balkan devleti tarafından büyük bir yenilgiye uğratılan bir ordunun savaşma gücünü en sonuna kadar kullanabilmesidir. Savaş esnasında, İngiltere ve Fransa'nın paylaştığı genel fikir; bunun tamamıyla İmparatorluk içinde görev yapan Alman subayların ve birliklerin çabalarının bir sonucu olduğuydu. Ancak gerçekte bu, aynı zamanda Balkan Savaşı'nı izleyen yıllarda Jön Türk liderlerinden ve Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın ve onun Alman

Alman tıp hizmetinin ayrıntılı bir incelemesi şurada bulunabilir: Becker, Helmut, *Aeskulap zwischen Reichsadler und Halbmond. Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des Ersten Weltkrieges,* (Herzogenrath: Murken-Altrogge, 1990).

10 Bu kaynağın varlığına Dayan Center'den (Tel-Aviv) Dr Yigal Sheffy dikkatimi çekmiştir. Aylık istihbarat özetlerine bakılabilir. ref. PRO/WO 157/687 ve dv. (Mısır Cephesi) ve PRO/WO 157/776 ve dv. (Mezopotamya Cephesi).

danışmanının yaptıkları reformların da bir sonucuydu. Bu reformlar, pek çoğu alaylı olan çok sayıda subayın emekli edilmesini ve onların yerine modern eğitimli genç subayların getirilmesini gerektirmişti. Alman gözlemcilere göre bu yeni kuşak subaylar modern savaşın teorik temellerini çok iyi biliyorlardı ve onlar sayesinde kurmay çalışmalarında çok büyük gelişmeler kaydedilmişti. Fakat deneyimlerini genellikle genelkurmayda kazanmışlardı ve komutanlık deneyimleri eksikti. Onlar şimdi ilk defa sahada birliklerin başına geçmişlerdi.[11] Ordunun genellikle savunmada, saldırıda olduğundan çok daha başarılı olması, temel olarak birliklere önderlik edecek ve onlara ilham verecek deneyimli erat eksikliğine bağlıydı. Onların çoğu 1912-1913 Balkan Savaşlarında ölmüşlerdi.[12]

Bu subayların liderliğinde savaşa giren ordu, daha en baştan neredeyse baş edilemez iki sorunla yüz yüzeydi: İnsan gücü ve iletişim eksikliği. İletişim eksikliğine daha sonra ordunun ikmal durumunu ele alacağımız zaman yeniden döneceğiz. İnsan gücü eksikliği, bütün 19. yüzyıl boyunca, yani zorunlu askerliğe dayalı Avrupa ordularıyla karşılaştıkları dönemde, Osmanlı için sorun olmuştur. Osmanlı nüfusu, her ne kadar son otuz yılda oldukça hızlı büyüse de, göreli olarak hâlâ çok küçüktü; nüfus ana vilayetlerde aşağı yukarı 19 milyon civarındaydı; eğer (neredeyse güvenilir hiçbir sayımın olmadığı) civar bölgeler dâhil edilirse ve Osmanlı nüfus sayım sisteminin eksik sayımları da hesaba katılırsa bu sayı tahmini olarak 23 ile 26 milyon arasındaydı.[13] Üstelik Osmanlı yetişkinlerinin büyük bir kısmı askerlik için bir kaynak oluşturmuyordu. Müslüman olmayanlar

11 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.36.

12 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.39.

13 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, (New Haven: Yale University Press, 1930), s.79.

(Hıristiyan ve Yahudiler, 1914'te nüfusun yüzde 20'si) geleneksel muafiyet vergisi (*bedel*) ödemekteydi. Bu olanağı aynı zamanda pek çok Müslüman da kullanmaktaydı, fakat onlardan alınan muafiyet vergisinin oldukça yüksek olması nedeniyle yeterince para toplayabilenler daha çok şehirlerde oturan zenginler arasından çıkmaktaydı.

1909'dan itibaren Jön Türk hükümeti zorunlu askerlik sistemine Müslüman olmayanları da dâhil etmeye başladı, fakat uygulamada askerliğe elverişli Hıristiyanların çoğu, Müslümanların ödediği yüksek vergileri ödeyerek, askerlik hizmetinden kurtulmayı başardı. Askerlik hizmeti yapanlarsa teğmen rütbesinin daha üstüne yükselemedi; bunun tek istisnası yüzbaşı rütbesine sahip doktorlardı.[14] Savaş esnasında muafiyet ücretini ödeyemeyen yoksul Hıristiyanlar genel olarak askerlik hizmetlerini silahsız olarak hizmet taburlarında yaptılar.[15] Dönemin diğer orduları gibi, Osmanlı ordusu da hem barış zamanı hem de seferberlik zamanı hizmet taburlarına (*amele taburları*) sahipti. Bu taburlar Osmanlı ordu teşkilatını oluşturan yedi ordunun *menzil müfettişliklerine* bağlanmıştı. Amele taburlarının sayısı savaş boyunca değişmekle birlikte genellikle aktif olanların sayısı 70 ve 120 birlik arasındaydı.[16] Toplam büyüklükleri 25.000 ile 50.000 asker arasında değişmekteydi.[17] Amele tabur-

---

14 PRO/WO 157/735, 25 Mayıs 1918.

15 Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, (Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1969) (1928 edisyonun yeniden tıpkı basımı), s.103.

16 Düşük rakamlara Erol Çatma'nın *Asker İşçiler*, (İstanbul: Ceylan, 1998, s.40 ve dv.) başlıklı çalışmasında verilen rakamlara dayanılarak ulaşılmıştır. Yüksek rakamlar Avusturya büyükelçisi Pomiankowski tarafından verilmiştir, *Zusammenbruch des Osmanischen Reiches*, s.93.

17 Savaş esnasında Osmanlı birlikleri ciddi düzeyde yetersiz insan gücü sorunu yaşıyordu. Tanıklardan birinin Raymond H. Kevorkian'a anlattıklarına göre başlangıçta taburda 350 asker olduğunu söylerken, diğer tanık kendi

larının en önemli görevleri taşımacılık ve bozulan yolların yapımıydı. Amele taburları, kara ordusu içindeki bu ana görevlerden başka, aynı zamanda silahlı kuvvetlerin *Levazım Dairesi* için de bir dizi görevler yerine getirmekteydi. Bu görevlerin bir kısmı endüstriyel görevlerdi; barış zamanı dâhil, İstanbul içinde ve dışında savaş gereçleri, silah, ayakkabı ve giysi fabrikaları olarak faaliyet gösteren askerî kuruluşlarda imal edilmekteydi.[18] Bir kısım görevler zanaat işleriydi (tamircilik veya fırıncılık gibi), bir kısmı ise tarımsaldı; İç Anadolu'nun önemli tahıl üreticisi bölgelerinde, savaşa gönderilen köylülerin yerini amele taburları dolduruyordu. Müslüman olmayanlardan ve kadınlardan oluşan bu son birimlerin, savaşın ilk yılında, insan gücü eksikliği nedeniyle üçte iki oranında küçülen işlenen tarımsal alanın büyümesinde büyük bir rol oynadığı anlaşılıyor.[19] Bu özellikle önemlidir; çünkü İstanbul'un gereksiniminin karşılanmasında da önemli kaynaklar olan Rusya ve Romanya'nın buğday arzı, savaşın ilk yılında neredeyse yok denilecek bir seviyeye inmişti.

Genel olarak amele taburları, Ermenilerin (bir kaynak onların yüzde 75 olduğunu belirtir),[20] yanında Süryani Hıristiyanlar ve Rumlardan oluşmaktaydı. Osmanlı ordusunun gözünde sadakatleri kuşkulu olan bu Hıristiyan azınlıkların silahsız

---

taburunda 280 askerin öldürüldüğünü anlatır. Raymond H. Kevorkian, "Receuil de témoignages sur l'estermination des amele tabouri ou bataillons de soldats-ouvriers Arméniens de l'armée Ottomane pendant la première guerre mondiale", *Revue d'histoire Arménienne contemporaine*, 1, (1995), s.289-303.

18 Çatma, *Asker İşçiler*, s.41-2.

19 Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, (Ankara: Yurt, 1982), s.318.

20 Document 33 (no. 6738) içinde *Documents*(Ankara: Directorate General of Press and Information, n.d.), s.91-92, Hilmar Kaiser tarafından temin edilmiştir.

taburlara yapılacak alımların en bariz adayları oldukları açıktır.[21] Ermenilerin askere alımıyla ilgili olarak, ilk önce yalnızca gençler (15-20 yaş) ve yaşlılar (45-60 yaş) amele taburlarına alındı ve 20-45 yaş arasında olanlar ise düzenli orduya alındı. Fakat Osmanlı ordusunun Doğu saldırısının başarısız olmasının ve Sarıkamış yenilgisinin hemen ardından Ruslarla işbirliği yapacakları kuşkusuyla 25 Şubat 1915'de alınan ordu içindeki bütün Ermenilerin silahsızlandırılması kararı, düzenli orduya alınan Ermenilerin pek çoğunun amele taburlarına kaydırılması anlamına geliyordu. Kafkasya Cephesi'ndeki uygulamanın böyle olduğundan kuşku yok, fakat bu, genel bir uygulama olmayabilir; kaynaklarda, 1916'ya değin Sina Cephesi'nde ön saflarda görev yapan Ermeni askerlerinden bahsedilmektedir.

Görgü tanıkları Ermeni amele taburlarındaki çok kötü koşulları anlatmaktadır. Müslüman askerler gibi, Ermeni erat da, yetersiz beslenmekteydi; tükenmiş, bitkin ve hastalıklara yakalanmışlardı.[22] Fakat amale taburları veya istihkâm birliklerinin garnizonundaki destek birimlerinin durumu, cephelerdeki askerlerin durumundan bile daha kötüydü.[23] 1914-1915 kışında amele taburlarındaki Ermeni erlere yapılan kötü muamele ordu içinde olan bitenin aşırı bir örneğinden başka bir şey değildi.

Bu amele taburları, her ne kadar özel olarak Ermenileri öldürme amacı ile yaratılmamış olsalar da, hiç kuşkusuz 1915'te katliamlar başlatıldığında bu süreci kolaylaştırmıştır. Katliamlar öncelikli olarak Ermeni erkek nüfusu hedef almıştı ve bu nok-

---

21 Document 33 (no. 6738), burada iletişim komutanı işçilerin denetimi için daha fazla silahlı asker ister ve daha dikkatli olunması isteyen bir 25 Temmuz 1915 tarihli Genelkurmay telgrafı vardır. *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, özel sayı 1, s.92, Hilmar Kaiser tarafından sağlanmıştır.

22 Morgenthau, Harry, *Secrets of the Bosphorus*, (London: Hutchinson, 1918), s.199.

23 Zürcher, "Between death and desertion", s.249-250.

tada, bir araya toplanmış ve silahlı askerlerin gözetimi altında olan on binlerce Ermeni erkek vardı. Onlara saldırmak kararı bir kere verildiğinde, onların hiç şansı yoktu. Fakat öldürmenin zamanlaması ve yönteminin her yerde aynı olmadığı anlaşılıyor. Kafkasya Cephesi'nde, Rus ordusunun saldırısı üzerine, öncelik Ermenileri zararsız kılmak ve onların kaçarak düşmana katılmasını önlemekti.[24] Silahsızlandırmadan sonra, çoğu amele taburlarına gönderildi, fakat bazıları hapishane benzeri koşullarda gözetim altında tutuldu ve en nihayetinde ölüme gittiler. Fiili öldürmenin hem askerler ve jandarmanın hem de Kürt aşiretlerin işi olduğu rapor edilmiştir. Asker ve jandarmanın elli ile yüz arası Ermeni grubunu kuytu yerlere götürerek mermi ve süngüyle öldürdüğü belirtilmiştir.[25] Kürt aşiretleri konvoylara saldırmak için yollarda pusu kurmuştur.[26] Çanakkale ve Sina gibi diğer cephelerde ve Bağdat Demiryolu inşaatının yapıldığı yerlerde, Ermenilerin 1915'in sonlarına değin ve hatta 1916 yazına kadar amele taburlarındaki işlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ermeni askerlerin öldürülmesinin 1915-1916 büyük felaketinin iki ucunda yoğunlaştığını söylemek doğru olabilir. Doğudakiler, Mayıs 1915'te sınır dışı etmelerin ciddi biçimde başlamasından bile önceki, ilk kurban gidenler arasındaydı; diğerleri ise, o zamana kadar vazgeçilmez olduğu düşünülenleri amaçlayan, son temizliğin bir parçasıydı. Doğal olarak, işçiler ve taşıyıcılardan yoksun kalmak ordunun kendi lojistiğine büyük zarar verecekti. Vehip Paşa gibi, Kafkas Cephesi

---

24 Nogales, Rafael de, *Four Years beneatb tbe Crescent*, (London: Scribner's, 1926), s.45. Yazar Ermeni askerlerin toplu kaybını Osmanlı için büyük bir tehdit olarak anlatır.

25 Kevorkian, "Receuil de témoignages", s.290 (Swiss Zurlinden ait bir tanıklık). Urfa'daki Alman Künzler tarafından ve (başkalarına dayanarak) Morgenthau tarafından anılarında aynı yöntem anlatılmıştır. (Aktaran Akçam, *İnsan Hakları*, s.243)

26 Kevorkian, "Receuil de témoignages", s.295.

komutanı önde gelen bir generalin, yol tamir ve bakımında çalışan "kendi" Ermeni çalışanlarının öldürülmesinden sorumlu olanlara askerî mahkeme işlemleri başlatılmasını teşvik ettiğinden kuşku yoktur.[27] Fakat bir kere öfke kontrolden çıktıktan sonra, rasyonel iddialar, onlar ordunun çıkarına olsa bile, en nihayetinde sağır kulaklara çarpar. İşlerini pürüzsüz biçimde yapabilmek için deneyim ve beceri sahibi Ermeni işçilere ve yazıcılara dayanan Bağdat Demiryolu Şirketi'nin durumu bunun bir örneğidir. Bu şirket, Osmanlı hükümetinin artan baskılarına rağmen, kendi çalışanlarını sınır dışı edilmekten kurtarmak ve korumak için büyük mücadele verdi ve bazı başarılar elde etti. İşçilere baskı yapmanın bir aracı olarak eşlerin ve çocukların sınır dışı edilmesine başvuruldu. Demiryolu şirketi en sonunda Amanos bölgesindeki tünellerdeki inşaat işçilerini, tünellerin yaşamsal stratejik önemine rağmen, sınır dışı edilmekten ve ölümden korumakta başarısız oldu.[28]

Bazı Ermeni askerlerin İslamiyet'i kabul ederek sınır dışı edilmekten kurtulduğu anlaşılıyor. Sarafian, yüzde 5 ila 10 arası Osmanlı Ermeni'sinin gönüllü olarak (eğer, dönemin koşulları dikkate alındığında, buna gönüllülük denirse) veya hükümet baskısı altında dönme (din değiştirme) ile ölüm yolculuğundan kurtulduğunu tahmin etmektedir. Fakat (zorla) dönme uygulaması genellikle Müslüman ailelere veya yetimhanelere alınan Ermeni kadın ve çocuklarla ilgilidir.[29] Fakat bir görgü

---

27 Akçam, *İnsan Hakları*, s.244.

28 Kaiser, Hilmar, "The Baghdad Railway and the Armenian genocide, 1915-1916", içinde Hovannisian, Richard G. (ed.), ***Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide,*** (Detroit: Wayne State University Press, 1999), s.67-112.

29 Sarafian, Ara, "The absorption of Armenian women and children into Muslim households as a structural component of the Armenian genocide" içinde Bartov, Omer ve Mack, Phyllis (ed.), ***In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century,*** (Oxford/New York: Berghahn, 2001), s.211.

tanığını anlattığına göre, zorunlu dönme uygulamasının 1916 ilkbaharında ordu içinde de olduğu anlaşılıyor. Dikkate değer sayıda Ermeni askerin Müslüman olmaya, adını değiştirmeye ve cephe hastanelerinde veya tıbbi yardım istasyonlarında sünnet olmaya razı olduğu ve bunun resmî kutlamalar için bir vesile olduğu anlaşılıyor.[30]

Yalnızca Hıristiyanlar ayrı tutulmamıştı. Anlayabildiğim kadarıyla Osmanlı ordusunun birimleri, alay hatta tümen düzeyine kadar etnik bakımdan tek tipti. Alman subaylar düzenli aralıklarla "Arap tümenler" ve "Türk tümen"lerden bahsederler. İngilizler de aynısını rapor etmektedir. Sıklıkla "'51. tümen Anadolulu iyi Türk ve Kürtlerden" oluşmaktadır ve "141. ve 142. Tümenler Arap ve Suriyelidir" gibi ifadelerle karşılaşırız.[31] Beklenmesi gereken de budur, çünkü alaylar kendi düzenli askere alma bölgelerine sahiptir. İstisnalar vardır –karışık birimler olduğuna ilişkin kanıtlar da bulmaktayız– fakat büyük bir olasılıkla bu, savaşın son aşamasında aşırı güç kaybeden pek çok birliğin bölünüp diğerleriyle birleştirilmesinin bir sonucuydu.

Çok sayıda Arap birliği vardı. Arap birliklerine en çok garnizonlarında iletişim hattında görev verildi, fakat insan gücü eksikliği savaş esnasında Osmanlı hükümetinin Suriye'den ve Irak'tan gittikçe daha fazla Arap'ı cephelerdeki savaş birimlerinde kullanmak zorunda kaldığı anlamına geliyordu. Savaşın sonunda, Filistin Cephesi'ndeki on tümenden dördü Arap'tı. Fakat savaş esirleri değişiminin de gösterdiği gibi Arap askerlerin Türk askerlerden daha aşağı bir nitelikte olduğu düşünülüyordu. Osmanlılar, esir değişiminde İngiliz askerlerine karşılık

30 Dr Krieger tarafından bir rapor, Hilmar Kaiser tarafından Kudüs'deki Central Zionist arşivlerinde bulunmuştur, Z 3'te (Zionistischer Zentralbüro Berlin 1911-20), file 66 (Konstantinopel 1913-18) ve onun izni ile kullanılmıştır.

31 PRO/WO 157/700, 12 Ocak 1916.

"Arap değil, gerçek Türk askerleri" verilmesinde ısrar etmişti ve Araplara karşılık yalnızca Hindistan askerlerini teklif etmişti.[32] Liman von Sanders'a göre, Arap birlikleri tümüyle kötü değildi, yalnızca "adil ve sıkı komuta" gerektiriyordu.[33] Kress onların "Anadolu birliklerinden daha hayat dolu ve zeki", fakat daha az güvenilir olduğunu düşünüyordu.[34] İmparatorluğun bazı göçebe aşiretleri, bilhassa Kürtler, savaşa katkıda bulunuyorlardı, fakat bu katkı düzenli orduya gevşek biçimde bağlanmış düzensiz süvari birimleri biçiminde oluyordu. Öte yandan bu süvari birliklerinin kullanışlılığının oldukça sınırlı olduğu anlaşılıyor.[35] Böylece cephede görev yapan düzenli birliklerdeki askerler neredeyse tamamıyla toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturan veya dokuz on milyon civarında olan Anadolu'daki köylü Türk nüfustan gelmekteydi.

Her yıl muafiyet vergisi ödeyebilenleri düştükten sonra, aşağı yukarı 100.000 erkek askerlik hizmetine çağrılabiliyordu ve bunların dörtte üçü fiili olarak orduya katılabiliyordu, diğerlerinin pek çoğu sağlık nedenleriyle reddediliyordu.[36] Bu,

---

32 Kut, Halil, *Bitmeyen Savaş. Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, M. Taylan Sorgun (der.) (İstanbul: Yedigün, 1972), s.191. Bu bilgi İngiltere tarafından da onaylanmıştır: Aubrey Herbert *Mons, Anzac and Kut*, (London: Hutchinson, 1919), s.253.

33 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei (Türkiye'de beş yıl)*, (Berlin: Scherl, 1920), s.242.

34 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.39.

35 Bir Alman tanığa göre Kürt askerleri tamamıyla güvenilmezdi ve onlardan daha düzenli birimler oluşturmak imkânsızdı; çünkü onlar diğer Kürtlerden emir almayı reddediyorlardı ve yalnızca Türk başkomutandan emir alıyorlardı. Hans-Joachim von Loeschebrand-Horn, "Der Feldzug der Süleimanije-Gruppe in Kurdistan im Sommer 1916", *Zwischen Kaukasus und Sinai*, 3 (1923), s.121.

36 Aralık 1913'te Osmanlı ordusu sağlık hizmetlerinin reformuyla görevli Dr. Georg Mayer'e göre frengi o derece yaygındı ki, askerliği reddetmek için bir gerekçe sayılamazdı. Bunun yerine frengili olanlardan amele taburları oluşturuldu (Mayer tarafından anlatılmıştır, alıntıyı yapan Becker, *Aeskulap*, s.42).

ordunun barış zamanı gücünün 150.000 civarında (iki sınıf) olduğu anlamına geliyor. Ordunun seferberlik zamanı gücü hakkında çok sayıda belirsizlik vardır, fakat büyük olasılıkla en fazla olduğunda silahaltındaki erkek sayısı 800.000'in az bir miktar altında olmuştur.[37] Ancak seferberlik oldukça yavaştı ve tam olarak etkili olabilmesi, en azından altı ay almaktaydı. (Daha önceki bölümde de gördüğümüz gibi, bunun anlamı tam seferberlikten sonra bile yalnızca nüfusun yüzde dördünün silahaltında ve aktif görev hâlinde olmasıdır.[38]) Seferberlik sürecine girilince, 19 ve 45 yaş arası erkeklere çağrı yapılmaktaydı. Fakat 1916'da, yaş sınırı sırasıyla 15-55'e genişletilmişti ve İngiliz raporlarına göre 1917'nin ortalarında nüfusun yüzde 12'si 16 ve 19 yaşları arasındaydı.[39] Nisan 1915'te, yeni bir askerî hizmet yasası, muaf tutulan erkeklerin sayısını düşürmeye yönelikti, fakat hizmet yapmak yerine ödeme yapmak olanağı devam etti, bununla birlikte miktar şimdi astronomik bir seviyede, 50 Türk parasıydı. Kısa bir süre sonra İmparatorluk içinde ikamet eden Müslüman yabancılar bile askerî hizmetle yükümlü hâle getirildi (Sultan tarafından 1914'te ilan edilen kutsal savaşa, cihada, onlar da katılmalıydı), fakat bunun da 45 Türk parasına satın alınması mümkündü.[40] Bu önlemlerin, kazanç

37 Larcher, Maurice, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, ek 44 ve 50. Larcher Osmanlı Savaş Bakanlığı tarafından 1919'da yayınlanan raporlara dayanır. 800.000 rakamı silahlı ve eğitimlilerin sayısını ifade eder. Çok daha yüksek bir rakam (2 milyon gibi) da telaffuz edilmiştir, fakat bu mümkün olmayacak kadar yüksektir. Ahmed Emin Yalman tarafından her tür maksimum yedek için verilen rakam. Bu, Larcher'in 2,85 milyon olarak verdiği, çağrı yapılan erkeklerin toplam sayısı olarak doğrudur. Gerçekte bütün rakamlar kaba tahminlerdir. İngiltere tahminleri zamandan zamana ve yerden yere büyük çeşitlilik göstermektedir, fakat ortalama 600.000-700.000'dır.

38 Larcher, *La guerre turque*, ek 45, 48.

39 PRO/WO 157/703, 1 Nisan 1916 ve PRO/WO 157/704, 12 Mayıs 1916. Ayrıca: PRO/WO 157/717, 26 Temmuz 1917.

40 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, s.242-3.

getirici olduklarında şüphe olmasa da ordunun güçlenmesine çok az katkıda bulundu.

Saldırgan Strateji

Ne Osmanlı ne de Alman askerî liderler izlenecek stratejiye karar verirken insan gücü problemini hesaba kattı. Her ne kadar Rus ordusu karşısında insan gücü eksikliği temel bir sorun olsa da Alman yüksek komuta kademesi, Osmanlı hükümetine saldırgan bir strateji empoze etti. Alman Genelkurmay Başkanı von Moltke, 10 Ağustos 1914'te Enver Paşa'ya Avrupa savaş alanlarından mümkün olduğu kadar çok sayıda İngiliz ve Rus birliğini uzaklaştırmanın Osmanlı'nın görevi olduğunu söyledi.[41] İstanbul'daki Alman askerî ataşesi Von Lossow, bu yöntemi heyecanla destekledi fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî heyetinin başkanı Liman von Sanders, savunmacı bir stratejiyi tercih etti.[42] Liman ile şahsi ilişkileri hiçbir zaman iyi olmayan Enver, Moltke ve Lossow'un yanında yer aldı ve onun başlangıçtan beri tercih ettiği saldırgan strateji çok sayıda insan yaşamının heba edilmesine neden oldu. Enver'in Aralık 1914'te Kars'taki Rus askerlerine yaptığı iyi düşünülmemiş kış saldırısı çok büyük bir felaketle sonuçlandı. Birlikler kar kalınlığının çok yüksek olduğu Sarıkamış'taki dağ sırtlarını geçmeye zorlandı ve soğuğun, açlığın ve tifüsün birleşik etkisi sonucunda, ilkbaharda, Üçüncü Ordu'nun saldırıya katılan 90.000'lik askerinin yalnızca 12.000'i hayatta kalabildi. Şubat 1915 ve Ağustos 1916 Süveyş Kanalı saldırıları ve Doğu Anadolu'daki Rus birliklerini maceracı bir saldırıyla İran'dan kuşatma teşebbüsü, çok daha az maliyetli olsa da hiçbir somut getirisi olmayan sorumsuz

41 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.24.

42 Aktaran Pomiankowski, *Zusammenbruch*, s.57.

maceralardı. Tamamıyla siyasal bir karar olan Yemen ve Hicaz'ı (kutsal Mekke ve Medine şehirleri ile birlikte) elde tutma kararı, ordunun 1.600 kilometrelik tek raylı bir demiryolu boyunca dağılmasına ve büyük bir garnizonun Medine'de bağlı kalmasına neden olmuştu. Son olarak Osmanlı askerlerinin Galiçya'da Avusturyalıları ve Romanya'da Almanları desteklemek için savaşmaya gönderilmesi, belki de Osmanlı'nın prestijini müttefiklerinin gözünde artırmıştı fakat bunlar ülkenin pek de güç yetiremeyeceği lüks şeylerdi.

Osmanlı savaş faaliyetlerinin doruğu, hiç kuşkusuz 1915 Gelibolu harekâtıydı. Fransa ve İngiltere'nin Boğazları yalnızca deniz gücüyle geçme teşebbüsünün geri püskürtülüşü tamamıyla beklenmedik bir Osmanlı zaferiyle sonuçlandıktan sonra, Osmanlı ordusu Gelibolu Yarımadası'nda ani bir kara harekâtıyla Müttefiklerin hücumlarını durdurmayı başardı. Bunun, İmparatorluğun yaşama şansını artıran büyük bir stratejik zafer olduğundan hiç kuşku yoktur (veya onun sefil durumunu biraz daha uzatmıştır, olaya istediğiniz pencereden bakabilirsiniz). Önce İngiliz donanması ve daha sonra Müttefik sefer kuvvetleri karşısında kazanılan zafer, Osmanlıların moralini iyice düzeltmişti, fakat uzun dönemde ordunun belkemiği kırılmıştı. Çanakkale Savaşı, Osmanlı'ya (onların resmî rakamlarına göre; bunun rakamların düşük gösterdiğinde kuşku yoktur) 90.000 ölüme ve 165.000 yaralı ve hastaya mal olmuştu;[43] bunların hemen hemen hepsi ordunun en iyi donatılmış ve en çok deneyimli askerleriydi. Çanakkale'deki kıyıma rağmen Osmanlı ordusu 1916'nın başlarında rakamsal olarak gücünün doruk noktasına ulaştı; bu yıl, İngiliz General Sir Charles Townshend'ın

43 Rakamlar şu kaynakta verilmiştir: Rhodes James, Robert, *Gallipoli*, (London: Pan, 1974), s.348. Rhodes James gerçek ölü ve yaralı sayısını 300.000 olarak tahmin eder. Liman oldukça iyimser tahmini rakamlar verir: 66.000 ölü ve 152.000 yaralı (Liman, *Fünf Jahre Türkei*, s.135).

Osmanlılara Kut'ül Ammare'da teslim olmak zorunda kaldığı yıldır. Fakat Gelibolu'nun asker kalitesine vermiş olduğu zarar giderilemememişti. 1916'dan sonra, askerin kalitesi geriledi, sayı yavaş yavaş azalmaya başladı: 1916 kışında, Doğu Anadolu'daki şanssız Üçüncü Ordu, kendisini erzak treninin ve tıbbi yardım hizmetinin izleyemediği yerde, güç bakımından çok daha üstün olan Rus kuvvetlerinin sürekli saldırıları karşısında geri püskürtüldü ve Trabzon ile Erzurum'u kaybetti. Yenilginin ardından Üçüncü Ordu'nun büyük bir kısmı eridi. Bir kaynağa göre, yalnızca Üçüncü Ordu'da bu sırada 50.000 asker kaçağı vardı.[44]

İkinci Ordu, 1916-1917 kışında aynı cephenin güney kısmında (Muş-Bitlis) gücünün aşağı yukarı üçte ikisini (60.000'in üzerinde) kaybetti.[45] Bunun sonucu olarak toplam asker sayısı Mart 1917'de 400.000'e ve Mart 1918'de 200.000'e düştü. Ekim 1918'de ateşkes imzalandığında cephede 100.000'den daha az asker kalmıştı.[46]

Hastalık

Ordunun sayısal gücünün azalması temel olarak iki nedene bağlıydı: Hastalık ve firar. Sıtma, tifüs, tifo, frengi, kolera ve dizanteri çok yaygındı.[47] Özellikle kış aylarında, elbiseler ve eşyalarla her yere taşınan bitler, tifüsün cepheye giden bütün yollara yayılmasına yol açmaktaydı ve askerleri, sınır dışı edilen Ermenileri ve Müslüman göçmenleri, ayırt etmeden öldürmekteydi. Osmanlı ordusu içinde hastalananlar, yaralananlar veya ölenlerin sayısı çok yüksekti. Hastalık, tedavi edilmeden, yakalananların yüzde 50'sini öldürdü. Kendi sağlık hizmetleri

44 Pomiankowski, *Zusammenbruch*, s.225.

45 Liman, *Fünf Jahre Türkei*, s.240.

46 Larcher, *La guerre turque*, appendix 50.

47 Aktaran Yalman, *Turkey in the World War*, s.81.

için çok dikkatli olan Almanlar arasında bile ölüm oranı yüzde 10'du. Almanlar tarafından yapılan bit temizleme fırınları çok mükemmeldi fakat onlar çoğu zaman, yıkama suyunun ısıtılamamasının da bir nedeni olan odun eksikliği yüzünden çalıştırılamıyordu.[48] Yaz ayında sıtma yayılmaktaydı; Karadeniz kıyıları ve Boğazlar boyunca, Anadolu'nun bazı yerlerinde (Ankara ve Konya gibi), ancak hepsinden daha feci biçimde, Mezopotamya ve Suriye cephelerine giden askerlerin mutlaka geçmek zorunda oldukları Adana ve İskenderun civarında çok yaygındı. Yaz sonları ve sonbaharda, ağırlıklı olarak kirli içme suyunun neden olduğu kolera oldukça ölümcül bir hastalıktı.[49] Kurak aylarda askerler su birikintilerinin kalıntılarından su içmekteydi ve ayrıca bunun yanında tuvalet ihtiyaçlarını akarsulara yakın yerlerde açıkta gidermeyi tercih ediyorlardı; çünkü geleneğe göre daha sonra yıkanmaları gerekiyordu. Frengi ve belsoğukluğu da çok yaygındı; bu hastalığın kaynağının ise İstanbul, İzmir ve Beyrut olduğu, diğer yerlere buralardan yayıldığı belirtilmiştir. Bu tür zührevi hastalıklar taburlarda tedavi edilmekteydi ve hastalar hastaneye gönderilmiyorlardı.[50] Alman ordu cerrahları, görev yaptıkları yerlerde etkin aşılama programları ile ve hatta daha da önemlisi temel hijyeni anlatıp öğreterek, hasta askerlerin sayısını oldukça yüksek oranda düşürmeyi başardı; fakat Osmanlı sağlık hizmetleri genellikle en temel malzemelere bile sahip değildi. Özellikle savaşın ilk iki yılında, pratikte bütün ilaçlar ve araç gerecin ithal edilmesi gerekiyordu. Ancak her şeyin ötesinde en önemli problem yeterli ve sağlıklı besin eksikliğiydi. Bu durum, askerleri hastalığa açık hâle getiriyordu

---

48 Schilling, *Kriegshygiënische Erfahrungen*, s.75-6; PRO/WO 157/735, 26 Nisan 1918.

49 Schilling, *Kriegshygiënische Erfahrungen*, s.88.

50 PRO/WO 157/735, 1 Mart 1918.

ve hastanede iyileşmeyi oldukça güçleştiriyordu. Kısa bir süre sonra gıda problemine yeniden döneceğiz, fakat burada bahsedilen faktörlerin tümünün etkisine bağlı olarak savaş sırasında yaralanarak ölen kişilerin sayışının yedi katı kişi hastalıktan ölmüştü.[51] Üçüncü Ordu (Doğu Anadolu) hakkındaki bir rapor, Mart 1917'de bu orduya ait hastanelerde 1.340'a yaralıya karşılık, 19.956 hastanın olduğunu belirtmektedir.[52]

Firar

Ancak mevcut insan gücünün kaybı anlamına gelen firar, ordu için hastalıktan daha büyük bir sorundu. "Dünya Savaşı"nda, savaşa katılan bütün ordular firar problemi ile karşılaşmış olsalar da, Osmanlı örneğinde bu durum üstesinden gelinemez oranlara ulaşmıştır. Aralık 1917'ye gelindiğinde 300.000 erkek firar etmişti.[53] Savaşın sonuna gelindiğinde rakam neredeyse yarım milyonu bulmuştu. Bu rakam, daha büyük olan Alman ordusuna ait firar rakamının üç katıdır. Avrupa orduları toplam seferberlik güçlerinin yüzde 0,7 ile 1,0 arasında bir miktarını firar nedeniyle kaybederken, bu oran Osmanlı ordusu için yirmi kattan daha fazlaydı. Liman'a göre, cepheye taşınan veya yürüyen her bir birlik, başlangıçta mevcut gücünün binlercesini kaybetmekteydi. Ekim 1917'de, Bavyeralı subay Kress von Kressenstein, İstanbul'u 10.057 asker ile terk eden 24. Tümen'in Filistin Cephesi'ne yalnızca 4.635 askerle ulaştığını rapor etmiştir. Tümendeki askerlerin neredeyse dörtte biri cepheye ulaşmadan önce firar etmiştir. Diğerleriyse yol boyunca ya hastaneye kaldırılmıştır ya da diğer birliklere kaptırılmıştır.

---

51 Larcher, *La guerre turque*, ek 51, s.602.

52 PRO/WO 157/713, 8 Mart 1917.

53 Liman, *Fünf Jahre Türkei*, s.241.

Bu firar edenlerin çoğu, bir kural olarak, düşmana gitmemiştir; ancak özellikle savaşın ikinci yarısında İngilizlere katılmak için firar eden Ermeni ve Arapların sayısı hızla artmıştır. Pek çok asker, cepheye doğru yoldayken veya düşman askerlerinden kaçarken, özellikle kendi şehir, kasaba veya köylerinin yakınından geçerken firar etmiştir. Bu kaçaklar kırsal bölgede dolaşmakta, geçimlerini tarlalardan temin etmekteydiler ve bir süre sonra hırsız çetelerine dönüşüyorlardı. Bu çetelerin cephe gerilerinde yarattığı güvenlik sorunları ile mücadele etmek için, en az onlar kadar askerin bu işe ayrılması gerekiyordu.[54] Halk çoğunlukla firarilerin duygularını paylaşıyordu ve onları evlerinde saklıyordu.[55] Firariler yakalandıkları zaman ordunun gücünü daha da tüketmemek için genellikle hafif biçimde cezalandırılıyorlardı ve mümkün olduğunca hızlı biçimde birliklerine dönüyorlardı. Daha Mayıs 1916'da bile, ordunun hapis cezasının dayak biçiminde verilen cezayla değiştirdiğini belirten Hollanda elçiliği raporlarına rastlıyoruz.[56] Firar edenlerin idam edildiğine ilişkin raporlara nadiren rastlıyoruz; fakat buna karşın ordu, firar etmeyi engellemeye, zorlaştırmaya çalışmıştır. Birliklere, özellikle Arap askerlerden oluşanlara, o derece güvenilmiyordu ki, bazen silahlı Türk koruyucuların eşliğinde, silahsız olarak cepheye getirilmekteydiler.[57] Suriye'de aşırı derecede zor kullanma mecburiyeti ortaya çıkmıştı; Arap askerler bazen cepheye zincirlenmiş olarak yürüyorlardı. Aynı

54 Liman, *Fünf Jahre Türkei*, s.241.

55 Guse, Felix, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, (Leipzig: Koehler und Amelang, 1940), s.92.

56 Zürcher, Erik Jan, "Welingelichte kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in İstanbul in de eerste wereldoorlog", *Sharqiyyat*, 1/1, (1988), s.78. Bu bir firar teşebbüsünün iki gün tutuklama ve bir hapis anlamına geldiğini söyleyen Pomiankowski tarafından doğrulanmıştır. (Pomiankowski, *Zusammenbruch*, s.243).

57 PRO/WO 157/724, 15 Şubat 1918.

zamanda, Filistin'de olduğu gibi, Suriye'de de Bedevilere yakalayıp geri getirdikleri her firari askere karşılık beş Osmanlı parası ödül verilmekteydi.[58]

Ödeme, Silahlar, Donanım, Besin ve Yem

İyi asker olarak görülmelerine ve savaş alanını terk etme ile ilgili *Kur'an*'ın bir emri[59] olmasına (ve onlara bunun defalarca bildirilmesine) rağmen neden bu kadar çok Türk askeri firar ediyordu? Liman, 1917'de, temel olarak ordunun politikalarını suçlar. Savaşın başlangıcından beri eğitim ihmal edilmişti. Mevcudu tamamlamak amacıyla yorgun birlikler, eğitilmemiş birliklerle birleştirilmişti. Birlikler sürekli olarak bölünüp tekrar bileştirilmekteydi ve bu bakımdan uyum ve takım ruhu eksikti. Aynı zamanda askerler, subayları tanımıyordu ve onlara güvenmiyordu; üstelik neler olup bittiği hakkında çok da fikir sahibi değildiler. Liman "onların yalnızca işlerin çok kötü gittiği bir yere gönderildiklerini bildiklerini" söyler.

Aslında, hem askerlerin kaçma eğilimi hem de hastalığa açık olmaları, büyük ölçüde, sağlıkları için gerekli olan temel bakım eksikliğinin bir sonucuydu: askerlere yapılan ödeme çok azdı veya onlara hiç ödeme yapılmıyordu; ayrıca yürümekten bitkin düşüyorlardı, yeterince beslenemiyorlardı ve kötü biçimde giydiriliyorlardı. İngiltere raporlarında defalarca, ödeme ve gıda eksikliğinin kaçışların sebepleri olduğu belirtilmiştir.[60] Teorik olarak ilk yılda ayda 5 kuruş ödenmekteydi ve izleyen yıllarda ise ayda 10 kuruş verilmekteydi,[61] fakat geçekte çok düzensiz

58 PRO/WO 157/714, 3 Mart 1917.

59 Enfal Suresi 15 ve 16. ayetler, (E. N.)

60 Örneğin, PRO/WO 157/700, 4 Ocak 1916; 157/723, 10 Ocak 1918; 157/735, 25 Nisan 1918.

61 PRO/WO 157/700, 4 Ocak 1916.

ödemeler yapılmaktaydı. Bazen ödemelerdeki gecikme üç ayı buluyordu.[62]

Askerler iyi silahlandırılmış görünseler de, aynı şeyin diğer donanım için doğru olduğu söylenemez. Raporlarda defalarca bahsedildiği üzere, ayakkabıların özellikle ciddi bir problem olduğu anlaşılıyor. Türk askerlerinin yalınayak veya ayakları çaputla sarılı olarak savaşması –ve yürümesi– olağan dışı bir şey değildi.[63] Doğu Cephesi'nde yakalanan Rusların hepsinin botlar giymekte olduğu gerçeği, Osmanlı askerlerinde oldukça fazla imrenme kaynağı olmuştu.[64] Zaten savaş Suriye'de hâlâ "çıplak ayak" savaşı olarak bilinmektedir.[65] Raporlar, Filistin Cephesi'nde neredeyse bir yıl boyunca hiç yeni ayakkabının bulunmadığını anlatır. Son çare olarak, cephe hattındaki askerlere ayaklara bağlanarak tutturulan sarı bedevi terlikleri verilmişti. Garnizonda görev yapanlar hasırdan yapılma tahta tabanlı ayakkabılarla idare etmek zorundaydılar.[66] Üniformalarla ilgili olarak da durum daha iyi değildi. Pek çok asker çaputlar giymişti.[67] Mart 1918'de kaçaklardan biri, Filistin Cephesi'ndeki askerlerin on beş aydır yeni elbise almadığını söylemişti.[68] 1915'ten 1918'e kadar Suriye'de Cemal Paşa komutasındaki Dördüncü Ordu'da görev yapan Türk gazeteci Falih Rıfkı Atay, Osmanlı tarafındaki her şeyin yokluğu ile İngiliz tarafındaki her şeyin bolluğu arasındaki karşıtlığı canlı biçimde anlatır. Askerler savaş alanın ortasında yoğun ateş altında ölü İngiliz askerlerinin

62 Adı geçen rapor.

63 Aktaran Sâbis, Ali İhsan, *Hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, c.3, (İstanbul: Nehir, 1991), s.331.

64 Ölçen, Mehmet Arif, *Vetluga Irmağı*, (Ankara: Ümit, 1994), s.38.

65 Bu gözlemden dolayı meslektaşım Dr. Dick Douwes borçlu olduğumu belirtmek isterim.

66 PRO/WO, 157/725, 10 Mart 1918.

67 PRO/WO 157/724, 17 Şubat 1918.

68 PRO/WO 157/735, 29 Mayıs 1918.

botlarını alma riskine giriyorlardı ve bir defasında, Osmanlı askerleri bir İngiliz siperine başarılı bir hücumdan sonra, kendi çaputlarını ölülerden alınmış İngiliz üniformalarıyla değiştirdikleri için (ancak askerlerin çoğu İngilizler tarafından giyilen kısa pantolonları almamıştı) tanınamaz bir biçimde geri dönmüşlerdi.[69]

Teoride ordunun yeterli bir biçimde beslenmesi mümkündü. Temel olarak insan gücü eksikliği yüzünden gıda maddesi üretiminin yüzde 40 düşmüş olması gerçeğine rağmen, Anadolu bir buğday fazlasına sahipti ve 1915 yılındaki korkunç çekirge salgını hariç, Suriye genel olarak yeterli üretime sahipti.[70] Savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu, merkezi güçlere silah alımlarının bedeli olarak buğday ihraç etti. Alman ordusu, Arap vilayetlerinin, yerel nüfusu ve Filistin ile Mezopotamya cephelerindeki orduları desteklemeye yetecek kadar hububat ürettiğini hesaplamıştı. İlk bakışta resmî rakamlar bu fikri destekler görünmektedir. Bir Osmanlı askerinin resmî günlük istihkakı 900 gram ekmek, 600 gram çörek, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram tereyağı ve 20 gram tuzdan oluşmaktadır.[71]

Ancak realite oldukça farklıydı. Her ne kadar büyük çeşitlilikler gösterse de hiçbir zaman rakamların ortaya koyduğu kadar iyi değildi. Her yıl hükümet ihtiyaç duyduğu temel gıda maddeleri (temel olarak buğday ve arpa) hasılatının yüzdesini ilan edecekti. Ortalamada bu, yüzde 40 ile 50 arasındaydı, onun yüzde 10'u aşar vergisi olarak toplanıyordu, diğeriyse satın alınıyordu; fakat piyasa değerinden değil resmî fiyattan. Buğday ve arpa alımı merkezileştirilmediğinden ve ordunun levazım

69 Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, (İstanbul: Varlık, 1964) (5.baskı), s.191.

70 Aktaran, General von Seeckt raporu, içinde Wallach, Jehuda L., *Anatomie einer Militärhilfe*, s.263.

71 PRO/WO, 157/735, 29 Mayıs 1918.

sınıfı tarafından yapıldığından, ayrıca taşıma neredeyse üstesinden gelinemez bir sorun olduğundan, farklı orduların gıda ihtiyaç durumları arasında, onların tahıl üretici bölgelere uzaklığı ya da yakınlığına bağlı olarak, çok büyük farklılıklar gösteriyordu.[72] Örneğin Filistin Cephesi'nde, Ürdün'ün doğu kısmında bulunan As-Salt'taki birliklerin ihtiyaçları Hawran'ın zengin tahıl üreticisi bölgesi tarafından karşılanıyorken, Ürdün'ün batısındaki Nablus ve Yafa'daki birlikler aç kalmaktaydı. Askerlere günlük olarak verilen ekmek miktarı farklı raporlarda aşağıdaki gibi gösterilmiştir:

Günlük Ekmek Miktarları Karşılaştırması:	
Çanakkale, 1916	900 gram
Filistin Cephesi, 1918	350-600 gram
Şam, 1918	500-600 gram
Hayfa, 1918	900 gram
Mezopotamya, 1918	300 gram

Buğdayın kıt olduğu zamanlarda ve yerlerde ekmek buğday, arpa veya öğütülmüş fasulye ile karıştırılarak yapılıyordu. Ekmeğe ek olarak, birliklere genellikle biri sabah diğeri akşam olmak üzere günde iki defa sıcak yemek veriliyordu. Bu yemekler un çorbası ve bulgurdan oluşuyordu. Bazen et ve sulu yemek de veriliyordu, fakat genel olarak haftada bir defa et verildiği ve uzakta bulunan karakollarda bunun ayda bir olduğu anlaşılıyor. Eğer et varsa çok sayıda asker arasında paylaşılıyordu. Bir rapora göre günlük miktar 450 asker için bir öküz veya 4 koyundu. Ancak çoğu zaman et deve etiydi; çünkü ölü develerin temininde bir sıkıntı yoktu. Kendi sahra mutfaklarına ve aşçılarına sahip olan subaylardan farklı olarak, askerlerin yemekleri her bölükten birkaç askerin yardımıyla kasaplık

72 Adı geçen rapor.

ve aşçılık görevlerini de yerine getiren çavuşlar tarafından hazırlanıyordu. Pek doğal olarak, yemeğin ve ekmeğin pişirilmesi için odun gerekliydi. Resmî olarak her askerin günlük olarak 700 gram odun hakkı vardı, fakat zorluklarla dolu gerçek durumun bize bir resmini veren Filistin Cephesi'ndeki bir yemekhane subayının raporunu bulduk. Bu yemekhane raporunda adı Abdüllatif olan subay, askerlerin asker başına düşen 700 gram odundan 300 gramdan fazlasını hiçbir zaman alamadıkları ve odun üretiminin o sırada 100 gramın altına düşmüş olması yüzünden istifa ile tehdit edildiklerini ifade etmektedir. Ayrıca yemeklerin odunsuz nasıl pişirileceğini merak etmektedir.[73]

Mümkün olan durumlarda askerler yiyeceklerini hurma, incir, kuru üzüm ve zeytinle tamamlamaktaydılar. Fakat genel duruma baktığımızda menü çok az sebze veya meyve içermekteydi. Bu nedenle iskorbüt ciddi bir problemdi; askerlerin dişleri dökülüyor, ağızlarında ve hatta yanaklarında büyük yaralar çıkıyordu.[74] Bir rapora göre ordunun yüzde 20'si iskorbüte yakalanmıştı.[75]

Doğu Cephesi'nde tam da Osmanlı ordusunun faaliyet göstereceği bölgeyi boş bir tarımsal alana dönüştüren Ermeni nüfusun sınır dışı edilmesi ve katliamı gıda kıtlığını daha da alevlendirdi.[76] Batı Anadolu'da ise gıda temin durumu, Rumların kıyılardaki ovalardan 1915'de sınır dışı edilmelerinden dolayı kötü etkilenmişti.[77]

Otlatmanın mümkün olmadığı bir yerde on binlerce deveyi, öküzü, katırı ve atı beslemek neredeyse başa çıkılmaz bir

---

73 Bu veriler birkaç tane rapordan gelmektedir: PRO/WO 157/700, 16 Ocak 1916; 157/724, 9 Şubat 1918; 157/725, 14 Mart 1918; 157/735, 25 Nisan 1918.

74 Becker, *Aeskulap,* s.126, 167.

75 60, PRO/WO 175/715, 10 Mayıs 1917.

76 Pomiankowski, *Zusammenbruch,* s.165.

77 Mayer'ın raporu, içinde Becker, *Aeskulap,* s.59.

sorun olarak kendini gösterdiğinden, doğal olarak insanlar kadar hayvanlar da etkilendi.

Her yerde, cephedeki askerler, garnizonlardaki ve irtibat hattındakilerden daha iyi beslenmekteydi. Şu da hatırda tutulmalıdır; onlar sivil nüfustan özellikle şehirlerde yaşayanlardan bile görece daha iyiydi. Genel gıda durumu, 1917-1918 kışında her yerde çok kötüdür, ancak 1918 ilkbaharından itibaren Ruslarla imzalanan ateşkesin ve Karadeniz'in açılışının etkileri hissedilmeye başlanmıştır ve 1918 Mayıs-Haziran hasılatı hemen her yerde olağan dışı derecede iyidir.[78]

Gıda noksanlığının firarlar üzerindeki etkisiyle ilgili olarak, Liman, arz yetersizliğinin firarlara neden olan bir unsur olmadığı değerlendirmesini yapar. Fakat Ekim 1912 Balkan seferberliği hakkındaki raporların farklı şeyler söylediğini görüyoruz. İngiliz konsolosları, askerlerin alaylarda büyük sayılar hâlinde görev başında olduğunu, fakat birkaç günlük yürüyüşten sonra yiyecekleri bittiği zaman, aç askerlerin gruplar hâlinde kaçtığını rapor etmektedirler. Bununla uyumlu bir biçimde, Filistin, Mezopotamya ve Doğu Anadolu'daki askerlere gıda, ilaç, elbise hatta yemek pişirme için kullanılacak yakıt sağlamanın Osmanlı devletinin imkânlarının ötesinde olduğu ortaya çıkmıştı; açlık ve hastalık iyice yayılmıştı. Mantık diyor ki, eğer yiyecek ve diğer gerekli malzemeleri sağlamak 1912'de firar için bir gerekçe ise beş yıl sonra da böyle olmaması için hiçbir neden yoktur.

Eğer sefalet ve açlık kitleler hâlinde firarın ardındaki tek nedense Osmanlı askerleri aynı zamanda onların Avrupalı denklerinin sahip olmadığı kaçma fırsatlarına da sahipti. İngiltere, Fransa, Almanya gibi ülkelerde askerler karargâhlara girişleri kayıt altına alındığı andan, cepheye ulaşıncaya kadar sürekli

78 WO/PRO 157/753.

olarak gözetim altındaydılar. Bir kere cepheye ulaştıktan sonra onların çok az kaçma şansı vardı çünkü nüfusun yoğun olduğu hinterlantlar "kaçak" arayışı içinde sürekli devriye gezen tetikteki inzibatlar tarafından kontrol altında tutuluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tam tersine, askerler nüfusun seyrek olduğu bölgeler boyunca yavaş biçimde binlerce kilometre ilerliyorlardı; bir ay veya daha fazla süren yürüyüşler istisnai değildi. Pek çok asker bunun kendilerine sağladığı fırsatı kullanmıştı. Liman'ın anlatımıyla, "yürüyüş hâlindeki askerler, birliklerinden arazinin engebeli olduğu yerlerde nasıl kaçıyorlarsa trenden de öyle atlayarak kaçıyorlardı." I. Dünya Savaşı esnasında, Avrupa ülkelerindekine kıyasla oldukça farklı bir durumdu. Osmanlı İmparatorluğu, bütün kaynaklarını seferber etmesini gerektiren modern, endüstrileşmiş bir savaşa dâhil olmuş olabilirdi, fakat onun savaş işleri, etkili propaganda ve telkinle nüfusun modern biçimde hareket ettirilmesi yoluyla yürütülmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, Almanların yardımıyla bir propaganda makinesi yaratmak için çaba gösterilmişti. Fakat propaganda (neredeyse tamamı okuma yazma bilmeyen) kırsal kesime zorlukla ulaşıyordu ve genelde bir hareket girişimi olarak başarısız olmuştu. Böyle olunca da köylüler kendilerini, devlet ve orduya değil, firar eden köylü çocuklarına daha yakın hissetmişti.

Taşıma: Sorunların En Büyüğü

Erzak ve malzeme temininindeki felaketten, diğer her şeyden daha fazla sorumlu olan tek faktör taşıma tesis ve hizmetlerindeki yetersizliktir. Savaş öncesinde İmparatorluk hacimli malların iç taşımacılığı için denizi kullanıyordu ve şimdi İngiliz ablukası Karadeniz ve Marmara dışındaki her yerde gemi taşımacılığı-

nı imkânsız hâle getirmişti. Karadeniz'de bile gemi taşımacılığı, örneğin Ereğli kömür yatağından kömür taşıma, sık sık Rus donanmasının tacizleriyle kesintiye uğramaktaydı.

Demiryollarının kapasitesi tamamıyla aşılmıştı. Yalnızca 5.700 km demir yolu vardı (304 kilometrekareye bir kilometre. Bu rakam Fransa için 10'a karşılık birdi ve Hindistan için 60'a karşılık birdi).[79] Demiryolu her yerde tek raydı ve Anadolu ile Arap vilayetleri arasındaki Toros ve Amanos sıradağlarından geçen anahtar bağlantılar henüz tamamlanmamıştı (Toros'taki hayati önemdeki tünel ancak Eylül 1918'de tamamlanabildi). Demiryolunda Riyak'a (Beyrut'un doğu tarafı) kadar normal ray vardı ve oradan güneye doğru düşük kapasite dar ray vardı. Bunun anlamı Almanya ve Avusturya'dan ithal edilen malzemelerin (örneğin, neredeyse bütün topçu mermileri) cepheye ulaşmadan önce yedi defa boşaltılıp yüklenmek zorunda olduğuydu: Önce Boğaziçi boyunca gemi ile taşınmak zorundaydılar ve Asya tarafında yer alan Haydarpaşa'da bir trene yüklenmeliydiler; daha sonra trenle Pozantı'ya götürülmeliydiler; Toros Dağları sırtında araba ya da develerle taşınmalıydılar; Gülek'te tekrar bir trene yüklenmeliydiler ve Mamure'ye (İngiliz deniz silahlarının erişim alanı içinde olan bir demiryolu uzantısı) götürülmeliydiler ve daha sonra Amanos sırtlarını geçmek için develere yüklenmeliydiler veya –1917'nin başlarında Amanos'dan geçen tünelin tamamlanmasından sonra– tüneli geçmek için dar hatlı demiryolu vagonlarına yüklenmeliydiler. Dağlardan geçit veren tünellerin tamamlanması, 1915'te Ermenilerin sürgün edilmesi emrinin verilmesi nedeniyle altı ay gecikmişti; çünkü işi bilen işgücünün neredeyse tamamı Ermeni'ydi.[80] Onların yeri, kısmi olarak, Mezopotamya'da esir alınan İngiliz savaş esirleriyle

79 Yalman, *Turkey in the World War*, s.85.

80 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.30.

doldurulmuştu. Amanos sırtının doğusunda, develerin veya dar hatlı demiryolu vagonlarının yüklerinin indirilmesi/boşaltılması ve yükün İslâhiye'de normal bir trene yüklenmesi gerekiyordu; bu tren daha sonra Riyak'a kadar gidiyordu; normalde dar hat demiryolu lokomotif ve vagonlarına geçiş yapılması gerektiğinden Riyak'ta her şeyin tekrar boşaltılıp yüklenmesi gerekiyordu. İngilizler Riyak'tan Birüssebi'deki cepheye giden hattın günlük olarak maksimum dokuz hafif tren taşıyabileceğini hesaplamışlardı.[81] Bu nedenle İstanbul'dan Filistin Cephesi'ne trenle gitmenin genellikle dört veya altı hafta arası bir süre ve Mezopotamya'daki cepheye gitmenin ise yedi hafta aldığında hiç kuşku yoktur.[82] Bütün cephelerin İstanbul dar geçidi tarafından beslenmesi gerçeği, Haydarpaşa'daki mühimmat deposunun 6 Eylül 1917'de patlamasının da gösterdiği gibi, tedarik durumunu büyük ölçüde dış etkenlere açık hâle getirdi. On iki cephanelik, yakıt ve petrol tankları patladı; bütün araç lastiği ve tıbbi malzeme stokları ve 300 yük arabası heba oldu. Bu olay nedeniyle *Yıldırım* harekâtının başlaması bir ay gecikti.[83]

Anadolu'da Doğu'ya giden demiryolu Ankara'nın 60 km ötesinde Çerekli'de sona eriyordu. Oradan Doğu'daki temel Osmanlı cephesi olan Erzurum'a, yürüyerek gitmek otuz beş gün alıyordu.[84] Demiryolunu Sivas'a kadar uzatma çalışmaları vardı, fakat savaşın bitimine kadar sona ermiş durumda değildi. Doğu Cephesi'nin (her zaman iyimserlikle "Kafkas Cephesi" olarak adlandırılmıştır) ihtiyaçları, temel olarak Ulukışla ve

81 PRO/WO 157/700, Appendix III, Ocak 1916.

82 Becker, *Aeskulap*, s.66; PRO/WO 157/703, 12-18 Nisan 1916.

83 Becker, *Aeskulap*, s.63. (Almanlar tarafından "Pasha II" kod adı verilen) *Yıldırım* operasyonları, Bağdat'a saldırmak için Türk ve Alman gücünü Kuzey Suriye'de yoğunlaştırma planıydı. Suriye Cephesi'ndeki durumun 1917'de kötüleşmesi üzerine proje terk edildi ve güç güneye Filistin Cephesi'ne yönlendirildi.

84 PRO/WO 157/701, 19 Şubat 1916.

Rasülayn'daki tren istasyonları vasıtasıyla tedarik edilmiştir; her ikisi de Erzurum'daki cephe hattından aşağı yukarı bir aylık yürüyüş uzaklığındaydı.

Aşırı derecede lokomotif eksikliği (Türkiye'nin yalnızca 280 lokomotifi vardı) ve onların kullanacağı kömür kıtlığı vardı. Lokomotiflerin gittikçe azalmakta olan odunlarla çalıştırılması gerekiyordu ve Suriye'deki zeytinliklerin büyük bir kısmı bu amaçla kesilmişti.[85] Odun, kömürden daha hacimli olduğu için depolarının/haznelerinin doldurulması için lokomotiflerin sık sık durması gerekiyordu ve yakıt tasarruf etmek için hızlarını düşürmek zorundaydılar. Bundan dolayı, Halep ile Humus arası 200 kilometre 26-28 saat sürüyordu ve oradan Riyak'a gitmek ise 10-20 saat alıyordu.[86] Şam-Halep arası, savaş öncesi 17 saate karşın, 3-4 gün alıyordu.[87] Taşıma kapasitesi yetersizdi (birlikler bir taşıma vagonunda 60 kişi olarak taşınıyordu)[88] ve taşıma vagonları yolsuzluk ve siyasal nüfuz temelinde tahsis ediliyordu.

Yollar o derece kötüydü ki, Almanlar ve Avusturyalılar tarafından önemli miktarda gönderilen üstü açık vagonlar (lorries) sürekli bozulmaktaydı. Yalman'a göre, savaşın ardından on yıl geçtikten sonra bile, onların enkazlarına yol boyunca her yerde rastlanmaktaydı.[89] Yolların yeterli olduğu yerlerde, üstü açık vagonlar saatte maksimum 30 kilometre hızla gidebiliyorlardı.[90]

Aynı zamanda taşıma hayvanı noksanlığı da vardı. Osmanlı İmparatorluğu mükemmel biniş atları ve küçük olsa da kulla-

85 Kress, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s.170. Bu olgudan Pomiankowski (*Zusammenbruch)* de bahseder.

86 PRO/WO 157/725, 3 Mart 1918.

87 PRO/WO 157/700, 7 Ocak 1916.

88 Yalman, *Turkey in the World War*, s.86.

89 Yalman, *Turkey in the World War*, s.88.

90 PRO/WO 157/700, 20 Ocak 1916.

nışlı yük atları yetiştirmekteydi, fakat koşum atlarının ithal edilmesi gerekiyordu.[91] Ordu, koşum hayvanı olarak öküz (bir ağır silah, altı tanesini gerektiriyordu) ve katır kullanıyordu. Taşıma için ise deve kullanıyorlardı. Yalnızca Filistin Cephesi'nin ardında bu hayvanlardan 5.000 ve 10.000 (tahminler çeşitlidir) arasında kullanılıyordu. Fakat Arap Bedevileri tarafından yetiştiriliyordu ve bedelleri altın olarak ödenmeliydi. Kâğıt para her yerde kabul görmüyordu ve yerleşim yerlerinde onu kabul etmeyenler ağır cezalarla karşılaşıyordu, fakat Bedeviler bu biçimde mecbur edilemiyorlardı.[92] Zaten, 1916'dan bu yana pek çok Arap aşireti açık biçimde isyan hâlindeydi ve Haziran 1916 Mekke Şerifi isyanından önce bile, Suriye'deki en önemli aşiret federasyonu Enezi, orduya deve satmayı reddetmekteydi. Daha doğuda olan Şamar Aşireti çok sayıda deve vermişti, fakat onlar Enezi bölgesini geçemezlerdi. Bu nedenle demiryolu için oldukça fazla değerli yer harcanması anlamına gelse de kuzeyden "çok tüylü" veya Anadolu türü develer getirilmeliydi.[93] Ordudaki develerin durumu, fazla çalıştırılmış olmaları ve yetersiz beslenmeleri nedeniyle oldukça kötü gözüküyordu.[94]

Yolsuzluk

Taşıma araç gereç ve olanaklarının eksikliğinin bir sonucu olarak, gıda maddelerinin yalnızca yokluğu değil, fakat fiyatlarının gösterdiği çeşitlilik de önemli bir sorundu (1916'da buğdayın fiyatı İstanbul'da, İç Anadolu'nun buğday üretici bölgesi Konya'da olduğundan en az altı kat daha pahalıydı). Böyle

91 Kress, ***Mit den Türken zum Suezkanal***, s.42.

92 PRO/WO 157/701, 3 Şubat 1916.

93 PRO/WO 157/700, 20 Ocak 1916.

94 PRO/WO 157/713, 2 Mart 1917. Bir firarinin "cephedeki devlerin yüzde 80'i öldü" biçimindeki 5 Mart tarihli ifadesi inandırıcı görünmüyor.

olunca da taşıma arabaları bulabilenler ve onları kullanmak için bir devlet izni alabilenler servet yapabilirdi.[95]

Yolsuzluk oldukça yaygındı ve ordu komutanlarının kendi birlikleri için aldıkları parayı toplu olarak almaları ve onu nasıl kullanacakları konusunda da tam inisiyatife sahip olmaları bunu teşvik etmişti. Bir Alman gözlemcinin vurguladığı gibi aldıkları parayı: "Kendi birliklerinin gıdaları için veya bir sinema inşa etmek için de" harcayabilirlerdi.[96] Devlet stoklarından belli bir miktar malzeme satın alma hakkına sahip olan subaylar, çoğu zaman fazladan malzeme elde etmeyi başarabiliyorlardı ve bunu piyasada satıyorlardı.

Devlette çalışanların rüşvet alması sıradan bir şeydi. Savaş yıllarında enflasyon çok yüksekti (İstanbul için hayat pahalılığı dört kat daha fazla artmıştı) ve ücretler düşüktü. Ek olarak, birkaç farklı olağan dışı vergi konulmuştu ve bunlar sırayla ücretten düşülüyordu: yüzde 25 "savaş fonu"; yüzde 5 "Kızılay fonu"; yüzde 5 "havacılık fonu" ve yüzde 5 "inancı savunma fonu".[97]

Hastalık ve firarın birleşik etkisinin sonucunda 1917'ye gelindiğinde pek çok birliğin gerçek büyüklüğü, onların nominal büyüklüğünün yüzde 50'nin altındaydı. Taburlar 300-400 askerden, alaylar 800-1.500 askerden ve tümenler 2.500-4.000 arasında askerden oluşuyordu.[98] Raporlar bir bölüğün İstanbul'dan ayrılışı ile cepheye ulaşması arasında yüzde 50 kaybın alışılmadık bir şey olmadığını göstermektedir.[99]

95 Gıda arzı problemi ve bununla sonucu olarak ortaya çıkan yolsuzlukların bir tartışması için bkz. "Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki ekonomik düzenlemeleri içinde iaşe nezareti ve Kara Kemal Bey'in yeri", İlkin, Selim ve Tekeli, İlhan (der.) içinde, *Cumhuriyetin Harcı, Cilt 2, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi içinde Yeri*, (İstanbul, 2004), s.1-44.

96 Von Seeckt, in Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe*, s.263.

97 PRO/WO 157/701, 25 Şubat 1916.

98 Sâbis, *Hatıralarım*, s.332.

99 PRO/WO 157/703, 20 Nisan 1916.

Askerin Sesi

Rakamlar gerçekten de bir öyküyü, zorluk ve sıkıntıların en uç noktalarına ulaşmasının öyküsünü anlatıyorlar ve bu yüzden de bu ordunun, bu kadar uzun süre, bu kadar iyi savaşabilme gücü göstermesi merak uyandırıyor. Fakat Türk askerinin sesi hâlâ duyulmuyor. Hastalıklar, firarlar ve yiyecek eksikliği ve bunlara benzer diğer güçlükler hakkındaki rakamlar; askerlerin katlanmak zorunda oldukları zorluklar ve onların bunlarla nasıl başa çıktıkları hakkında bazı şeyler anlatsa da, onlar burada söz konusu olan psikoloji (başka bir deyişle moral) hakkında çok fazla şey söylemezler. Korkunç koşullara rağmen düzenli birlikler arasında hiçbir önemli isyanın çıkmaması çarpıcı bir gerçektir. Gerçekten, bazen İngiliz raporları, sivil nüfus arasında moralin çok düşük olduğunu belirtirken, onun askerler arasında yüksek olduğundan bahsetmektedir. Fakat bu gerçekten ne anlama gelmektedir?

Askerlerin duygularının içten (otantik) bir ifadesi siperlerde popüler olan şarkılarda yer almaktadır. Bunların pek çoğu savaşın kendisinden daha eskidir, melodiler bilinen eski şarkılardan alınmıştır ve 1914-1918'de yaşananları yansıtan sözler ise yeni eklenmiştir. Örneğin, onların en iyi bilinenlerinden birisi olan *Çanakkale Türküsü* böyledir. Şarkılar, yeni zamanlarda bile yalnızca I. Dünya Savaşı'nın değil, geçmiş yüzyılların yaşanmışlıklarını yansıtmaktadırlar.

19. yüzyıl Rusya'sına karşı Büyük Savaşlar (1828-1829 Kırım Savaşı, 1876-1878 Faciası), Arnavutluk ve Arabistan gibi çok uzak yerlerdeki isyancı gruplara ve aşiretlere karşı verilen sürekli küçük ölçekli savaşımın yarattığı yıpranma, Osmanlı ordusunda askerliğe alınacak kadar şanssız olanların ve askerlik hizmetinin bedelini ödeyecek zenginliğe sahip olmayanların

canlı geri dönme şansının çok az olduğu anlamına geliyordu. Bu nedenle şarkıların sözlerinde öne çıkan duygu seferberliğe çıkanların hiç geri dönme şanslarının olmadığı ve onların çok uzak çöllerde öleceğiydi. Bu duygunun yanında, genç hayatların çok uzaklardaki bilinmeyen yerleri savunurken harcandığı fikrini temsil eden simge Yemen'dir.

Yemen ve "Yemen Türküleri"

Osmanlı'nın Yemen'i ve Yemen'in başkenti Sana'yı 1872'de geri almasından sonra, 1882, 1898 ve 1904 isyanları ile ülke idare edilemez durumunu sürdürdü. Arap çetelerinin sürekli saldırıları, Osmanlı ordusuna bu dönem boyunca yılda birkaç yüz ile birkaç bin arası ölü ve yaralı vermesine neden oldu. Ancak çok büyük miktarda kan dökülmesine büyük isyanlar neden olmuştu: 1904-1905 isyanında 55.000 Osmanlı askerinin 30.000'i hayatını kaybetmişti. 1910-1911'de çıkan başka bir isyan olmuştu ve tekrar ölüm oranı günde 30-50 arasına yükselmişti. Yemen işte bu yüzden, kanlı bir ün kazanmıştır.[100]

Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da görev yapan askerler arasında en çok söylenen türküler "Yemen Türküleri"ydi. Şunlara benzer isim taşıyan en azından bir düzine türkü vardır: "Yemen'de Çimen Yetişir mi?", "Bando Çalarken, Seferberlik Türküsü", "İçtima Türküsü", "Yemen'de Su Yoktur", "Havada Bulut Yok", "Yemen Yolunda"; "Yemen Çölünde" ve tabii ki "Yemen Türküsü".[101] Bu türkülerde ifade edilen duygular şaşırtacak kadar orijinal değildir, fakat onların anlattığı bir hikâye

---

100 Bu veriler şu kaynaktan alınmıştır: Baldry, John, "Al-Yaman and the Turkish occupation 1849-1914", *Arabica*, XXIII, 1976, s.156-96.

101 "Yemen türküleri" pek çok halk türküleri derlemesinde yayınlanmıştır, örneğin şunun içinde: Özbek, Mehmet, *Folklor ve Türkülerimiz*, (İstanbul: Ötüken, 1975).

var: Şarkılarda ne kahramanlık ve ne de vatanseverlik var. Ne de "tüm dertlerini topla" ve "yolun sonunu bulana kadar git" gibi çağdaşı popüler Batılı cephe şarkılarında olan inatçı azim ve kararlılık vardır. Bu türküler en çok sıla hasreti, ümitsizlik, kötü son ve kurban edilme duygularını ifade etmektedirler. Bu türküleri söyleyen insanların gözünde, askere çağrılmak ölüm cezası anlamına geliyordu. Aynı zamanda türküler bir geri çekilme duygusu taşımaktadır.[102] Dolayısıyla, belki de Osmanlı askerlerinin moralini göreli olarak daha yüksek tutan şey: her halükârda zaten ölmüş olduklarını düşünmelerinin verdiği kaybedecek hiçbir şeylerinin olmadığı duygusuydu. Belki de onlara, özellikle savunma durumunda, yoğun engellere rağmen, bu kadar iyi savaşma yeteneği veren şey bu idi.

Toplam Ölü Sayısı

Pek çok durumda, doğal olarak, onlar hayatta kalma şansları konusunda haklıydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun verdiği ölü ve yaralı biçimindeki kayıplar hakkında çok fazla bilgi eksikliği vardır. Tahminen eylem hâlinde 325.000 Osmanlı askeri doğrudan öldürülmüştür.[103] Kaynaklarda yaralıların sayısı çeşitlidir,

102 Bunun egemen duygu olduğunu Guse onaylamaktadır, *Der Kaukasusfront*, s.92.

103 Larcher *La guerre turque*'de şu rakamları verir: öldürülenler 325.000; yaralananlar 400.000; kayıp, kaçak, mahpuslar: 1,5 milyon. Becker (*Aeskulap*, p. 441) birkaç tane farklı tahmin verir; onlardan birisinde toplam güç, öldürülmüşler ve yaralananlar için aynı rakamlar vardır fakat kayıplar/mahpuslar için olan rakam gerçekçi olamayacak derecede düşüktür (250.000). Öyle görülüyor ki bu kaçaklar kayıplar arasında saymıyor. Becker'in göndermede bulunduğu diğer bir tahmin (Wicker tarafından) İmparatorluğun cepheye gönderdiği toplam asker sayısı olarak 1,6 milyon rakamını verir. Bu, çağrılanlardan ziyade fiili olarak hizmet edenlerin sayısı olmalıdır. Wicker öldürülenlerin sayısını 300.000 olarak yaralananların sayısını ise 600.000 olarak verir. Ahmet Emin Yalman'ın atıfta bulunduğu resmî Türk verileri, (*Turkey in the World War*, s.252), hasta sayısını (3 milyonun üzerinde; bunların 400.000'i öl-

hem 700.000'in biraz üzerinde ve hem de 400.000 civarı olarak belirtilmiştir. Büyük olasılıkla ikinci rakam, savaş bittikten sonra daimi olarak sakat kalanları, ilk rakam ise cephe hastaneleri kayıtlarını yansıtıyor. İkinci rakamı oluşturanların yaklaşık 60.000'i yaralanmalar nedeniyle ölmüştür. Çeşitli hastalıklardan ölen askerlerin sayısı neredeyse yedi kat daha fazladır ve 400.000'in üzerindedir. Savaş bittiğinde hâlâ ne kadar insanın hasta olduğu net değildir. Dolayısıyla "net kayıp" (İngiliz raporlarında kullanılan terimi kullanacak olursak) 785.000 olabilir. Bu rakama kayıp veya esir alınan 250.000 insan ve firar eden yaklaşık yarım milyon insan eklenmelidir.

Bu rakamlar bir Osmanlı askeri için yaralanma ve hastalık nedeniyle ölme riskinin Avrupa ordularının herhangi birisi için söz konusu olandan çok daha yüksek olduğu anlamına gelir. 1.037.000 savaş mağdurunun 385.000'i veya yüzde 37'si (325.000 fiili olarak savaşırken ölüm ve 60.000 yaralanma nedeniyle hastanede ölüm) ölmüştür. Bu oranı bir çerçeveye oturtmak için, bu rakamı İngiliz ve Fransa-İngiltere'nin ölüm ortalamalarının çok üstünde olduğu, ölüm saçmakla bilinen iyi belgelenmiş seferberliklerindeki kayıpları ile karşılaştırabiliriz. 1916 Somme saldırısının meşhur birinci günündeki savaş mağduriyetinin yüzde 33'ü ölümcüldü; 1917 Flanders seferberliği için rakam yüzde 25 idi ve acı dolu Gelibolu seferberliği için bu rakam "yalnızca" yüzde 16 idi. Üstelik bu rakamlar, Osmanlı toplam rakamının tersine, harekât esnasında kaybolan kimseleri de içeriyordu.

Çeşitli hastalıklar nedeniyle cephe hastanelerine yapılan başvuruların (Osmanlı istatistiklerinde verilen hasta sayısının bu biçimde okunması gerekiyorsa) 400.000'i ölümle sonuçlan-

---

müştür) ve yaralı sayısını (yaklaşık 712.000; bunların 60.000'i ölmüştür) olarak verir; fakat bu rakamların gerçeği yansıttığını söylemek zordur.

dı. Bu, savaş alanı kayıplarından farklı olarak, seferberlik hâlindeki ordu gücünün yedide birinin hastalığa yenildiği anlamına gelmektedir –Batı Cephesi'nde işitilmeyen bir oran. Sıtma diğerleriyle kıyaslanamayacak derecede en yaygın hastalıktı, fakat en ölümcül olanları dizanteri ve tifüstü.

Bütün bunlar iç karatıcı rakamlardır. Diğer taraftan Osmanlı askerinin her zaman cephedeki kitle katliamından kaçma bakımından Batı Cephesi'ndeki askerlerden daha fazla şansının olduğu söylenmelidir. Yarım milyon insanın firar etmesinin, 1918-1922 arasında bağımsızlık için verilen Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarılı olmasında en büyük faktör olduğu biçimindeki Lancer'ın iddiasına katılmamak mümkün değildir. 1914-1918'de firar edenlerin hepsi isteyerek ve şevk duyarak Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet etmedi,[104] fakat en nihayetinde ölümle sonuçlanacak bir amaç için kendilerini kurban etmeyerek yani firar ederek –Anadolu'da bağımsız Müslüman bir Türk devletinin hayatta kalmasının gerçekten önemli olduğu– başka bir günde savaşmak üzere hayatta kaldılar.

104 Ankara'daki siyasal ve askerî liderler, hem kırsal bölgenin silahlı çetelerle dolmasına neden olan dünya savaşından kalma firar problemi ile hem de kendi güçleri içinde devam eden firar problemi ile mücadele etmek zorunda kaldılar. Daha Temmuz 1920'de, firar problemi ile savaşmak için meclis *İstiklal Mahkemeleri*'nin kurulmasını tartışmıştı. 1920 yazında firar edenlerin sayısı büyümeye devam etti. Eylül 1920'de Meclis tedbir almaya hazırdı. Hükümetin ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın ısrarı ile 11 Eylül'de *Firari Kanunu* çıkarıldı ve *İstiklal Mahkemeleri* kuruldu ve bu mahkemeye kanunu uygulama konusunda sınırsız yetki verildi. İki hafta sonra mahkemelere aynı zamanda *Hıyanet-i Vataniye* kapsamındaki davalar için de yetki verildi.

14. Osmanlı İmparatorluğu ve Mondros Ateşkes Antlaşması[1]

10 Kasım Türkiye'nin millî yas günüdür. Ancak bu tarihin, bir gün sonra tüm Avrupa'da yapılan kutlamalar ve anma törenleriyle bir ilgisi yoktur. 10 Kasım, Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938) ölümünün yıldönümüdür. Bir sonraki gün, 11 Kasım, –I. Dünya Savaşı'nı bitiren ateşkes antlaşmasının Müttefikler ve Almanya tarafından imzalandığı gün– Türk kolektif hafızasında hiçbir özel anlama sahip değildir.

Osmanlı İmparatorluğu için I. Dünya Savaşı'nın bitimi 31 Ekim 1918 olmuştur. Makedonya ve Filistin cephelerinin neredeyse eş zamanlı çöküşü tarafından tetiklenmiştir. Müttefiklerin Makedonya'ya 15 Eylül'de başlayan saldırısı, Bulgarlarının tüm alaylarının siperleri terk etmeleri ve isyan etmeleriyle çok can alıcı bir sonuç doğurmuştu. İki hafta sonra, 29 Eylül'de, Bulgarlar koşulsuz ateşkes imzalamaya zorlandılar; yani antlaşmanın koşulları Müttefikler tarafından tek taraflı olarak belirlenecekti. Bulgar cephesinin çökmesi, Osmanlı'nın tüm savunma araçlarını ortadan kaldırmış, cephenin bu kısmı zayıf, sayısı beşi bulmayan tümen tarafından savunulmakta olduğundan, Çanakkale ve İstanbul dâhil Türkiye'nin Avrupa kısmını,

1 İlk olarak şurada yayınlanmıştır: "The Ottoman Empire and the armistice of Mudros", içinde Cecil, Hugh ve Liddle, Peter H. (ed.), *At the Eleventh Hour. Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War*, (London: Leo Cooper, 1998), s.266-75.

saldırıya açık hâle getirmişti.[2] Filistin Cephesi'nde İngiliz komutanı Edmund Allenby'nin güçleri 19 Eylül'de cepheyi yarıp geçmişlerdi. Osmanlı güçleri, kuvvetlerinin üçte ikisinin kaybederek hızla Halep'in kuzeyine geri çekilmek zorunda kalmıştı.[3]

Çöküşün gerçek nedeni genel bitkinlikti. Osmanlı İmparatorluğu aslında bir tarım devletiydi ve kendisini hazırlıksız bir şekilde sanayileşmiş bir dünyanın içine atmıştır. Sonuçta, İmparatorluk, büyük ve oldukça modern, düzenli ve zorunlu askerliğe dayalı orduyu (conscripted army) savaşa götürebilmişse de, böyle bir orduya yeterli derecede destek sağlama başarısını gösterememiştir. Bu kısmın daha önceki bölümleri, ulaşım ve taşıma araçlarının tamamıyla yetersiz olduğunu; gıda, giyim (özellikle ayakkabı) ve sağlık hizmetlerinin tamamıyla eksik olduğunu ve hastalığın her yerde yaygın olduğunu göstermiştir. Ordu içindeki koşullar, morali o derece etkiledi ki, savaşın sonuna doğru 400.000'den daha fazla asker firar etmişti ve ordudaki asker sayısı 100.000 civarındaydı. Bu rakam, 1916'da ulaşılan en yüksek sayının yüzde 15'ine tekabül ediyordu.

Ordu içindeki koşullar çok kötüydü, fakat ordunun ihtiyaçları diğer her şeyin üzerindeydi; sivil nüfusun yaşam koşulları bu nedenle daha da kötüydü. Savaş esnasında resmî tüketici fiyatları enflasyonu yüzde 400'dü; üstelik pek çok ürün yalnızca karaborsada bulunabiliyordu ve doğal olarak fiyatlar çok daha yüksekti.[4] Gıda ve yakıt eksikliği yaşamı özellikle şehirlerde çok güç hâle getirmişti. Ermeni ve Rum topluluklarının zulme uğraması da, İmparatorluğun ticaretle uğraşan ve meslek sahibi orta sınıfı çok büyük oranda bu topluluklardan oluştuğundan, ekonomi üzerinde zararlı etkiler doğurmuştu.

---

2 Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi. 1918 Yıl Hareketleri*, Beşinci Cilt, (Ankara: Genelkurmay, 1967), s.205.

3 Belen, *Türk Harbi*, s.204.

4 Toprak, Zafer, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, (Ankara: Yurt, 1982), s.313-44.

Durumu özetleyecek olursak: 1918'in ortalarına gelindiğinde İmparatorluk askerî, ekonomik, finansal ve moral olarak tükenmiştir. Halkın hoşnutsuzluğu, özellikle iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) himayesi altındakiler tarafından yapılan ve iyice görünür hâle gelmiş yolsuzluk ve vurgun nedeniyle hızla yükselmekteydi. Bu hoşnutsuzluğu yatıştırma çabası içinde İTC, parlamento içindeki kontrolünü esnekleştirdi ve vurguncuların eleştirilmesine ve yolsuzluk yapan subayların ortaya çıkarılmasına izin vermek için siyasal sansürü kaldırdı.[5]

Makedonya'da alınan yenilgi Jön Türk liderleri ve özellikle Sadrazam Talât Paşa'yı (Berlin'den dönüşü esnasında Bulgaristan'daki kaosu görmüştü) savaşın kaybedildiğine ikna etmişti. Kabine ateşkes istemeye karar verdi ve ümitlerini Başkan Wilson'un "On Dört İlkesine" bağlayarak İspanya aracılığıyla 5 Ekim'de Amerika ile temas kurdu. Hiçbir cevabın alınamaması ve Trakya'daki İngiltere ve Fransız birliklerinin sürekli olarak ilerlemeye devam ederek Meriç Nehri'ne yaklaşması üzerine Jön Türk Hükümeti 8 Ekim'de istifa etti. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey subaylarından birisi olan ve hiçbir zaman İTC üyesi olmamasına rağmen Jön Türkler tarafından bir milliyetçi olduğu için kendisine güvenilen Feldmareşal Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Onun 14 Ekim'de göreve başlayan kabinesi siyasal olarak tarafsızdı ve bu kabinede önemli İTC siyasetçilerinden birkaçına yer verildi. Ancak onlardan hiçbiri İTC'nin savaş politikaları ile yakından ilişkili değildi.

Yeni hükümet, Müttefikler ile bir an önce görüşmeye başlamak için bu defa donanması Lemmos (Limni) Adası'ndaki Mondros Limanı'nda demirli olarak beklemekte olan Kraliyet Ordusu'nun Akdeniz istasyonu komutanı Amiral Calthorpe ile

---

5 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, (New Haven: Yale University Press, 1930), s.265.

görüşmeye, 1916'da Kut'un düşüşünden beri İstanbul yakınındaki Prinkip Adası'nda (Büyükada) savaş esiri olarak tutulan General Townshend'ı göndererek, yeni bir girişimde bulundu. 23 Ekim'de, Townshend'ın görevi almasından beş gün sonra, Calthorpe Osmanlı hükümetine Müttefikler adına görüşme yetkisine sahip olduğunu bildirdi. Akdeniz'de savaş boyunca en üst düzey deniz kuvvetleri komuta yetkisinin Fransızların elinde olmasına rağmen, Amiral Calthorpe'un Müttefikler adına görüşme yetkisinin olması Osmanlı savaş oyununda İngiltere'nin rolünün baskın olduğunun tanınması anlamına geliyordu.

Bir sonraki gün, Yarbay Sadullah (Sekizinci Ordu Kurmay Başkanı), Reşat Hikmet Bey (Hariciye Nezareti Genel Sekreteri), Hüseyin Rauf Bey'den (Bahriye Nazırı ve delegasyon başkanı) oluşan Osmanlı delegasyonu, Mondros'a gitmek için ayrıldılar ve 26 Ekim'de oraya ulaştılar. Osmanlı delegasyonu, Osmanlı ordusunun ümitsiz durumunu dikkate aldığımızda gerçekçilikten oldukça uzak kabine talimatlarıyla donatılmıştı. Boğazların açılmasını kabul ettiler, fakat yabancı savaş gemilerinin Marmara Denizi'nde bir günden daha fazla kalmamasını talep ettiler; yasaların uygulanması ve düzenin sağlanması konusunda tam sorumluluk üstlendiler ve her türlü yabancı müdahalesini ve karaya birlik çıkarılmasını reddettiler; saltanatın ve halifeliğin korunmasını istediler ve işgal altındaki (örneğin Arap) vilayetlerde yalnızca idari (fakat siyasal değil) Müttefik kontrolünü kabul ettiler ve hatta İmparatorluk için mali yardım bile talep ettiler.[6]

Gerçek görüşmeler Calthorpe'un Mondros'daki amiral gemisi *Agamemnon*'da yapıldı. Her ne kadar Amiral, Müttefiklerin üzerinde anlaştıkları koşullarda hiçbir önemli değişiklik yapılmayacağını en baştan belirtmişse de, Osmanlı tarafı elinden gelen tüm çabayı göstererek çok ağır koşulların bazılarını hafifletmek

6 Belen, *Türk Harbi*, s.209.

için uğraştığından görüşmeler dört gün boyunca sürdü. Bunu yaparken İstanbul'daki kabine ile temas hâlinde bulunmaya çalıştı fakat bunun çok zor olduğu ortaya çıktı. İngiliz telsiz gemisinin Anadolu tarafındaki Çeşme ile bir telsiz bağlantısı kurma teşebbüsleri, elverişsiz hava koşulları nedeniyle başarısız oldu; bu nedenle delegasyon Osmanlı'nın Okmeydanı'ndaki (İstanbul) Telsiz Verici istasyonu aracılığıyla iletişim kurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarafı 29 Ekim'de ve 30 Ekim'de, yalnızca Müttefik ülkelerin koşullarıyla ilgili talimatlar almayı başarabildiler. Bu talimatların da yansıttığı gibi Osmanlı'nın endişeleri üç nokta etrafında toplanmaktaydı: Birincisi, Çanakkale ve Boğaziçi'nin işgalini kabul etmeye hazırlanmış olsalar da, bu işgalin İngiliz ve Fransız askerler tarafından yapılmasını, İtalyanların ve özellikle Yunanların işgale katılmamasını garanti altına almaya çabaladılar. İkinci olarak, Osmanlılar İstanbul'un işgal edilmemesi garantisini almaya çabaladılar. Üçüncü olarak, onlar ateşkes antlaşmasının 7. ve 24. maddelerinin istismar edilmesinden endişe ediyorlardı. 7. maddede, güvenliğin tehlikeye girdiği durumlarda Müttefiklerin herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkının olduğu, 24. maddede ise, sekiz "Ermeni" vilayetinde huzursuzluklar ortaya çıkarsa Müttefiklerin bunların herhangi birini işgal etme hakkı bulunduğu belirtiliyordu. Osmanlıların nazarında bu maddeler, Yunan ve Ermeni milliyetçilerin, Müttefikleri müdahaleye yöneltme teşebbüslerine fazlasıyla elverişli açık kapı bırakmaktaydı. Onlar bu nedenle madde 24'ün özellikle gizli tutulmasını istediler. Ancak bu, Başkan Wilson tarafından konulan ilkelerin gizli diplomasiyi geçmişe ait bir şey yaptığı belirtilerek, Amiral Calthrope tarafından reddedildi.[7]

---

7 Türkçe kaynak Rauf (Orbay) anılarının tefrika edilmiş versiyonudur. Yayınlanmıştır: *Yakın Tarihimiz*, c.1, s.112, 144, 177, 208, 239, 272, 304, 336; c.2, s.16-18; 48-50; 80-82 (Ankara: Türkpetrol, tarihsiz).

En sonunda Osmanlı delegasyonu, her ne kadar bunu yapmaya tam olarak yetkili olmasa da, 25 maddelik ateşkes metnini önemli bir değişiklik yapılmaksızın kabul etme kararı verdi. Ancak Amiral Calthrope'u yalnızca Sadrazam Rauf Bey ve Sultan'ı muhatap alan şahsi bir mektup yazmaya ve bu mektupta İngiltere hükümeti adına Boğazların işgalinde yalnızca İngiliz ve Fransız birliklerinin kullanılacağına söz vermeye ikna ettiler. Ek olarak Calthorpe, İngiliz hükümetine az sayıda Osmanlı birliğinin egemenlik sembolü olarak işgal edilen bölgelerde kalmasına izin verilmesini ısrarla tavsiye ettiğini söyledi. Son olarak Calthorpe, Osmanlı delegasyonunun ısrarla hiçbir Yunan askerinin ne İstanbul'a ne de İzmir'e girmesine izin verilmemesi ve Osmanlı, orada Müttefiklerin hayatını ve varlığını koruduğu sürece, İstanbul'un işgal edilmemesi talebini hükümetine ilettiğini söyledi.[8]

Delegasyon *Agamemnon*'u 30 Ekim akşamı terk etti ve İzmir'e ertesi gün öğleden önce ulaştı. İstanbul ile telgrafla iletişim kurduktan sonra ateşkes antlaşması için kabinenin onayını aldılar.

Bu noktada, ateşkesin sonuçlarına halkın ilk tepkisinin ne olduğunu ölçmeye çalışırken, İmparatorluğun Müslümanları ile Hıristiyan toplulukları arasında açık bir ayrım yapmak zorundayız. İkincisinin sevindiğine şaşırmamak gerekir. Rum ve Ermeni topluluklarının Osmanlı devletine bağlılığı (sadakati) savaş öncesinde bile çok büyük kuşku götürüyordu ve savaş zamanı hükümetinin 800.000 bin kadar Ermeni'nin ölümüyle ve yüz binlerce Rum'un kaçması ve sınır dışı edilmesi ile sonuçlanan etnik politikaları her iki topluluğun da Müttefiklere özgürleştiriciler olarak bakmalarına neden olmuştu. Bunun böyle olduğu 1915'te bile açıktı; o sırada İstanbul'da

8 İçinde, *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.49.

bulunan yabancı gözlemciler, Hıristiyanların Müttefiklerin Gelibolu'da zafer kazanmasına büyük ümit bağladıklarına ve bunun gerçekleşmemesi üzerine de hayal kırıklığına uğradıklarına dikkat çekmişlerdi.[9] Bunu aynı zamanda savaş sonrasında İstanbul'a giren Müttefik komutanların karşılanış biçiminde de görüyoruz. *Armée de l'Orient*'ın komutanı General Franchet d'Esperey, şehre Rum topluluğu tarafından donatılmış beyaz bir at üzerinde girdi ve şehrin bütün Hıristiyan kısımları (Pera veya modern Beyoğlu) Yunan, İtalyan, Fransız ve İngiliz bayraklarıyla donatıldı.

Osmanlı hükümeti, pek doğal olarak, bu duyguların farkındaydı. Delegasyon, 1 Kasım'da İstanbul'a döndüğünde Rauf Bey bir grup gazete başyazarını karşısında buldu. Onlarla ateşkesi görüşmeyi kabul etti, ancak açıklanmaması kaydıyla. Durumun nazikliğine vurgu yaptı ve topluluklar arasında tansiyonu yükseltecek veya Osmanlı Hıristiyanlarına (*malûm unsurlar*) huzursuzluk çıkarmak için bir bahane verecek ve 7. madde kapsamında Müttefiklerin yardımını çağırmalarına neden olacak herhangi bir şey yazmaktan kaçınmalarını rica etti. Gazeteler buna riayet etti ve zaten bir sonraki gün halkın dikkatini ateşkesten uzaklaştıran başka bir konu vardı: Savaş zamanı liderleri Enver, Talât ve Cemal'in gece kaçmaları ve bir Alman denizaltısına binmeleri hadisesi. 2 Kasım'da kaçış haberi duyulduğunda kabine (az sayıda da olsa bazı eski İTC üyesi kabinede yer alıyordu), onların kaçışına göz yummakla suçlandı. Bu, İTC'ye ve onun savaş zamanı politikalarına basın tarafından yapılacak genel saldırının bir işaretiydi, bunun için de halkın bütün öfkesi ve hayal kırıklığı açığa vurulmuştu.[10]

---

9 Einstein, Lewis, *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition*, (London: John Murray, 1917).

10 *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.82, 144-6.

Müslüman nüfus arasında, ateşkese tepkiler Osmanlı Hıristiyanları arasında olandan çok daha çeşitliydi. Savaşın yürütülüşünde sorumluluk üstlenenler, örneğin İTC'nin lider kademesi ve parlamento üyeleri, savaşın fiili olarak kaybedildiğinin kabul edilmesiyle gözlerini açmışlardı. Fakat ateşkesin bir sonucu olarak, halkın, her şeyden öte rahatladığı anlaşılıyor.[11] Bu rahatlamanın birkaç nedeni olabilir.

Açık biçimde temel neden savaşın en sonunda bitmiş olmasıydı. Savaş hiçbir zaman halk arasında sevilmemişti. Rusya'ya karşı bir savunma savaşı, halktan büyük bir destek görse de, Osmanlı şehirli elit arasında yüksek prestijli ve kültürel etkisi olan İngiltere ve Fransa'ya karşı savaş, her ne kadar İmparatorluk siyasal olarak Almanya ile bağlantılı da olsa pek çok kimse tarafından doğal olmayan bir şey ve hatta intihar olarak görülmüştü. Savaşın son yıllarında katlanılan zorluklar, olan isteği de yok etmişti.

Rahatlamak için diğer bir sebep ise Mondros Ateşkes Antlaşması ile daha önce Bulgarlara dayatılan ateşkes ve ülkenin koşulsuz teslim olması anlamına gelen anlaşma arasında yapılan karşılaştırmaydı. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı ateşkesinin koşulları, yenilmiş bir İmparatorluğu kısıtlı bağımsızlık ve bir miktar itibar ile bırakması bakımından daha iyiydi.

Osmanlı'nın, saygı duyulan saltanat ve halifelik kurumuna dokunulmamış bir *İmparatorluk* olarak hayatta kalması bir teselliydi. Olduğumuz yerden geri bakacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı sonunda çok büyük kıta imparatorluklarından yalnızca birisiydi. Fakat 1918'de Osmanlı hanedanlığının Romanoflar, Habsburglar veya Hohenzollernlardan farklı olarak tahtını korumayı başardığını unutmamalıyız.

---

11 Belen, *Türk Harbi*, s.215.

Son olarak, İngiltere'de bir taraftan oyunu adil oynamaya diğer taraftansa Başkan Wilson'ın ilan ettiği ilkeler çerçevesinde dünyanın yeniden kurulması vaadine inanç oldukça yaygınlaşmıştı. İstanbul burjuvasının birçoğu savaştan hemen sonra heyecanla İngiltere Dostları Derneği (Society of the Friends of England/İngiliz Muhipleri Cemiyeti) ve Wilsoncu derneğe (Wilsonian League/Wilson Prensipleri Cemiyeti) katıldı. O dönemde Amerikan mandasının faydaları hakkında çok fazla tartışma yaşandı.[12]

Ateşkesin tartışıldığı deklarasyonlar ve o günlerin tartışmalarını okurken karşılaştığımız belki de en çarpıcı nokta şudur: Anadolu'daki millî direniş hareketine liderlik edecek ve en nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracak olan milliyetçi Jön Türk subaylar tarafından bile Ateşkes, adaletsiz ya da kabul edilemez olarak görülmüyordu. 7. ve 24. maddelerin esnekliği konusunda çok açık endişeler vardı ve daha Kasım 1918'de, Rumlar (Batı) ve Ermeniler (Doğu ve Güney) ile arasında anlaşmazlıklar çıkabilecek alanlardaki nüfus bu tür iddialara direnmek üzere mobilize edilmişti. Fakat Ateşkes'in bu biçimi, Osmanlı eliti arasında bir anlaşmazlık sebebi değildi. Almanya ile yapılan ittifakta olduğu gibi, hiçbir vatana hıyanet ve adaletsizlik duygusu yoktu.

Türk tarih yazını bizi, 1918 yenilgisini, Mudanya Ateşkesi'ni ve daha sonra 1923'te Lozan barışını doğuran 1922 zaferini yan yana koymaya koşullandırmıştır. Ateşkes, işgal, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamıyla silahsızlandırılması ve Rumlar, Ermeniler, Kürtler, İtalyanlar ve Fransa'ya büyük ödünleri içeren Sevr Antlaşması, şimdi bunların hepsi, Türk tarihinin karanlık sayfaları olarak görülmektedir. Mondros delegasyonunun başkanı olan Hüseyin Rauf Bey'in 1923'ten sonraki genç

---

12 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler. Cilt 2: Mütareke Dönemi*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986), s.245-63, 472-92.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk'e karşı siyasal muhalefetin lideri olarak ortaya çıkması ve 1926 siyasal yargılamasında tasfiye edilmesi, Ateşkes'i hiçbir gerçek Türk'ün imza koyamayacağı veya koymaması gereken bir vatana hıyanet belgesi olarak görme eğilimine güç kazandırmıştır.[13]

Ancak gerçekte Osmanlı Müslümanlarının Ateşkes'in hemen ardından gösterdikleri tepki genel olarak rahatlama ve ümitti. Kamuoyunu Müttefiklerin aleyhine çeviren ve en nihayetinde çoğunluğu kaderlerini milliyetçi direnişle paylaşmaya ikna eden şey, Ateşkes'ten çok, özellikle Yunanların Mayıs 1919'da İzmir'e askerî çıkarma yapmasına izin veren ve 1920'de İstanbul'un işgalini içeren Müttefik politikalarıydı. Mustafa Kemal'in ve bu dönemin diğer direniş liderlerinin konuşmalarını ve deklarasyonlarını okuduğumuzda, bunların Müttefiklerin, özellikle İngiltere'nin, Ateşkes'in maddelerini suiistimal edişine ve çiğnemesine ilişkin şikâyetlerle ve bunlara kızgınlıklarla dolu olduğunu görürüz.[14] İzmir'in Yunanlar tarafından işgalinin kamuoyunu ayağa kaldırdığı iyi bilinmektedir. Bu İstanbul'da yoğun protesto gösterilerine ve Anadolu'da silahlı direnişe neden olmuştur. Fakat İstanbul'un işgali aynı derecede travmatik bir deneyimdir. Hatıralar ve romanlar, kendi başkentlerinde işgal güçleri subayları ve onların Rum ve Ermeni himayeleri tarafından bir sömürge gibi davranılma deneyiminin Osmanlı Müslümanlarında yarattığı öfke ve dehşete düşüşü göstermektedir.[15]

---

13 Zürcher, Erik Jan, *Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party (1924-1925)*, (Leiden: Brill, 1991).

14 Örneğin bkz., Mustafa Kemal Paşa'nın Aralık 1919'da Ankara'ya varışında yaptığı konuşma, Unan, Nimet içinde (ed.), *Atatürk' ün Söylev ve Demeçleri 2 (1906-1938)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), s.4-15.

15 Örneğin bkz., Halide Edib (Adıvar), *The Turkish Ordeal*, (London: The Century, 1928); Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, (İstanbul: Bateş, 1980); Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Sodom ve Gomore*, (İstanbul: Bilgi, 1966) (ilk basım: 1928).

15. Yenilenme ve Sessizlik: Ermeni Soykırımı Hakkında Savaş Sonrası İttihatçı ve Kemalist Söylem[1]

İlk kitabım *Millî Mücadele'de İttihatçılık'ı (The Unionist Factor)* yirmi beş yıl önce yayınlamıştım.[2] Kitabın konusu Osmanlı tarihi içindeki Jön Türkler dönemi ile erken dönem Türkiye Cumhuriyeti arasındaki devamlılıktı. Bu kitap, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyelerinin I. Dünya Savaşı sonrasında millî direniş hareketini nasıl inşa ettiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın, önceki İttihatçı meslektaşlarını tasfiye ederek, aşama aşama bu hareketi kendi kontrolü altına almayı ve iktidarı kendi ellerinde toplamayı nasıl başardığını ortaya koymayı amaçlamaktaydı.

Kitap, hem Türkiye de (Türkçeye *Millî Mücadele'de İttihatçılık* olarak çevrildikten sonra) hem de dışarıda olumlu karşılandı. Bir gün Ermeni bir arkadaşım ve meslektaşım Ermenice dergideki bir incelemeye (tercüme etme nezaketini göstererek) dikkatimi çekti; inceleme genel olarak olumluydu, fakat önemli bir konuyu da eleştiriyordu. İncelemeyi yapan yazara göre, İttihatçı/milliyetçi kamp içindeki güç mücadelesinin anali-

1 2007'de Stanford University, Palo Alto, W. A. T. S.Konferansı'nda sunulmuş tebliğdir. Şurada yayınlanacaktır: Suny, Ronald ve Göçek, Fatma Müge (ed.), *A Question of Genocide, 1915, Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* (Oxford University Press).

2 Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, (Leiden: Brill, 1984).

zi tarihsel bağlamdan yoksundu. Yazarın sözcükleriyle söylemek gerekirse, "figürleri boş bir manzara üzerine çizmiştim." Dönemin siyasal gelişmelerini betimlerken, Ermenilerin uğradığı zulmü ve Anadolu'daki bunu izleyen dönemi hesaba katmayışıma göndermede bulunuyordu; yazara göre İttihatçıların eylemlerinin arka planını bu olaylar oluşturmaktaydı.

O dönemde eleştirinin yersiz olduğunu düşünmüştüm. Her ne kadar Ermeni "holocaust"unu (Bernard Lewis'e atıfta bulunacak olursak)[3] reddetme niyetim yok idiyse de kitabım basitçe bu konu ile ilgili değildi. Başka bir konu ile ilgiliydi. Ancak daha sonra kitap incelemesini yapan yazarın haklı olduğunu düşünmeye başladım. 1918 ve 1928 yılları arasında meydana gelen ideolojik değişimleri incelemek, bu dönemdeki kimlik oluşumunun hangi boyutta Müslüman ve gayrimüslim karşıtlığı tarafından tanımlandığının farkına varmamı sağladı. Bu dönemde yaşanan, dinsel kimliğin bir etnik ayraç ve bunun ise en nihayetinde keskin bir Osmanlı-Müslüman milliyetçiliği ile sonuçlanan bir süreç olmasıydı.[4] Deringil ve Yavuz tarafından da gösterildiği gibi,[5] bunun temelleri saltanat döneminde, Padişah II. Abdülhamit'in politikaları ile atılmıştı; fakat nüfusun bu temelde topyekûn seferber edilişi ise 1912 ve 1922 arasındaki on yıllık savaş dönemiydi.

Bu topyekûn seferberlik (mass mobilization) ağırlıklı olarak Balkan vilayetlerinden ve Ege kıyısından gelen sivil ve asker

3 Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey,* (London: Oxford University Press, 1961), s.350.

4 Zürcher, Erik Jan, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists: identity politics 1908-1938" içinde, Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey,* (Leiden: Brill, 2000), s.150-79.

5 Deringil, Selim, *The Well-protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire (1876-1909),* (London: I. B. Tauris, 1998) ve Yavuz, Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey,* (London: Oxford University Press, 2003).

Jön Türk liderleri tarafından gerçekleştirildi. Her ne kadar onlara hiçbir zaman, sadece alt sınıf göçmenler için kullanıldığından, muhacir (göçmen) denilmese de, çoğunlukla On İki Ada'nın (Dodecanese) 1911-1912'de İtalya'nın eline geçmesinden ve 1912-1913 Balkan Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerdi. Aynı şey Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kuşak liderleri için de doğrudur.[6] Sonraki yıllarda bu toprak/vatan kaybı ve askerî yenilgi travmasıyla boğuşmak ve kimlikleri için yeni bir temel bulmak zorundaydılar. Öyle görünüyor ki, 1913'ten itibaren Jön Türk liderlerinin doğup büyümüş oldukları toprakları kaybetmeye karşı gösterdikleri tepkiler, karşılıklı olarak birbirini dışlamayan ve hatta gerçekte genellikle kesişen, dört farklı biçimde olmuştur:

İrredantizm (irredentism, kaybettiği toprakları geri isteyen): Belki de şaşırtıcı bir biçimde, her ne kadar kaybedilmiş toprakların bir kısmını yeniden almak umudu 1914'de savaşa girme kararından rol oynasa da siyasal irredantizm nispeten kontrol altında tutuluyordu.

Pan-Türkçü hayalcilik: Batı'da gerçek bir imparatorluğun kaybedilmesi, hiç kuşkusuz özellikle Ruslar ile savaşın patlak vermesinden sonra Doğu'da imparatorluk düşlerini teşvik etti. Fakat bana göre izleyen olaylarda Pan-Türkizmin oynadığı rol, Ermeni akademisyenler tarafından aşırı biçimde abartılmıştır.

Kızgınlık: Hıristiyan azınlıklara karşı 1890'lardan itibaren büyümekte olan ve anayasal devrimden sonra çok somut hâle gelen bir kızgınlığa, Balkan Savaşı esnasında Osmanlı İmparatorluğu içindeki Hıristiyan toplulukların bazı zamanlar çok bariz sadakatsiz davranışlarının büyük

6 Zürcher, Erik Jan, "How Europeans adopted Anatolia and created Turkey", *European Review*, 13/3, (2005), s.379-94.

bir hız verdiği konusunda hiç kuşku yoktur. Hiç kuşkusuz dönemin Türkçe yazılarında bir intikam, şiddet ve nefret söylemi görmekteyiz.[7]

Anadolu'nun gerçek Türk anavatanı olarak keşfi: Meşrutiyet'in ilanından itibaren Anadolu'ya gösterilen ilgide bir artış olmuştu. Fakat Anadolu, Güneydoğu Avrupa'da doğmuş ve büyümüş ve yeni vatanlarını otuzlarında keşfetmiş olanlar (Mustafa Kemal gibi) tarafından, 1912'den sonra Türklerin gerçek yurdu olarak kucaklandı. Aynı şey Kafkaslardan ve Karadeniz kıyısından daha küçük fakat nüfuzlu göçmenler için de söylenebilir.

Osmanlı Hıristiyan toplumlarına duyulan kızgınlığın ve Anadolu'nun yeni anavatan olarak benimsenmesinin birleşimi, İttihatçılar için Anadolu'nun Osmanlı-Müslüman toprağı olarak kalmasının garanti altına alınmasını hayati hâle getirdi. Bu duygular, 1914 yazında Rumların batıdaki sınır bölgelerinden kovulmasıyla başlayan etnik temizleme politikalarını motive edici olarak işlev gördü. Ermeni katliamının esas mimarı Dr. Bahattin Şakir gibi, kovulmalardan sorumlu Mahmut Celâl'in de babasının bir Bulgaristan mültecisi olması hiç kuşkusuz tesadüf değildir.

Savaş sonrası dönemde, Anadolu'nun İtilaf Devletleri ve onların Rum ve Ermeni ortakları tarafından parçalanmasının kapıda olduğu sırada, 1918'den itibaren ortaya çıkan direniş hareketinin liderleri, tekrar etnikleştirilmiş dinsel kimlik temelinde tehcire (mobilizasyon) başvuracaklardı. 1919 ve 1922 arasında harekâtın baskın söylemi, "biz" ve "onlar" ayrımıydı; burada onlar gayrimüslim olarak tanımlanmıştı. Gerçekten de başka yerde de iddia ettiğim gibi, İslam milliyetçiliğinin doruğa ulaştığı

---

7 Aktaran Gawrych, George, "The culture and politics of violence in Turkish society 1903–1914", *Middle Eastern Studies*, 3, (1986), s.307-30.

dönem Mustafa Kemal'in liderliğindeki I. Dünya Savaşı sonrası dönemdir; Mehmet Akif'in sert İslamcı 1921 yılında yazdığı "İstiklal Marşı"nın metni bu dönemin yansıması ve simgesidir; paradoksal biçimde daha sonra laik Cumhuriyet'in de millî marşı olmuştur.[8]

Başka bir deyişle, başladığım yere dönecek olursam, kitabımın Ermeni inceleyicisinin haklı olduğunu itiraf etmek zorundayım; millî direniş hareketini başlatan eski İttihatçıların I. Dünya Savaşı sonrası politikaları, ancak önceki dönemde onları biçimlendiren deneyimler dikkate alınarak çok daha iyi anlaşılabilir. Bunların içinde, Ermenilerin uğradığı zulüm en önemli olanıdır. Bunu dışarıda bırakmak gerçekten de milliyetçi liderleri boş bir geri plandaki figürlere dönüştürme riskini taşır.

O zaman, Ermeni katliamının İttihatçıların savaş sonrası tutumları üzerindeki etkisine bakma zamanı gelmiştir. Bunu yapabilmek için, savaş yıllarının etnik politikalarıyla aralarına bir mesafe koymak veya tam tersine bu politikaları haklı göstermek için sergilenen çabanın boyutunu belirlemek üzere yaptıkları açıklamalara bakmak istiyorum. İşin özü şudur aslında: Eğer bu onların yakın geçmişinde yer alan tanımlayıcı bir zaman dilimi ise savaş sonrası çevrede yeni bir siyasal rol bulmaya çalışırken, bununla öyle ya da böyle başa çıkmak zorundaydılar.

Ermenilerin Uğradığı Zulüm Hakkındaki Savaş Sonrası Açıklamalar

Savaş sonrası dönemde İttihatçıların kamuoyu açıklamaları iki bağlamda kendini göstermiştir: (1) İttihat ve Terakki Partisi'nin

8 Zürcher, Erik Jan, "The vocabulary of Muslim nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137, (1999), s.81-92.

halefi olarak görülebilecek yeni partiler ve Meclis grupları içindeki İttihatçı mebusların faaliyetleri. (İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin [İTC] 1916 yılında görünüşte bu Cemiyet ile birleşen Meclis'teki partisi). (2) Büyük ölçüde vilayet merkezlerindeki İttihatçı derneklerin yerel şubelerine dayalı oluşum hâlindeki millî direniş hareketi. Elbette eski İttihatçılar, bireysel olarak da bu iki ortamın her ikisinde de sık sık rol almışlardır. Ekim 1918'de Enver ve Talât paşaların emriyle kurulan "Karakol" gibi gizli yeraltı cemiyetlerinin faaliyetleri, hiç kuşkusuz İttihatçıların savaş sonrası duygularını/duyarlılıklarını ve tutumlarını incelemek için çok ilginç bir bağlam oluşturmaktadır;[9] fakat bu örgütlenmeler kamuoyuna açıklamalarda bulunmadıkları için, bu bölümün inceleme alanı dışında kalmaktadırlar.

İttihat ve Terakki Partisi'nin Mirasçıları

5 Kasım 1918'deki son kongresinde kendini feshetme kararı alan İttihat ve Terakki Partisi'ne o dönemde açık biçimde mirasçısı olabilecek iki parti belirlenebilir: *Teceddüt Fırkası (Yenilenme Partisi)* ve *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (Osmanlı Liberal Halk Partisi).*

9 Ateşkes sonuçlanır sonuçlanmaz yeraltı şebekeleri savaş sonrası durum için hazırlık çalışmaları başlattılar. Enver Paşa'nın *Teşkilâtı Mahsusa* üyelerinin, özellikle Çerkez asıllıların, bu şebekelerin belkemiğini oluşturduğu anlaşılıyor. Bunların en önemlisi *Karakol*'du, 1918'de Enver ve Talât Paşaların emriyle kurulmuştu. Bu şebeke Kasım 1918 ve Mart 1920 arasındaki dönemde Anadolu'ya kaçak olarak önemli miktarda silah ve mühimmat ile çok sayıda insan taşıdı. Anadolu'ya kaçırılan insanların çoğu doğmakta olan direniş hareketine hayati katkıda bulunmalarını yanında bazılarının savaş suçu nedeniyle tutuklanmaktan kurtarılmış oldu. 1919–20'de *Karakol*, Anadolu'daki direniş hareketini yönlendirmeye çalışarak ve Bolşeviklerle bağımsız ilişkiler kurarak siyasi hedefler de beslemişti.

Teceddüt Fırkası 9 Kasım 1918'de, son İTC parti kongresine katılan İttihatçılar tarafından kurulmuştur. Her ne kadar parti, İTC'nin devamı olduğunu reddetse de onun İTC'nin varlıklarını, örgütsel mallarını ve taşınmaz mallarını (dernekler) devralışı bu iddianın güvenirliğini azaltmaktadır.

Parti, (İTC'nin son kongresi esnasında bir komisyon tarafından hazırlanan) iç ve dış politikanın tüm yönleri ile ilgili 175 maddeden oluşan ayrıntılı bir parti programı yayınlamıştır.[10] Bu bazı bakımlardan çok ilginç bir belgedir. Bu belge, bir bakıma, bir parti programından çok, İttihatçıların kendilerini devletle ne derece özdeşleştirdiklerini de gösteren bir anayasa gibidir. 33 maddeden oluşan ilk bölümde, Osmanlı devlet düzeninin ve onun temel kurumsal unsurlarının temelini oluşturan ilkeler ortaya konulmaktadır. Egemenlik, hanedanın rolü, devletin dini ve dili ile yurttaşların temel hakları gibi konular ele alınmaktadır. Bu bölümde partinin kendisinden tek bir defa dahi bahsedilmemektedir.

Belge aynı zamanda daha sonraki Kemalist cumhuriyet reformlarının bazılarına işaret etmesi bakımından da ilginçtir. 22. madde, saygınlık ifade eden sivil unvanların (Paşa, Bey, Efendi gibi) kaldırılacağını ilan etmektedir. 54. madde, bir millî marş kabul edilmesini ve devletin bir resmî adı ve arması olmasını (bunların hepsine Osmanlı hiçbir zaman sahip olmamıştı) istemektedir. Sonraki madde, 55. madde, millî egemenlik (*hâkimiyeti milliye*) ve parlamentarizm ilkelerine uyum sağlamak için anayasanın değiştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu, doğal olarak, meclis tarafından 1921'in başlarında kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu ve onun "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. (*Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir.*)"

10 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt II Mütareke Dönemi*, (İstanbul: Hürriyet, 1986), s.92-137.

diyen ünlü ilk maddesini hatırlatmaktadır. 71. madde takvim reformu, 96. madde soyadı uygulamasının getirilmesini, 118. madde Türk dili reformunu önermektedir; bunların hepsi 1920 ve 1930'larda Atatürk yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Kırsal bölgelerdeki koşulların geliştirilmesi amacıyla, tam da daha sonra Cumhuriyet'in yaptığı gibi, bataklık arazilerin ıslah edilmesi (131. madde) ve aşar vergisinin kaldırılması (159. madde) önerilmiştir.

Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Teceddüt Fırkası'nın parti programı, bir dizi cesur politikalar öneren, oldukça ayrıntılı ve geleceğe dönük bir belgeydi. Onun aynı zamanda 1918 sonlarının realitesinden oldukça uzak olduğu anlaşılıyor. Ne savaştan ne ülkenin içinde bulunduğu ağır ekonomik koşullardan ne de Ermenilerin uğradığı zulümden bahsediliyordu. Yaşam güvenliği, onur, özel mülkiyet; bütün Osmanlı yurttaşlarının ortak hakları olarak vurgulanmıştır ve azınlıkların hakları garanti altına alınmıştır (3-6. maddeler); fakat, geçmişle yüzleşme ve suçluları cezalandırma bir yana, geçmişte yaşanan ihlallerden hiç bahsedilmemiştir. Bu, İtilaf Devletleri savaş bittikten sonra bu konuda harekete geçeceklerini ilan ettikleri herkesçe bilindiğinden dolayı dikkate değer bir konudur.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, İTC içindeki bölünmenin bir sonucu olarak ortaya çıktı. 1918'in ortalarında Mustafa Kemal'in eski arkadaşı Ali Fethi (Okyar) ve Karesi temsilcisi olarak meclis üyesi olan ve küçük bir grup İttihatçı meclis üyesi ile birlikte İTC'den ayrılışını ilan eden Hüseyin Kadri tarafından kuruldu. Her ne kadar üyelerinin hepsinin bir İttihatçı geçmişi olsa da ve hatta İTC'nin son parti kongresine davet edilmiş olsalar da, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, ayrıldıktan sonra, İTC'nin varlıklarını Teceddüt Fırkası gibi devralma anlamında İTC'nin bir devamı değildir.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası da kuruluşunun hemen ardından çok ayrıntılı (94 maddelik) bir parti programı yayınladı.[11] Teceddüt Fırkası'nınki gibi bu programın da ilk bölümleri güçlü biçimde anayasaları anımsatıyordu; parti politikalarını tanımlamaktan çok, devlet düzenini tanımlamakla ilgiliydi. Belgenin geri kalanında, her ne kadar çok radikal programlar yer almasa da Teceddüt Fırkası'nın programında yer alan unsurların pek çoğu ile karşılaşıyoruz; belki de en ilginç olan gerçek ise Mustafa Kemal'in partiye yakın olması ve hatta Suriye Cephesi'nden döndükten sonra parti gazetesi *Minber*'e ortak olmasıdır.[12]

Teceddüt Fırkası'nın parti programı gibi, Hürriyetperver Avam Fırkası'nın parti programı da büyük bir dikkatle hazırlanmış görünüyor, fakat dönemin gerçeklerinden tamamıyla izole edilmiş olarak. Aşırı fiyat artışları, kıtlıklar, yerinden edilmiş kimseler, kitlesel firarlar gibi realitelerden bahsedilmediği gibi, Ermeni katliamının suçlularından hesap sorma, onların hatalarını düzeltme veya onların cezalandırılmasına yönelik hiçbir çağrı yoktur. Hürriyetperver Avam Fırkası'nın tutumunun bu biçimde olması Teceddüt Fırkası'nınkinden daha şaşırtıcıdır; çünkü Ali Fethi'nin grubu resmî olarak ve açık biçimde İTC'den istifa etmişti ve bu nedenle onların çok daha özgür olması beklenirdi.

Her iki parti de hükümetin emriyle Mayıs 1919'da kapatıldılar çünkü İTC'nin doğrudan devamı olarak görülmüşlerdi; fakat 1919'un ilk aylarında meclis içinde ve dışında oldukça aktiftiler ve seslerini duyuruyorlardı.

11 Tunaya, *Siyasal Partiler*, s.71-84.

12 Mango, Andrew, *Atatürk*, (London: John Murray, 1999), s.199.

Anadolu Direniş Hareketi

Partiler kapandığında, Anadolu'da bir direniş hareketi örgütleme çabaları kısmen İttihatçı dernekler ağına ve şubelerine ve kısmen de ordu altyapısına dayanarak oldukça ilerlemişti. Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) bütün bölgesel direniş girişimlerini ortak bir cephede birleştirmeye yönelik ilk teşebbüstür ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Başkan Wilson'ın *14 ilkesine* bir gönderme) orada kuruldu. Kongreye, tamamıyla İttihatçı geçmişi olanlar hâkimdi, fakat daha önce ele aldığımız partiler gibi, onlar da İTC ile aralarında bir bağlantı olduğunu reddetmeye özen gösterdiler; hatta İTC'yi asla yeniden canlandırmayacakları konusunda yemin bile ettiler.

Kongrenin resmî bildirisi, son Osmanlı parlamentosu tarafından dört ay sonra resmî olarak kabul edilen milliyetçi program *Misak-ı Millî*'nin temelini oluşturdu. İstanbul'daki partiler tarafından üretilen belgelerin aksine bildiri, günün gerçek olayları ve koşullarına odaklanmıştı. Bu metin Ermeni sorunu hakkında ne söylemişti? Metin, Ermenilere ve Rumlara açık biçimde 3. madde ve dolaylı biçimde 4. maddeye göndermede bulunmaktadır. 3. madde, Osmanlı topraklarında bağımsız Rum ve Ermeni birimleri (*Rumluk ve Ermenilik*) kurma girişimlerine karşı mücadelenin meşru olduğunu ifade etmektedir ve 4. madde, Müslüman olmayanlara kanun önünde eşitlik sözü vermektedir, fakat kapitülasyonlarla tanınan ayrıcalıkların tekrar getirilmesini reddetmektedir.[13]

Belgenin güncel durumla ve siyasal amaçlarla ilgili olduğu ve bu nedenle de yakın geçmişteki olaylara göndermede bu-

13 İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), s.113.

lunmamasının doğal olduğu iddia edilebilir. Fakat Ermenilerin uğradığı zulmün İTC'nin yeniden canlandırılmayacağına ilişkin yeminin tartışılması sırasında gündeme gelmesi beklenebilir. Bu yemin oldukça ciddi tartışılmıştı ve iki farklı görüş ortaya çıkmıştı; bir tarafta yalnızca kişisel çıkar ve parti için siyasal çıkar elde etmeye çalışmamaya yemin etmeyi isteyenlerin görüşü, diğer tarafta ise açık biçimde İTC'den bahsedilmesini isteyenlerin görüşü vardı.[14] İkinci seçeneği benimseyenlerin bazıları, örneğin Bekir Sami (Kunduh) veya Rauf (Orbay) "İttihatçı Kâbus"a ve "Ülkenin İTC tarafından felakete sürüklenişi"ne göndermede bulunmuşlardı. Mehmet Şükrü gibilerse, İTC'nin, büyük Türk ve İslam dünyasında hâlâ saygı uyandıran idealist programa sahip olduğunu ve onun mirasının birkaç bireyin günahları yüzünden reddedilmesinin haksızlık olacağını söylemişti. En nihayetinde kongrenin, İTC'nin tekrar canlandırıp canlandırmayacağı konusunda ülkede büyük kuşku olduğu ve bu nedenle halk önünde bunun yapılmayacağına yemin edilmesinin zorunlu olduğu iddiası, yeminin yalnızca kongre süresince geçerli olacağı da anlaşılmış olarak galip geldi. İlginç olan nokta, bu tartışmalar esnasında, İTC'yi en fazla eleştirenler tarafından bile, hiçbir zaman Ermenilere karşı yapılanlardan bahsedilmemesidir. Aynı şey Mustafa Kemal'in, millî direnişi organize etmenin zorunluluğunu ortaya koyan açılış konuşması için de geçerlidir. Ermenilerden yalnızca şunu söylemek için bahsetmiştir: "Doğu'da Ermeniler devletlerini Kızılırmak'ın kıyılarına kadar genişletmek için hazırlıklara başlamıştır ve şu anda bile onların soykırımcı politikası bizim sınırlarımıza ulaşmaya başlamıştır."[15]

---

14 İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.2–22.

15 İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.107.

Havayı bu belirledi. Aralık 1919'da Ankara'da karargâhını kurduktan sonra yaptığı ilk kamuoyu açıklamasında, Mustafa Kemal tekrar ülkenin galip İtilaf Devletlerinden ve gayrimüslim azınlıklardan ve özellikle bu ikisinin birlikteliğinden dolayı ülkenin karşı karşıya kaldığı tehlikelerden bahsetti. Türk milletinin zalim olduğu fikrini sert biçimde reddetti ve geçmişte Osmanlı Müslümanları tarafından gösterilen hoşgörüyü övdü, savaş esnasındaki Ermeni katliamları hakkında yalnızca şunu söyledi:

> Memleketimizde yaşayan anasırı gayri müslimenin başına ne gelmiş ise, kendilerinin ecnebi entrikalarına kapılarak ve imtiyazlarını suiistimal ederek sureti vahşiyanede takip ettikleri iftirak siyaseti neticesidir. Herhalde Türkiye'de zuhura gelmiş şayanı arzu olmayan bazı ahval birçok esbap ve mazerete istinat etmektedir. Bunu da kati olarak arzedebilirim ki bu ahval, Avrupa devletlerinde mazeretsiz irtikâp edilmiş bunca itisafattan pek dun bir mertebededir.[16]

Şiddetli saldırganlığın savunmasındaki bütün klasik unsurlar burada vardır: Onların kötü bir karşılık gerektiren bir davranışta bulunmuş olduğu, yapılanların abartıldığı kadar kötü olmadığı ve zaten aynısını ve hatta daha kötüsünü başkalarının da yaptığı.

---

16 Unan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt 2 (1906-1938)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959), s.12.

Sonuç: Köpeğin garip davrandığı o geceki vaka[17]

Bir bakıma bu bulguların sonuçları Arthur Conan Doyle'un ünlü öyküsündeki *köpeğin garip davrandığı o geceki vakaya* benzer. Başka bir deyişle, yalnızca iki yıl öncesinde gerçekleşmiş Osmanlı Ermenilerinin uğradığı zulmü anma veya pişmanlık, olayların haklılığını ortaya koyma veya açık biçimde onlar ile aralarına mesafe koyma girişimleri bakımından, açık biçimde İttihatçı bir karaktere sahip olan bu savaş sonrası örgütlerin politika metinlerine göz attığımızda, sonuçta elde ettiğimiz tam bir boşluktur. İyi bilindiği gibi, savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda soykırım suçlularının kanun önüne çıkarılmasını isteyenler vardı. Bunlar, liberal (Ali Kemal gibi) muhalefetle sınırlı değildi; aynı zamanda Jön Türklerin sözü geçen, saygın fikir adamı Ahmet Rıza da bunlar arasında yer alıyordu. Fakat doğrudan İTC'nin bünyesinden çıkan iki parti böyle bir şey yapmamıştır. Hem *Teceddüt Fırkası* hem de *Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası* oldukça ayrıntılı, hatta hatırı sayılır derecede gelişmiş politik metinlerle ortaya çıkmışlardır; fakat bu metinlerde yakın geçmişte Ermenilere karşı sergilenen tutum hakkında tek bir cümle yoktur. Bu Fethi Okyar'ın *Hürriyetperver Avam Fırkası* için daha şaşırtıcıdır; çünkü bu grup, İTC'den, son kongreden önce ayrılan muhalif bir topluluktu. Aynı şey Anadolu'daki millî direniş hareketinin liderleri için de doğrudur. Erzurum, Sivas ve Ankara'da, Ermeni ve Rumların siyasal talepleri ve toprak talepleriyle ilgili olarak kullanılan dil tamamıyla uzlaşmacı olmayan bir dildir ve yukarıda

17 Arthur Conan Doyle'un "Gümüş Şimşek" öyküsünde geçen bir diyaloga gönderme:
"Özellikle dikkatimi çekmek istediğiniz bir nokta var mı?"
"Köpeğin o geceki garip davranışları."
"Ama köpek o gece bir şey yapmamış ki."
"Garip olan da bu ya," dedi Sherlock Holmes. (E. N.)

alıntılanan Mustafa Kemal'in çok sert açıklaması dışında 1915-1916 olaylarına hiç göndermede bulunulmamıştır.

Bu açıdan bakıldığında bazen bu alanla ilgili tarihçiler tarafından dile getirilen Cumhuriyet'in açıkça İmparatorluktan ayrı ve Mustafa Kemal'in "hiçbir zaman soykırımı destekleyici söz sarf etmemiş" olması dolayısıyla Türkler, Ermeni konusundaki tartışmayı yeniden açmaktan korkmamalı iddiası oldukça zayıf görünmektedir. Eğer bunlar önemliyse, 1918-1920'de Mustafa Kemal açık biçimde soykırıma karşı da konuşmamıştır ve çevresini, kendi koruması Topal Osman da dâhil olmak üzere, elini kana buladıkları bilinen kimselerle sarmıştır. Aralık 1919'da Ankara'daki açılış konuşması suçu tamamıyla kurbanların üzerine yıkmaktadır.

Ermeni soykırımı konusunda yoğun biçimde yazan Taner Akçam, köpeğin garip *davrandığı o geceki vakaya* kısmen belirsiz bir açıklama getirir. Yakın tarihli bir makalede,[18] savaştan sonra Türk milliyetçilerinin tutumunu, İngiltere'nin aynı anda hem imparatorluğun parçalanmasını amaçlayan saldırgan bir emperyalist politika uygulaması hem de soykırımdan sorumlu insanlara karşı bir dava başlatma inisiyatifi almasıyla açıklar. Bu ikisi birbiriyle o derece iç içe geçmişti ki, İttihatçıların yargılanmasını desteklemek, Cemiyet'in vatana hıyanet etmesi anlamına gelecekti. Onun iddiası, Türklerin milliyetçi duygularını ciddiye alan farklı bir İngiliz politikasının, Mustafa Kemal'in kanadındaki milliyetçilerin kendilerini soykırımdan sorumlu olan İttihatçılardan ayrı tutmalarına izin verebileceğidir. Bu konudan şüphelerim olduğunu belirtmek zorundayım.

18 Akçam, Taner, "Sevr ve Lozan'ın başka tarihi", içinde, Zürcher, Erik Jan (ed.), *Türkiye' de Etnik Çatışma. İmparatorluktan Cumhuriyete,* (İstanbul: İletişim, 2005), s.51-89.

Her şeyden önce Teceddüt Fırkası'nın ve (Mustafa Kemal'in bağlantılı olduğu) Hürriyetperver Avam Fırkası'nın parti programları, İngilizlerin gelişinden daha önceki bir tarihe aitti. Yine de her iki parti de savaş esnasında işlenen suçlardan kendilerini muaf tutma fırsatını kaçırmışlardır. İttihatçı yeraltı örgütü *Karakol*'un, bir yandan gelecekteki bir direnişi güçlendirmek, öte yandan İngilizler tarafından tutuklanma tehlikesi olanları korumak ile Anadolu'ya silah ve insan kaçakçılığı yapmak amacıyla kuruluşu Ekim 1918 tarihine kadar gitmektedir. Dolayısıyla örgüt, daha en baştan iki unsurla; hem millî direniş hem de İttihatçı subayların yargılanmasının engellenmesiyle ilgilidir.

Korkarım ki, 1918-1919'da İttihatçıların kendilerini, 1915-1916'da işlenen suçlardan ve onları işleyenlerden görünür biçimde ayrı tutmalarının imkânsız olduğudur. Bu suçlar, nüfusun İttihatçıların kendileri tarafından, Osmanlı Hıristiyanlarına daimi ve bilinçli karşıtlık içinde oluşan Müslüman Osmanlı kimliği temelinde seferber edilişinin dorukta olduğu bir dönemde meydana geldi. İttihatçılar tabandan destek bulmak için bu duyguya dayandılar ve geçmişle aralarına bir çizgi çekmeyi başaramadılar. Bu, Mustafa Kemal ve onun Anadolu'daki arkadaşları için olduğu kadar başkentteki politikacılar için de doğrudur. Bu nedenle savaş sonrası metinlerin bu konudaki sessizliğinin, bir sessizlik komplosu, bir geçmişi örtme çabası içermediğini düşünüyorum. Hatta Ermeni katliamının bir tabu olduğunu da göstermez. Bana göre basitçe en mantıklı açıklama şudur: Kendilerinin tabanı olduğunu düşündükleri Osmanlı Müslümanlarının (Rauf Bey Sivas'ta şunu söylemiştir: "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin amacı Müslüman nüfusu birleştirmektir.") siyasi desteğini kazanmaya çalışırken katliamı tartışmanın yararsız ve bu nedenle siyasal anlamda da ilgisiz olduğunu düşünmüşlerdir.

Kemalist Cumhuriyet

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Ermeni sorununun siyasal düzeyde tartışılmadığını görüyoruz. Mustafa Kemal, en sonunda geri kalan İttihatçı liderlerle ilgilenmeye ve onları kesin olarak 1926 yazında yapılan göstermelik duruşmalarla tasfiye etmeye karar verdiğinde, çıkarıldıkları İstiklal Mahkemesi'nde izledikleri etnik politikalar nedeniyle değil, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nu I. Dünya Savaşı'na sürükleme biçimleri, savaş esnasındaki yolsuzluk olayları ve savaş sonrası davranışları nedeniyle sert biçimde cezalandırıldılar. Başka bir deyişle, halk önünde eski İttihatçı liderleri bir gözden düşürme çabası gösterilirken dahi, Ermenilere davranışları, onları Türk halkının gözünden düşürecek bir şey olarak görülmemiştir.[19] Mustafa Kemal'in, 1 Ağustos 1926'da *Los Angeles Examiner*'da yayınlanan İsviçreli muhabir Emile Hilderbrand ile yaptığı iyi bilinen görüşmesinde, onları, Ermenilere yönelik davranışları nedeniyle kınadığı iddia edilebilir. Bu mülakatta Mustafa Kemal'in "evlerinden kitleler hâlinde sürülen veya katledilen milyonlarca Hıristiyan tebaanın hayatlarının hesabı keşke sorulsaydı" dediği varsayılmaktadır. Fakat bu metnin gerçek olup olmadığı ve güvenirliği konusunda ciddi şüpheler vardır; hatta gerçek olsa bile, sadece yabancı kamuoyunu aydınlatmayı amaçlamıştır. Katliamların mahkemelerde ve Mustafa Kemal'in Türk halkına yaptığı açıklamalarda gündeme gelmediği gerçeği değişmemektedir.[20] Tam tersi-

---

19 Ilıkan, Selma ve Ilıkan, Faruk, *Ankara İstiklâl Mahkemesi*, (İstanbul: Simurg, 2005) (mahkeme kayıtları transkript).

20 Metnin orijinalliğine ilişkin şüphenin nedenleri dışsal olduğu kadar içseldir de. Kaynak belli değil; bildiğim kadarıyla bu İsviçreli gazetecinin izini bulabilen olmamıştır; hatta isim daha makul olan Emil Hildebrandt olarak veya başka biçimlerde düzeltilse bile yine de isme karşılık gelen kimse yoktur. Çağdaş Türkçe kaynakların hiçbirinde mülakattan bahsedilmemektedir. Metnin kendisi mahkemelerin (katliamdan bahsetmezler) gerçek uygulama-

ne, tam da İttihatçı liderlerin temizlendiği yıl, Türkiye Büyük Millet Meclisi, "İntikam Operasyonu" (Operation Nemesis) olarak adlandırılan Ermeni intikamcılar tarafından katledilenlerin ve 1919'da İstanbul'da Nemrut Mustafa Paşa'nın askeri mahkemesinde idam edilen İttihatçı liderlerin dul ve yetimlerine emeklilik hakkı veren bir yasa kabul etmiştir.[21]

Cumhuriyetin ilk yıllarında soykırım suçunu işleyenlerden kendini ayrı tutma ihtiyacı hissedilmediği bir başka ilginç örnekle de gösterilebilir. 1936'da, temizlik ve arındırmadan on yıl sonra, eski gazeteci ve yazar Hüseyin Cahit Yalçın, *Yedigün* gazetesinde bir dizi insanın biyografik portresini yayınladı. Hüseyin Cahit'in portresini yazdığı isimler arasında günümüzde genellikle soykırımın mimarı olduğu düşünülen Dr. Bahattin Şakir de vardır. Hüseyin Cahit önce Bahattin Şakir'in karakterini tasvir eder:

> Bahattin Şakir mihnet, mahrumiyet ve dert içinde "su verilmiş" bir çelik gibi, geçirdiği següzeştlerden yekpare sert bir kütle hâline gelmişti. O, bütün hayatı ve politika meselelerini keskin ve kati bir mantıkla hallediyordu. Siyah olmayan şey beyazdı; iyi olmayan adam fena idi, ilahir. İnce farklar, soluk renkler, onun gözlerinde mevcut sayılamazdı. ... Realiteden, dünyadan uzak yaşıyor denilebilirdi. İçinde hayatının zembereğini ve gayesini teşkil eden bir hürriyet ideali vardı. Bu onun için bir akide hâ-

larıyla uyumsuzluklar taşımaktadır. Gazeteciye ait olmak dışında açıklanması zor olan hatalar vardır. Mustafa Kemal gibi İTC'yi çok yakından tanıyan birisinin "Genç Türkler Birliği Komitesi" ifadesini kullanmayacağı açıktır. "Mülakat" çok uğraşılmadan uydurulmuş olabilir; çünkü Haziran 1926'da Türkiye'de çok bilinen ve gazetelerde çok yayınlanan ortak bilginin dışında gerçek bir olgu içermemektedir.

21 Akçam, Taner, *A Shameful Act. The Armenian Question and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan, 2006), s.11.

> line gelmişti. O ideali ve akidesi içine gömülmüş, müşahhas dünyadan çekilmiş, mücerret ve mutlak içinde kendine bir âlem yapmıştı.
>
> Bahattin Şakir, İttihat ve Terakki'nin meclis ve merkezlerindeki toplantılarda daima en cezrî tedbirlerin en ateşli taraftarı idi. O uzlaşmak için fikir ve kanaat fedakârlığını zihnine sığdıramıyordu. Onun nazarında dünya yoktu, karşıdakiler yoktu, zorluk yoktu, yalnız bir ideal ve akide vardı. Ve buna doğru, hiçbir şey düşünmeden, keskin ve kati adımlarla yürümek vardı.

Daha sonra Bahattin Şakir'in Ermeni sorunundaki rolüne açık biçimde de değinerek devam eder:

> Tehcir işinde Bahattin Şakir'in rolü nedir? En husûsi toplantılarımızda bile bu mesele teşrih edilmemiştir, aydınlanmamıştır. Açık, kati bir kanaatim yok, fakat başka meseleler konuşulurken, ağızdan çıkmış bir kelimeden, sızmış bir fikirden, zapt edilememiş jestlerden, hasılı gözle görülmeyen, fakat insanda bir şüphe uyandıran ince ve hafif delillerden, bende kuvvetle peyda olan zanna göre, tehcir işinin en büyük amili ve haliki odur. Yalnız başına Şark vilayetlerini dolaşarak zemin hazırladığını, esası kararlaştırdığını ve şahsi kanaatlerini tatbike çalışırken, haiz olduğu mevki dolayısıyla, emirlerinin Merkezi Umumi ve hükümet emirleri diye telakki olunduğunu ve nihayet hükümetteki bazı nafiz arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannediyorum. ***Onun için, bir gün Bahattin Şakir'in hatırasını ihya etmek lazım gelirse, onun heykeline Şark vilayetleri göğüslerini minnetle açacaklardır.*** (italikler bana ait)[22]

22 Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, (İstanbul: YKY, 2001), s.8-3.

Öncelikle bu ifadeler içerikleri bakımından ilginçtir. Bu eski İttihatçının, *Bahattin Şakir*'in rolünü oldukça açık biçimde anlatmakta hiçbir tereddüdünün olmadığı çok nettir (burada tartışılanın öldürmek değil tehcir olsa da). Onun bulunduğu ortamlarda Ermeni politikasının tartışılmaması tamamıyla anlaşılır bir şeydir. En nihayetinde, Talât'ın çevresi, Hüseyin Cahit'e, belli bir noktaya kadar güvenirdi, meşrutiyetin hazırlanmasına aktif biçimde dâhil olan insanlardan birisi değildi; iktidarın en iç halkasının bir üyesi olmadığı da çok açıktır. O aynı zamanda, büyük olasılıkla, Bahattin Şakir'in kendi başına çalıştığı fikrine de fazlaca itimat etmektedir. Ancak önemli olan, onun Bahattin Şakir'in birinci derecede sorumlu olan kimse olabileceği sonucunu çıkarmasıdır ve sonra devam ederek onu suçlamaması, kendini ondan uzak tutmaya çalışmaması fakat onun anısının onurlandırılmasını önermesidir.

Metnin en önemli yönü doğal olarak onun yayınlanmış olmasıdır. Kemalist Türkiye var olan en acımasız basın yasasına sahipti; "devletin genel politikalarına ters düşen herhangi bir yayını" bile yasaklamaktaydı. Sansür çok sıkı biçimde uygulanıyordu, bu nedenle yukarıdaki gibi bir açıklamanın hükümetin dolaylı onayı ile yayınlandığını varsayabiliriz.

Kısacası; Cumhuriyet'in ilk döneminde siyasal ve entelektüel elitin soykırımdan ve onun suçlularından kendini ayrı tutmak ihtiyacını, savaş sonrası dönemdekiler kadar az hissettiğini söyleyebiliriz. 1918-1922 yılları arasında, Anadolu'nun Müslüman nüfusunu seferber etme ihtiyacı yakın geçmişin bu yönünün ciddi biçimde sorgulamayı olanaksız hâle getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra, bunu engelleyen yönetici elitin kompozisyonuydu. Türkiye İttihatçı bir geçmişi olan bürokratlardan ve subaylardan oluşan bir elit tarafından yönetiliyordu; bunlar ağırlıklı olarak Balkanlardan gelmişlerdi ve Anadolu'yu

yeni anavatanları olarak benimsemişlerdi; çünkü gidebilecekleri başka yer yoktu. İktidara yakın konumlarda olan çok az kişi (Şükrü Kaya, Kâzım Özalp, Abdülhalik Renda, Kılıç Ali) katliama şahsi olarak karışmışlardır. Fakat bir bütün olarak yönetici elit, Ermeniler ve Rumların ayrılmasından muazzam biçimde kârlı çıkan vilayet önde gelenleri, toprak ağaları ve aşiret reisleri ile oluşturduğu koalisyona dayanıyordu (ve aslında millî direniş hareketinin başlangıcından itibaren böyle yapmıştı). Fatma Müge Göçek'in "şeytanla pazarlık" (devil's bargain) olarak adlandırdığı olgu da budur.[23] Cumhuriyet ile soykırım arasına mesafe koymaya yönelik herhangi bir ciddi çaba Cumhuriyet'in kendi istikrarı için ihtiyaç duyduğu yönetici koalisyonunun dengesini bozabilirdi.

23 Erken cumhuriyetin Ermeniler konusundaki sessizliğini açıklamakta bir koalisyonun varlığının önemine dikkatimi çeken Müge Göçek'in katkısını memnuniyetle anmak isterim.

IV. ULUS DEVLETE DOĞRU

Giriş

Kitabın daha önceki bölümünde ele alınan on yıllık savaştan yeni bir devlet doğdu; Türkiye Cumhuriyeti 29 Ekim 1923'te ilan edildi.

Bu yeni devletin öyküsü bir paradokstur. Bir taraftan İmparatorluk ile Cumhuriyet arasında siyasal liderlik ve devlet aygıtı (hem bürokratik hem de askerî) düzeyinde inkâr edilemez bir devamlılık vardır. Diğer taraftansa genç Cumhuriyet'in siyasal ve kültürel eliti, kendi kimliklerini radikal biçimde farklı tanımlamayı tercih ediyorlardı: Türk olmaya karar verdiler ve yeni millî devletin temeli olarak Türklüğü kabul ettiler. Bu kimlik, daha sonra bir ulus inşa etme süreci aracılığıyla nüfusa aşama aşama empoze edildi. Bu ulus inşa etme sürecinde, dünya üzerindeki benzer süreçlerde olduğu gibi, alternatiflerin ve hatta alt kimliklerin bastırılması kadar, tarih yazımı ve dil de anahtar rolü oynadı.

Önce Osmanlıcılığın, daha sonra ise İslamcılığın çekiciliğini kaybetmesi ve en sonunda onların yerine Türk milliyetçiliğinin getirilmesi süreci genellikle mantıksal bir eleme süreci olarak tasvir edilmektedir. 1908 devriminde hâlâ bir düstur olan Osmanlıcılık, Osmanlı Hıristiyan topluluklarının Balkan Savaşı esnasında İmparatorluktan uzaklaşmaları nedeniyle değerini kaybetmişti; Arap isyanından sonra İslamcılıktan da, yükü hafifletmek için, kurtulmak gerekmişti, dolayısıyla geriye tek elverişli seçenek olarak Türkçülük kalmıştı. "Osmanlı Müslümanları, Jön

Türkler ve Türk Milliyetçileri" hakkındaki bölüm, Jön Türklerin ağır basan kaygılarını dikkate alarak, farklı bir mantıksal açıklama önermektedir, diğer bir deyişle Jön Türkleri harekete geçiren kendi başına bir ideolojik tercihten ziyade, hizmet ettikleri devleti kurtarmak ve güçlendirmek kaygılarıydı. Savaş yıllarında (1912-1922) bu mantık, Anadolu nüfusunu mobilize etmek için Osmanlı Müslüman milliyetçiliğine geri dönmeyi zorunlu hâle getirdi (burada "Osmanlı Müslüman"ı dinsel bir kategori olmaktan çok etnik bir ayraç olma işlevi görmektedir). Savaşlardan sonra aynı temel mantık, yani devlete hizmet etme ve devleti güçlendirme, Kemalistlerin anlayışına göre radikal modernleşme ve sekülerleşme ihtiyacını dayattı. Türkiye'nin hayatta kalmak için "medenileşmesi" gerekiyordu. Artık nüfusun savaş için mobilize edilmesine ihtiyaç kalmadığına göre, İslami duygulara hitap etmeye de artık gerek kalmamıştı.

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonraki birkaç yıl içinde hareket, birisi ılımlı diğeri radikal olmak üzere iki gruba ayrıldı; fakat Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkındaki bölümün de gösterdiği gibi, tartışma çatışan ideolojiler hakkında olmaktan çok siyasal sistem hakkındaydı. Yoksa hem iktidardaki Halk Partisi hem de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, kökleri Fransız pozitivizmine ve oradan da aydınlanmaya giden aynı modernleşmeci ve seküler anlayışı paylaşıyorlardı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1925'te kapatılınca (Cumhuriyet) Halk Partisi, devletin milliyetçi, modernist ve laik mesajını yaymakta, Kemalist devletin en önemli aracı olarak kaldı. Parti hiçbir zaman devletten daha üstün hâle gelmedi, fakat cumhuriyet rejiminin kurum inşa etmesinde ve siyasetçiler ile yöneticiler için bir antrenman sahası sağlamak da önemliydi.

Cumhuriyet, *Tanzimat* döneminin, hatta Jön Türklerin çok ötesinde laik bir anlayışa sahip olsa da, aynı zamanda

İmparatorluk zamanında da var olan Sünni İslam üzerindeki kontrolü de artırdı. Bu kitaptaki "Hilafetin ve Laik Devletin Hizmetinde İslam" başlıklı makale, Türkiye'ye özgü söz konusu din-devlet ilişkisinin belirsizliğini ele almaktadır.

Bu bölüm, ister İTC'nin Merkezi Umumi'si olsun, ister millî direniş hareketinin liderleri olsun, isterse cumhuriyetin ilk yıllarındaki hükümet olsun, merkezde formüle edilen politikalarla ilgilidir. Bu yalnızca benim çalışmama özgü bir durum değildir, fakat alan için genel bir durumdur. Kemalist Cumhuriyetin tarih yazımının merkezine bütünüyle, onun fikirleri, planları ve büyük amaçları ve iç çatışmaları egemendir. Bu nedenle 15 yıllık Kemalist yönetimden sonra, genel olarak ülkede reformların gerçek etkisine bakan en azından bir bölüm dâhil etmek bu yüzden sağlıklı bir şey olacaktır. Anhegger, Tietze ve Linke'nin seyahat notlarına dayanan bölüm, bu merkeze, uzak bir noktadan bakmaya teşebbüs örneğidir ve bazı sürpriz sonuçlar doğurarak, merkezin politikaları ile gerçek dünyanın olguları arasında ayrım yapmanın ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. İlk yayınlanışından altı yıl sonra dahi, Kemalist rejimin büyük şehirler dışındaki kırsal nüfus üzerindeki etkileri hakkında yapılacak çalışmalara büyük bir ihtiyaç vardır. Michael Meeker'in çok önemli antropolojik incelemesi *A Nation of Empire*'da yapıldığı gibi (bu eser antropolojik ve tarihsel yöntemleri birlikte kullanmaktadır), modern Türkiye'nin tarihine yerel toplulukların gözüyle bakmaya çalışan bazı çalışmalar yapılmıştır.[1] Bazı genç akademisyenler, dönemin madun tarihini (alt tabakaların) yazmayı denemektedirler; fakat bu yöntemle ilgili zorluk çok az sayıda orijinal kaynak malzeme olması ve bu yüzden de araştırmacıların insanların sesini çok otoriter bir devletin yetkililerinin

1 Meeker, Michael E, *A Nation of Empire. The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, (Berkeley, 2001).

kayıtları aracılığıyla duymaya çalışmasıdır.[2] Karşılaştığı bütün güçlüklere rağmen Hindistan tarihi örneğinde çok verimli olan madun tarih yaklaşımının[3] Türk incelemeleri alanından da ümit verici olduğunda kuşku yoktur.

2 Güzel bir örnek için bkz., Brockett, Gavin, "Collective action and the Turkish revolution: towards a framework for the social history of the Atatürk era, 1923-38", içinde Kedourie, Sylvia (ed.), *Turkey before and after Atatürk: Internal and External Affairs*, (London: Frank Cass, 1999), s.44-66. Ayrıca bkz. Atabaki, Touraj (ed.), *The State and the Subaltern. Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, (London, 2007).

3 İlgili problemlerin hakkındaki bir tartışma için bkz. *History and Theory*, 40/1, (2002), s.135-48.

16. Jön Türkler, Osmanlı Müslümanları ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları 1908-38[1]

Türkler kendilerini ilk olarak ne zaman "Türk" olarak tanımlamaya başladılar? Daha açık biçimde soracak olursak, Türkler, ait oldukları devleti Osmanlıların devleti ya da İslam Halifesi'nin devleti olarak değil de Türklerin siyasal devleti olarak görmeye ilk olarak ne zaman başladılar? Nüfusun çoğunluğu bakımından bu sorular cevap verilmesi imkânsız sorulardır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda nüfusun sadece yüzde ondan fazlası okuryazardı; sosyolojik ve antropolojik alan araştırmaları da ancak II. Dünya Savaşı sonrasında başlamıştır. Kendimizi yalnızca elitlerin ya da siyasal liderlerin ideolojisi ile sınırlamamız durumunda dahi bu sorular hâlâ çok karmaşıktır.

1 Bu metin ilk olarak Haziran 1996'da Madison'da (Wisconsin) düzenlenen bir konferansa tebliğ olarak teslim edilmiştir. Madison'daki konferansa o tarihteki şahsi gerekçelerimle (oldukça mutlu) bizzat katılamadım fakat tebliğimin taslağını teslim ettim ve ayrıca çalışmanın ilk versiyonlarını 1996'da Viyana'da ve 1997'de Princeton'da düzenlenen çalıştaylarda sundum. Konferansın (Kemal Karpat) ve çalıştayların (Gabriele Paleczek ve Şükrü Hanioğlu) düzenleyicilerine bu konuları gündeme taşıdıkları için, metinler üzerinde yorum yapan meslektaşlarıma, özellikle Mete Tunçay, Andrew Mango ve Çağlar Keyder'e (Viyana'da); Martin van Bruinessen ve Halil Berktay'a (Princeton'da) konu hakkındaki düşüncelerimi geliştirmeme yardımcı oldukları için teşekkür ederim.

Jön Türkler

19. yüzyıl boyunca milliyetçiliğin, çok uluslu bir İslam devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatan bir virüs olduğu kanıtlandı. Virüs, önce Sırplara ve Yunanlara bulaştı, daha sonra Bulgarlar ve Ermenilere; milliyetçi tahrikçiler pek çok durumda kendi amaçlarını gerçekleştirmek için başarılı biçimde dönemin büyük güçlerini (Rusya, İngiltere ve Fransa) müdahale etmeleri için provoke etti. Bu esnada, arka arkaya kurulan Osmanlı hükümetleri, Osmanlı Hıristiyan milliyetçilerinin ve yabancı diplomatların İmparatorluğu parçalama çabalarını önlemekte yetersiz kaldı.[2] 1880'lerden itibaren İmparatorluğun modern, Avrupa tarzı okullarında ve genellikle Avrupa'da eğitim görmüş genç Osmanlı bürokratları, hizmetinde oldukları hükümetin milliyetçilik ve emperyalizm ikili tehdidi karşısındaki göze batan yetersizliğinden artan biçimde rahatsız olmaya başladılar. Benzer özgeçmişe sahip olanlar, 1889'da, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında, Jön Türk hareketini kurdular.

Jön Türkler, otokrat Sultan II. Abdülhamit'i devirmek ve anayasal parlamenter rejim kurmak (1878'de Padişah anayasayı askıya almadan önce Osmanlı İmparatorluğu birkaç aylık süreyle anayasal düzen deneyimi yaşamıştı) için bir kışkırtma ve hükümeti yıkma kampanyası başlattılar. Bu tür bir rejim kurarak, hem ayrılıkçı milliyetçilerin hem de Avrupalı emperyalistlerin İmparatorluğun iç işlerine müdahale etmekte dayandıkları zeminle bağlantılarını keseceklerini ümit ediyorlardı. Ancak, Hanioğlu'nun da gösterdiği gibi, anayasa taraftarlıkları onların elitist olmalarıyla çelişmekteydi.[3] Yönetici elitin bir üyesi olarak

2 Sürecin en özlü betimlemesi şu kaynakta bulunabilir: Anderson, Matthew, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, (London, 1972).

3 Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, (Oxford, 1995), s.205-6.

geçmişleri ve pozitivizme bağlılıklarıyla birlikte demokratik olmayan radikal köktenci tutumları ve kitlelere güvensizlikleri, kendilerini halkını belli bir amaç uğruna eğitecek aydınlanmış elitler olarak görmelerine yol açtı. Onların gözünde, anayasa kendi başına bir amaç değil, modernliğin bir aracı ve simgesiydi. Hem ikinci anayasal dönemin ve Cumhuriyet tarihinin de gösterdiği gibi, Jön Türk ve Kemalist liderlik, modernleşme ile güçlü bir demokrasi arasında bir tercih yapmak zorunda kaldıklarında, her zaman modernleşmeyi seçtiler.[4]

İlk on beş yıl boyunca Jön Türk hareketi kendisini toplantılar düzenlemek, broşürler yazmak ve yeraltında gazete dağıtmakla sınırladı. Daha sonra 1906'da Selanik merkezli yeni bir eylemci örgütlenme, *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, Makedonya ve Trakya'daki Üçüncü ve İkinci Osmanlı ordularının subayları arasında yayıldı. Bir sonraki yıl yurt dışındaki en etkili Jön Türk örgütlenmesi olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti* ile birleşti ve birleşmiş cemiyetin liderliğinin talebi üzerine Makedonya ve Trakya'daki subaylar, Temmuz 1908'de isyan bayrağını yükselterek Sultan'ı, parlamentoyu ve anayasayı yeniden geri getirmeye zorladılar.[5]

İdeolojik tartışmalar

Abdülhamit yönetimi altında, çok sıkı sansür Osmanlı basınında herhangi bir siyasal tartışma yapılmasını yasaklamıştı. Her

4 Zürcher, Erik Jan, "The Ottoman Empire and the Turkish republic: an attempt at a new periodization", *Welt des Islams*, 32, (1992), s.237–53.

5 Jön Türk hareketi hakkında bir dizi mükemmel çalışma var: Ramsaur, Ernest, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, (New York, 1957); Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*; Ahmad, Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, (Oxford, 1969); Akşin, Şina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul, 1987).

ne kadar Avrupa'daki göçmen Jön Türkler, kendi aralarında tartışmalar yapmış olsalar da, 1906 yılına kadar bu tartışmalar bilimsel ve kültürel sorunlar üzerinde devam etmiş ve "saf siyaset" küçümsenmiştir.[6] Onların esas ilgilendikleri, Osmanlı halkına pozitivist bir zihniyet ve dünya görüşü aşılmaktı; bu yüzden de anayasal parlamenter sistem yeniden kurulduğunda siyasal programlarının ne olacağı üzerinde çok az düşünmüşlerdi.

1908 devriminden sonra İmparatorluk içindeki durum çarpıcı bir biçimde değişti. Gazete ve dergi sayısı otuz kat arttı. Yayınlanan gazete ve dergi sayısındaki bu olağanüstü artış her türlü sorun üzerinde ateşli tartışmaları besledi. Bununla birlikte Jön Türkleri diğer her şeyden daha fazla meşgul eden tek soru "Bu devlet (Osmanlı) nasıl kurtarılabilir" sorusuydu.[7] Bu bağlamda iki soru kümesi için cevap aradılar: Devletin dünyanın önde gelen güçleri arasında yerini alabilmesi için yeterince modernleştirilmesi (ve en kısa zamanda) nasıl gerçekleştirilebilir ile devletin üzerine kurulacağı bağlayıcı unsur (Bernard Lewis bunu "ortak siyasal kimlik sorunu" olarak adlandırmaktadır) ne olmalıdır?[8] Türk tarih yazımında ikinci soru üzerindeki tartışma geleneksel olarak üç fikir akımı arasındaki mücadele olarak anlatılır: Osmanlıcılık, (Pan-) İslamizm ve (Pan-) Türkizm. Bu tasvir, bizzat tartışmanın kendisi kadar eskidir: Tatar göçmeni Yusuf Akçura tarafından, 1904'te Kahire'de Türkçü 'émigré' (siyasi göçmen) gazetesi *Türk*'te yayınlanan *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı ünlü makaleye kadar geri gitmektedir[9]; ne var ki günümüz akademisyenleri genellikle Akçura'nın konumunun o dönem

6 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s.208.

7 Aktaran Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, (Oxford, 1961), s.208.

8 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s.229.

9 Georgeon, François, *Aux origines du nationalisme Turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*, (Paris, 1980).

için oldukça istisnai bir durum olduğunu takdir etmekte başarısız olmuşlardır.

Osmanlıcılık, eğer Müslüman ve Müslüman olmayanlara kanun önünde ve parlamentoda temsilde tam eşitlik verilirse, İmparatorluğun farklı etnik ve dinsel topluluklarının Osmanlı yurttaşlığı altında birleşeceği ve Osmanlı saltanatına bağlı kalacağı fikriydi. Bu akımın temsilcileri buna *İttihad-ı Anasır* veya "unsurların birliği" demişlerdi. 1860'larda doğan bu fikir, 1876 Osmanlı Anayasası'nın olduğu gibi, 1908'de bu anayasayı geri getiren anayasal devrimin de resmî ideolojisi olmuştu,[10] fakat 1908 devrimcilerinin kaç tanesinin gerçekten Osmanlıcılığa inandığı tartışmalıdır.

Üç akımdan ikincisi İslamcılık, Müslüman topluluğu, "*ümmet*"i kendi temeli olarak almıştı ve Osmanlı devletinin yeniden doğuşu için İslami değerleri ve İslam hukukunu ön koşul olarak görmüştü. 1860'ların entelektüel akımı içinde kökenlerini bulmuştu. Bu ideolojinin yayılmacı versiyonu olan Pan-İslamizm, Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde yaygınlık ve devlet desteği kazanmış, Osmanlı Sultanı/Halifesi desteğiyle Dünya İslam topluluğu içindeki bağları güçlendirmeyi amaçlamıştı. Sürgündeki Jön Türkler, Kur'an'ı ve geleneği pozitivist ve materyalist bir biçimde yorumlayarak,[11] İslam topluluğunun kültürel, sosyal ve ekonomik gelişimi hakkında düzenli olarak yazdılar, fakat İslamcı bir siyasal program geliştirmediler. Temmuz 1908 devrimi ve "özgürleşme"sinden hemen sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, *İttihad-ı Muhammedî*'nin (Muhammedciler Birliği) Nisan 1909 anayasal rejimine karşı başarısız bir karşı devrim girişiminde bulunması üzerine, İslamcı

10 Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, (Baltimore, 1964), s.74.

11 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s.200-3.

siyasal faaliyetlere derin biçimde kuşku duymaya başladı. Bu karşı devrim ve onun başkentte Jön Türkleri kolaylıkla iktidardan uzaklaştırması, her ne kadar Jön Türkler güç kullanarak anayasal düzeni geri getirmeyi başarmış olsalar da, şok etkisi yaratmıştı.[12] Her ne olursa olsun, Jön Türkler, özellikle imparatorluğun uluslararası konumunu güçlendirmek için İslam'ı kullanmaya hazırdılar; 1914'te Sultan'a Kutsal Savaş (*cihat*) ilan ettirmişlerdi.[13]

Türk milliyetçiliği bu akımlar içinde en yeni olanıydı ve gerçekte bir değil iki farklı akımdı. Birincisi, Volga'daki Kazan ve Kırım ve Azerbaycan Tatarları arasında doğmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'na 1908'den sonra Rusya émigréleri tarafından getirilmiş Pan-Türkçülüktü. Pan-Türkçülüğün, Türkik halkların (Osmanlılar dâhil) ortak tarihsel kökenlerini vurgulayan programı, halkların kültürel ve siyasal olarak birleşmesini içeriyordu.[14] Pan-Türkçü milliyetçiler 1911 sonrasında, İTC ile yakın bağlantıları olan *Türk Ocakları*'nda kendi örgütlenmelerini sürdürdüler. İkincisi ve daha genç Türk milliyetçiliği akımı, Anadolu köylülerini ve onların erdemlerini Osmanlıların yeniden keşfetmesi ve benimsemesi gereken "gerçek Türkler" olarak romantik biçimde idealize ediyordu. Bu akım, 1913'ten sonra, özellikle 1917'de İTC içinde *Halka Doğru* hareketinin kurulmasıyla güç kazandı.[15]

Niyazi Berkes'in oldukça önemli *The Development of Secularism in Turkey* adlı çalışmasını örnek alan kimi yazarlar,

12 Aktaran Akşin, Şina, *31 Mart Olayı*, (Ankara, 1970).

13 Pan-İslamcı akım için, bkz. Landau, Jacob, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization*, (Oxford, 1990), özellikle s.73-142.

14 Aktaran Landau, Jacob, *Panturkism in Turkey: A Study in Irredentism*, (London, 1981), s.28-71.

15 Kushner, David, *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, (London, 1977) ve Ami, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, (Leiden, 1992).

tartışmanın "İslamcılar, Türkçüler ve Batıcılar" arasında olduğunu belirtmişlerdir.[16] Bu kavramlar, zaten ikinci anayasal dönemde kullanılan yaftalardır (özellikle konu olan akımların karşıtları tarafından), fakat konuyu daha da karmaşık hâle getirmektedirler. Gerçekte, İmparatorluğun hayatta kalması ve yeniden canlanması için müsaade edilen veya gerek duyulan Batılılaşma düzeyi ile ilgili tartışma, ortak siyasal kimlik hakkındaki tartışmadan oldukça farklı ve onunla paralel olarak ilerlemektedir. Özellikle İslamcılar arasında İslam toplumunu güçlendirmek için belli bir düzeyde Batılılaşmayı kabul etmeye hazır olanlar ile her türlü yeniliğe karşı çıkanlar arasında oldukça büyük bir farklılık vardır.[17] İslamcıların aksine, pozitivist Batılılaşma yanlıları kendi fikirlerini İslami terminoloji ile örtme veya İslamcı doktrinle uzlaştırma dereceleri bakımından farklılıklar göstermektedir. Berkes'in kitabındaki "In Search of a Fulcrum" (Mesnet Arayışı) bölümünde yaptığı tartışma, toplumun yeniden doğup canlanması için ona bir siyasal kimlik bulmaya çalışmaktan çok, ona bu amaçla bir mesnet arayışıyla ilgilidir.

İdeolojik Gelişmenin Geleneksel Olarak Sunuluşu

Millî kimlik tartışmaları hakkındaki geleneksel değerlendirmelerin çoğu Jön Türklerin giderek hem Osmanlıcılıktan (çünkü Yunanlar, Bulgarlar ve Ermeniler anayasal devrimden sonra eşitlik karşılığında milliyetçi taleplerinden vazgeçmemişlerdi) hem de İslamcılıktan (çünkü önce Arnavutlar daha sonra Araplar, kendi ayrılıkçı hareketlerini oluşturmuşlardı) vazgeç-

16 Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, (Montreal, 1964), s.337-66.

17 Örneğin bkz. Debus, Esther, *Sebilürreşat. Eine vergleichende Untersuchung zur islamischen Opposition der vor- und nachkemalistischen Ära*, (Frankfurt, 1991).

tiğini ortaya koyar. Dolayısıyla tek seçenek olarak Türkçülük kalmıştı. I. Dünya Savaşı esnasında, özellikle Rus Devrimi'nin Orta Asya için uygun bir ortam hazırladığı görüntüsünün ortaya çıkmasıyla Jön Türk *Genelkurmay Başkanı* ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın desteklediği Pan-Türkçü anlayış güç kazanmıştır. I. Dünya Savaşı yenilgisinden sonra Türk milliyetçiliği hâlâ tek seçenekti. Fakat Mustafa Kemal Paşa, daha sonra Atatürk, tarafından yönetilen Türk direniş harekâtı Anadolu Türk milliyetçiliğini tercih etmiştir ve irredentist (kaybedilen toprakları geri isteyici) iddiaları reddetmiştir. Jön Türklerin ideolojik gelişimi, 1920'den sonra, Toynbee ve Luke gibi önde gelen yazarlar tarafından ve Stanford Shaw ve Geoffrey Lewis'inkiler gibi pek çok günümüz ders kitaplarında genel hatlarıyla bu biçimde anlatılmaktadır.[18]

Ancak Hanioğlu'nun görüşü farklıdır. Hanioğlu Paris'teki İTC merkezinin, anayasal devrim öncesinde, 1902-6 döneminde, yavaş yavaş Türk milliyetçiliğine kaydığını ve böylece 1906'dan önce "İTC propagandasının milliyetçiliği odağına aldığını" iddia eder.[19] Hanioğlu, ayrıca bu değişimin, Balkanlarda yayınlanan Türk dergilerinin "İslam ve milliyetçiliğin tek bir yapı olarak birleştiğini" iddia ettiği sırada, Yunan ve Ermeni cemiyetlerine karşı kurulan ve İmparatorluk içinde çalışma yapan grupların baskısı ile gerçekleştiğini belirtir. Daha sonra ortaya koymayı ümit ettiğim görüş ışığında, milliyetçiliğe geçişin bu koşullarda yapılmış olması gerçeği oldukça önemlidir, çünkü Jön Türklerin milliyetçiliğinin gerçekten "Türk" olduğu konusunda beni şüpheye düşürmektedir.

---

18 Örneğin bkz. Shaw, Stanford ve Shaw, Ezel, *A History of The Ottoman Empire and the Turkish Republic*, vol. 2, *The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, (Cambridge, 1977), s.301-10 ve Lewis, Geoffrey, *Modern Turkey*, (London, 1974), s.55-6.

19 Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s.211.

Jön Türk İdeolojisi ve İTC Politikaları

İkinci anayasal dönemin ideolojik tartışmaları hem Türkiye içinde hem de Türkiye dışında çok fazla sayıda akademik çalışmanın konusu olmuştur; böyle olması da gerekirdi. Bu tartışmalar Türkiye'nin modern tarihinde önemli bir deneysel aşama oluştururlar. Ne var ki, 1908 ve 1918 yıllar arasında yaşanan tartışmaları, Jön Türklerin bu yıllardaki fiili politikaları ile ilişkilendirmeye çalışan hiçbir teşebbüs olmamıştır. Politikalardan bahsedildiğinde, bazılarının Osmanlıcı, İslamcı ya da diğerlerinin Türkçü oldukları kabul edilerek sadece tutarsız olduklarına işaret edilir. Bir başka ifadeyle gazetecilerin, eğitimcilerin ve akademisyenlerin ideolojik olarak inşa ettikleri kurgular Jön Türklerin siyasal liderliği için referans çerçevesi oluşturmaktadır. Bu kurguların, onların eylemlerini ve modern Türkiye'yi yaratırken oynadıkları rolü belirlediğine ilişkin örtük bir varsayım olduğu anlaşılmaktadır. Fakat benim görüşüme göre, bu oldukça tartışmalı bir konudur. Siyasetçilerin politikalarını günün hızla değişen siyasal gerçeklerinin etkisi altında oluşturmaları ve mevcut ideolojik araçlarını da esas olarak pragmatik bir biçimde kullanmaları oldukça mantıklı ve hatta beklenen bir şeydir.

Her ne kadar 1908'de fiili olarak devrimi yapanlar, resmî olarak Avrupa'daki émigrélerin çoğunun üye olduğu, İTC'ye üye olsalar da, 1906'dan itibaren örgütün karakteri çarpıcı biçimde değişmişti. 1906'da Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nâzım'ın Paris'e gelmesi İTC'nin örgütsel gücünü artırdı ve Cemiyet'e eylemci bir program getirdi ve aynı yıl Mehmet Talât ve onun Selanik'teki çevresi tarafından *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kuruldu. Yeni grup, Osmanlı Ordusu'nun Avrupa'daki subayları arasında bir ağ inşa ederken, Bahattin Şakir ve Nâzım ile yakın

temasını korudu ve 1907'de eski Cemiyet'in efsaneleşmiş ismini benimsemeye karar verdi. Bu "yeni" İTC'ye artık gazeteci ve yazarlar değil, fakat eylemciler Ahmet Rıza, Abdullah Cevdet ve Mizancı Murat değil, fakat Dr. Bahattin Şakır, Talât ve Enver hâkimdi. Devrimden sonra ilk grup saygıyla anıldı (bazı durumlarda), fakat onlara asla gerçek iktidar gücü verilmedi.[20]

Eylemci kuşak, her ne kadar ideolojik konular hakkında hatırı sayılır derecede yazmamışlarsa da ve büyük olasılıkla bu tür konular ilgi alanlarına girmiyor olsa da, on beş yıl boyunca (1908-1923) onların eylemleri Osmanlı tarihinin gidişatını büyük ölçüde belirledi. Dolayısıyla dönemin tarihini (ve mirasını) anlamak istiyorsak, Jön Türk politikacılarını harekete geçirenin ne olduğunu anlamak fakat Osmanlıcı-İslamcı-Türkçü paradigmasına yerleştirmek yerine, onların eylemlerini hareket noktamız olarak almak zorundayız.

1908 den 1913'e kadar ülkede en güçlü siyasal güç olan İTC'nin eylemcileri, Ocak 1913'te yaptıkları darbeden Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nda yenildiği Ekim 1918 dönemine kadar iktidar tekelini ellerinde tuttular. Daha sonra, eski İTC liderleri, 1922'ye kadar Anadolu'nun bir kısmını Yunanlara ve Ermenilere teslim etme teşebbüsüne karşı verilen ve Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'ni kurulmasına yol açan millî bağımsızlık hareketini başlattılar ve biçimlendirdiler.[21] Sonuç olarak, bu hareketten Jön Türklerin siyasal iktidarı nasıl kullandığını ve Osmanlıcılık-İslamcılık-Türkçülük tartışmasının gerçekten Jön Türk siyasal liderlerinin benimsediği yolu etkileyip etkilemediğini, belirleyip belirlemediğini öğrenebiliriz.

---

20 Aktaran Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 190-1926*, (Leiden, 1984), s.34-43.

21 *Unionist Factor*'deki temel tezim I. Dünya Savaşı sonrasındaki Millî direniş hareketini İTC'nin yarattığıdır.

Bu bölümün iddiasının üç önemli yönü vardır. Birinci olarak, 1913-1923 arası on yılın fiili politikalarına bakıldığında, bu politikaların gerçekte yukarıda açıklanan ideolojilerin hiçbiriyle yakından ilgili gözükmediğini iddia ediyorum. İkinci olarak, bu farklılık göz önüne alındığında, 1912-1922 yılları kargaşasından doğan Türkiye'yi ve halkının psikolojisini biçimlendiren şey ideolojik tartışmalar değil fakat politikalardır. Bu noktayı, bu yılların çok önemli dört gelişmesinin tartışarak aydınlatmaya çalışacağım: Ekonomiyi millileştirme çabaları, I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Hıristiyanlarının uğradığı zulüm, I. Dünya Savaşı'nı izleyen bağımsızlık mücadeleleri ve son olarak 1923-1924 nüfus değişimi. Üçüncü olarak, yakın geçmişte nerede bir kırılma olduğunu belirlemek amacıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarının milliyet kavramını kısaca analiz edeceğim.

Millî Ekonomi

1908 ve 1913 arasında izlenen klasik anlamda liberal iktisat politikalarından bir kopuş anlamına gelen *Millî İktisat* programı 1914'te başlatıldı.[22] 1903 ve 1913 arasında Jön Türkler, büyük ölçüde serbest piyasa politikalarının ekonomik gelişmeyle sonuçlanacağını tahmin etmişlerdi, fakat Avrupa'nın liberal ülkelerinin gittikçe daha fazla hayal kırıklığı yaratması ve artan Alman etkisi, ekonomik milliyetçiliğe yönelişi beraberinde getirdi. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında Avrupa güçleri başka yerleri işgal ederken, İttihatçılar tek taraflı olarak kapitülasyonları 1 Ekim 1914'te kaldırdı.

Jön Türk hükümeti, Müslüman tüccarlar, lonca üyeleri ve hatta bürokratlardan girişimci kadrolar oluşturarak güçlü bir

22 "Millî İktisat" alanındaki en yetkin çalışma şudur: Toprak, Zafer, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, (Ankara, 1982).

"millî" burjuvazi inşa etmeye girişmişti.[23] Daha sonra, oluşum hâlindeki burjuvazinin üyelerini, aşırı kârlılığı mümkün kılan savaş dönemi piyasa koşullarında yararlanarak sermaye biriktirmeye teşvik ettiler. "Millî İktisat" programı 1915'den sonra hız kazandı. Bir taraftan İTC'nin aktif desteğiyle 1916 ve 1918 arasında seksen yeni anonim şirket kurulurken, diğer taraftan tüccarlar ve küçük işletmeciler örgütlenerek büyük topluluklar hâline geldiler ve kârlarını yeni şirketlere yatırmaya teşvik edildiler.

Savaş her çeşit ürün için özellikle gıda maddeleri için olağanüstü bir talep yarattı, çünkü İmparatorluk, geleneksel mal sağlayıcıları Romanya ve Ukrayna'dan ayrılmıştı. Artan talebin bir sonucu olarak kırsal bölgede yeni servetler yarattı, fakat bu tek başına piyasa güçlerinin işlemesi ile oluşmamıştı. İTC hükümeti ve ordu, demiryolu taşımacılığında tekel konumundaydı ve dolayısıyla sadece iyi siyasal bağlantıları olan vilayet tüccarları İstanbul'a ve orduya buğday taşımak için gerekli yük vagonlarını elde etmeyi başarabiliyordu. Bu politika Müslüman tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve İttihatçı görevliler için istenilen sermaye birikimine olanak sağladıysa da, bu politikanın bedeli doğal olarak tüketiciler ve Müslüman rakipleri gibi siyasal desteğe sahip olmayan Rum ve Ermeni işadamları tarafından ödenmekteydi. Türk olmayanlara hükümet ve İttihatçı "gizli ordu", *Teşkilât-i Mahsusa* tarafından, yönetimlerinde Türkçe kullanmaları ve yönetim kurullarına Müslümanları almaları için her türlü baskı yapıldı.[24] Batı kıyı bölgesinden yaklaşık 130 bin

---

23 Besbelli burada, "komprador burjuvazi"nin karşıtı olarak Marksist "ilerici millî burjuvazi' kavramı hakkında konuşmuyoruz. (Aktaran Gordon, Alec, "The theory of the 'progressive' national bourgeoisie", *Journal of Contemporary Asia*, 3, (1973), s.192-303. Bizim kavramı kullanışımız İttihatçıların kendilerinin kullanışını yansıtmaktadır.

24 Aktaran Stoddard, Philip, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to*

Rum ve pek çok Ermeni, yeni Müslüman işadamları (veya iş adamı olacaklar) tarafından piyasa değerinin çok altında satın alınan şirketlerini bırakarak göç etme kararı verdi. İzmir'deki *millileştirme* seferberliğinden sorumlu Celâl Bayar[25] anılarında, bir *Teşkilât-i Mahsusa* ajanının, ülkeyi tehlikeye sokan "hain ve utanmaz açgözlü" "iç tümörler"in kovuluşunu -başka bir deyişle, Rumların iş dünyasından uzaklaştırılışını- anlattığı raporuna göndermede bulunur.[26]

Ermenilerin uğradığı zulüm

İyi bilindiği gibi, Jön Türklerin savaş sırasında Hıristiyan topluluklarla karşı karşıya gelmesi yalnızca iş sektörü ile sınırlı değildir; çünkü 1915'in başlarından itibaren Ermeni toplumunun uğradığı geniş çaplı zulmü tatbik etmişlerdir. Bu konuda hem Ermeniler hem de Türkler ve Türklerin konumunu destekleyenler tarafından yazılmış ciltlerce ve aynı zamanda oldukça tartışmalı yayın vardır. Bunlar bir yana, hayatta kalanların tanıklığı, Alman ve Avusturyalı subayların (o tarihte Jön Türk hükümetinin müttefikidirler) raporları ve bazı insanları soykırıma karışmaktan yargılayan İstanbul'daki savaş sonrası askerî mahkeme tutanaklarının tümünün, İTC içindeki bir beyin takımı-

1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa, (Yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1963), Teşkilat hakkında öncü bir çalışmadır. Fakat Stoddard Teşkilat'ın Arap topraklarındaki faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmaktadır ve ekonomik program ve Ermenilerin uğradığı zulümden nadiren söz etmektedir.

25 Bankacılık eğitimi almış olan Mahmut Celâl Bayar (1884-1987) İTC'ye 1907'de katıldı. 1908 ve 1918 arasında partinin İzmir'deki teşkilatının başkanlığını yaptı. 1919'da İzmir'de millî direnişin Yunanlara karşı örgütlenişine yardımcı oldu; 1932-7'de İktisat vekilliği; 1937-1939'de başbakanlık yaptı; 1950–1960'da ise Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanıydı.

26 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım. Millî Mücadeleye Giriş*, c.5, (İstanbul, 1967), s.1572-82.

nın sürgünü (tehcir) (bu da kendi başına yeterince korkunçtu) planlanmış ve Ermeni nüfusa etnik temizlik veya soykırım icra etmek için kullanmış olduklarına dair inandırıcı kanıtlar sunduğunu düşünüyorum. Her ne kadar pek çok Osmanlı vilayet yöneticisi ve subaylar ölümlere karşı çıkmış olsalar da partinin vilayet başkanları ve özel görevliler, Teşkilât-i Mahsusa'nın güçlerini kullanarak karşı çıkanları zorlamışlardır.[27]

Ermenilerin uğradığı zulüm, ancak İmparatorluğun Müslümanlarının daha önce yaşadığı travma bağlamında anlaşılabilir; onların dörtte birini ya Rusya ya da Balkanlardan kaçmak zorunda kalanlar ya da onların çocukları oluşturuyordu. Ermeniler için toplu öldürme emri veren veya bunu icra eden aynı Jön Türklerin pek çoğu da doğduğu ve büyüdüğü Avrupa vilayetlerinin Balkan Savaşı'nda kaybedilişini görmüştü. İTC'ye ayrılıkçı Yunan, Makedon ve Bulgar çetelerine karşı Makedonya ve Trakya'da savaşırken katılmışlardı ve şimdi artık Kafkasya'da ve Balkanlarda olan şeyin aynısını Anadolu'da da tekrarlamak üzere olduğuna inanmaktaydılar. Bu anlamda *jenosit*, Jön Türkleri motive eden tepkisel İslam milliyetçiliğinin bir ürünüdür.

Aynı zamanda, Ermenilerin uğradığı zulüm, Anadolu'da kimlikleri biçimlendirmiş ve kutuplaştırmıştır. Katliamlardan sonra hiçbir Ermeni, kendisini kalpten Osmanlı vatandaşı olarak göremezdi. Ermenilerin uğradığı zulme doğrudan karışan binlerce ve

27 Ermeni akademisyen Vahakn Dadrian hem 1919 askeri mahkemesi hakkında ("The Documentation of the World War I Armenian massacres in the proceedings of the Turkish military tribunal", *International Journal of Middle East Studies*, 23, (1991), s.549-76) ve hem de Alman ve Avusturyalı görgü tanıkları hakkında yayın yapmıştır. ["Documentation of the Armenian genocide in German and Austrian sources" içinde Chamy, Israel (ed.), *The Widening Circle of Genocide*, (New Brunswick, 1994), s.77,125]. Ermeni soykırımını kabul eden bir Türk akademisyen tarafından yapılan ilginç bir çalışma için bkz. Akçam, Taner, *Türk Millî Kimliği ve Ermeni Sorunu*, (İstanbul, 1992).

ona şahitlik eden yüz binlerce Müslüman, artık hiçbir zaman bir İslam devletinde yaşamak dışında başka bir şey hayal edemezdi. Bu, doğal olarak en üst düzey siyasetçiler, askerî liderler ve valilerden alttaki fiili ölümleri gerçekleştiren Teşkilât-i Mahsusa canilerine kadar İTC tatbikatçıları için özellikle doğrudur. Bu insanlar o sırada, Türkçe tarih yazınında *Millî Mücadele* veya *Kurtuluş Savaşı* olarak bilinen Anadolu'da Osmanlı Müslüman bağımsızlığını sürdürme mücadelesini destekleyecek ilk kimselerdi. Millî bağımsızlık harekâtı döneminde (1918 ve 1920 arası) ve onu izleyen bağımsızlık savaşı döneminde (1920 ve 1922 arası) Osmanlı Müslüman milliyetçiliğinin zirvede olduğunu söylemek abartı değildir.

Millî Bağımsızlık Harekâtı

Filistin'de ve Mezopotamya'da İngilizlere yenilen Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918'de bir ateşkes kararı vermeye zorlandı. Sonraki aylarda ve yıllarda İstanbul'daki hükümetler de zafer kazanmış Müttefikler ile yakın işbirliği kurmayı kendilerinin tek seçeneği olarak gördüler. Ancak savaş öncesinde ve savaş esnasında iktidarda olan ve Osmanlı'nın elinde kalan son toprakların da parçalanacağını önceden gören İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider konumundaki Jön Türk üyeleri, henüz savaş bitmeden hem silahlı direniş ve hem de kamuoyu görüşünün mobilize edilmesi için zemin hazırladılar. Pek çok farklı yerde, hemen her zaman İTC'nin yerel şubelerinin üyeleri tarafından, bazen onların başkentteki vilayet temsilcileri ile birlikte, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" kuruldu. Bu yerel İttihatçı liderler, *müftüler* ve *eşraf* gibi ileri gelenleri tarafsız olduğunu kesin olarak ilan etmiş olan cemiyetlerin yönetim kuruluna dâhil ettiler. Cemiyetlerin yaptığı ilk şey,

temsilcileri seçimle değil fakat davet edilen ileri gelenlerden ve İttihatçı parti yöneticilerinden oluşan bölgesel bir kongre toplamak olmuştur. Hepsini hesaba katacak olursak, 5 Kasım 1918 ve 9 Ekim 1920 arasında yirmi sekiz kongre yapıldı, onların üçü 1918'de, on yedisi 1919'da ve sekizi 1920'de toplandı.[28] İlk örgütlenen ve en çok aktif cemiyetlerin, Yunanistan, Ermenistan veya savaştan galip çıkan Müttefiklerin birisine bırakılma tehdidi altında olan bölgelerde olması hiç şaşırtıcı değildir: en Doğu'daki altı vilayet (Ermeniler tarafından istenmekteydi), Kilikya (Fransa ve Ermeniler tarafından istenilmekteydi), Batı'daki İzmir çevresindeki ve Trakya'daki karışıklık yaşanan bölgeler Yunan Başbakanı Venizelos tarafından kendi ülkesi için istenmekteydi.

Batı'ya dönük, laik ve Türk milliyetçisi bir devlet olarak Ekim 1923'te ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin 1918-1922 Anadolu direniş hareketi içinde kökleri vardır; bu nedenle cumhuriyetin ilk dönemlerindeki ulus inşa etme politikaları tarafından biçimlendirilen modern Türk tarih yazını, direnişi en başından itibaren Türk milliyetçisi olarak görür. Hatta direniş hareketi dönemine (1919-1922), "cumhuriyetin tarih öncesi" statüsü verilmektedir. Bunu yalnızca Türkçe ders kitaplarında kullanılan dönemselleştirmelerde görmüyoruz, fakat aynı zamanda, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) tarafından 1923 tari-

---

28 Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, (İstanbul, 1992), s.21–2. Bu kongrelerin bir kısmı, bazıları bizzat kongreleri düzenleyicileri tarafından olmak üzere, ayrıntılı olarak betimlenmiştir. Bu tip çalışmaların en bilinenleri şunlardır: Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, (Ankara, 1946); Çarıklı, Hacim Muhittin, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, (Ankara, 1967) ve Bıyıklıoğlu, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, (Ankara, 1956). Son zamanlarda Ege Bölgesi'ndeki direniş hareketinin kökeni hakkında, onun liderlerinden birisinin oğlunun yazdıklarına dayanan, mükemmel bir çalışma yayınlanmıştır: İlkin, Selim ve Tekeli, İlhan, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, (Ankara, 1991).

hinde kurulan Cumhuriyet Halk Patisi'nin ilk kongresinin geçmişe bakışı, direniş hareketinin Eylül 1919'da Sivas'ta toplanan ilk millî kongresi olduğunun iddia edilmesi olgusunda da böyle bir anlayış egemendir. Her ne kadar Batı tarih yazını genel olarak ipuçlarını bu Türk yorumundan alsa da, Anadolu köylüsünün "milliyetçi" mobilizasyonunda dinin önemli rolü, Türk bağımsızlık harekâtı konusunda rakipsiz otorite Gotthard Jäschke tarafından daha 1936 yılında[29] ve ondan yirmi yıl sonra Dankwart Rustow tarafından[30] tanınmıştır. Rustow, millî bağımsızlık mücadelesinin güçlü bir İslami hava taşıdığını ve Halife ile Sultan adının sonuna kadar kullanıldığını vurgulamaktadır. Türk nüfusta milliyetçiliğin din ile özdeşleştirilmesine Kemal Karpat da dikkati çekmiştir[31] ve son zamanlarda bu boyutu Binnaz Toprak vurgulamıştır.[32] Ancak adı anılan son iki yazar, İslam'ın rolünü bir taktiksel araç olarak görmektedirler. Zımni olarak İslami olmayan veya esas olarak İslami olamayan bir liderliğin dini siyasal amaçla kullanmasını dile getirmektedirler ve liderlerin İslami retoriğini, "ulus" gibi soyut kavramların köylü nüfusun diline çevrilmesi olarak görmektedirler.[33] Feroz Ahmad, "Milliyetçiler, İstanbul'un kendilerine karşı propagandasına karşı koyabilmek için İslami propagandayı kullanmaya zorlandılar." diyerek biraz farklı bir açıklama getirmektedir.[34] Dolayısıyla bu yazarların hepsinin, Anadolu'nun kırsal nüfusunun direniş hareketine yalnızca dinsel duygulara hitap edilerek

29 Jäschke, Gotthard, "Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", *Welt des Islams*, 18, (1936), s.54-69.

30 Rustow, Dankwart A., *Politics and Islam.*

31 Karpat, Kemal H., *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-party System*, (Princeton, 1959), s.254.

32 Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat"*, s.63-6.

33 Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat"*, s.63.

34 Ahmad, *Young Turks*, s.6.

kazanılabilir olduğu konusunda görüş birliği içinde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bizim burada karşı karşıya olduğumuz şeyin, millî mesajın "tercümesi" olduğu gerçekten doğru mudur?

Eğer harekete, ulaştığı nihai sonucu dikkate almadan yeniden bakarsak, onun kurucularının açıkça ilan ettikleri amaçlardan farklı bir resim çıkar. Ateşkesin sonuçlanmasından sonraki hafta, 5 Kasım 1918'de, *Millî İslam Şurası* Kars'ta kuruldu. 1878 ve 1917 arasında Rusların yönetiminde olan Kars, 1918'de yeniden işgal edilmişti ve üç Doğu vilayeti içinde en önemli şehirdi. Şimdi Paris'te toplanan barış konferansında Ermenilere verilmesi bekleniyordu. Yeni örgütün ismi önemlidir. Her ne kadar "şura" kuşku götürmez biçimde Rusça terim "soviet"in çevirisi olsa da, Şura'yı kuran liderlerin gözünde İslam ile Müslüman'ın eş anlamlı olduğu anlaşılmaktadır (böylece inanç sisteminden ziyade şahsı veya şahısları temsil etmektedir; bu Türkiye'de günümüzde de geçerli olan bir kullanımdır.).[35] Şuranın açıklanan amacı, "Kafkaslarda yaşayan Müslüman nüfusun parçalanmasını" önlemekti (*ahâli-i islâmiyye'nin tefrik-i içtimaları*).[36] Daha sonraki bütün yerel "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetleri kongreleri gibi, bölgelerinde nüfusun çoğunluğunun savaştan önce de Müslüman olduğunu "kanıtlayan" malzeme ürettiler. Bu zorunluydu çünkü bütün bu tür cemiyetler, daha sonraki millî direniş hareketi de dâhil olmak üzere, taleplerini Başkan Woodrow Wilson'un "on dört" ilkesine ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk parçaları" için kendi kaderini belirleme ilkesine

35 Bu, *islâmlara yapılan mezâlim*'de olduğu gibi çoğul kullanım ile gösterilmektedir, (Arslanoğlu, Cem-Ender, *Kars Millî İslâm Şûrâsî (5.11.1918-17.1.1919)* ve Cenubigarbî Kafkas Hükûmeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919), (Ankara, 1986 [?]), s.149.

36 Arslanoğlu, *Kars Millî*, s.149-50.

dayandırmaktaydı.[37] "Güney Batı Kafkasya Geçici Hükümeti" olarak adını değiştirmiş olan Kars'taki örgüt, 17 Nisan 1919'da İngiltere tarafından yasaklandı. Bunun sonucunda direniş meşalesi daha batıya Trabzon ve Erzurum'daki örgütlere geçti. Temmuz 1919'da, en doğudaki yedi vilayeti temsilen düzenlenen Erzurum Kongresi[38] genel olarak direniş hareketinin gerçek başlangıç noktası olarak düşünülür. Bundan dolayı kongreyi toplamanın yanında kongrenin ilanını ve kararlarını duyuran "Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin kararlarına yakından bakmak önemlidir.

Örgütün, İmparatorluğun dernekler yasası gereğince Erzurum valisine teslim ettiği kararının birinci maddesine göre, amacı "Müslüman nüfusun (*ahâli-i islâmiye*) tarihsel ve millî haklarını (*hukuk-u tarihiye ve milliye*) savunmak" idi.[39] 17 Haziran'da, bir ay sonra toplanacak bölgesel bir kongreye hazırlanmak için Erzurum'da toplanan yerel kongrenin yayınladığı raporda, "Türklerden ve Kürtlerden oluşan Müslümanlar tek millet meydana getirir"[40] ve "asırlardır akrabalık ilişkileriyle kanlarını karıştıran ve tek peygamberin *ümmeti* olan Türklerden ve Kürtlerden oluşan Müslüman çoğunluk"[41] ifadeleri kullanılır. Her halükârda Erzurum Kongresi'ni düzenleyen cemiyetin kararları "nüfusun bütün İslami unsurlarından (*bilcümle anasır-i islâmiye*)"

---

37 Wilson'un "On dört ilke"sinin on ikincisi Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklere ait kısımlarında "güvenli bir egemenliği" garanti etmektedir. Bkz. Helmreich, Paul C., *From Paris to Sevres.The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920,* (Columbus, 1974), s.37-38. Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.143.

38 Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuerelaziz, Van, Bitlis ve Canik Sancağı.

39 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.143.

40 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.51.

41 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.152.

bahseder[42] ve "bütün Müslüman vatandaşlar (bilumum İslâm vatandaşlar) toplumun doğal üyesidir" der.[43] Erzurum belgelerinde birkaç pasaj Türklükten bir etnik kimlik olarak bahseder, fakat bunların çoğunda bile, "Türklük ve İslamlık/Müslümanlık" kavramları yakından bağlantılıdır. Erzurum şubesinin bildirisi, Türklerin ve Kürtlerin tek topluluk (ümmet) oluşturduğunu belirttiği gibi, Ermenilerin, Türklerin "medeniyetleri yok ettikleri" biçimdeki iddiasına, "(Erzurum)'un Türk boylarının bir yaylası olduğunu ve İslam'ın, ortaya çıktığı ilk zamanlarda ışığını Erzurum'a kadar gönderdiğini" belirterek karşı koymaktadır. Selçuklu hanedanı "Türk kültürünü ve İslam medeniyetini" (*Türk harsını ve İslam medeniyeti*, Jön Türk ideolog Ziya Gökalp'ın yazılarından doğrudan alınmış bir formüldür) yaymıştır.[44] Bildiri devamında, Doğu vilayetlerinde Ermeni nüfusunun hiçbir zaman yüzde 15 üzerinde olmadığını belirterek şöyle devam eder: "Okyanusun diğer tarafından yükselen hakikatin sesi (Başkan Wilson kastediliyor), bu toprakları Türkler dışından hiçbir ulusun yönetmesini tanımayacaktır". Burada "Türkler" kullanımı basit biçimde Başkan Wilson'un on dört ilkesinin Amerikan orijinalinden ödünç alınmış olabilir. Erzurum şubesinin kongre raporundan Türkler *mazlum bir ırk* olarak belirtilmiş olsa da, etnisite kavramının bu biçimde kullanımı oldukça nadirdir.[45]

Cemiyet'in başarmayı amaçladığı şey, siyasal terimlerde, fazlasıyla açık biçimde ortaya konulmuştur: kendisini "İslam

---

42 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.160.

43 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.63.

44 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.147. Bkz. Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, (London, 1950), s.63 ve dv. Gökalp fikirlerinin bu kısmını Alman sosyolog Ferdinand Tönnies'den almıştır.

45 Ünlü Redhouse sözlüğünün 1921 baskısı *ırk* sözcüğünün anlamları arasında "race"i vermez (s.1295).

Halifeliğinin ve Osmanlı Saltanatının muhafızı" ve "Müslüman haklarının gerçek koruyucusu" olarak görmektedir.[46] Sonraki terim, *hukuk-u islamiye*, daha fazla bilinen ve daha yaygın kullanılan *hukuk-u milliyenin* (millî haklar) eş anlamlısı olarak görünmektedir. Onun temsil ettiği Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kısmı olarak kalmak istemektedir. Terimler bir yana, bu bağlamda ("Osmanlı devleti" veya *devlet-i Osmaniye* ve "Osmanlı yönetimi" veya hâkimiyet-i Osmaniye ve yukarıda anılan "Osmanlı Saltanatı") farklı olarak, Cemiyet "Osmanlı ve İslam topluluğu"ndan (Camia-i Osmaniye ve İslamiye) ayrı olmayı istemediğini dile getirmediği tahmin edilebilir.

Yunanistan'a geçme tehlikesi içinde olan Batı Anadolu bölgelerinde, Müslüman nüfus içinde Türkler daha belirgin biçimde çoğunluktaydı. Oralarda, "Müdafaa-i Hukuk" örgütleri tarafından ortaya konulan belgelerde, Kürtlerden açık biçimde bahsedilmemiştir, fakat Erzurum'daki ile neredeyse eş zamanlı olarak düzenlenen Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinde (sırasıyla Temmuz ve Ağustos 1919'da) kararlar "*Bizim sevgili Türk ve Müslüman vatandaşlarımız*" ifadesini kullanır ve "Türk ve Müslüman olan memleketimiz ve dinimiz uğruna dökülen kan ile kırmızıya boyanan kutsal toprağımız"dan bahseder. Aynı bildirinin farklı yerlerinde birinci olarak "Bizim masum Müslüman erkek kardeşlerimiz ve kız kardeşlerimiz" ve daha sonra "Bizim Türk erkek kardeşlerimiz ve kız kardeşlerimizin hepsi"nden bahsedilir. Aynı şekilde Anadolu'nun vatandaşları dinî ve vatansever duygularla (*hiss-i dinî ve vatanperverî*) çalışmaktadır.[47]

46 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.158.

47 Çankılı, *Kongreleri*, s.211; Rustow, Kilikya'nın yerel direniş harekâtının Türkler adına konuştuğu tek yer olduğuna dikkat çekmektedir. Cemiyet, böl-

Eylül 1919'da, hazirandaki başarısız bir girişimden sonra, Anadolu'da ve Türkiye'nin Avrupa kısmındaki bütün bölgesel direniş çabalarını temsil etme iddiasında olan bir kongre en sonunda Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas'ta toplandı.[48] Erzurum'daki kongrenin kararlarını kabul etti ve aynı şekilde Müslüman dayanışmasını "Müslümanlara ait olan bizim devletimizin" varlığını korumayı amaçlayan bütün faaliyetin temeli yaptı.[49] Erzurum'da olduğu gibi, Sivas'taki kongreden çıkan belgeler de düşmanın kim olduğunu açıkça ortaya koyuyordu: "Osmanlı toprağına Rum ve Ermeni varlıkları (Rumluk ve Ermenilik) kurmak için mücadele veren hareketler." Ancak terminoloji, kongre üyelerinin aslında Yunanistan ve Ermenistan'a karşı olmadığını, fakat ateşkes hatları içindeki Yunanistan ve Ermeni varlığına karşı olduğunu net biçimde ortaya koyuyor. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, Kongre'nin ve temsil heyetinin başkanı, 25 Ekim 1919'daki bir mülakatta, milliyetçilerin "Osmanlı sınırları dışındaki bir Ermenistan'ın lehinde olduğunu" ifade etmiştir.[50] Kongre, bir Müslüman çoğunluğun bulunduğu İmparatorluk parçalarının birbirinden ayrılamaz olduğu-

---

gedeki nüfusun yüzde 90'ının Türk olduğunu iddia etmektedir. Bu tutumun açıklaması Kilikya'da büyük Ermenistan'a dâhil olma tehlikesinin Fransız Suriye'sine dâhil olma tehlikesine göre ikincil olması olabilir. İddiayı Müslüman kimliğine dayandırmak, Kilikya nüfusunu Suriye'den ayırmayacaktı (bkz. Rustow, Dankwart A., "Politics and Islam in Turkey 1920-1955", içinde Frye, Richard ve N. Frye, *Islam and the West,* [The Hague, 1957], s.71).

48 Gerçekte bu kongrenin temsilci olma niteliği bölgesel olanlardan çok daha fazla kuşkuludur. Katılımcıların sayısı belirsizdir, fakat bu sayı kesinlikle çok küçük bir sayıydı: konferansın başlangıcında 21 ile 25 arası ve sonunda, Mustafa Kemal'in yanındakilerden bir kısmının temsilci göndermeyen vilayetler adına temsilci atanması dolayısıyla, 29 ile 37 arası. (Tanör, Bülent, "Millî Mücadele'de Kongreler", içinde Belge, Murat (ed.), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* c.4, (İstanbul, 1985), s.1146-7.

49 İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları,* (Ankara, 1969), s.113.

50 Arsan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c.3 (1918-37), (Ankara, 1961), s.12.

nun ve Osmanlı topluluğunu oluşturduğunun kabul edilmesini talep etmektedir; çünkü oralarda yaşayanlar birbirlerinin ırklarına (*ırkiye*) ve toplumsal haklarına saygı duyan öz kardeşlerden meydana gelen İslami unsurlardır (*anasır-ı islâmiye*).[51] Aynı belgenin 6. maddesi, "(bu bölgelerdeki) kültürel ve medeni üstünlüğün Müslümanlara (*harsî ve medenî faikiyet*)" ait olduğundan söz ederek, bölgenin birleşmiş ve bağımsız kalması için diğer bir iddia ve tanım öne sürmektedir. Erzurum Kongresi gibi Sivas Kongresi de böylece Ziya Gökalp düşüncesini yansıtan bir formül kullanmaktadır.[52]

Mücadelenin başlangıç aşamasındaki konuşma ve açıklamalarında Mustafa Kemal Paşa harekâtın millî temelinden bahsederken oldukça dikkatliydi, onun temel terimleri *millet* ve *millî* idi. Sivas'taki on beş dakikalık konuşmasında bu terimler kırk bir defa tekrarlanır fakat Rustow tarafından da belirtildiği gibi bu terimler hiç kuşkusuz o sırada pek çok Osmanlı Müslüman'ı için dinsel çağrışımlara sahiptiler.[53] "Millî, evrim ile.... Millî anlamına gelmeye başladı" ifadesini kullanan Feroz Ahmad, son zamanlarda bu konuya dikkati çekmiştir.[54] Hatta günümüzde *millî görüş* içindeki millînin *millî piyango* içindeki millîden çok daha farklı bir anlama geldiği iddia edilebilir. Başka bir deyişle terimin dinsel ve millî anlamları yan yana varlıklarını sürdürmeye devam ettirmişlerdir, eğer Darwinist kavramları kullanacak olursak, eski tür henüz yok olmamıştır.

Sivas'taki açılış konuşmasında Mustafa Kemal, Müttefiklerin ateşkes antlaşmasında konulan koşulları her gün delmekte olduğunu ve Osmanlıların haklarına her gün tecavüz ettiğini an-

---

51 İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.113-14.

52 İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.114.

53 Rustow, "Politics and Islam", s.72.

54 Ahmad, Feroz, "Politics and Islam in modern Turkey", *Middle Eastern Studies*, 19, s.3-21.

latmıştır. Sonra merkezi hükümetin, Müttefikler tarafından yapılan adaletsizlikler karşısındaki pasifliğini ve vatana hıyanetini anlatmıştır ve bundan dolayı ulusun kendi kurtuluşunu yalnızca kendi ruhunda bulabileceğini iddia etmiştir. Her ne kadar Mustafa Kemal'e göre Erzurum ve Sivas'taki kongreler "Millî ruh"u temsil etse de burada da din etkisi vardır: Zalim Yunanlar "İslam'ın Batı Anadolu'daki en temiz mabedine (*İslam'ın harîm-i ismet*)" kadar girmiştir. Ek olarak, ulusun ve ülkenin "kutsal varlıklarının (*mukaddesat*)" korunmasından bahsetmektedir.[55] Bu sonraki terim, daha sonra Mustafa Kemal'in millî hareketi içinde, Mart 1921'de, Erzurum'da *Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti*'ni veya "Kutsalların Korunması Derneği"ni kuran, muhafazakâr dinci kanat ile özdeşleşmiştir.

Aralık 1919'da, direniş harekâtının liderleri, yani Mustafa Kemal'in lideri olduğu "Temsilciler Heyeti" Sivas'tan daha merkezi bir konumda olan ve dış dünyayla doğrudan demiryolu bağlantısı bulunan Ankara'ya gitmiştir. Varışından hemen sonra, ileri gelenlere yaptığı bir konuşmada[56] Mustafa Kemal, tekrar Müttefiklerin, Başkan Wilson tarafından ortaya konulan ilkeleri ve ateşkesin orijinal koşullarını nasıl ayaklar altına aldıklarını anlatmıştır. Daha sonra Erzurum ve Sivas'taki kongrelerin yaptığı işleri anlatmıştır ve hareketin amaçlarını "Anavatanı parçalanmaktan ve ulusu tutsaklıktan kurtarmak (*vatanın inkısamdan ve milletin esaretten tahlisi*)" olarak ortaya koymuştur.[57] Burada da Mustafa Kemal ulus (millet) terimini sürekli olarak kullanmaktadır. Birinci olarak "Osmanlı devlet ve ulusu"ndan (Osmanlı devlet ve milleti) bahsetti; burada kavra-

55 İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s.107-11.

56 Unan, Nimet (ed.), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.2 (1906-38), (Ankara, 1959), s.12. Bu, 28 Aralık 1919 tarihli konuşma için yanlışlıkla 28 Aralık 1920 tarihi verilmiştir.

57 Unan, *Söylev*, c.2, s.14.

mın siyasal biçimde tanımlandığını görüyoruz; fakat gerçekte ulusu "Müslüman" veya "İslami" olarak betimlemeksizin de olsa, onun *millet*'e kesin bir dinî anlam vermeye devam ettiğini görüyoruz. Görünüşe bakılırsa, onun Müslüman karakterini veri olarak almaktadır. Örneğin, "bizim ulusumuz" zulüm etmiştir iddiasını "İstanbul'un fethinden bu yana 'bizim ulusumuz'un Müslüman olmayanlara her türlü özgürlüğü verdiğine" dikkati çekerek reddetmiştir.[58] Örneğin *bizimle beraber yaşayan anasır-i gayrimuslime* ("biz ve aramızda yaşayan Müslüman olmayan unsurlar") ifadesinde olduğu gibi "Biz" ve "onlar"ı oldukça sık kullanmaktadır.[59] İma ile de olsa "biz", "biz Osmanlı Müslümanları" anlamına gelmektedir.

Mustafa Kemal Ankara'ya geldiği sıralarda etnik milliyet kavramını kullanmadı. Konuşma metinlerinde "Türk" sözcüğü geçmez; bu açıdan bakıldığında, onun, adımlarını kongrenin resmî açıklamalarında yaptığından bile daha dikkatli attığını görüyoruz. Özgürlüğü için savaş verilen ülkeyi ifade etmek için "Türkiye" terimini birkaç defa kullanmıştır; bunu daha önceye ait olan Kars, Erzurum veya Sivas belgelerinde görmeyiz. Fakat bunu Mustafa Kemal'in daha o zamandan yeni Türk devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini alacağını düşündüğünün bir göstergesi olarak okumak yanıltıcı olabilir. Onun, daha sonra bu amacı zaman ve kamuoyu olgunlaşıncaya kadar "Millî bir sır'"olarak gizli tuttuğunu iddia ettiği doğrudur[60] ve bu iddia, her ne kadar o zamana ait hiçbir destekleyici kanıt olmasa da, daha sonra izlenen politikaları dikkate aldığımızda oldukça anlaşılırdır. Fakat Aralık 1919'daki konuşmasında, 1915-1917'de Ermenilerin uğradığı zulme *Türkiye'de zuhûra gelmiş şayan-i*

58 Unan, *Söylev*, c.2, s.9.

59 Unan, *Söylev*, c.2, s.12.

60 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.1 (İstanbul, 1967), s.12–16.

arzu olmayan bazı ahval (Türkiye'de meydana gelmiş bazı arzu edilmeyen olaylar)[61] göndermesinde bulunurken "Türkiye"yi "Osmanlı İmparatorluğu"nun eş anlamlısı olarak kullanmaktadır.

Mustafa Kemal, Sivas'ta çizilen "millî sınırları" (*millî hudud*) savunurken iki sav öne sürmüştür. Birincisi, Ateşkes'in imzalandığı gün Osmanlı ordusu tarafından savunulmakta olan ve kontrol edilen millî sınırlardır. Üstelik "bu sınır anavatanımızın Kürtlerin ve Türklerin yerleşik olduğu kısmını oluşturmaktadır. Onun Doğu kısmında ise Arapça konuşan dindaşlarımız yaşamaktadır."[62] Devamında ise Araplar ile dayanışma içinde olduğunu açıklar ve "dindaşlarımız, erkek kardeşlerimiz ve kız kardeşlerimiz"in "İslam dünyası"nın her köşesinin özgürlüğe ulaşma çabalarında başarılı olmasını istediğini belirtir, fakat onların özgürlüğünü kendi programının bir parçası yapmaz.[63] Direniş hareketinin liderleri, onları anavatanın bir parçası olarak görmediklerinden, Arap vilayetlerinin ayrılması onlar için bir problem olarak görülmez. Savaşın bitişinden önce bile Arap vilayetlerinde görev yapan Jön Türk subaylar ve yöneticiler, bu bölgeler ile Osmanlı merkezi arasındaki kültürel, sosyal ve siyasal bağların ne kadar ilgisiz olduğunu anlamaya başlamışlardı.[64] Pek çok hatıratta Türk subaylar, Arap askerlerin çok güvenilir olmadığını belirtirler. Arap askerler anlamadıkları bir amaç için feda edildikleri duygusu taşımaktaydılar ve Arap nüfusun genellikle düşmanca davrandığı görülmekteydi. Kısacası millî direniş hareketinin lider kadrosunun hemen hemen neredeyse tümü, savaş esnasında Arap vilayetlerinde görev yapmıştı;

---

61 Unan, *Söylev*, c.2, s.9.

62 Unan, *Söylev*, c.2, s.12..

63 Unan, *Söylev*, c.2, s.15.

64 Bunun en iyi örneklerinden biri Falih Rıfkı Atay'ın *Zeytindağı'dır*(1938). Bu eserde Cemal Paşa'nın Kudüs ve Şam'daki karargâhına bağlı genç bir subayken geçirdiği günlere ilişkin anılan anlatılmaktadır.

Osmanlı yönetimini orada yeniden kurmayı hayal edemeyecek kadar çok fazla hayal kırıklığına uğramışlardı.

Millî direniş hareketinin resmî talepleri, Ocak 1920'de "millî ant" (*Misak-ı Millî*) ile belirlendi.[65] 28 Ocak 1920'de Osmanlı parlamentosu tarafından kabul edilip üç hafta sonra yayınlanarak, 1923 Lozan Barış antlaşmasına kadar millî direniş hareketinin amaçlarının resmî ifadesi olarak kaldı. Bu belge, Erzurum ve Sivas hükümlerini yakından izleyen bir belgedir. Arap vilayetleri, Batı Trakya, (örneğin Meriç Nehri'nin batısı) ve en doğudaki Kars, Ardahan ve Batum nüfusu için plebisit yoluyla kendi kaderini belirleme hakkı talep eder. Ancak onun temel ifadesi şudur:

> Sonuna kadar karşılıklı saygı ve fedakârlık duygusu ile ve birbirlerinin ırksal ve sosyal haklarına ve koşullarına saygı ile dolu din, ırk ve köken[66] bakımından birleşik olan Osmanlı Müslüman nüfusun yerleşik olduğu ateşkes sı-

65 Metnin bir İngilizce çevirisi şurada bulunabilir: Elaine Diana, *Turkey. The Origins of the Kemalist Movement (1919-1923)*, (Washington, 1959), s.153-4. Çeviri Ahmet Emin'den (Yalman) alınmıştır; hatalar içermektedir

66 Bu parça diğer bir metin problemi ortaya çıkarmaktadır: Smith'in yer verdiği metin "din, ırk ve amaç bakımından birleşmiş Osmanlı Müslümanları"ndan bahseder. Bu aynı zamanda şu kaynaklarda bulduğumuz versiyondur: Ateş, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, (İstanbul, 1980), s.155 (*"dini, soyu, istekleri bir olan"*); Gologlu, *Millî Mücadele Tarihi*, s.3 ve Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s.2 ("United in religion, in race and in aspirations"). Bu metinsel gelenek 1920'lere kadar gider; bu formülü Arnold Toynbee ve Kenneth Kirkwood'un *Turkey*'inde (s.85) ve Mears'ın *Modern Turkey*'inde (s.630) görürüz. Fakat başka bir metinsel gelenek vardır ve burada "origin"in yerini "aim" almaktadır. Bunu benzer modern metinlerde görmekteyiz: Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, (İstanbul, 1982), s.48 (*"dince, soyca ve asılca"*) ve Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam. Mustafa Kemal*, (İstanbul, 1975), c.2, s.226 (*"dinen, ırkan ve aslen"*). Bu gelenek en azından 1930'lara kadar gitmektedir; çünkü *Tarih IV* adlı ders kitabında (İstanbul, 1931) sayfa 46'da aynı ifadeyi görürüz. Karışıklığın *İnönü/Türk Ansiklopedisi*'nde de rastladığımız "amelen" ile "aslen" arasında olduğu anlaşılıyor. Eğer bu doğruysa, karışıklık çok eski olmalı, çünkü bu el yazısı ile kolayca yapılabilen bir hatadır; fakat basılı metinde kolaylıkla fark edilemez.

nırları[67] içindeki parçaların toplamı her ne sebeple olursa olsun fiili olarak ve hukuksal olarak bölünemez bütün oluşturur.
(Bu mütareke hattı içinde dînen, ırkan ve aslen müttehit yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedâkarlık hissiyatiyle meşhun ve hukuk-u ırkiye ve ictimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamami-yle riayetkâr Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür).[68]

Nüfus Değişimi

Müdafaa-i Hukuk hareketinin zaferi, Lozan Barış Antlaşması'nda, zor, uzun ve çetin görüşmelerden sonra 1923'te Lozan'da tanındı. Lozan'da *Misak-ı Millî*nin amaçları tam olarak geçekleşmedi, fakat onun temel talebi, ateşkes sınırları içindeki Müslümanların birlik ve bağımsızlığı büyük ölçüde gerçekleşti. Lozan aynı zamanda homojen bir Müslüman devlet yaratma yolundaki ilk adım oldu.

Lozan Antlaşması Ek 6 uyarınca, Türkiye ile Yunanistan, 30 Ocak 1923'te imzal:ıdıkları mübadeleyi öngören belgeyle nüfus değişimi konusur da anlaştı. Yoğun göç zaten bir yüzyıldır bölge tarihinin bir özelliği olmuştu. Kafkaslardan iki milyon-

67 Bu metnin bazı versiyonları (örneğin: Ahmed Emin'e (Yalman) dayanan Smith'de ve şu kaynakta Gologlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi* 3: *Üçüncü Meşrutiyet.* 1920, [Ankara, 1970], s.80) şu biçimdedir: "ateşkes sınırlarının içinde ve dışında." Bu, aynı zamanda Toynbee ve diğer iki 1922 kaynağına dayanan versiyondur: Grinnell Mears, Eliot, *Modern Turkey,* (New York, 1929). Mears, metnin "Türkçeden sıkı bir tercüme" olduğunu iddia eder (s.630).

68 Aydemir, *Tek Adam,* s.226.

dan fazla Müslüman, Rusya yönetiminde kalmaktansa, Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmişti; Bulgaristan ve Romanya'dan 1877-1878'de 800 bin Müslüman kaçmıştı ve Balkan Savaşı esnasında ve sonrasında 400 bin kişi İmparatorluğa göç etmişti. Aynı şekilde Balkan Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Rumlar üzerinde baskıların artmasına da neden olmuştu, onların 130 bininden fazlası 1913-1914'de Yunanistan'a göç etmeye karar vermişti veya zorlanmıştı. Hayatta kalan Ermenilerin pek çoğu da ülkeden kaçmıştı. Ocak 1923 (Ahali Mübadelesi) Antlaşması böylece bu etnik, dilsel ve dinsel bakımdan karışık topraklardaki uzun dramın son sahnesi olmuştu.

Bu nedenle nüfus değişiminin önemi yeni bir şey olmasından gelmemektedir. Hatta nüfusun, devletler arasında resmî değişimi mekanizması yeni değildir; örneğin Yunanistan ve Bulgaristan, 1919'da benzer bir antlaşma imzalamıştır (ancak önemli bir fark vardı; bu antlaşmaya göre değişim gönüllülük esasına dayanıyordu). Bu bölümün bakış açısından, 1923'teki önemli şeyin sınır dışı etmenin ölçütünün başka hiçbir şey değil, fakat dinî bağ olmasıdır. Antlaşmanın ilk maddesine göre;

> 1923 Mayıs'ının ilk gününden itibaren, Türk topraklarında yaşayan Rum Ortodoks Türk vatandaşları ile Yunanistan topraklarında yaşayan Müslüman Yunan vatandaşları arasında zorunlu göç başlatılacaktır...[69]

1,2 milyon Rum Ortodoks 400 bin Müslüman ile değiştirildi ve değişim Türkçe konuşan *Karamanlı* Rum Ortodokslarını da kapsadı.[70] Ancak, Batı Anadolu'nun pek çok Rum yerleşiği

---

69 Parla, Reha, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyetinin Uluslararası Temelleri,* (Lefkoşa, özel yayın, 1985), s.72.

70 Nüfus değişimi veya *mübadele* son zamanlardan Türkiye'de ilgi görmeye başladı, fakat hâlâ ciddi araştırma gerektiren bir alandır.

zaten ülkeyi terk etmiş olduğundan ve nüfus değişimi *Karamanlı*lar dışında çoğunlukla Karadeniz kıyısından yapıldığından, söz konusu antlaşma aslında o zamana kadar yaşanmış bir şeyi resmîleştirmekten ibarettir. Rumların ve Türklerin her ikisinin de Ortodoks Hıristiyanlar ve Müslümanların artık birlikte yaşayamayacağı fikrini taşımakta olması; yinelemek gerekirse, önceki on yılda kimliklerin biçimlenmesinde dinsel unsurun yüksek derecede baskın olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bu nedenle ulaştığım sonuç, incelediğimiz on yıllık dönemdeki siyasal ve askeri liderlerin Türkçülük, İslamcılık veya Osmanlıcılıktan yola çıkmadığı olacaktır. Osmanlıcılık Jön Türklerin rehberi değildi, çünkü onlar eşit haklar vererek Müslüman olmayan toplulukları kazanmayı arzu etmemekteydiler; tam tersi doğrudur. Sürekli olarak, kendi Osmanlı Müslüman evlerinde kendileri efendi olmak için, Rum ve Ermenilerin toplum içindeki konumunu düşürmeyi amaçlamışlardır. Türkçülüğü yalnızca Osmanlı Müslümanlarının çoğunun, özellikle ülkenin Batı'sında, Türk olmasından dolayı kabullenmişlerdir ve buralarda, ***Müslüman*** teriminin Türkleri, Kürtleri, Arapları ve diğer grupları kapsadığı karışık bölgelerin aksine, "Türk" ve "Müslüman" terimleri genellikle birbirinin yerine veya yan yana (***Türk-Müslüman Unsuru***) kullanılmıştır. Gerçekten de bana göre Pan-Türkçülüğün rolü, özelikle Ermeni tarihçiler tarafından, oldukça fazla abartılmıştır ve Pan-Türkçülük hiçbir zaman yaygın bir anlayış olmamıştır. İncelediğimiz on yıllık dönemde Jön Türkleri baskın ideolojisi İslamcılık da değildir. Dönemin politikalarının İslami karakterine ilişkin bu kadar kanıttan sonra bu ifade ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Ancak İslamcılık yalnızca or-

tak siyasal kimlik için İslami toplumu, *ümmeti*, temel almakla ilgili değildir, fakat aynı zamanda devlet ve toplumu İslami değerler ve İslam hukukuna göre temellendirmektir. İTC'nin politikaları içinde bu amaçların hiçbir izi yoktu. Tersine, İttihatçılar iktidara geldiklerinde hem İslam hukuku âlimlerinin hem de İslam hukukunun (*şeriat*) kendisinin etkisini azaltmışlardır. Hatta I. Dünya Savaşı esnasında dinsel hiyerarşinin başı, *Şeyhülislam*, kabineden çıkarılmıştır. Pan-İslamcılık retoriğinin kullanıldığı ise gerçekten doğrudur; hem I. Dünya Savaşı'nda hem de Kurtuluş Savaşı'nda, Osmanlıların konumunu güçlendirmek için yalnızca bir siyasal destek olarak kullanılmıştır.

İttihatçılar, Osmanlı Müslüman milliyetçiliğinin yüksek derecede tepkisel özel bir türü tarafından motive edilmişlerdir. Bu ise, bir yüz yılın önemli bir kısmı boyunca, zenginlik ve güç bakımından kaybeden taraf olan Müslümanlar ile kazanan taraf olan Hıristiyanlar arasında kurulan özel ve düşmanca bir ilişki üzerinden tanımlanmıştır. İttihatçıların ideolojisi onların kendi devletlerini kurma talepleri anlamında milliyetçiydi: 1918 öncesinde mevcut Osmanlı devletini Müslümanların kendi devleti yapmak için her türlü adımı attılar ve 1918 sonrasında Osmanlı Müslüman devletinden ne kaldıysa onu korumak için, özellikle onun parçalanmasını önlemek için savaştılar. Fakat bu siyasal evi kendisi için talep ettikleri ulus, *Osmanlı Müslüman*larından oluşan bir ulustu; Osmanlı'nın hepsinden oluşan değil, yalnızca Türklerden oluşan değil ve şüphesiz dünya Müslümanlarının hepsinden oluşan değil. Diğer bir deyişle burada gördüğümüz dinin etnikleştirilmesidir, hareket dinsel değildi, siyasaldı; fakat milliyetçi program üyeliği geniş ölçüde dinsel mensubiyet tarafından belirlenen bir etnisiteye dayanıyordu. Jön Türklerin Müslüman milliyetçiliğinin seküler modernleşme politikaları ile ele ele gitmesinin nedeni de budur.

İttihatçıların politikaları uyumsuz değildi. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük Osmanlı Müslümanlarının konumunu güçlendirmek için kullanılacak araçlardı (Batılılaşma gibi), kendi başına amaçlar değildi. İttihatçı politikacılar, bu nedenle güçlü, modern ve birleşmiş bir devlet kurma nihai amaçlarını başarmaları için elverişli olduğunu düşündükleri herhangi birini kullanma konusunda kendilerini özgür hissettiler.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Devraldığı Miras

Modern Türkiye'nin şekillenme aşamasında (Balkan Savaşı yılları, I. Dünya Savaşı, Millî Bağımsızlık Savaşı) Müslüman milliyetçiliğinin baskın unsur oluşu, 1923 yılından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişiminin yönünü anlamak için oldukça uygundur. Jön Türklerin ideolojik gelişimini geleneksel teleolojik açıdan ele alan anlayışa göre, onlar Osmanlıcılığı ve İslamcılığı 1908'den sonra Hıristiyan azınlıkların ve Müslüman Arnavutlar ile Arapların davranışlarının yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle terk edince geriye yalnızca tek seçenek olarak Türk milliyetçiliği kaldı ve 1913'den sonra onların egemen ideolojisi oldu. Dolayısıyla on yıl sonra bir Türk ulus devletinin yaratılması bu gelişmenin mantıksal sonucuydu. Ancak bu görüş, seküler bir millî devlet kuran Kemalist rejimin neden nüfusun geniş kesimlerinden, hatta millî hareketin kendi içindeki gruplardan neden bu kadar inatçı muhalefetle karşılaştığını ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra kendisini serbest seçimlerle ifade etme olanağı kazanan nüfus tarafından niçin iktidar koltuğundan uzaklaştırıldığını açıklamaya yetmez. Diğer taraftan, eğer modern Türkiye'nin gelişimindeki şekillenme aşamasını Hıristiyan karşıtı ve özellikle Rum ve Ermeni karşıtı Müslüman milliyetçiliğinin siyaset ve kamuoyu düzeyinde belirleyici olduğu on yıllık

bir dönem olarak kabul edilirse, Kemalistlerin sorunları anlaşılabilir hâle gelir. 1923'te Anadolu'daki Müslüman nüfus, bütün engellere karşın kendi devletinin Anadolu'da varlığının devamlılığını güvence altına almayı başardı, fakat 1923-1924'den sonra Cumhuriyet'in Kemalist liderliği, önceki on yıl boyunca oluşan birlikle bağlarını kopararak, oldukça ileri düzeyde bir sekülerleşme, Türk milliyetçiliği (Osmanlı-Müslüman karşıtı) ve Türk ulusu inşa etmeyi tercih etti.

Değişimin altında yatan nedenleri anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır, fakat Osmanlı-Müslüman kimliğinin yerine koymak üzere yeni bir Türk millî ve seküler ortak siyasal kimliği oluşturma yönünde kesin bir kararlılığın olduğunda hiç kuşku yoktur. Gerçekten hiçbir şey bu konudan daha öncelikli değildi ve geçiş herhangi bir sosyoekonomik temelle açıklanamayacak kadar hızlı olmuştu. Ancak bağımsızlık bir kere güvence altına alındıktan ve toplum, dinsel bakımdan homojen duruma geldikten sonra, Jön Türklerin yüz yüze kaldıkları yaşamsal ortak siyasal kimlik sorusunun aciliyetini kısmen kaybettiği ve bundan dolayı da "Avrupa'yı yakalama sorusunun" tekrar sahneye çıktığı kabul edilebilir. Batılılaşma ile ilgili tartışmada, Mustafa Kemal ve onun çevresi, Jön Türklerin zımnen 19. yüzyıl Avrupa pozitivizminin popüler versiyonuna inanan radikal kanadına aitti. Onların gözünde Türkiye'nin yapmak zorunda olduğu modernleşme sıçramasının temeli yalnızca bilimsel rasyonalizm olabilirdi ve Avrupa'nın ulus devletleriyle rekabet edebilmek için ihtiyaç duyulan uyumu yalnızca bir ulus devlet sağlayabilirdi. Modernleşmeye ilişkin düşüncelerinde sekülerliği bu biçimde vurguladıklarından, dinin içinde baskın faktör olduğu bir ulusçuluğu, bir ulus devlet için uygun bir temel olarak görmediler. Artık bağımsızlığa yönelik tehlikeler geçtiği ve başarılı bir modernleşme için ideal olacağını

düşündükleri koşulları yaratabileceklerinden, seküler Türk milliyetçiliğini tercih ettiler. Bu doğal olarak Kürt otonomisi ile ilgili her türlü düşünceyi engelledi.

Kemalist Ulus İnşası

Daha 1923'te kanunlar, hükümet kararnameleri ve –Müdafaa-i Hukuk hareketinin doğrudan devamı ve mirasçısı– Halk Partisi'nin karar ve programları, "Müslümanlar", "Kürtler" ve "Türkler"den söz etmeyi bıraktı. (Partinin) 1923 tüzüğünün 3. maddesinde şu ifade kullanılır: "Her Türk ve Türk milliyetini *ve kültürünü* kabul eden her yabancı (italikler: EJZ) Halk Partisi'ne katılabilir."[71] İki yıl sonra, 8 Aralık 1925'te Millî Eğitim Bakanlığı Türk birliğini bozmaya çalışan akımlar hakkındaki bir kararnamede *Kürt, Laz, Çerkez, Kürdistan* ve *Lazistan* terimlerinin kullanımının *yasaklanması gerektiğini* ilan etti.[72] Daha sonra 1927 parti programının 5. maddesi Türk dili ve kültürünün yayılmasının temel ilke olacağını ilan etti; çünkü "Vatandaşlar arasında en güçlü bağı dil, duygu ve düşünce birliği sağlar"dı.[73]

1931'de toplanan ikinci (resmî olarak "üçüncü") parti kongresinde, "milliyetçilik" Halk Partisi'nin temel ilkelerini oluşturan Altı Ok'a dâhil edildi ve parti programında da yerini aldı. Aynı yıl dördüncü ve son cildi çıkan orta dereceli okullar için yazılan *Tarih* kitabında, "Türk" ikinci "ok" bağlamında tanımlandı: "Türkiye Cumhuriyet'indeki, Türkçe konuşan, Türk kültürü ile büyüyen ve Türk idealini benimseyen her birey, inancı ne

71 Beşikçi, İsmail, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, (İstanbul, 1978), s.83.

72 Sami N. Özerdim, *Atatürk Devrimi Kronolojisi*, (Ankara, 1974), s.75.

73 Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü*, s.94.

olursa olsun Türk'tür."[74] Böylece, Kemalist milliyetçilik kavramı katı biçimde dil, kültür ve ortak ideal temeli üzerine kuruldu. Bunun bir sonucu olarak, ulusların kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi ile "ulus"u yasallık ve gönüllülük esasına göre tanımlamaya yönelik yaptığı vurgu nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti'nin milliyetçiliğini tamamıyla Fransız Devrimi geleneği içine yerleştiren yazarlar, Türk milliyetçiliğinin hiçbir bakımdan ırksal ve dinsel özellikler üzerine kurulmadığını ve bu yüzden bu milliyete katılmakta herkesin özgür olduğunu iddia etmektedirler.[75] Ancak temel kavram "kültür"ün tanımlanış biçimi nedeniyle bu iddia o kadar basit değildir.

Şaşırtıcı biçimde Kemalist döneme ait çok az metin, yeni devletin millî temeline ilişkindir. Mustafa Kemal Paşa, Türklerin dünyaya neler başarabileceklerini göstermelerini teşvik etmek amacıyla Türk millî onuruna o kadar çok hitap etti ki, Ankara'daki Güven Park'ta bulunan anıttaki "*Türk, Öğün, Çalış, Güven!*" yazısı onun konuşmalarının pek çoğunu çok iyi özetlemektedir. Bununla birlikte, hem 1927'deki altı gün süren konuşmasında hem de ünlü "Ne mutlu Türk'üm diyene!" sözünün de kaynağı olan Cumhuriyet'in kuruluşunun onuncu yılı dolayısıyla 1933'te yaptığı konuşmada ulusun kimliğini tanımlamaya çalışmamıştır. Bunun yerine konuşmalarının çoğunda temel terim *muasır* (modern) ve *medeni* olmuştur; bu ise Kemalistlerin millî kimlik konusunun halledildiğini düşündüklerini ve Jön Türklerce ulusun hayatta kalma sorunu ile uğraşılan on yıllık sürenin ardından, 1912 öncesinin konusu olan toplumu modernleştirme konusunu tekrar merkezi konuma getirdiklerini göstermektedir.

74 *Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti*, (İstanbul, 1931), s.182.

75 Örneğin bkz. Karal, Enver Ziya, "The principles of Kemalism", Kazancıgil, Ali ve Özbudun, Ergun (ed.) içinde, *Atatürk Founder of a Modern State*, (London, 1991), s.18.

Cumhuriyet'in başlangıç yıllarındaki diğer metinler dahi, her ne kadar bu konuyla ilgilenen birisi ilk başta yüksek düzeyde ideolojik bir içerik beklese de, milliyet ve milliyetçilik problemleri hakkında çok az düşünce yansıtmaktadır. Halk Partisi'nin 1932 ile 1951 arasında eğitim organı olan *Halkevleri*'nin yayın organı *Ülkü* dergisi, neredeyse tamamıyla genel bilgi yaymaya yoğunlaşmıştır. Halk Partisi'nin genel sekreteri ve "ideologu" Recep Peker'e ait *İnkılâp Dersleri* kitapçığı, her ne kadar Peker açık biçimde millî devletin ve güçlü lider tarafından yönetilen devletçi tek parti rejiminin ateşli bir savunucusu olsa da, bu açıdan baktığımızda eşit derecede kuraktır. Peker, enternasyonalizmi, Marksizmi ve liberalizmi reddeder ve Türklerin "Millî birlik"ini överken, Türkiye'nin "ortak siyasal kimliği"ne tek bir paragraf ayırmaz. Yine de Peker, Kürtçülük ve Çerkezlik gibi azınlık kimliklerinin ifadesini, onların tarihsel baskıdan doğan "yanlış anlayışlar" olduğunu ve azınlık grupların sayısının bir ulus oluşturmak için yetersiz kaldığını iddia ederek kesin biçimde reddeder.[76]

Kemalistler tarafından 1923 sonrasında benimsenen milliyetçilik türünün siyasal sonuçlarına değinen çok az kişiden biri de 1937'de yayınlanan kitabı *Le Kémalisme*'de, Kemalist ulus kavramını tartışan Kemalist İdeolog Tekin Alp'dir (Moise Cohen).[77] Alp, Halk Partisi'nin programında ulusun dil, kültür ve idealden oluştuğuna dikkati çeker ve bunların ırk ve dine dayanan eski milliyet kavramlarının yerini aldığını söyler. İdeal birliğinin ulus inşa etmenin apaçık ön koşulu ve dilin kültürün bir parçası olduğunu düşündüğünden, ayrıntılı olarak yalnızca kültürel

---

76 Şu kaynak içinde gönderme yapılmıştır: Dumont, Paul, "Origins of Kemalist ideology", içinde Landau, Jacob (ed.), *Atatürk and the Modernization of Turkey*, (Boulder, 1984), s.29.

77 Alp, Tekin, *Le Kémalisme*, (Paris, 1937), s.251 ve dv.

unsuru tartışır. Ziya Gökalp'ın kültür (*hars*) ve medeniyet arasındaki ayrımından yola çıkarak[78] kültürün erken çocukluktan itibaren, bir kimsenin ebeveyninden ve yakın çevresinden edindiği duygu, duyarlılık ve davranışlardan oluştuğunu söyler, fakat medeniyet daha sonraki yaşta bilinçli olarak öğrenilen yüksek kültürdür; enternasyonaldir ve istenirse değiştirilebilir. Bu bağlamda Tekin Alp prototipik Kemalist'tir.

Tekin Alp, kendi kültür tanımı ile kültürün ulus içindeki rolünün tutarsızlığını fark etmemiş görünüyor. İlkesel olarak İslam uygarlığından Avrupa uygarlığına geçiş, aynen "ideal" gibi, bir kimsenin bilinçli olarak bağlanmayı seçtiği bir şey olduğu için onun (ve Gökalp'ın) "medeniyet" olarak düşündüğüyle mümkündür. Ancak bir kimsenin kültürünü (hars) değiştirmesi özsel olarak imkânsızdır çünkü Tekin Alp'in sözcükleriyle, o "doğaldır ve tabiri caizse biyolojiktir."[79] Meyer'den onaylayarak yaptığı alıntıya göre kültür "tarihin kimsenin isteyerek yaratmayacağı bir ürünüdür." Başka bir deyişle, onun anlayışında kültür ırk kadar dışarıda bırakıcı bir kategoridir: senin ya dâhil olacağın ya da olmayacağın. Bu nedenle, Kürtler, Araplar ve Çerkezlerden Türk kültürünü benimsemelerini istemek, Kemalizm'in ideologlarının gözünde bile gerçekleşmesi imkânsız olan bir taleptir. Türk kültürünü benimsemek, Türk ulusunun bir üyesi olmanın önkoşulu olduğu için, bu hem Tekin Alp'in gözünde hem de Halk Partisi'nin tüzüğüne göre Kemalistlerin çözemeyeceği bir sorun ortaya çıkarmaktadır. 1923 öncesi döneminin Müslüman milliyetçiliği kitlelerin seferber edilmesini mümkün kılan samimi popüler bir akımdı fakat kendini sekülarizm ve pozitivizm temelinde modernleştiren bir

---

78 Bkz. Heyd, *Foundations*, s.63 ve dv. Gökalp fikirlerinin bu kısmını da Alman Sosyolog Ferdinand Tönnies'den almıştır.

79 Alp, Tekin, *Kémalisme*, s.264.

toplumu bir arada tutmak için uygun bir tutkal değildi. Her ne kadar Türk milliyetçiliğinin empoze edilmesi bu modernleşme projesi ile uyumlu olsa da, tam bir gönüllülük/yasallık esasına dayanan bir milliyet kavramına değil, fakat kısmen organik "Türk kültürü" anlayışına dayanıyordu. Bu Türk milliyetçiliği tanımı, nüfusun önemli bölümlerini yeni sınırlar içinde ulusun tam ve eşit üyeleri olmaktan sadece hariç tutabiliyordu ve bu durum asimilasyon politikalarına yol açabilirdi.

17. Terakkiperverler Muhafazakâr Mıydı?[1]

Bir Siyasal Felsefe Olarak Muhafazakârlık

Kısmen yandaşlarının, doktrinlerin siyasetin temeli olmasını açıkça reddetmeleri nedeniyle muhafazakârlık, bir doktrin olarak tanımlanması zor bir şey olarak ün kazanmıştır. Bununla birlikte, Edmund Burke'den[2], (Lord) Hugh Cecil ve (Lord) Hailsham'e[3] ve onlardan da 1980'lerde Roger Scruton'a[4] siyasal muhafazakârlık için felsefi temeller kurma arayışı içinde olanların, onun temel nitelikleri olarak gördükleri şeylerin neler olduğu konusunda hatırı sayılır bir tutarlılık gösterdiklerini söylemek büyük ihtimalle yerinde olacaktır. Bir ideoloji olan muhafazakârlığın babası Burke, *Reflections on the Revolution in France*'da, bu eserin 1790'da yayınlanışından bu yana muhafazakâr düşüncenin karakteri olarak kabul gören altı tema geliştirmişti: Dinin önemi; reform adına bireylere adaletsizlik yapma tehlikesi; makam ve mevki farklarının arzu edilirliği ve gerçekliği; özel mülkiyet dokunulmazlığı; toplumu, bir mekaniz-

1 Bu bölüm daha önce Türkçe olarak şu isimle yayınlanmıştır: "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", Çiğdem, Ahmet (ed.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Muhafazakârlık, Cilt 5*, (İstanbul: İletişim, 2003), s.40-53.

2 Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, (London, 1790).

3 Lord Hailsham [Quintin Hogg], *The Case for Conservatism*, (London: Penguin, 1947).

4 Scruton, Roger, *The Meaning of Conservatism*, (London: Macmillan, 1980).

madan ziyade bir organizma olarak görme ve son olarak geçmişle sağlanan sürekliliğin değeri.[5]

Muhafazakârlık kavramının özü, meşru yönetimin (rule), bir fermandan veya diğer herhangi bir yöneten ve yönetilen "sözleşme" ilişkisinden ziyade, yerleşmiş yönetim (established patterns of governance) modellerine (Scruton'un "yerleşmiş" kullanım dediği şey[6]) dayanması gerektiği düşüncesidir. Bu aşkın (transcendent) otorite anlayışı, Lordlar Kamarası gibi, üyelerinin en önemli kısmı kalıtsallık esasına göre seçilen bir kurumu, İngiltere muhafazakârları için kabul edilebilir, hatta arzu edilebilir yapmaktadır.[7] 1813 ve 1848 arasında Avrupa'daki Metternich restorasyonunun özünü de muhafazakâr düşünce oluşturuyordu.

Kıta Avrupa'sı muhafazakârlığının önde gelen öğrencisi olan Karl Mannheim, yarı bilinçli geleneksellikten bilinçli siyasal muhafazakârcılığa dönüşümü sınıf temelli kapitalizminin doğuşunun bir sonucu olarak görmektedir. Bu dinamik hareketin ne olduğuna ilişkin ifadeler zaman ve mekâna bağlı olarak değişmektedir; fakat muhafazakârlığın temel dünya görüşü oldukça istikrarlı bir dizi tutuma bağlıdır. Bu tutumlardan bazıları, bireysel, somut, niteliksel, tarihsel ve organik olana sıkı bağlılık ve kolektif, soyut, sayısal, programsal, mekanik ve evrensel olanın ise reddidir.[8]

Bu ideoloji veya tutumlar dizisi, 19. ve 20. yüzyılların başlarındaki biçimiyle aydınlanmadan (özellikle Rousseau) ve Fransız Devrimi'nden ilham alan siyasal ve felsefi hareketlere,

---

5 Cecil, Lord Hugh, *Conservatism*, (London: Williams & Northgate, 1912), s.48.

6 Scruton, *The Meaning of Conservatism*, s.55.

7 Scruton, *The Meaning of Conservatism*, s.53 ve dv.

8 Mannheim, Karl, *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*, (Frankfurt: Suhrkamp, 1984), (orj. *Habilitation*, Heidelberg, 1925), s.124.

liberalizm ve sosyalizme ve bunların biçimlerine karşı çıktı. İngiltere'de Disraeli veya Almanya'da Bismarck ve Windthorst gibi modern siyasal liderlerin öncülüğünde muhafazakârlar genellikle kiliseler ile yakın işbirliği içinde, alt orta sınıflara ve proletaryanın (işçi sınıfı) farklı kesimlerine ulaşmayı başardılar ve kitle partileri kurdular. Örneğin Hollanda'da 1876'da kurulan ilk modern kitle partisi, Protestan kilisesinde reform yapılmasından sonra buradan ayrılanlardan oluşmuştur. Bu muhafazakâr kimlik partinin isminde de kendini göstermektedir: Devrim Karşıtı Parti. Buradaki devrim seksen yıl önceki Fransız Devrimi'dir!

Muhafazakârlığın ve muhafazakâr partilerin 20. yüzyılda yalnızca varlıklarını sürdürmekle kalmayıp aynı zamanda çok iyi bir gelişim göstermesi, önce, bir yüzyıl önceki muhafazakâr düşüncenin tamı tamına zıttı olan refah devletine ve sosyal güvenliğe ilişkin sosyal demokrat fikirleri ve daha sonra ise serbest piyasa liberalizmini aşırı ölçüde benimsemelerine izin veren ideolojik esnekliğe atfedilmelidir.

Siyasal ve felsefi muhafazakârlık, yukarıda anlatıldığı biçimiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda ve ilk dönem Cumhuriyet'te hiçbir zaman güçlü bir etki gösterememiştir. Türkiye'de yalnızca 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güç kazanmıştır. Bir doğrudan etki damarı, Prens Sabahattin'in Teşebbüs'ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti'nde görülebilir; kendisini Avrupa'da "Liberal" olarak tanıtsa da Prens Sabahattin, herhangi bir gerçek liberalden ziyade Frederic Le Play'ın çevresindeki devrim karşıtı, aristokratik ve Katolik muhafazakârların fikirlerinden etkilenmişti. Prens Sabahattin de, onların yaptığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun canlanmasında "aristokrasi"nin muadili olduğunu düşündüğü vilayet önde gelenlerine (*ayan*) merkezi rol biçmişti; bunda da İngiliz aristokrasinin İngiltere Krallığı'nın yönetiminde oynadığı rolü örnek almıştı.

Jön Türk yazarların ve siyasetçilerin en önemlileri ve çoğunluğu İTC çatısı altında birleşmişti (eğer doğru sözcük bu ise) ve aydınlanma geleneği ile Fransız Devrimi'ne sıkı biçimde bağlıydı. Fransız Devrimi'nin hayranıydılar (İTC'nin 1889'da, Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılında, kurulması tesadüf değildir.) ve onların bazı tutumları açık biçimde Jakoben olarak nitelendirilebilirdi. Fakat onların dünya görüşlerindeki temel ideolojik boyutun kaynağı 19. yüzyıl pozitivizminin Büchnerci materyalizm ile karışmış popüler bir biçimidir.[9] Onların en çok esinlendiği kaynak, "kitle psikolojisi"nin kurucusu Gustave Le Bon idi; bu yazarın Fransız sağı (özellikle ordu subayları) arasında çok popüler olmasının nedeni, 1870 Paris Komünü'nü izleyen olayların doğurduğu, kökü derinlere işlemiş "kitle" (*la foule*) korkusuydu.[10] Jön Türklerin Fransız Devrimi hakkındaki kafa karışıklıkları bir bakıma pozitivistlerinkinin bir yansımasıdır. Bunlar şiddete dayalı ve devrimci değişimi reddettiler; demokrasiyi olduğu gibi, fakat kökü aydınlanmaya ve devrim ideallerine dayanan sekülarizm ve rasyonalizmi savundular. Onların rasyonalizmi, bilimci yanlarıyla yakından bağlantılıydı. Zaten, pozitivizmin özü toplumların evriminin altında bilimsel yasalara benzer evrensel yasalar yattığı varsayımıdır. İttihatçılar ve daha sonra Kemalistler, açıkça bu sekülarist, rasyonalist ve bilimci, fakat aynı zamanda otoriter ve seçkinci dünya görüşünü paylaşırlar. Popüler demokrasinin modasının geçtiğini düşünen ve rasyonalizme ve evrensel doğruların rehberliğine da-

9 Friedrich Karl Christian Ludwig Büchner (29 March 1824–1 May 1889), *Kraft und Stoff: Empirisch-naturphilosophische Studien* (*Force and Matter: Empiricophilosophical Studies*, 1855) kitabının yazarı. Kitap, 19. Yüzyıl materyalizmin "*İncil*"i olarak kabul edilmektedir.

10 Nye, Robert, *The Origins of Crowd Psychology. Guave LeBon and the Crisis of Mass Democracy in the Third Republic*, (London: Sage, 1975), s.39. Le Bon, Fransa'da *Action Française*'ın ve İtalya'da *Faşistlerin* önemli bir ilham kaynağıydı.

yanan ve radikal bir değişim amaçlayan -yani Burke gibi hakiki muhafazakârların nefret ettiği her şeyi içeren- bir toplumsal ve siyasal "makro tasarım" projesine sahip 19. yüzyıl düşünürlerinden esinlenmişlerdir.

Bu nedenle buraya kadar bahsedilen ölçütlerle değerlendirdiğimizde İttihatçılar ve Kemalistler muhafazakâr değildir. Din ve gelenek tarafından meşrulaştırılan bir organik toplum görüşünün taraftarlığını yapmamışlardır. Soyut akıl yürütmeyi veya mekanik toplumsal değişmeyi reddetmemişlerdi. 1913-1918 döneminin politikaları (örneğin etnik temizlik ve "Millî Ekonomi" programı) ve hatta 1920 ve 1930'larınkiler geleceğin ideal toplumuna ilişkin ütopyacı görüşlerden beslenmişlerdi. Jön Türkler, toplumsal sözleşmeyi de reddetmemişlerdi. Tam tersine, Kemalistlerin Fransız Devrimi'ne borçluluğunun en güzel kanıtı, kendisini 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'ndaki temel siyasal prensipte gösterir: "Egemenlik kayıtsız şartsız millete aittir." (*Hâkimiyet bila kayd-ü şart milletindir*). Bu fikir doğrudan 1789 Fransız Devrimi *İnsan Hakları Bildirgesi*'nden (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*) kopyalanmıştır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na Yöneltilen Suçlamalar

Kasım 1924'te kısa ömürlü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) doğmasına da yol açan 1920'lerin ortalarındaki siyasal tartışmalar ve iktidar mücadelelerinde "muhafazakârlık", felsefi bir kavram olarak hiç de önemli bir rol oynamadı. Tartışmalar I. Dünya Savaşı'nın ardından Kemalist hareket içindeki İttihatçılar tarafından başlatılan ve giderek kendine ait bir kimlik kazanan mücadelenin bir parçası olduğu için bunda şaşı-

lacak bir şey yoktur.[11] Yukarıda da gördüğümüz gibi, Türk siyasetindeki TCF'nin içinden çıktığı İttihatçı-Kemalist akım, büyük ölçüde Fransız Devrim geleneğinden ve pozitivizmden beslenmekteydi. Türkiye bağlamında muhafazakâr olarak nitelendirilmeleri anlam taşıyacak olanlar, Prens Sabahattin veya padişah yanlıları, yıllar önce Ağustos 1922'de bağımsızlık savaşının millî zaferle sonuçlanması, Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ve 1923'te vatana ihanet kanunundaki değişikliklerle siyasal tartışmanın dışına atılmıştı. Bu durum, Avrupa felsefesindeki modemizm ve rasyonalizm karşıtı akımların, Friederich Nietzsche veya Henri Bergson gibi insanların fikirlerinin, Türkiye'de tamamıyla etkisiz olduğu anlamına gelmez, fakat onları izleyenlerin, ciddi siyasal nüfuzu olmayan küçük bir entelektüel grup oldukları anlamına gelmektedir.[12]

Kasım 1924'te TCF kurulduğunda, onlara, Mustafa Kemal Paşa ve onun takipçileri tarafından oldukça sert eleştiriler yöneltildi ve hatta saldırıldı. Partiye üç farklı suçlamada bulunuldu.

Birinci iddia, onun gerçek programı olan gerçek bir parti olmadığı fakat gerçekte Mustafa Kemal'in başarılarını kıskanan veya bağımsızlık savaşının kazanılmasından sonra kendilerinin kenara itilerek Mustafa Kemal'in yeni (çoğu genç) ta-

---

11 Aktaran Zürcher, Erik Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık,* (İstanbul, 1987), bölüm 3 ve 4.

12 İrem, Nâzım, "Turkish conservative modernism: Birth of a national quest for cultural renewal", *International Journal of Middle East Studies,* 34, (2002), s.87-112 Çalışma, bu tür entelektüel gruplardan Bergson'un izleyicisi olan birisinin görüşlerini yansıtan ilginç bir çalışmadır. Türkiye'de egemen pozitivist ve rasyonalist paradigmayı reddeden entelektüellerin olduğunu iddia eden yazarın, onların gerçekten herhangi bir gerçek siyasal etkisinin olduğunu iddia edici biçimde ortaya koyabildiğini düşünmüyorum. Yazar hatalı biçimde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı Kemalistler tarafından "sadık bir muhalefet" yaratmak için organize edilen bir girişim olarak saptamaktadır. (s.87).

kipçilerinin önemli mevkilere gelmesini hazmedemeyen fırsatçı generallerin ve siyasetçilerin (Bağımsızlık savaşında Mustafa Kemal'in eski silah arkadaşları) bir eseri olduğuydu. Bu iddianın destekçileri, TCF liderlerini, savaş sonrası siyasal kararlarda bağımsızlık savaşındaki başarıları nedeniyle söz söyleme haklarının olduğu iddiasında bulunarak, demokratik düzeni ihlal etmekle ve "Çin'dekine benzer" cunta türü bir hükümet taraftarı olmakla suçladı.[13] Kemalistler bu suçlamayı onlara özellikle Ekim 1923'te, Millet Meclisi tarafından Cumhuriyet'in ilanı esnasında, partinin kurulmasından bir yıl önce, yöneltmişti. Tesadüf eseri, Hüseyin Rauf, Refet, Dr. Adnan, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat gibi bağımsızlık savaşının önde gelen liderlerinin çoğu, Cumhuriyet'in ilanı sırasında İstanbul'daydı, fakat karar hakkında görüşlerine başvurulmamıştı. Cumhuriyet'in ilanını halkın öğrendiği gibi öğrenmişlerdi, onlar öğrendiklerinde kutlamak için toplar atılıyordu. İlan kararını, siyasal sisteminin adının değil içeriğinin önemli olduğu suçlamasıyla eleştirdiklerinde, karşıtları onları sadakatsizlikle ve kişisel kızgınlıktan yola çıkmakla suçlamışlardı.

Mustafa Kemal, Ekim 1927'de verdiği *Nutuk*'ta bu hislerin benzerini dile getirmiştir. Orada, TCF'nin kurulmasını 1924 yılında maceracı generaller tarafından hazırlanan bir gizli planın sonucu olarak tanımlar. Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet ve Cafer Tayyar gibi generallere, 1923 Millet Meclisi seçimlerinde milletvekilliği verilmişti, fakat onlar aynı zamanda orduda komuta kademelerinde aktif görevde bulunuyorlardı. Mustafa Kemal, generallerin önce orduyu ve daha sonra Millet Meclisi içindeki temsilcileri ve en sonunda ise dostça ilişkiler içinde

---

13 Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967), s.729; Hüseyin Rauf (Orbay), Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, s.167; *Zabıt Ceridesi*, c.10, s.133.

oldukları medya ile kamuoyunu kendi taraflarına çekmeye çalışmalarını ve kendisinin bir komployla karşı karşıya olduğunu fark etmiştir. Onları, askerî görev ya da mecliste milletvekili olarak siyasi rol arasında seçim yapmaya zorlayarak, onların planlarını nasıl bozduğunu anlatır. Tercih yapmak zorunda kaldıklarında, ordudan ayrılmayı seçmişlerdir ve bu tercih de muhalif bir partinin kurulmasına giden yoldaki ilk adım olmuştur.[14]

O dönemde öne sürülen ikinci iddia ise Terakkiperverlerin samimi muhafazakârlar olmadıkları, fakat gizli padişah yanlıları olduklarıydı. Mustafa Kemal, bu iddiayı 21 Kasım 1924'te *Times*'dan Maxwell Macartney ile yaptığı bir mülakatta kullanmıştır. Orada muhalefet açıkça muhafazakâr bir programla ortaya çıkmış olsaydı saygıyla karşılayacağını, fakat söz konusu programının aşağı yukarı kendi Cumhuriyet Halk Partisi'nin programıyla aynı olduğunu, bunun da muhalefetin samimi olmadığını gösterdiğini söylemiştir. Eğer bu gerçekten onların programı olsaydı, onlar CHP'nin içinde kalabilirlerdi. Ancak, özellikle Rauf Bey'in eski halifeye bağlılığı ve cumhuriyete karşı eleştirel yaklaşımından da bildiği gibi, onların Osmanlı hanedanını tekrar tahta oturtmayı amaçlayan gizli padişah yanlıları olduğundan şüphelenmiştir.[15]

TCF liderlerinin, özellikle Rauf Bey'in Osmanlı hanedanına ve halifeye sadakatinden Mustafa Kemal'in *Nutuk*'unda da

---

14 Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, II, s.852-61.

15 *Times* bu mülakatı hiçbir zaman yayınlamadı; fakat Mustafa Kemal'in sarf ettiği sözlere, Macartney'nin İstanbul'daki İngiliz elçisi mülakatına ilişkin haberinde yer verilmiştir. İlginç biçimde, mülakatın Türkçesini 11 Aralık 1924'te *Hâkimiyeti Milliye* yayınladı, fakat tamamıyla farklı ve muhalefete karşı uzlaşmacı bir tona sahipti; bu Macartney'nin Mustafa Kemal'in yayınlanmamış ifadelerinden aktardıklarıyla neredeyse tamamıyla zıttı. Aktaran Zürcher, Erik Jan, *Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party 1924-1925*, (Brill: Leiden, 1991), s.60-2.

bahsedilmiştir. Mustafa Kemal 1927'de yazdığı *Nutuk*'ta açıkça TCF'nin 1925'te yasaklanmasının ve eski TCF liderlerinin temizlendiği ve bazı durumlardan mahkûm edildiği 1926 yazı siyasal duruşmalarının haklılığını göstermeyi amaçlamıştır. TCF yöneticilerinin, cumhuriyete bağlılıkları şüpheli gizli monarşistler olarak anlatılması bu öykünün akışına uymaktadır. Mustafa Kemal'in anlattığına göre, Rauf başbakanlıktan istifasını sunduğu 4 Ağustos 1923'e kadar halifenin konumunun daha yüksek olmasını istemiştir; dolayısıyla bu Rauf'un 1924-1925'te de dolaylı yoldan da olsa monarşist olabileceğini göstermektedir.

Muhalif partiye yöneltilen üçüncü suçlama ise TCF'nin programının ve duruşunun dinci gericiliği, *irticayı*, teşvik edeceğiydi. Bu, 5 Mayıs 1925'te TCF'nin kapatılmasını kabineye önerdiğinde, İstiklal Mahkemesi'nin kullandığı temel iddiaydı. Kabine, mahkemenin önerilerine uydu ve 3 Haziran'da parti programının dinsel düşüncelere ve inançlara saygı gösterilmesini savunan 6. maddesinin geçmişte de olduğu gibi parti yöneticileri tarafından gericilerin desteğini kazanmak ve mevcut siyasal düzeni yıkmak için kullanılabilecek nitelikte olduğunu gerekçe göstererek partiyi kapatmaya karar verdi. *İrtica* terimi özel olarak 1923-1924'te kurulan seküler cumhuriyet düzeninin devrilmesine göndermede bulunmaktadır. 1925 ilkbaharı bağlamında bu terim TCF'yi 1925 Şubat'ında patlak veren ve ordu tarafından bir ay sonra bastırılan Şeyh Sait'in Kürt ve köktenci isyanı ile ilişkilendirmek için kullanılmıştır. İsyancıların talepleri arasında İslam hukukunun yeniden yürürlüğe konulması ve halifeliğin geri getirilmesi de vardı.

İsyanın bastırılması için inşa edilen siyasal çerçeve, TCF'yi kapatmak ve onun destekçilerini bastırmak için de kullanıldı. İlk olarak, 25 Şubat'ta 14 vilayette sıkıyönetim ilan edildi ve 1920 yılında çıkarılan Vatana İhanet Kanunu'nda yine de-

ğişikliğe gidilerek (1923'te de değişiklik yapılmıştı), dinin siyasal kullanımı, vatana ihanet suçları arasına sokuldu. Ardından, aşağı yukarı bir hafta sonra, yürütme organına iki yıl süreyle neredeyse sınırsız yetki veren ve birisi Doğu için İstanbul'da, diğeri ise ülkenin geri kalanı için Ankara'da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi'nin kurulduğu Takrir-i Sükûn Kanunu geçti. TCF'ye karşı harekete geçen ilk mahkeme Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'ydi; isyancılarla işbirliği yaptıklarına ilişkin hiçbir delil bulunmamasına rağmen partinin bütün Doğu şubeleri kapatılmıştı. TCF, 25 Şubat önlemlerini millî birliğe verdiği önemi göstermek için desteklese de 4 Mart önlemlerine karşı çıkmıştı, fakat bunu köktenci isyanı desteklediği için yapmamıştı. TCF'nin Takrir-i Sükûn Kanunu'nun geçmesine itirazda öne sürdüğü gerekçe, kanunun tehlikeli biçimde esnek olması ve tüm ülkede baskıcı önlemler almanın zorunlu olmamasıydı; Şeyh Sait İsyanı en başta bir Kürt hareketiydi ve onun Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerin dışına yayılma olasılığı yoktu.

TCF'nin muhafazakâr kimliğine gelince, monarşi taraftarlığı ve dine saygı, hiç kuşkusuz Avrupa bağlamındaki muhafazakâr siyasal hareketlerin temel özellikleriydi. Fakat 1920 ve 1930'ların Türk siyasal ikliminde monarşinin geri getirilmesini tercih etmek ve dinsel duygulara dayanan politikaları desteklemek, TCF üyelerini, meşru muhafazakârlar olmaktan çok, tehlikeli gericiler yapmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin güçlü genel sekreteri Recep Peker, Ankara'daki Hukuk Fakültesi'nde 1934-1935'te *İnkılap Dersleri* verdi. Muhafazakâr partileri gerici unsurların odağı olarak suçladı. (Onun ifadesiyle, "Gerçekte gericilerin en tehlikeli olanları dış görünüşleri altında saklanırlar, bu ise yeterince uyanık olmayanları memnun eder.") İngiliz muhafazakârlarının değer ve önemini tanımakla birlikte, şunu söyler: "Reform başlatmış yeni doğmuş ülkelerde, kendi kim-

liğini ılımlılık ve muhafazakârlık altında saklayıp en kötü irtica eylemlerine girişen partilere karşı uyanık olmak zorunludur."[16] Her ne kadar bu açıklamalar, TCF'nin kapatılmasından on yıl sonra yapılmış olsalar da, Ankara'nın katı Kemalistlerinin her iki dönemde de geçerli olan düşünüşünün temel özelliklerini yansıtmaktadır.

Partinin Manifestosu ve Siyasal Programı

TCF'ye yöneltilen bu farklı suçlamaların geçerli olup olmadığını anlamanın tek yolu TCF'nin Kasım 1924'te yayımlanan manifestosuna ve parti programına bakmaktır. Temsilcilerinin Millet Meclisi'ndeki konuşmaları ve oy kullanma örüntüleri ile birlikte bunlar partinin siyasal duruşunun en açık resmini verir. Öyleyse şimdi Terakkiperverlere yönelik bu dört suçlamanın doğrulanabilir olup olmadığını görmek için TCF'nin siyasal açıklamalarına bakalım.

TCF kurucularının kızgınlıkla hareket ettikleri biçimindeki suçlama tamamıyla temelsiz değil. Onlar kendilerini millî direniş hareketini Mustafa Kemal ile birlikte başlatan ve yöneten insanlar olarak görmüşlerdi. Zaten, mücadeleye İsmet ve Fevzi (Çakmak) gibi, onlara göre daha geç katılmış olanların mücadele esnasında Mustafa Kemal'in en güvenilir yardımcıları olmalarını kabullenmekte zorluk çekiyorlardı. Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra onların daha fazla dışlanmış olması gerçeği, sineye çekilecek gibi değildi. Bununla birlikte, TCF'nin ayrıntılı programı ve onun açık ve samimi biçimde ifade edilmiş felsefi ve siyasal mesajlar içeren manifestosu, onların yalnızca kişisel kızgınlıkla hareket ettikleri fikrinin aleyhindedir. Üstelik Mustafa Kemal'in söylediklerine rağmen, TCF progra-

16 Peker, Recep, *İnkılab Dersleri Notları*, (Ankara, 1935), s.74.

mı ve onun kendi Nisan 1923 "Dokuz İlkesi" arasında farklar vardı.[17]

Manifestoda ve programda padişahçılık ve dinci gericilik göstergeleri bulunabilir mi? Önce manifestoya bakalım. Manifesto, bütün egemenliğin ilkede nasıl ulusa ait olduğunu fakat pratik gerekçelerle bunun nasıl temsili organlara devredilmesinin gerektiğini anlatan uzun bir paragraf ile başlar. Klasik "*trias politica*" (güçler ayrımının Latince ifadesi) tezleri doğrultusunda güçler ayrılığını ve daha sonra çok parti sistemini savunur. Bu açıdan klasik liberal bir metindir. Manifesto aynı zamanda Türkiye'nin siyasal gerçeklerine de göndermede bulunur. Yazarlar ulusun "kendi kaderini çizmek için gerekli olgunluğu göstermekte" olduğunun ifade ederler; böylece (Mustafa Kemal'in Trabzon ve Samsun'daki konuşmalarında dile getirdiği) ülkenin siyasal rekabet için yeterince olgun olmadığı fikrine karşı çıkarlar.[18] TCF'nin aklında olanın "ülkeyi şoklara sokmaktansa" aşama aşama değişim olduğu anlaşılıyor. Bireysel özgürlük ("sosyal bir zorunluluk" olarak açıklanmıştır) ilkesi ve bireyin keyfi yönetimden korunması vurgulanmıştır.

Manifestonun liberal ve ılımlı, fakat hiçbir bakımdan gerici olmayan tonu programda da tekrarlanmıştır. Parti, halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyet olarak Türkiye'de, parti faaliyetlerinin temelini liberalizm ve demokrasinin biçimlendireceğini ve partinin genel ve bireysel özgürlüğü desteklediğini tekrar onaylamaktadır. Program aynı zamanda devletin rolünün azaltılmasını savunur ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1923-1924'de yaptıklarına açık bir göndermeyle anayasanın

17 CHP henüz tam bir programa sahip olmadığından *Dokuz İlke* iki partinin programlarını karşılaştırmak için yalnızca referans noktasıydı.

18 Zürcher, *Political Opposition*, s.125.6.

halktan alınan açık bir emir olmadan değiştirilmeyeceğine ifade eder (5. maddede).

İstiklal Mahkemesi tarafından TCF'nin dinsel gericiliği beslediğinin iddia edilmesinde kullanılan ünlü 6. madde kelimesi kelimesine şudur: "Parti dinsel inançlara ve kanaatlere saygılıdır." Hüseyin Rauf Bey, bunun o sırada, İslam hâlâ devletin resmî diniyken, gerçek sekülarizmin bir ifadesi olduğunu (çünkü inançtan değil inançlardan söz etmektedir) iddia eder. Eğer böyleyse o sırada anlayışları dine saygıdan çok dinin kontrolüne dayanan Kemalistlerinkinden farklı bir sekülarizm kavramını yansıtmaktadır.

Manifestoda olduğu gibi, programda da yürütmenin, yasamanın ve yargının ayrılmasına büyük vurgu yapılmıştır. İçişleri ile ilgili bölümde, yerel demokrasi (bütün düzeylerde seçilmiş kamu görevlileri ile) ve yerinden yönetim (decentralization) ana temalardır. Partinin liberal eğilimleri, aynı zamanda, yaptığı işlemlerin basitleştirilmesi için bürokrasinin işleyişinin araştırılması çağrısında bulunan maddelerde (17, 18 ve 22) görülmektedir. Devlet memurlarının ve askerlerin siyasal parti üyeliklerinin yasaklanması ile devlet aygıtının tarafsızlığı sağlanmaya çalışılmaktadır (13. madde).

Dolayısıyla TCF'nin programı hem Dokuz İlke'den hem de Kemalist uygulamalardan çok önemli açılardan farklıdır: Yerinden yönetim ve güçler ayrılığı; bireysel özgürlük ve merkeziyetçilik yerine küçük ve siyaset dışı (depoliticized) bir devlet, güçlerin yoğunlaşması; bir devleti güçlendirme ve siyasallaştırma eğilimi. Aynı zamanda, onun felsefi temeli açık biçimde muhafazakârlık içinde değil fakat liberalizm içinde bulunabilirdi ve ne padişah taraftarlığının ne de dinsel gericiliğin izleri vardı.

Sonuç olarak, her ne kadar kişisel kızgınlıklar bir rol oynamış olsa da TCF tamamıyla fırsatçı bir girişim değildi; kesinlikle hiçbir bakımdan gerici ve köktenci bir akım değildi; hatta parti felsefesi bakımından muhafazakâr bile değildi. Siyasal meşruiyeti daha çok "kurulu düzenin kullanılmasında" değil, yönetenler ile halk arasındaki "sözleşmeci veya yarı sözleşmeci antlaşma"da görmüştü.

İddiaların aksine, 19. yüzyıl liberal ve seküler geleneği içinde ılımlı bir programa sahip bir parti olarak nitelendirilebilir. Bu özellikleriyle de Terakkiperverler 1920'lerin Ankara'sının siyasal gelişmeleri ve atmosferiyle uyumlu değildiler. Onların davranışları, manifesto ve program metinleri, onların temel olarak on yıllık savaştan (1912-1922) ve 1923-1924'ün radikal değişimlerinden sonra, normalleşmeye, siyasal tartışmaya ve kişisel özgürlüklere alan açmanın zamanının geldiğini düşünmekte olduğunu göstermektedir. Manifestoları, ulusun bağımsızlığını kazanmış olarak artık yeni bir olgunluk seviyesine eriştiğini ve bu seviyede artık kendi kaderini kendisinin belirleyebileceğini ifade etmiştir. Bunu iddia ederek onlar açıkça, ülkenin "sosyal ve kültürel devrimin" ortasında olduğunu ve siyasal muhalefete ve güçler ayrılığına izin verilirse bunun başarısının tehdit altına girebileceğini düşünen katı Kemalistler ile ters düşmektedirler. Bu nedenle TCF'yi "bağımsızlık sonrası muhafazakârlar" olarak nitelendiren Frederick Frey ile aynı görüşü paylaşabiliriz.[19] Frey'in, genel elit siyaseti kuramında açıkladığı gibi, bir bağımsızlık mücadelesi sonrasında, genellikle daha öncesinde bağımsızlığı koruma ya da tekrar kazanma arzusuyla birliğini koruyan hareket içinde bir çatlama meydana gelir.[20]

---

19 Scruton, *The Meaning of Conservatism*, s.55.

20 Frey, Frederick W., *The Turkish Political Elite*, (Cambridge: MIT Press, 1965), s.327-30.

Hareketin, Frey'in "ateşli milliyetçiler" olarak adlandırdığı kanadı, zorlukla kazanılmış olan bağımsızlığa gelecekte dil uzatılmasını önlemek için, yeni durumu, geniş kapsamlı toplumsal ve kültürel reform için kullanmak ister. "Ateşli milliyetçilere karşı çıkan muhalif grup ise 'bağımsızlık sonrası muhafazakârlardır'"; bunlar bağımsızlığın kazanılmasını kendi hayallerinin gerçekleşmesi olarak görürler ve daha fazla radikal sosyal ve kültürel değişimi reddederler. Onlar daha ileri düzey değişimde bağımsızlık mücadelesinin zorlukla kazanılmış getirilerinin kaybedilmesi tehlikesini görürler ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi tercih ederler. Onlar aynı zamanda, diktatörlük kurulmasıyla eşdeğerde saydıkları için, yoğunlaşmış iktidar gücünün reform programı için otoriter biçimde kullanılmasını da reddederler.

Türkiye örneğinden etkilendiği açık olsa da, Frey'in modeli Türkiye için dikilmiş bir elbise değildir. II. Dünya Savaşı sonrası sömürge kolonilerden çekilme sürecinde bu modele uygun çok sayıda örnek çıkmıştır (Endonezya'dan Cezayir ve Zimbabve'ye), fakat Orta Doğu'da bağımsızlık sonrası Arap dünyası rejimlerini (Mısır, Suriye, Irak) açıklamak için en kullanışlı modeldir. Albert Hourani'nin "liberal çağ" dediği şeyin son aşamasının bu temsilcileri büyük ölçüde resme uymaktadır, fakat bu rejimler birkaç yıl içinde radikal bir gündemi olan "Arap sosyalist" ordu subayları tarafından devrilmiştir; bu subaylar ise otoriter rejimler kurarak devletin gücünü artırmışlar ve yoğunlaştırmışlardır. Her ne kadar Arap dünyasındaki süreç ile Türkiye'deki arasında çok sayıda fark olsa da neredeyse evrensel savaş sonrası muhafazakârların radikaller tarafından yenilgiye uğratıldığı kuralı geçerli görülmektedir.

"Bağımsızlık sonrası muhafazakârlar" açıklaması mükemmel biçimde TCF'ye uyar gibi görünüyor olmasına rağmen, bu

bağlamda muhafazakârın ne anlama geldiğini akılda tutmalıyız. Bağımsızlık hareketinin, evrimci değişim ve demokrasi taraftarlarından oluşan ılımlı kanadını göstermek için kullanılan bir terimdir. Onun 19. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan muhafazakâr siyaset felsefesiyle ilgisi yoktur. Parti liderlerinin kendilerinin de kabul ettiği gibi, onların Avrupalı örneği, Edouard Herriot'un Fransız Radikal Partisi'dir[21] ve zamanın muhafazakâr veya dinci muhafazakâr hareketlerinden herhangi biri değildir.

TCF'nin kapatılmasından doğrudan sorumlu olan İsmet İnönü de gecikmeli olarak bunu kabul etmiştir. Onun daha sonra, partinin Terakkiperver (ilerici) reformcu kamp içinde kabul edilebilir bir ılımlı siyaseti temsil ettiği görüşüne geldiği anlaşılıyor. 1963'de "*Siyasî Hayatımın 40. Yılı ve CHP*" başlıklı makalesinde, zamanında TCF'nin "*muhafazakâr bir zihniyet*" ifadesi olarak görüldüğünü fakat partinin hiçbir zaman kendisinin muhafazakâr olduğunu belirtmediğini ve onun liderlerinin gerçekte "*ileri fikirli ve ıslahatçı*"[22] insanlar olduklarını söylemiştir. Gerçekten de öyleydiler.

---

21 Zürcher, *Political Opposition*, s.106.

22 Tevetoğlu, Fetih, "Terakkiperver Cumhuriyet Partisi", *Türk Kültürü*, 264, (1985), s.286.

18. Kurum İnşa Etme Açısından Kemalist Cumhuriyet ile Pehlevi İran'ının Karşılaştırılması: Halk Partisi[1]

İmparatorluk Mirası

1920 ve 1930'larda Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi rejimleri arasındaki çarpıcı ideolojik ve programsal benzerliklere rağmen, onların kısa dönemli başarıları ve uzun dönem mirasları oldukça farklı olmuştur. Bunda, hiç kuşkusuz iki liderin kendi şahsi otoriter yönetimini kurumlaştırma ve otoriteyi ölümden sonra veya İran örneğinde tahtan indirildikten sonra hayatta kalabilecek kolektif organlara transfer etme derecelerinin birbirinden çok farklılık göstermesi etkili olmuştur. Türkiye ve İran'da kurumsallaşma konusunu tartışırken, devlet inşa etme ile belirli bir rejimi sağlamlaştırma politikalarını dikkatli biçimde birbirinden ayırmak zorundayız. Devlet inşa etme bakımından ve modern merkezi devletin karakterlerinin ne derece kurulduğu bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Kaçar Hanedanı İran'ı arasında çok büyük bir fark vardır. Her ne kadar İran'da eski bir devlet geleneği olduğu ve Şii dünyasına ait

1 İlk olarak şu kaynakta yayınlanmıştır: Atabaki, Touraj ve Zürcher, Erik Jan (ed.), *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah,* (London: I. B. Tauris, 2004), s.98-112.

olma bilincinin genel kabul gördüğü hiç kuşkusuz doğru olsa da, modern devletin vazgeçilmez özellikleri; örneğin etkin vergileme, ücretli memur ve iktidarın açık paylaşımına dayanan bürokratik bir yönetim, zorunlu askerlik ve hem zorunlu askerliği hem de vergilemeyi mümkün kılan nüfus sayımı pratikte mevcut değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bu özelliklerin hepsi Mustafa Kemal Paşa'nın iktidara gelmesinden önceki bir yüzyıllık dönem boyunca süren reformlarla aşama aşama gelişmekteydi.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu açısından baktığımızda, Şah Rıza'nın yüz yüze kaldığı görev ve onun başarıları, Atatürk'ün başarılarına olduğu kadar, reformcu Padişah II. Mahmut'un başarılarına (1808-1839) benzemekteydi. Hiç kuşkusuz ilk yıllarda onun temel başarıları, birlik hâlinde bir ordu ve belli derecede bir merkezi yönetim inşa etmekti. Bu, Kaçar İmparatorluğu'nun son dönemindeki koşulların tam da tersidir; orda yönetici kendi başkentinin dışında çok az etkin iktidar gücüne sahipti. Mustafa Kemal Paşa ise bu konuda yapacaklarını yüzyıllık bir başarının üzerine inşa etmeye devam edebilirdi. Tek bir örnek vermek gerekirse; Şah Rıza 1920'lerde Kazak birlikler, kabile güçleri ve jandarma gibi apayrı unsurlardan millî bir ordu inşa etmeye ve daha sonra modern zorunlu askerliği (geleneksel bunichah sistemi yerine)[2] getirmeye çalışırken, Osmanlı İmparatorluğu 1844'ten beri zaten zorunlu askerlik ve bütünlüğü sağlanmış bir ordu sistemine sahipti.

Bu mirasın önemine rağmen, Kemalist Cumhuriyet, kendisi ile İmparatorluk arasındaki farkları vurgulamak için güçlü nedenlere sahipti. Birincisi, Mustafa Kemal, I. Dünya Savaşı

2 Cronin, Stephanie, "Conscription and popular resistance in Iran (1925-1941)", içinde Zürcher, Erik Jan (ed.), *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Asia 1775-1925*, (London: I. B. Tauris, 1999), s.145-68.

sonrasında, kendisinin de ait olduğu fakat içerisinde yalnızca önemsiz roller oynadığı İTC'nin liderleri tarafından başlatılan Millî Mücadele hareketinin aşama aşama tartışmasız lideri olarak öne çıkmıştı. Kendisini, Jön Türk mirasına hiçbir göndermede bulunmadan, Türkiye'yi hiç yoktan yaratan *Hızır* (*deus ex machine*) gibi resmetmesi, siyasal rakiplerinin elemesinde önemli bir silahtı.[3] İkincisi, Mustafa Kemal'in kendisinin de zaman zaman belirttiği gibi, Kemalist Türkiye'nin özünde yeni olması ve Osmanlı geçmişi reddetmesi, Türkiye'nin Avrupa'daki itibarını güçlendirmişti. Avrupa kamuoyu, Osmanlı'nın reform yapabileceğine pek inanmıyordu fakat Mustafa Kemal'in radikal kopuşu onların gözünde ona hatırı sayılır derecede güven kazandırmıştı.

Kemalist Cumhuriyet'in yeniliği ve onun Osmanlı geçmişinden tamamen ayrılığı, yalnızca Kemalist tarih yazımının değil, fakat Batı'da 1920'lerden itibaren basılmış düzinelerce kitabın teması olmuştur; bu kitapların çoğu "Eski Türkiye'nin" çürümüşlüğü ile "Yeni Türkiye'nin" dinamik ve genç enerjisini karşılaştırırlar.[4] 1950'lerden itibaren (bir dönem ve Kemalist devletin kısmi olarak parçalanması) farklı bir yaklaşım etkili olmuştur. Bu, Türkiye'de siyaset bilimci Tarık Zafer Tunaya ve sosyolog Niyazi Berkes ve Şerif Mardin ile Batı'da ise Bernard Lewis ve Stanford Shaw ile özdeşleşmiş bir yaklaşımdır. Bu ekol, eğer böyle adlandırmak uygunsa Cumhuriyet'in, Tunaya tarafından

---

3 Bu konu şu kitabımda tartışıldı: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, (Leiden: Brill, 1984).

4 1993 gibi oldukça yakın bir tarihte önde gelen akademisyen Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, (London: Routledge, 1993) aldı eserinde şöyle yazar: "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının hayırlı bir gelişme olduğu ortaya çıktı; çünkü Türkler kendilerini yeniden keşfetme ve *batmış* bir geçmişten kurtularak taze bir başlangıç yapma özgürlüğüne kavuştular.", s.77. (İtalikler vurgulama amaçlı olarak tarafımdan eklenmiştir).

"Cumhuriyet'in laboratuarı" olarak nitelendirilen kendisinden hemen önce gelenlere, 19. yüzyıl *Tanzimat* reformcularına ve özellikle II. Meşrutiyet döneminin Jön Türklerine borcunu kabul etmektedirler.[5]

Her iki okul da, hem geleneksel Kemalist ve hem de "revizyonist" olan, politika ve ideoloji sorularına –öncelikle modernleşme ve millî kimlik konularına- yoğunlaşma eğilimindedir. Bunlar ilginç ve karmaşık olsa da bunun yerine, İmparatorluk ile Cumhuriyet arasındaki kurumsal bağlantılar sorusuna odaklanmak istiyorum. Burada neredeyse tam bir devamlılık resmi ortaya çıkar. Bu olgu, her şeyden önce, ordu için doğrudur. Anadolu'daki milliyetçi hareketin başarısı, en nihayetinde Osmanlı ordusundan kalanların gücüne dayanmıştı. Her ne kadar Ekim 1918'de, I. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, ordu 100 bin kişilik[6] (bu rakam 1916'da en yüksek seviyesine ulaşmış ve 800 bini bulmuştu) etkin bir güç olarak kalmıştı. Ordu yorgunluk ve yüksek rakamlara ulaşan firardan zarar görmüş olsa da, onun örgütlü ve disiplinli bir organ olarak varlığını koruduğu doğrudur. Ordu parçalanmadığı gibi, ordunun önde gelen subaylarının, kendilerini savaş kahramanı olarak öne çıkarma gayretleri de yoktu. Rustow tarafından da gösterildiği gibi, Batı tarzı askerî okul ve akademilerde eğitim almış ve Balkan Savaşı (1912-1913) ve Dünya Savaşı (1918-1914) yılları esnasında deneyim kazanmış ve hızlı terfi etmiş olan otuzlu ve kırklı yaşlardaki subayların önde gelenleri Millî Mücadele'yi destekledi.[7] Bir kere Kâzım Karabekir ve Ali Fuat

5 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, (İstanbul: Hürriyet, 1984), s.XXI.

6 Larcher, Maurice, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, (Paris: Chiron, 1926), ek 44 ve 50.

7 Rustow, Dankwart A., "The army and the founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11, (1959), s.513-52.

gibi üst düzey subaylar, Mustafa Kemal'in liderliğini (Padişah'ın hükümeti tarafından ordudan atıldıktan sonra bile) kabul ettikten sonra, emir komuta zinciri dokunulmadan kaldığı için, onun stratejisini uygulama konumundaydılar. Milli hareket ordusu Cumhuriyet'te de büyük ölçüde değişmeden devam etti. 1952'de Türkiye NATO'ya girinceye kadar onun doktrinleri ve örgütlenişi aşağı yukarı aynı kaldı. 1960'lara değin, Osmanlı Harbiye Mektebi'nin ürünü olan ve ilk komutanlık deneyimlerini I. Dünya Savaşı'nda edinen (Cumhuriyetçi cumhurbaşkanları Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay ile Adalet Partisi'nin kurucusu Ragıp Gümüşpala gibi) subaylar tarafından komuta ediliyordu.

Eğer sivil bürokrasiye bakarsak, yine neredeyse benzer bir resim görürüz. Milliyetçiler, bağımsızlık mücadelesinin başlangıcında İstanbul hükümeti ile bağlantıları nedeniyle güvenilmez olarak görülen vilayet bürokrasinin üyelerini (valiler ve kaymakamlar gibi siyasal olarak atanmış olanlar) temizlediler. Ancak vilayet yönetimin daha alt seviyeleri dokunulmadan kaldı. Maliye ile ilgili olarak Cumhuriyet, İmparatorluktan iki ayrı bürokratik yapıyı miras aldı: Maliye Bakanlığı ve Osmanlı Kamu Borçları İdaresi (Düyun-u Umumiye); bunlardan ikincisi 1925 yılında kapatıldı.

Bürokrasinin uzantılarını ve şubelerini yeniden üretme araçları da neredeyse hiç değişmeden aynen kaldı; *Tanzimat*'ın, Abdülhamit ve Jön Türk dönemlerinin subaylarını ve devlet memurlarını çıkaran İmparatorluğun büyük okulları, aynı işlevi cumhuriyet döneminde de yerine getirmeye devam ettiler. Harbiye Mektebi, Erkân-ı Harbiye Mektebi ve Mülkiye Mektebi gibi kurumlar devlete vali ve kaymakam, diplomat ve yönetici yetiştirmeyi sürdürdü. Zamanla bu kurumlar Kemalist öğretinin aşılandığı merkezler haline geldiler.

Kemalist bürokrasinin kompozisyonuna gelince, millî zaferden sonra kapsamlı bir temizlik yapılmadı. 1923 Lozan Barış Konferansı'nda Türk tarafı, 150 istenmeyen Osmanlı Müslüman'ının ülkede kalmasını yasaklama hakkı elde etti. 150 rakamı tamamen keyfiydi ve isimlerin belirlenmesi (bazı güçlüklerle) barış antlaşmasından ancak bir yıl sonra tamamlandı. Yasaklananlar arasında bir dizi ordu subayı ve bürokrat vardı, fakat bunun çok az sayıda insanı ilgilendirdiği açıktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında liderlerin bazıları siyasal tasfiyeye maruz kaldı (özellikle 1926 göstermelik duruşmalarında). Fakat devlet aygıtını temizleme teşebbüsleri oldukça sınırlıydı: 25 Eylül 1923 tarihli 347 sayılı yasa, ülke dışında kalan veya "Kuvay-ı Milliye"de görev almayı reddedenlerin ordudan atılması hükmünü düzenledi; 26 Mayıs 1925 tarihli ve 854 sayılı yasa benzer bir düzenlemeyi devlet memurları için yaptı. Bu düzenlemelerden etkilenen insan sayısının az olduğu anlaşılıyor ve iki yıl sonra 24 Mayıs 1928'te çıkarılan 1289 sayılı yasayla yanlış bir biçimde görevden atıldığını düşünen subaylara ve devlet memurlarına temyize gitme hakkı verildi.[8] Devlet memurlarının pek çoğunun devletten ayrılmalarına neden olan ana olaylardan birisinin siyasal tasfiye ile hiçbir ilgisi yoktur: Ekim 1923'te o sırada çok küçük ve pek de gelişmemiş olan Ankara, hükümetin daimi merkezi olarak ilan edildiğinde, İstanbul'daki bakanlıklarda çalışanların önemli bir kısmı, kendi bakanlıklarıyla birlikte Ankara'ya gitmeyi reddettiler.

En büyük değişime maruz kalan devlet bürokrasisi kesimi hiç kuşkusuz Diyanet kurumudur. Halifeliğin kaldırılması ve en yüksek dinsel otorite *Şeyhülislam*'lık makamı yerine eşzamanlı olarak başbakanlığa bağlı bir başkanlığın (Diyanet İşleri

8 Jäschke, Gotthard, *Türk Inkılâbı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Millî Mecmua, 1939), c.1, s.156; c.2, ss.50 ve 73.

Başkanlığı) kurulması, 1924'te eğitimin birliğini sağlamaya ilişkin bir yasanın geçmesi ve 1926'da Avrupa tarzı medeni kanunun kabul edilmesi, dinsel kurumun rolünü zayıflatırken devletin iktidarını güçlendirdi. 1924'te medreselerin kapatılmasından dinsel eğitim ciddi biçimde etkilendi; bu alandaki düşüş, 1940'larda Osmanlı döneminde eğitim almış yaşlı kuşak iyice azaldığı zaman kendini iyice belli etti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu reformları din adamlarının neredeyse hiç muhalefetiyle karşılaşmadan yapabilmesi, Osmanlı dinî yapısının İmparatorluk içinde ne derece bürokratikleştiğinin ve devlet kontrolü altına girdiğinin bir göstergesidir.

Halk Partisi

Eğer Kemalistler bu kadar zengin bir kurumsal mirası İmparatorluktan devralmışlarsa Cumhuriyet'in kurumlarına Kemalistlerin kendi özgün katkıları nelerdir? Başka bir ifadeyle; eğer Kemalist bir devlet inşa etme artık bir öncelik değilse, rejimin kurumsallaşması için Kemalistler hangi araçları yarattı? Burada cevabın oldukça açık olacağını düşünüyorum: Araç, Mustafa Kemal tarafından 1923'te yaratılan parti, *Halk Fırkası* idi.

Mustafa Kemal, ilk Millet Meclis'indeki (1920-1923) çoğunluk grubu Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu siyasal partiye dönüştürme niyetini 6 Aralık 1922'de ilan etti. Aynı zamanda yeni partinin ismini de *Halk Fırkası* olarak açıkladı; bu iki bakımdan önemlidir. *Fırka* o dönemde en sık kullanılan terimdi, fakat olumsuz çağrışımlar yüklenmiş olmakla da dikkati çeken bir terimdi. II. Meşrutiyet döneminde meclisteki grupların çekişmelerini anımsatıyordu ve *cemiyet* (toplum, dernek) sözcüğü ile özdeşleştirilmiş olumlu çağrışımlara sahip değildi;

cemiyet, Kurtuluş Savaşı'nı yapan ve lideri Mustafa Kemal olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin isminde de geçmekteydi. Hem burada hem de daha önce İTC tarafından kullanıldığı biçimiyle (onun üyeleri bu terimi daha önce sık sık *cemiyet-i mukaddes* veya kutsal dernek olarak kullanmışlardır, aynı terimi Mustafa Kemal 16 Eylül 1924 Trabzon konuşmasında Halk Partisi için kullanır.[9]), "cemiyet" "parti"den hem daha itibarlı ve hem de daha kapsayıcı bir sözcük gibi görünmekteydi. Sivas Kongresi'ndeki (Eylül 1919) üyelerin hepsi, parti çekişmesinden uzak (*fırkacılık amelinden münezzeh*) çalışacağına yemin etmemiş miydi?[10]

Fırka'nın parti çekişmesiyle özdeşleşmiş olması, onun ismindeki sözcük olan *halk*ı daha da dikkate değer yapar. Tunçay'ın işaret ettiği gibi,[11] bu sözcük sol yayınlarda sık kullanılmaktaydı ve orada nüfus kümeleri (köylüler ve işçiler) anlamına geliyordu. O dönemde milliyetçi yayınlarda *millet* sözcüğü sık kullanılan sözcüktü ve bir bütün olarak (Müslüman) nüfusu göstermekteydi. Bu nedenle yeni partinin adı, onun solcu eğilimlere sahip olduğu ve sınıf mücadelesini benimsediği kuşkusunu doğurdu. Ancak bu tür düşünceleri yok etmek için Mustafa Kemal hızlı hareket etti. 1923'ün başlarında çıktığı ülke gezisinde, özellikle 15-17 Ocak 1923'te Eskişehir ve İzmit'te yaptığı yoğun mülakatlar ve konuşmalarda, Türkiye'de büyük toprak sahiplerinin ve kapitalistlerin sayısının çok az olduğunu ve bu nedenle köylülerin yaşam standartlarını geliştirmenin, onların aleyhine olacağını düşünmek için hiçbir neden bulunmadığını vurgulayarak belirtti. Türkiye'deki sanayi işçilerinin sayısı-

---

9 *Hâkimiyeti Milliye*, 18 Eylül 1924.

10 İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Ankara: TTK, 1969), s.3.

11 Tunçay, Mete, *T.C.'de Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması* (1923–31), [İstanbul: Cem, 1989 (1981)], s.48.

nın 20 binin üzerinde olmadığını, bu nedenle bir siyasal partinin temeli olmayacağını belirtti. Yeni parti, toplumun tüm kesimlerinin partisi olacaktı ve sınıf mücadelesine değil, toplumsal uyuma davet edecekti.[12] Yine de "halk" sözcüğünün bilinçli olarak tercih edilmesi, Mustafa Kemal'in yeni partinin antielitist bir parti olmasını ve kitleler için çalışmasını arzu ettiğini göstermektedir. Bu anlamda, terimin kullanımı onun, 1917'de İzmir'de İttihatçılar tarafından kurulan *Halka Doğru* grubu tarafından kullanımını anımsatmaktadır; bu grup, milliyetçilik ve modernizm mesajının kitleler içinde yayılmasını amaçlamıştı fakat net bir biçimde sosyalist değildi.[13]

Mustafa Kemal'in partiyi kurarken aklında bir taraftan 1923 sonrası ikinci Millet Meclis'inde disiplinli ve güvenilebilir bir çoğunluk yaratmaktı (I. Meclis disiplin eksikliğiyle dikkatleri çekmişti). Diğer taraftan başarmak istediği şey, sosyal ve kültürel devrimde öncülük etmeleri için ülkedeki tüm "aydınlanmış" unsurları birleştirmekti. Her ne kadar Mustafa Kemal'in kendisi ve partisi her zaman millî iradeyi temsil etme ve nüfusun genelinin istekleriyle uyumlu biçimde hareket etme iddiasında bulunmuş olsa da, onun 1923'teki kampanyası, bundan ziyade onun arkasındaki aydınlanmış eliti birleştirmeyi amaçladığını göstermektedir. 1923 yazındaki seçimler, yeni partinin resmî olarak kuruluşundan önce yapıldı, fakat bir çeşit taslak program, *Dokuz Umde* (İlke), Mustafa Kemal tarafından yayınlandı ve Müdafaa-i Hukuk grubu seçimlerde yalnızca bunları benimsemiş olan adaylara destek verdi. *Dokuz Umde* bir taraftan millî güvenlik gibi konularda çok genel ilkelerden, diğer taraftan ise farklı sosyal grupların desteğini kazanmak için tasarlan-

12 İnan, An, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir - İzmit Konuşmaları*, (Ankara: TTK, 1982), s.118 ve dv.

13 Tunaya, *Siyasal Partiler*, s.417.

mış oldukça özel önerilerden oluşuyordu. Seçimlerden sonra, 9 Ağustos 1923'te, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun (bir tanesi hariç) Millet Meclisi'ndeki yeni seçilmiş üyeleri Halk Fırkası altında toplandılar. Kısa bir süre sonra, Halk Fırkası'nın, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tek mirasçısı olduğunu ve bu Cemiyet'in tüm varlıklarını devraldığını resmî olarak açıkladılar. Bu geçiş sürecinde, Müdafaa-i Hukuk teşkilatının yerel şubelerine danışılmadı. Ancak ne onlar ne de Millî Mücadele'de eşit derecede faal olan, fakat Mustafa Kemal'in aday listesinde yer almayan siyasetçiler, bu durumu protesto etme konumunda değillerdi. 1927 parti kongresinde, Halk Fırkası'nın liderleri bu kongrenin ikinci kongre olduğunu iddia ederek, yeni parti için sözde bir soyağacı öne sürdüler; buna göre Millî Mücadelenin ilk millî kongresi, Eylül 1919'daki Sivas Kongresi'ydi!

Halk Fırkası'nın kuruluşunun, 1923-1925 yılları arasında, Mustafa Kemal'in aşama aşama iktidar tekelini kurduğu olaylar zincirinin halkalarından birini oluşturduğunu söylemek abartı olmaz. Zincirdeki diğer halkalar, Nisan 1923 Hıyanet-i Vataniye Kanunu değişikliği[14], Ekim 1923'de Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilk Cumhurbaşkanı olması, Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması ve Mart 1925'ten itibaren liberal ve sosyalist muhalefetin bastırılmaya başlanılmasıdır. Haziran 1925'den itibaren Halk Partisi Türkiye'deki tek yasal partiydi ve bu parti içinde Mustafa Kemal Paşa'nın konumu kuşku götürmez bir yerdeydi. Partinin iç yapısı, 1927 tüzüğünde belirtildiği gibi, Mustafa Kemal'e neredeyse sınırsız güç veriyordu: Partinin daimi başkanıydı ve partinin diğer iki üst dü-

14 Finefrock, Michael M., *From Sultanate to Republic. Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-24*, yayınlanmamış doktora tezi, (Princeton University, 1976).

zey görevlisini, başkan yardımcısını ve genel sekreterini o atamaktaydı ve onlarla birlikte partinin liderliğini oluşturuyordu. Parti başkanı olarak, tek başına milletvekili adaylarını belirleme hakkına sahipti.[15] Kasım 1924'deki parti içi bölünmeden sonra (o sırada Mustafa Kemal kısa bir süre için diğer bir partiye, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na izin vermişti), milletvekillerinin Millet Meclisi'nde bireysel olarak muhalif fikirler dile getirme cesaretini kıran yeni disiplin önlemleri yürürlüğe konulmuştu. Bütün tartışmalar meclisin kapalı oturumu ile sınırlandırılmıştı. Bu nedenle tek meşru siyasal parti üzerindeki tüm kontrolü elinde bulundurarak Mustafa Kemal'in, partiyi Kemalist politikaları tatbik etmek için ana araca dönüştürdüğünü düşünen birisinin mazur görülmesi gerekir.

Fakat Mart 1925'te meclisteki parti hükümete (Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından atanan ve hükümetin başkanı Başbakan İsmet İnönü'ye) dört yıl boyunca yürürlükte kalacak olan *Takrir-i Sükûn Kanunu* ile bazı konularda diktatörlük yetkisi verdi. Bu yıllar boyunca, Kemalist "Devrim"i oluşturan bütün ünlü Batılılaşma ve sekülerleşme önlemleri yasalaştırıldı; dolayısıyla Parti'nin bu yıllarda neredeyse hiçbir siyasal işlevi olmadı. Dolayısıyla Cumhurbaşkanı'na politikalarını hayata geçirmek için güvenli bir ortam yaratarak partinin az çok amacına hizmet ettiğini söyleyebiliriz.

Parti, hiç kuşkusuz bu dönemde Avrupa'da faaliyet gösteren sosyalist ve faşist partiler tarzı bir topyekûn seferberlik aracı olarak işlev görmemiştir. Kuruluşundan itibaren geçen altı yıl (1923-1929) boyunca parti hiç kuşkusuz açık biçimde hükümetin politikalarını savunmuştur, fakat bu politikalar için destek arayışına girmek ya da taban hareketini teşvik etmek için çok az çaba göstermiştir. Ancak Halk Partisi'nin bu alanlarda çok

15 Tunçay, *T.C.'de Tek Parti*, s.384.

daha fazla aktif rol oynamaya başlamasıyla resim 1930'lardan itibaren değişir. Artık parti, eğitim ve propaganda ile çok daha fazla ilgilenmeye başlamıştır ve bu nedenle 1931'de halka hitap edecekler için parti okulu açılması bir tesadüf değildir. Halk Partisi'nin 1930'lardaki değişen rolü, Kemalist rejimin doğasındaki değişimle doğrudan ilgilidir; burada, rejimin otoriter yönetimden totaliter yönetime kaydığını, en azından buna teşebbüs edildiğini iddia edeceğim. 1930'ların başlarından itibaren, Halk Partisi hükümeti, parti ile bağlantılı olmayan bütün sivil toplum örgütlerini yok etme hamlesi organize etti. Bu dönemde kapatılan örgütlerin iyi bilinen örnekleri arasında, *Türk Kadınlar Birliği*, *Hür Masonlar Locası* ile *Öğretmenler Sendikası*, *Yedek Subaylar Cemiyeti* ve *Gazeteciler Cemiyeti* gibi mesleki örgütlenmeler ile Jön Türkler döneminden kalan ve 1912'den beri kültürcü Türk milliyetçiliğini (veya Türkî milliyetçiliğin) destekleyenlerin toplanma yeri olan *Türk Ocakları*'nın kültür ve eğitim kolları vardır. Kurumlar da dokunulmadan kalmamıştır; İstanbul Üniversitesi'nde de reform ve temizlik yapılmıştır.

Bağımsız örgütlerin yerini tamamıyla partinin kontrolünde olan yenileri aldı: Halk Partisi'nin kadın kolu *Kadınlar Birliği*'nin yerine geçti; 1932'de *Türk Ocakları* yerine *Halkevleri* kuruldu ve onun varlıklarıyla önemli binalarını devraldı. Halkevleri çok geçmeden partinin kitlelerin harekete geçirilmesi için kullandığı en önemli araçlardan birine dönüştü.

Halkevlerinin, parti liderleri tarafından açıklanan amaçları, kültür ve ideallerin yayılması yoluyla millî birliği inşa etmek, köylüler ve şehirlileri yakınlaştırmak ve Halk Partisi'nin ilkelerini kitlelere anlatmaktı. Bu amaçlar dokuz farklı alandaki faaliyetlerle gerçekleştirilecekti: Dil ve edebiyat; güzel sanatlar, tiyatro, spor, sosyal yardımlaşma, eğitim amaçlı dersler, kütüphaneler ve yayınlar, köy gelişimi ve tarih. Üyelik herke-

se açıktı. Tamamıyla Halk Partisi tarafından finanse ediliyordu ve Halkevlerinin yönetim kurulu, yerel parti liderleri tarafından atanıyordu; bunun tek istisnası yönetim kurulunun merkezdeki liderler tarafından atanan Ankara idi. 1932'de açılışından itibaren ilk birkaç yılda Halkevlerinin sayısı çarpıcı biçimde arttı. Toplamda 478 Halkevi kuruldu ve 1940'dan itibaren Halkevlerinin daha küçük bir türü olan 4.322 *Halkodası* ise köylerde faaliyet göstermeye başladı. Halkevleri ve Halkodaları yetkilileri, nüfusun yüzde 80'inin okuma yazma bilmediğinin farkındaydı ve Kemalist modernleşme mesajını yaymak için çeşitli iletişim araçları kullandı; bunların en önemlisi konferanslar ve konuşmalardır. Diğer iletişim biçimleri arasında filmler, tiyatro temsilleri, kukla gösterileri, konserler, sergiler ve köylerde sözlü eğitim ve duvar afişleri vardır. Halkevleri okuma yazma bilenler için ise çok sayıda dergi çıkardı; bunların en önemlisi Ankara Halkevi tarafından çıkarılan *Ülkü* dergisiydi.[16]

Ancak Halkevlerinin Türkiye nüfusunun geniş katmanları arasında Kemalist ideallerin propagandasını başarılı biçimde yaptığından kuşku duyabiliriz. Bazı güncel değerlendirmeler, bütün yüksek ideallere rağmen Halkevlerinin entelektüeller, öğretmenler, profesyoneller ve bürokratlar için bir toplantı yeri olarak kalmaya devam ettiğini ve çok az sayıda köylü ile işçinin onun kapısından içeri adım atabildiği göstermektedir. Halkevleri'nin en büyük başarısı belki de reformlara tüm kitlelerin desteğini sağlamaktan çok, Kemalistlere şehirlerde reformlarını destekleyecek idealist bir orta sınıf kadro inşa etmelerinde yardımcı olmalarıdır. Böylece, Halkevleri "aydınlanmış" şehirli orta sınıfın önemli bir kısmı için ortak kimlik yarat-

16 Çavdar, Tevfik, "Halkevleri" Belge, Murat (ed.) içinde, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, (İstanbul: İletişim, yayım tarihi yok, [1984]), s.878. Halkevlerinin amaçları ve teşkilatı hakkında tüm temel bilgileri verir.

mada yardımcı olsa da, onun Avrupa tarzı bir yaşamı ve kültürü teşvik etme çabası ve geleneksel kültürün ifade edilmesine karşı saygı ve ilgi eksikliği, gerçekte kitleler arasında rahatsızlık yarattı.

Çağdaş seyyahlardan birisi Lilo Linke'dir, gelecek bölümde önemli ölçüde yararlanacağımız eseri *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey* ilk olarak 1937 yılında yayınlanmıştır.[17] Linke, Halkevlerini özellikle ziyaret etmiştir ve Samsun *Halkevi*'ni ayrıntılı olarak anlatmaktadır.[18] Anlattıklarına göre, Samsun'da ikamet edenlerinin kırkta biri Halkevi üyesiydi. O tarihte bu 800 kişiye denk geliyordu. "Sosyal katmanın üstünde bulunanlar", "üye olma ihtiyacı duyacak kadar iyi"ydi. O, Halkevlerinin haftalık faaliyet programlarının bir kopyasına da yer vermiştir; program şöyledir:

Pazartesi:	Kadınlar için iğne işi dersi
	Futbol takımı toplantısı
	Tiyatro grubu
	Yetişkinler için okuma yazma dersi
	Ücretsiz hukuk danışmanlığı
Salı:	Türk tarihi grubu
	Koro çalışması
	Parti toplantısı
	Çiftçilik ve el sanatları
Çarşamba	Heyet toplantıları
	Kadınlar için kıyafet dikimi dersi
	Oda müziği dersi
	Türk dili ve sanat grubu

17 Linke, Lilo, *Allah Dethroned. A Journey through Modern Turkey*, (London: Constable, 1937).

18 Linke, *Allah Dethroned*, s.169 ve dv.

Perşembe	Askerî bando çalışması Okuma ve yazma dersi Kız jimnastik grubu Müze ve sergi heyeti
Cuma	Orkestra çalışması Ücretsiz tıbbi danışmanlık Köy grubu toplantısı
Cumartesi	Spor kulüpleri Yabancı diller dersi
Pazar:	Konuşmalar, konserler, konferanslar

Samsun gibi vilayet merkezlerinin, boş zamanın önemli bir bölümünün Kemalist değerlerin aktanıldığı önemli faaliyetlere sahip olduğu açıktır. Linke'nin, birkaç köye yaptığı rutin ziyaretlerden birisinden dönen Halkevleri "köy grubu"na ilişkin olarak anlattıkları, bu faaliyetlerin kırsal bölgede neden rahatsızlık yarattığını açıklığa kavuşturur. Grup (bir öğrenci, bir diş hekimi, bir öğretmen ve onların ziyarette kullandığı arabanın sahibinden oluşmaktadır), okuma yazma dersleri ve tıbbi bilgiler vermektedir, fakat aynı zamanda nüfus sayımı ve yeni soyadı kanunun uygulanması için gerekli olan kayıtları da yapma görevini yerine getirmektedir. Köylülerin gözünde, Halkevleri görevlileri, anlaşılmaz taleplerde bulunan diğer bir devlet memurları grubudur.

Halkevlerinin gelişimi, diğer her şeyden çok, Halk Partisi'nin oldukça kapalı bir kadro partisinden bir kontrol ve mobilizasyon aracına dönüşümünü göstermektedir. Halk Partisi'nin rolünün 1930'ların başlarında değişmesinin kaynağı olarak üç neden gösterilebilir. Birincisi, dünya ekonomik krizi ve tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi 1930'lardan itibaren Türkiye'yi

şiddetli biçimde etkilemiştir. Bu, daha aktif ve müdahaleci bir hükümet politikası için âdeta davetiye çıkarmıştır.

İkinci olarak, Mustafa Kemal'in 1930'lardaki meşru (fakat evcilleştirilmiş) kısa süreli siyasal muhalefet denemesi (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*) ülkedeki yaygın hoşnutsuzluğu ve Halk Partisi'ne olan rağbetin azalmasına yol açmıştır. Bu deneme, muhalif partiye gösterilen devasa destek nedeniyle kontrol dışına çıkma tehdidi oluşturduğunda, hızlı biçimde sonlandırılmıştır. Fakat Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yoğun rağbet görmesi, Halk Partisi içindeki pek çok kimsede hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu deneyim, dinci gericilik veya *irtica* endişesinin yükselmesine neden olan bir yedek subayın (23 Aralık 1930'da İzmir yakınındaki Menemen'de) korkunç biçimde öldürülmesi olayı ile birlikte, Halk Partisi içinde, partinin sosyal ve kültürel modernleşme mesajının geniş halk kitlelerine ulaşmadığının anlaşılmasını sağlamıştır. Bu, eğitim ve propagandaya daha fazla çaba harcanması ve demokrasinin belirsiz bir tarihe kadar ertelenmesi anlamına gelmiştir.

Üçüncü olarak, Batı demokrasilerinin ekonomik krizle başa çıkmakta gösterdiği başarısızlık, onların bir rol modeli olarak güvenirliklerini sakatlamıştır. Sovyetler Birliği ve Faşist İtalya ekonomik krizle daha etkili biçimde mücadele eden ülkeler olarak öne çıkmıştır; birincisi genişlemeci sanayileşme politikası ile ikincisi ise ekonomik olarak kendi kendine yetme politikasıyla bunu başarıyor görünüyordu.[19] Her ne kadar İtalya'nın iktisat programı en nihayetinde felaket getirmiş olsa da, bu o sırada henüz açık değildi. Bu otoriter rejimler ve 1933 sonrası Hitler Almanya'sı hiç kuşkusuz Halk Partisi'nin lider kadrosu içinde pek çok hayran kazandı. Daha 1932'de, Halk Partisi

---

19 Cassels, Alan, *Fascist Italy*. Second Edition, (Arlington Heights: Harlan Davidson, 1985), s.60-2.

ile bağlantısı olan bir grup önde gelen entelektüel, partinin her çeşit sosyal ve kültürel alanda daha aktif rol oynamasını savunan *Kadro* grubunu kurdu. Kısa bir süre sonra, 1935'te, Parti'nin çok popüler genel sekreteri Recep Peker, partinin ülkenin yönetim yükünü üstlenmesini önerdi. Peker'in ilham kaynağı, Kadro grubu için olduğu gibi, Sovyetler Birliği olmaktan çok Nazi Almanya'sıydı.[20] Atatürk ordu ve bürokrasiden oluşan devlet aygıtına daha fazla güvenmeyi tercih ettiği için, onun önerisi reddedildi, fakat Türkiye'nin bir yıl önce tek parti devleti olduğunu resmî olarak ilan etmesinde, devlet ve partinin her düzeyde iç içe olmasında, büyük ölçüde Avrupa'daki otoriter örnekler etkili olmuştur. Halk Partisi'nin, faaliyetleri neredeyse tamamıyla Millet Meclisi'yle sınırlı, oldukça kapalı elitist bir siyasal örgütten, Kemalist değerleri yaymak için kültürel ve sosyal yaşamı tekeli altına almaya teşebbüs eden bir örgüte dönüşmesi, 1933'te Cumhuriyet'in 10. Yılı kutlamalarında sembolize edilmiştir. Bu tarih öncesinde Mustafa Kemal Paşa, parti ileri gelenlerine genellikle kapalı mekânlarda (1927'deki çok önemli altı gün konuşmasında bile) konuşma yaparken, onun 1933 konuşması Ankara'daki bir açık hava stadyumunda, kalabalık kitleler önünde yapılmıştır. Kutlama programı, geçit töreni ve jimnastik hareketleri ile görüntü ve koreografi yönünden, açık biçimde Faşist İtalya'daki benzer kutlama törenlerini andırmaktadır.

Türkiye ve İran'ı Karşılaştırmak

Bu gelişmeleri İran'daki gelişmelerle karşılaştırdığımızda, 1930'larda İran'da da Kemalist Türkiye, Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sı örneklerinin giderek artan biçimde önem kazandığını

20 Mango, Andrew, *Atatürk*, (London: John Murray, 1999), s.501.

görürüz. Şah Rıza'nın *"Vahdet-i Millî"* seferberliği esnasında tarih ve dili, ulus inşa etme hizmetinde kullanma biçimiyle, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun çabaları arasında büyük benzerlikler vardır. Azeri Türklere yapılan baskı, Asurlular ve Ermenilere yapılan ayrımcılık, Mahmut Esat Bozkurt ve Recep Peker gibi Halk Partisi ileri gelenlerinin azınlık karşıtı politikalarını hatırlatmaktadır. İran'da 1928'de Kürt kimliğinin inkârı, 1926 sonrasında Türkiye'dekinin benzerini yansıtmaktadır. Kemalist örneğin etkisi Şah'ın 1934'deki resmî ziyareti sonrasında artmış görünüyor. Fakat bu iki rejim arasında önemli farklılıklar vardı. Halk Partisi, 1930'ların başlarında bir mobilizasyon ve kontrol aracı olarak önemini daha da artırırken; Şah Rıza ve onun Adalet Bakanı Timurtaş tarafından 1927'de yasaklananların yerini almak için kurulan partiler, ilk önce *Iran-e Now* (Yeni İran) partisi ve daha sonra onun halefi *Hizbi Terakki* (Terakkiperver Parti), her ne kadar büyük olasılıkla Kemalist örneği model alarak kurulmuş olsalar da, kendi ayakları üzerinde duracak hâle gelemediler. *Iran-e Now* partisinin başlangıçtaki amacı Halk Partisi'nin amacının aynısıydı: "Meclis'te disiplinli bir çoğunluk oluşturmak ve radikal, reformcu önerilerin yasaya dönüşmesini garantiye almak".[21] Fakat bu partiler hiçbir zaman Halk Partisi'nin örgütsel gücüne, desteğine ve disiplinine yaklaşamadılar. Şah Rıza, *Hizb-i Terakki*'yi 1932'de dağıttı. Onun, tamamıyla kendisine bağımlı bireylere güvendiği ve kurumlar ile kolektif organlara, kendisi tarafından yaratılmış olsalar bile derin biçimde güvensizlik beslediği anlaşılıyor. Mustafa Kemal, diğer taraftan, her ne kadar otoriter ve hatta daha sonra totali-

21 Elliot, Matthew, "New Iran and the dissolution of party politics under Reza Shah", içinde, Atabaki, Touraj ve Zürcher, Erik Jan (ed.), *Men of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* , (London: I. B. Tauris, 2004), s.65-97.

ter politikaların aracı olan bir parti yaratmış olsa da, yine de savaş sonrası çok partili demokrasinin politikacılarının zanaatlarını öğrenebilecekleri bir eğitim alanı oluşturmuştur. O, Millet Meclisi'ni kontrol etmek için bir araç olarak işe başlamıştır, fakat 1930'lardan itibaren aynı zamanda, kendisini sosyal ve kültürel devrimin "aydınlanmış" öncüsü olarak gören şehirli orta sınıfın önemli bir bölümüne, ortak bir kimlik kazandırmayı da başarmıştır. Ervand Abrahamian, bunu çok iyi özetler:

> Mustafa Kemal bilinçli olarak entelektüellerin heyecan dolu desteklerini Cumhuriyetçi Parti'ye [Burada (Cumhuriyet) Halk Partisi'nin kastedildiği çok açıktır, EJZ] yönlendirirken, Şah Rıza, başlangıçtaki sivil desteğini giderek kaybetti ve kendi kurumları için gerekli olan sosyal temelleri korumakta başarısız bir biçimde, örgütlenmiş bir siyasal partinin yardımı olmadan ülkesini yönetti.[22]

22 Abrahamian, Ervand, ***Iran between Two Revolutions***, (Princeton: Princeton University Press, 1982), s.149.

19. Atatürk Dönemi'nin Sonlarında Bir Anadolu Gezisi: Batılı Gezginlerin Gözünde Kemalist Türkiye[1]

II. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı araştırmaları alanında birinci sınıf üne kavuşacak iki kişi, 1930'ların ortalarında, Türkiye'yi enine boyuna (veya Türkiye'nin gidebildikleri her yeri) gezmeye karar verdiler. Onların adları Robert Anhegger ve Andreas Tietze'ydi.

Türkoloji alanıyla yakından ilgili olmayanlar için onların kısa yaşam öyküleri oldukça yararlı olabilir. Robert Anhegger 1911'de Viyana'da doğmuştur; bir Alman tüccarın oğludur. I. Dünya Savaşı'ndan (savaşın büyük kısmını İsviçre'de geçirmiştir) sonra, anne babasıyla birlikte Rotterdam'a taşınmıştır. 1923'te aile Zürich'e yerleşir. Anhegger, 1932'de Viyana'ya taşınmadan önce Zürich'te hukuk, tarih ve edebiyat alanında üniversite eğitimi almaya başlar. Viyana'ya taşındıktan sonra üniversite eğitimine iktisat tarihi, Slav dilleri ve İslam incelemeleri alanlarında devam eder. Türkçe öğrenmeye de başlamıştır. Viyana'daki öğrenimi esnasında Andreas Tietze ile arkadaş olur. Yalnızca ilgi duydukları akademik alan değil, aynı zamanda sol siyasete yakın olmaları da onların ortak yönüydü. Anhegger, Türkiye'ye ilk ziyaretini 1935'te yapmıştır. 1939 yılında Zürich

1 İlk olarak şu kaynakta yayınlanmıştır: "Two young Ottomanists discover Kemalist Turkey. The travel diaries of Robert Anhegger ve Andreas Tietze", *Journal of Turkish Studies*, 26/1, (2006), s.359-69.

Üniversitesi'nden doktora derecesi almış ve 1940'ta İstanbul'a taşınmıştır (bu daha sonra göçe dönüşmüştür). Bu kararının ardında birkaç neden vardı: Türkiye'ye duyduğu akademik ilgi bir yana, komünist hareket içindeki geçmişi ve o sırada yaşamını Yahudi asıllı Sura Lisier ile paylaşması, Almanya'ya yakın durmanın güvenli olmadığını hissetmesine yol açtı. İstanbul'da, Alman ordusuna katılmayı reddetmesi nedeniyle 1942'de işten atılana kadar Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalıştı. İşten atılmasından sonra Alman dili ve edebiyatı öğretmeni olarak farklı yerlerde çalıştı; bunlar arasında İstanbul Üniversitesi de vardır. Türkiye'yi yakından bilen ve Nazi bağlantılarıyla kirlenmemiş bir Alman olarak Anhegger 1950'lerden itibaren İstanbul'daki Alman kültürel faaliyetleri için kilit isim oldu; bu rolü 1961 ve 1968 arasındaki Goethe Enstitüsü müdürlüğü ile en üst düzeye ulaştı. Anhegger, 1958'de ressam Bedri Rahmi'nin kız kardeşi mimar Muallâ Eyüboğlu ile evlendi. Türk ressamlarıyla bağlantısı İstanbul'da 1957'de ilk özel sanat galerisini kurmasına önayak oldu. Daha sonra Amsterdam'daki Goethe Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirilince, dönüşümlü olarak bu şehirde ve Kudüs'te yaşadı. Anhegger 2001'de Amsterdam'da öldü.

Andreas Tietze, 1914'te Avusturyalı Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Viyana'da dünyaya geldi. 1932 ve 1937 arasında Viyana ve Paris'te eğitim gördükten sonra doktora derecesini Viyana Üniversitesi'nden aldı. 1937'de araştırmalarını sürdürmek ve hiç kuşkusuz Nazi zulmünden kaçmak üzere İstanbul'a taşındı. Bir Yahudi ve komünist olarak korkmasını gerektiren her türlü özelliği taşıyordu. Tietze 1949'a kadar İstanbul'da kaldı. 1949'da Türk Araştırmaları öğretim görevlisi olarak Illinois Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. 1957-1958 arasında İstanbul'da ikinci kez kaldıktan sonra, Los Angeles'a taşındı. Orada Türk ve Osmanlı dili ve edebiyatı öğretmek üze-

re Kaliforniya Üniversitesi'ne atandı. O zamana kadar kendi kuşağının önde gelen bir Türkoloğu ve gelecek kuşağın ilham verici bir öğretmeni olarak belli bir ün kazanan Tietze, en sonunda UCLA'da bölüm başkanı oldu, fakat 1970'lerin ortalarında, doğduğu şehir Viyana'daki Türk Araştırmaları Kürsüsü'ne dönme kararı verdi. Oradaki yaklaşık yirmi yıllık verimli bir akademisyenlik yaşamından sonra 2003 yılında hayata gözlerini yumdu.

Anhegger ve Tietze, Anadolu gezilerini 1936-1937 yıllarında yaptı. 1936 yılındaki gezilerini 27 Ağustos ve 24 Eylül arasında yaptılar ve İç Anadolu'yu gezdiler. 1937 yılında Batı ile Güneybatı Anadolu'yu kapsayan gezilerine ise 5 Eylül ve 3 Ekim arasında çıktılar. Her iki gezide de onlara Anhegger'in kız arkadaşı Sura ile soyadını tespit edemediğim Erika isimli bir tıp doktoru eşlik etti. Adını andığım bu son kişi, birkaç sayfalık bir seyahat günlüğü dışında seyahat hakkındaki her şeyin yazarıydı.

Bu günlükler bize iki müsvedde olarak ulaşmıştır. Birincisi, 80 sayfa uzunluğundadır (çift aralıklı A-4 formatında) ve *Unsere Anatolienreise 27.8-24.9.1936* başlığını taşımaktadır. İkincisi 78 sayfa uzunluğundadır, aynı görünüşe sahiptir ve *Die Zweite Anatolienreise 5.9-3.10.1937* başlığını taşımaktadır. Müsveddelerin her ikisinin de birer nüshası daha sonra geziye katılanlara verilmiştir. Robert Anhegger kendi nüshasının kopyalanmasına ve Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü (International Institute of Social History) arşivlerinde saklanmasına izin vermiştir. Seyahatlerde çekilen düzinelerce fotoğrafın nerede olduğunu henüz tespit edebilmiş değilim.

Elbette, bu günlüklerde anlatılanların çoğu önemsiz ya da yalnızca geziye katılanlar için bir anlam ifade etmektedir. Bununla birlikte metinler, 20. yüzyıl Türkiye araştırmacıları

için önemlidir. En nihayetinde, geziyi yapanlar en azından ilgili ve çok yetkin gözlemcilerdir. Türkçe bilmektedirler ve Türk, Osmanlı ve Osmanlı öncesi tarih konusunda oldukça bilgilidirler. Diğer taraftan bu tür kaynakların oldukça nadir olduğu da bir gerçektir. Batı dillerinde "yeni Türkiye" hakkında, Türk "mucizesi"nin hâlen taze olduğu 1920'ler ve 1930'larda yayınlanmış kitaplardan oluşan hacimli bir literatürün olduğu bir gerçektir. Fakat bu kitapların neredeyse hiçbiri, İstanbul ve Ankara dışındaki kırsal bölgelerde birinci elden yapılmış gerçek gözlemlere dayanmamaktadır.

Bu kurala bir istisna, Lilo Linke'nin, 1936'da yayınlanan *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey*[2] adlı kitabıdır. Anhegger gibi, Linke de bir Alman'dı. 1906'da Berlin'de doğmuş, gazetecilik yapmış ve sosyal hizmetler görevlisi olarak çalışmıştır. Solcu ve antimilitarist görüşleri nedeniyle Hitler'in iktidara gelmesinden sonra Almanya'yı terk etmek zorunda kalmış ve Londra'ya yerleşmiştir. Gezisine 1935'te başlar, önce Kuzey Anadolu'yu (Savunma Bakanlığı'ndan özel izin alarak) ve daha sonra da İç ve Batı Anadolu'yu gezer. Daha sonraki yıllarda ilgisi Latin Amerika'ya kaymıştır. And bölgesi ülkeleri hakkında bir kitap ve çok sayıda makale yazmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, UNESCO'nun Latin Amerika danışmanı olmuştur. Tespit edebildiğim kadarıyla Türkiye'ye daha sonra hiç gitmemiştir.

Linke, Türkiye'deki değişimler hakkında bir kitap yazma amacıyla gelmişti. Dolayısıyla onun gezi tarzı ve deneyimlerini yazıya dökme biçimi Anhegger/Tietze günlüklerinden çok farklıdır. Her şeyden önce, iktidardaki Kemalist seçkinlerin ve memurların görüşlerini öğrenmek ve onların kişiliklerini betimlemek için onlara ulaşmaya çalışmıştır. Oysa Anhegger/Tietze

2 Linke, Lilo, *Allah Dethroned. A Journey through Modern Turkey*, (London: Constable, 1937).

grubu, Kemalist seçkinler ve memurlarla çok az temas kurmuş ve sadece kendi gözlemlerine dayanmışlardır. Bununla beraber Anhegger/Tietze'nin yaptığı gibi, Linke de aynı ülkeyi, en azından kısmen aynı yolları kullanarak ve hemen hemen aynı zamanda gezmiştir. Bu özellik, Linke'nin Kemalist deneyimin olumlu, fakat hiçbir zaman naif olmayan bir gözlemcisi olması, onun bulguları ile Anhegger/Tietze'nin günlüklerindeki gözlemlerini karşılaştırmayı değerli kılmaktadır.

Birlikte değerlendirildiklerinde bu metinler, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki 12-14 yılda Kemalist modernleşme programının Türkiye'nin köy ve kasabalarındaki etkisinin ne olduğunu anlama şansı verebilirler. Bu etkiyi ölçmeye çalışırken, Türkiye'nin Batılılaşmasını amaçlayan daha çok ideolojik nitelikteki önlemler ile -başka bir ifadeyle, Atatürk'ün "sosyal ve kültürel devrim" diye adlandırdığı ile modernleşmenin asıl göstergeleri olan trenler, fabrikalar ve hastaneler arasında bir ayrım yapmak gerekir. Bu nedenle eldeki verileri aşağıdaki başlıklar altında ele almayı önereceğim: Ulaşım, değişmekte olan şehirler, sağlık ve hijyen, Kemalist "devrim" ve devlet kontrolü.

Ulaşım

Herhangi bir yere ulaşmak için toplu taşıma araçlarına bağımlı olan gezginlerin en çok önemsedikleri konulardan biri hiç kuşkusuz ulaşım araçlarının olup olmaması ve kalitesidir. Bundan dolayı günlüklerin bize bu konuda oldukça fazla bilgi sağlamasına şaşırmamak gerekir.

Anhegger/Tietze grubu mümkün olan her yere trenle gitmiştir; bunun en basit sebebiyse aylık sınırsız seyahat hakkı veren üçüncü sınıf bilet (kişi başına 30 liraya satın alınan) sahibi olmalarıydı. Onlara göre, eskiden yabancıların sahibi olduğu,

ancak daha sonra Cumhuriyet'in devraldığı demiryollarından ve onlara yapılan eklemelerden oluşan Türk demiryolu sistemi oldukça iyi çalışıyordu. Trenler neredeyse her zaman, özellikle üçüncü sınıf kısmında doluydu ve çoğu kez de zamanında hareket ediyordu. Yanında bir erkek olmadan seyahat eden Linke gibi kadınlar, kadın kompartımanından yararlanıyordu; ancak bu kompartımanları Anhegger/Tietze grubu gibi karışık gruplar da kullanabiliyordu. Trenle seyahat etmek nispeten rahat olsa da trenlere ulaşmak bazı problemler yaratıyordu. Bunun nedeni bütün Anadolu'da demiryolu istasyonlarının şehir merkezinin uzağına inşa edilmeleriydi. En kısa mesafe olan Konya'daki (eski bir Osmanlı hattı) 2 kilometre ile Malatya örneğinde olduğu gibi 8 kilometre arasında değişebiliyordu.

Demiryolu yapımı Kemalist Cumhuriyet'in en öncelikli projeleri arasındaydı ve hem Anhegger/Tietze grubu hem de Lilo Linke, demiryolu projelerinin en önemlisi olan SİMERYOL'u (Sivas-Malatya-Erzurum) görmüştü. Bu proje, ülkenin kuzeydoğusunu demir yolu ağına bağlamayı ve Sivas-Erzurum hattını Adana-Malatya-Diyarbakır hattına bağlayarak üçüncü bir kuzey-güney bağlantısı yaratmayı amaçlamıştı.

Trenin olmadığı yerlerde hem Anhegger/Tietze grubu hem de Linke arabayla seyahat etmek zorundaydı. Ülkenin batısında bunun anlamı otobüsle seyahat etmekti. Günlüklerde seyahat tarzları hakkında canlı betimlemeler yer almaktadır. Otobüsler, özellikle Amerikan Ford ve Chevroletleri görece hızlıydı. İyi yollarda saatte ortalama 70 km hıza çıkabiliyorlardı. Bazıları tamamıyla koltuklarla donatılmışlardı; bazılarında ise yolcular halılara, koyun postlarına, çuvallar üzerine oturmaktaydı. Denizli'de, gezginler, Muğla, Tavas, Sarayköy, Çal, Uşak ve Afyon otobüslerini bekleme yapacakları *han*lara girerken gözlemlemişlerdir. Daha yoksul yolcular için, otobüslerin yolcu-

larını indirdikleri *han*lar açık avluları ile kalmak için ilk göze çarpan yerlerdi; buralarda oteller biraz daha pahalıydı, fakat çoğu zaman iyi değildi. Ülkenin doğusunda, kabaca Sivas-Kayseri-Adana hattının doğusunda, otobüslere nadiren rastlanıyordu. İnsanlar daha çok kamyonlarla seyahat ediyorlardı. Kamyonlara ilişkin olarak günlüklerde anlatılanlar ile Linke'nin anlattıkları birbiriyle uyumludur. Otobüsler gibi onlar da kaliteli Amerikan Fordları ve Chevroletlerdir. Onların sahibi özel şahıslardır ve çoğunlukla bir mal sahibi üç veya dört şoför çalıştırmaktadır. Kamyonlar on yedi kişiye kadar yolcu alabilmektedir. Yüklerin bir kısmı üstte (eğer araba kapalıysa) kısmen de kamyon kasasında taşınmaktadır. Yolcular çuval ve kasaların üzerinde ve arasında oturmaktadır. Kamyonların ortalama hızı her ne kadar yolların düzeltilmiş olup olmamasına bağlı olsa da genellikle saatte 12 ila 20 kilometre arasındadır.

Yolların kalitesi çok farklılıklar göstermekteydi. Özellikle Doğu'da yollar gerçekten de çok kötüydü; sık sık meydana gelen lastik patlamaları seyahati saatlerce, hatta günlerce, uzatabiliyordu. Yolları iyileştirme çabaları sürüyordu, fakat bu faaliyetler de belli başlı şehirlerin arasındaki bağlantılarla sınırlıydı. Yolda yapılan iyileştirmeler (uzun yıllardır sürmekteydi), örneğin İran-Erzurum-Trabzon yolunda, develerin yerini kamyonların almasını mümkün hâle getirmişti. Diğer taraftan motorlu taşıt araçlarıyla Alanya'ya erişilemiyordu. Her türlü ürün hangi miktarda olursa olsun gemiyle getirilmek zorundaydı.

İlkel taşıma biçimleri çoğu yerde varlığını sürdürmekteydi. Doğu ve İç Anadolu'da deve kervanları seyrekleşmekteydi; ancak bunun uzun mesafe ticaretin çok az olduğunun bir göstergesi olması da mümkündür. Güneybatı'da seyahat edenler onlara sık rastlamaktaydı. Neredeyse kimsenin özel arabası yoktu ve hatta trenler, otobüsler ve kamyonlar bile pek çok

kimse için çok pahalıydı. Bu tür modern taşımaya maddi güçleri yetmeyenler yürüyerek ya da eşekle seyahat etmekteydi. Günlüklere göre mesafeler yürüme ile ne kadar zaman aldıklarına göre ölçülmekteydi (zaten eşekler de çok hızlı değildi).

Şehirlerin görünümlerindeki değişiklikler

On beş yıllık Kemalist yönetimden sonra Anadolu'nun taşra şehirleri ne ölçüde değişmişti? Bu soruya cevap verebilmek için, eski şehirlerle onların yeni uzantıları arasında bir ayrım yapmak önemlidir. Eskiler büyük ölçüde bakım ve onarıma ihtiyaç duyar bir vaziyette, hatta harabe hâldeydiler. Savaşın ve 1912 ve 1922 arası etnik-dinsel çatışmasının izleri hâlâ kendini her yerde gösteriyordu. Kayseri harabelerle doluydu, diğer her şey gibi kiliseler de harabelere dönüşmüştü. Anlatılanlara göre, nüfusunun üçte birini oluşturan Rum ve Ermenilerin "mahfından" sonra şehir çok kötüleşmişti. Gezginler aynı öyküyü Niğde'de de duymuşlardı: Şehir, Ermenilerin "kıyımdan geçirilmesi"nden sonra iflas etmişti. Linke'ye gittiği Karadeniz şehirleri Samsun, İnebolu ve Giresun'da, ekonominin (en başta fındık ve tütün ticareti) Karadeniz Rumlarının ayrılmasından kötü etkilendiği, fakat şimdi onların yerinin Türkler tarafından doldurulmasıyla iyiye gittiği söylenmişti. Linke, Eskişehir-Afyonkarahisar demiryolu boyunca ve İzmir'de çok sayıda terk edilmiş ve harabe olmuş köy görmüştü ve hem günlükler hem de Linke büyük yangından 13 veya 15 yıl sonra Rum ve Ermeni yerleşim yerlerinin hâlâ harabe hâlde olduğunu ve enkazın kaldırılmakta olduğunu anlatmaktadır. Bazı inşaat faaliyetleri söz konusudur, fakat gelişigüzel bir biçimde sürmektedir.

Bu eski şehirlerin dışına gelirsek, oralara ilişkin öyküyse çok farklıdır. Kemalistler oralarda kendi modernlik anlayışlarına gö-

re yeni Türkiye'yi yaratmaktaydılar. Yeni şehirlerin hepsinde üç ortak özellik bulunduğu anlaşılmaktadır: Birincisi çiçeklikleri, fıskiyeleri ve çay bahçeleri ile Avrupa tarzı belediye parkı; ikincisi Cumhuriyet'in Cumhurbaşkanı Gazi'nin bir heykeli ve üçüncüsü bütün şehirlerde hâlâ sessiz filmler göstermekte olan bir sinema. Bu özelliklerin çoğu ya da hepsi, gezginlerin gezdikleri Konya, Adana, Ödemiş, Isparta, Amasya, Tarsus, Sivas ve Malatya gibi şehirlere ilişkin anlattıklarında tekrarlanmaktadır.

Demiryolu ağına bağlanan bu şehirlerin tümünde, istasyonu eski şehre bağlayan yol (pek çok durumda çok uzun olan) merkez alınmış; bu her örnekte olduğu gibi yeni şehir bu merkez ekseninde gelişmiştir. Ankara ve Adana dışında, bu yol aynı zamanda beton ve asfaltla kaplanmış tek yoldur.

Bu tür bir yeniliğin -parklar, heykeller ve sinemalar- büyük ölçüde sembolik ve daha çok Kemalist elitin yeni yaşam tarzını ifade etmesinden ibaret kaldığını iddia edenler çıkabilir, ancak daha somut gelişmeler de vardı. Ülkenin gelişimindeki en hayati unsurlardan biri hiç kuşkusuz elektriğin olup olmamasıydı. Türkiye henüz ulusal elektrik ağına sahip değildi – bu 1950'lerde ve 1960'larda başarılacaktı- fakat bazı şehirlerin kendi yerel elektrik santrali vardı. Bazı şehirler kendi elektrik santrallerini 1920'lerde kurmuş olsalar da (Malatya 1928'den itibaren elektriğe sahipti) pek çok şehirde elektrik yeni bir olguydu. Örneğin, Sivas 1934'ten itibaren elektriğe kavuşmuştu, fakat Erzincan, Erzurum, Kars gibi daha doğudaki şehirlerde, Linke ve Anhegger/Tietze grubunun gezisi döneminde hiç elektrik yoktu. Elektriğin götürüldüğü şehirlerde, bunu kısa bir süre sonra sokak aydınlatması izledi. Evlere elektrik verilmesi çoğu durumda çok daha uzun sürdü. 1930'larda evlere elektrik verilmesi İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana dışında istisnai bir

durumdu. Gezginlere göre, Amasya, oraya gitmelerinden kısa bir süre sonra elektriğe kavuşmuştu, fakat henüz sokak aydınlatması yapılmamıştı ve o dönemde santralden yalnızca yerel sinemaya elektrik veriliyordu.

Başka pratik gelişmeler de vardı, fakat onlar çok daha küçük ölçekliydi: Bazen yeni bir kapalı çarşı, bazen sıhhi bir mezbaha (kesimevi) gibi. Bazen gezginlerin dikkatini yeni bir ilkokul çekmekteydi. Bu okulların, genellikle resim (çoğunluğu Gazi'nin) ve Türkiye'nin gelişimi ile ilgili grafiklerin sergilendiği, küçük bir okul "müze"si vardı.

Anhegger/Tietze grubu, iki defa, 1930'lardan bu yana uygulanan devletçi politikaların bir sonucu olan büyük yeni sanayileşme projeleri ile karşılaşır. Turhal'da yeni bir şeker fabrikasını ziyaret ederler. Eski köyden oldukça uzak olan fabrikanın yanında mühendisler için evler ve işçiler için apartman blokları inşa edilmiştir. Fabrika tesisleri oldukça güzel bahçelerle düzenlenmiştir. Benzer türde daha büyük bir tesisi hem Anhegger/Tietze grubu hem de Linke ziyaret etmiştir. Bu, büyük bir pamuk işleme fabrikasıdır ve Rus uzmanlar yardımıyla Kayseri'nin dışında inşa edilmiştir. Fabrikanın çalışanlar için yapılmış oldukça büyük spor tesisleri ve yerleşim alanları vardır.

Sağlık ve Hıfzıssıhha

1930'larda Anadolu nüfusu, on yıl boyunca sürmüş 1912-1922 arası bitmek bilmez savaşlardan, etnik çatışmadan, sürgünlerden, zulümlerden, açlık ve salgın hastalıklardan aldığı darbelerden sonra hızlı biçimde iyileşme göstermekteydi. 1935 nüfus sayımına göre, yıllık yüzde 2,3 net artışla nüfus 16,2 milyondu. 1927 yılında ülkede 13,5 milyon nüfusun yaşadığı düşünülürse dikkat çekici bir atış söz konusuydu. Nüfusun 1920 ve 1930'lar-

da bu derece hızlı artmasının nedeni büyük ölçüde Malthus'un belirlediği faktörlerin ortadan kalkmasından kaynaklanıyordu. Bununla birlikte bir dizi sağlık ve hıfzıssıhha sorunu da varlığını sürdürüyordu.

Günlükleri okuyan birisinin edindiği en önemli izlenim Türkiye'nin taşra şehirlerinin savaş öncesinde de çok kirli olduğuydu (gezginler şehirlerin köylerden çok daha fazla kirli olduğunu belirtir). Sorun her yerde istisnasız var olan toz toprakla sınırlı değildi. Gezginler, hanların ve otellerin nasıl çeşitli haşeratın istilasına uğradığını tekrar tekrar anlatırlar; pireler, bitler ve tahtakuruları her yerdeydiler. Tietze, bunlardan bir gecede 300 tanesini nasıl yakaladığını anlatır. Bu durum hiç kuşkusuz hastalık, özellikle tifüs, riskini artırmaktadır; fakat günlüklerde yerleşik ve yaygın olduğundan bahsedilen tek hastalık sıtmadır.

Sıtma ile savaş, genç Cumhuriyet'in sağlık hizmetinin en önemli önceliğiydi. 1926'da hastalıkla savaşa ilişkin bir yasa çıkarılmıştı. Hastalığı kökünden söküp atma seferberliği, 1935'te Çukurova'da görev yapan sağlık müfettişleri ve doktorları izleyen Linke tarafından ayrıntılı biçimde anlatılmıştır. Başlangıçtaki güçlü direnişten sonra, köylü nüfus tarafından hükümet politikasının nasıl çok daha olumlu biçimde karşılandığını anlatır. Sıtma hâlâ geniş alanlarda, özellikle, İzmit, Bursa-Balıkesir, Manisa, Aydın, Eskişehir, Ankara, Konya, Antalya, Mersin ve Adana'da varlığını sürdürmekteydi; fakat bildiğimiz gibi sıtma ile savaş seferberliği Cumhuriyet'in merkezi olarak organize edilmiş en başarılı işlerinden birisidir.

Kemalist "devrim"

Buraya kadar gelişmenin somut ve elle tutulabilir işaretlerini tartıştık. Kemalist reformların 1920'lerin ortaları ile sonları

arasındaki etkileri, başka bir ifadeyle Mustafa Kemal'in kendisinin "sosyal ve kültürel devrim" diye adlandırdığı reformlar hakkında ne söylenebilir? Kılık kıyafette, alfabede, saatte (takvimde) yapılan değişikliklerin kırsal bölgelerdeki etkileri nelerdir?

Aslında günlükler Kemalist programın bu yönü hakkında bize göreli olarak daha az bilgi verir ve yazılanlar da bizi oldukça karmaşık bir değişimin resmi ile karşı karşıya bırakır. Genellikle taşra şehirlerindeki nüfus Avrupa tarzı giyinmektedir, fakat görünüşe bakılırsa yeni tarz bir giyime zorunlu geçiş, yoksullaşmış nüfusa bazı sorunlar yaratmıştır. İyi terzilerin olmayışı elbiselerin çoğu zaman iyi oturmaması anlamına geliyordu. Giyim tarzının yeni olması, insanların farklı biçimlerde giyinmesi demekti ki; bu da Avrupalılara çok garip geliyordu. Aynı zamanda insanlar pahalı oldukları için elbiselerini çok uzun süre giymek zorundaydılar. Türkiye, her ne kadar kendisi bir pamuk üretici olsa da, o sırada hâlâ dokuma ithalatına bağımlıydı. Hem günlüklerin hem de Linke'nin üzerinde görüş birliğinde olduğu sonuç taşra şehirlerindeki nüfusun yoksul ve bakımsız göründüğüydü. Köylerde pek çok insan hâlâ geleneksel kıyafetler giymekteydi; şehirlerde de geleneksel giyim tarzı tamamen yok olmuş değildi; Malatya'da pek çok insan hâlâ türban takmaktaydı.

1928 alfabe reformu, bundan böyle her yerde çocuklara yeni alfabenin okunuş ve yazılışının öğretilmesi anlamına geliyordu. Alfabe reformu aynı zamanda okul kütüphanelerindeki kitapların büyük kısmının, fiilen üçte ikisinin, Osmanlı alfabesi ile yazılmış olmaları nedeniyle kullanılmaması anlamına geliyordu. Linke'nin ziyaret ettiği *Halkevleri* kütüphanelerindeki Osmanlıca kitaplar bodruma kaldırılmıştı ve artık okunamıyordu. Yetişkinler özel işlerinde eski yazıyı kullanmaya devam ediyorlardı (1970'li yıllara kadar yaptıkları gibi) ve hatta

İzmir'de gezginler hakkında uzun bir rapor yazan polis de, raporunu Osmanlı harfleriyle yazmıştı.

Günlükler alfabe devriminin hem başarıları hem de sınırları hakkında ilginç ipuçları verebilmektedir. Konya yakınlarındaki küçük bir köye yaptıkları ziyarette, gezginler yetişkin köy sakinlerinin büyük çoğunluğunun yeni yazıyı okuyabildiğini ve yazabildiğini görmüştür; çünkü okuma yazma seferberliği esnasında yeni alfabeyi öğretmek üzere köye bir öğretmen gönderilmiştir. Bunun anlamı köylülerin geçmiş tarihli gazeteleri toplayabilmeleri ve genel olarak dünyada neler olup bittiği hakkında bilgi sahibi olabilmeleri anlamına gelmektedir. Fakat aynı zamanda köy çocukları okuma yazma öğrenmeden büyümektedir çünkü köyde okul yoktur.

Zamanın ölçülmesiyle ilgili olarak, eski yöntem (gün aydınlığının saatlere bölünmesi esasına dayanır) hâlâ yaygın kullanımdadır. İnsanlar, Avrupa tarzı saat (Türkiye'de 1926 yılında miladi takvim ile birlikte kabul edilmiştir) kullandıklarında ondan her zaman "alafranga" saat olarak söz etmektedirler.

Ve Kemalizm'in köşe taşlarından birisi olan laiklik hakkında ne söylenebilir? Devlet kendi tavrını her yerde açıkça belli etmişti: Anhegger/Tietze grubu Tire'de camilerin artık askerî amaçlarla kullanıldıklarına dikkati çekmektedir. Linke, pek çok insanla yüz yüze konuşmuştur ve bu konuştuklarının tümü Kemalist devlet görevlileri değildir; konuştuklarının hepsi de din adamlarının iktidarının kırılmasından memnun görünmektedir. Linke, aynı zamanda 30 yaşının altında olanlar arasında ibadet eden herhangi birine rastlamadığını belirtmektedir. Diğer taraftan dinî tarikatların ve türbelerin yasaklanmasından on yıl sonra, Malatya'da gittiği türbe hâlâ bir *ziyaret* yeri olarak kullanılmaktadır.

Açık olan şu ki, devlet mesajını yaymak için kendisi adına gerekli olan teknolojiye sahiptir. *Halkevleri* heyetleri (Halk Partisi'nin kültür ve eğitim merkezleri) kırsal bölgelere arabayla gidip gelmektedir ve şehirlerde radyo günlük yaşamın bir parçası olmaya başlamaktadır. Radyo alıcılarının sayısı hâlâ azdır (Samsun'da 100 ve 27 bin nüfusu olan Malatya'da 30'dur), fakat radyo dinlemek daha çok toplumsal bir etkinliktir.

Devlet Denetimi

Modern devletlerin özelliklerinden birisi, yurttaşlarından ve onlara ait kaynaklardan daha önce hiç görülmemiş taleplerde bulunmasıdır. Bu taleplerin yerine getirilmesinin sağlanması için ülkenin enine boyuna, etkin biçimde kontrol altında tutulması bir önkoşuldur. Günlüklere bakarak söyleyebildiğimiz kadarıyla Kemalist Türkiye, 1930'ların ortalarında bu açıdan dikkat çekici biçimde başarılıydı. Devlet ve onun temsilcileri karış karış her yerdeydi. Türk vatandaşları bunu çok iyi anlamış durumdaydılar, fakat bizim gezginlerimiz için de devletin her yeri saran kontrolü kendisini öncelikle yabancıların izinin sürülmesinde göstermişti.

Yabancıların ülkeye girebilmesi için gerekli olan geçerli pasaport ve vize koşulunun yanında, onların ülke içindeki hareketleri de sıkı biçimde kontrol ediliyordu. Herhangi bir yere varır varmaz, ikamet tezkerelerini kontrol ettirmek ve kaydettirmek zorundaydılar. Sonraki yere gitmek için ayrılmadan önce, gidilecek olan yeni yer için özel izin gerekliydi. Buradaki özel tam olarak şu anlama geliyordu: Gezgin grup Birgi'ye gitmişti fakat izinleri yalnızca Birgi ile arasında dokuz kilometre mesafe olan Ödemiş'e kadardı; bunun üzerine iki jandarma tarafından yakalanarak Ödemiş'e geri gönderilirler ve kaymakam tarafın-

dan sert biçimde uyarılırlar. Kırsal bölgede yasa ve düzenden sorumlu olan jandarma teşkilatı çok azimli görünüyordu. Her yerde jandarma vardı ve en yakın *kaza* merkezindeki askerî birimle bağlantı hâlinde görev yapıyordu. Aksaray yakınındaki bir köyde, bir saatten az kalmış olsalar da jandarma, gezginleri kaydetmekte ısrarcı olmuştu. Kayseri'de üç defa kayıt yaptırırlar; her tren değiştirişlerinde kayıt yaptırıyorlardı. İkinci ziyaretlerinde, Aydın yakınlarındaki bir köyde otobüsleri 20 dakika durduğunda, hemen jandarma çağrılmıştı ve onlar kayıt yaptırırken, otobüs beklemek zorunda kalmıştı. Şehirlerdeki polisler yabancılara jandarmalardan çok daha dostça ve kibar davranıyordu. Hatta Amasya'da olduğu gibi, onlar çoğu zaman yabancıları koruyorlardı; burada bir polis memuru, otel sahibini sıkı biçimde "*Bu köylü değil, bu yabancı!*" diyerek sert biçimde uyarmıştı. Ancak bu onların görevini daha az ciddiye aldıkları anlamına gelmiyordu. Gezginler Konya'da yollarını kaybettiklerinde, polis memurları tarafından hemen fark edilmiş ve ardından bir *karakol*dan ötekine teslim edilerek güvenli biçimde otellerine ulaştırılmışlardı. Aksaray'da polis, gruba yemek yedikleri lokanta ve çay içtikleri park boyunca eşlik etmişti. Otele döndüklerinde aynı polis onları otel odasında beklemekteydi. Ertesi sabah Nevşehir'e gitmek için yola çıktıklarında, aynı polis otobüsün yanında beklemekteydi. Tarsus'ta sivil giyimli polisler tarafından izlenmişlerdi ve karakola götürülmüşlerdi.

Devlet kontrolünün çok ağır olduğunu Linke de onaylar. Onun aktardığı manzara biraz çarpıktır, çünkü Linke ülkenin stratejik olarak duyarlı bir bölgesi olan kuzeydoğusunu gezmektedir. Bindiği kamyonun Erzurum'un 16 kilometre batısında bulunan Ilıca'da nasıl durdurulduğundan bahseder. Orada bütün yabancılar inmek ve Erzurum'daki garnizon haberdar edilip onları almak için bir subay gelinceye kadar beklemek

zorundaydı. Yanında polis varken bile, birinde parola için diğerindeyse pasaport kontrolü için olmak üzere iki defa durdurulmuştu. Daha doğuda, Kars'ta fotoğraf çekme yasağıyla karşılaşmıştı. Kars'tan Ardahan'a ancak bir subay eşliğinde gitmesine izin verilmişti. Ardahan'a ulaştığında ise belli sokaklarda yürümesi ve fotoğraf çekmesi yasaklanmıştı.

Bu tarzda sıkı polis kontrolünün yalnızca yabancılarla sınırlı kalmadığını, Sivas'tan Divriği'ye giden otobüsün şehirden ayrılmadan önce birbirini izleyen polis kontrol noktalarında ardı ardına defalarca durdurulduğunu günlükteki ifadelerinden anlıyoruz.

Devlet tarafından amaçlanan ve gerçekleştirilen kontrolün büyüklüğü yalnızca polis faaliyetlerinin sonucu değildi. Gezginler birkaç defa acımasız gerçeklere de şahit olmuştur. İkinci gezilerinde Afyonkarahisar tren istasyonunda, sürgün edilmiş Kürtlere rastlamışlardı. Yırtık pırtık giysiler içindeydiler ve çok kirli görünüyorlardı ("Çingenelerden çok çok daha fazla"). Sahip oldukları şey, bir isim listesinin ve izleyecekleri güzergâhın yer aldığı bir mektuba bakmak için polis tarafından açılan tahta bir seyahat sandığıydı. Sürgün edilmiş bu insanlar, görevliler tarafından "sığırlar gibi indirilip bindiriliyorlardı." Grup iki hafta kadar sonra, Aydın'da benzer bir manzarayla tekrar karşılaşır. Orada, bir yıl kadar önce yıldırım çarpması nedeniyle yanan bir caminin harabesinde, rehberlerinin söylediğine göre sürgün edilen Dersim/Tunceli Kürtlerinden geriye kalan çaputlar içindeki insanlarla karşılaşırlar. Onlar "oradan uzaklaştırıldılar ve ülkenin her yerine dağıtıldılar. Başlarını sokacak bir damları olmadan ve işsiz güçsüz bırakılarak gelişigüzel biçimde yerleştirildiler. Tek kelime Türkçe bilmiyorlardı."

Linke'nin gezi notları da, Kürt sorununun, her ne kadar en son büyük isyanlar 1925'te ve 1929-1930'da çıkmış olsa da

hâlâ herkesin aklında olduğunu gösteren bölümler içermektedir. Malatya'da yeni valinin "isyancı Kürtlere" "çok sert cevap verdiği" ve "çok aşırı olanları" ibret olsun diye "astırdığı" söylenmiştir. Ayrıca anlatıldığına göre, komutanların emri üzerine, komşu vilayetlerden birisinde iki jandarmanın öldürülmesi nedeniyle, bir köy tamamıyla yerle bir edilmiştir. Onun kaynağına göre, "her şey zaman içinde hallolacaktır."

Sonuç

Böylece, günlükler, Linke'nin kitabıyla birlikte, değişimin ortasında ülkenin oldukça karmaşık bir resmini vermektedir. Gerçekten, Türkiye'nin taşrasındaki şehir ve kasabaları Kemalist reform programı tarafından değiştirilmekteydi. Her ne kadar insanlar özel hayatlarında, bazen de kamusal hayatlarında, eskiye bağlı kalsalar da şehirlerin ve orada yaşayanların görünümü dönüştürülmüştü. Kemalistler eski şehir merkezlerini geliştirme ve tamir etmeye yönelik çok az gayret gösterdiler, bunun yerine onların dışında kendilerine ait yeni bir Türkiye inşa etmeye çalıştılar. Değişimlerin çoğu sembolik nitelikte olsa bile yaşam kalitesi yavaş da olsa artıyordu. İyileştirilmiş yollar ve demiryolları, radyo ve telefonun gelişi ve artan okuma yazma oranı, en azından şehirlerde insanların ufkunu açmıştı. Her yıl daha fazla yere elektrik hizmeti götürülmekteydi. Sıtma ve trahom hastalıklarına karşı yürütülen etkin savaş köylerde bile insanların ömrünü uzatıyordu. Yeni gelişmekte olan devlet endüstrisi Türkiye'yi tekstil, şeker ve çimento gibi bazı sektörlerde, belli ölçüde kendi kendine yeter hâle getiriyordu. İdeolojik olarak Batı'ya dönük oluştan çok, somut, gözle görülür gelişmeler içeren bu alanların hepsinde, faklılığı yaratanın heyecan dolu 1920 ortaları devrim döneminden çok, 1930'ların sıkıcı İnönü

yılları olduğu anlaşılıyor. Bu değişimi, 19. yüzyıl Osmanlı reformcularının yalnızca hayal edebilecekleri bir kontrolü, ülkenin her yerinde kurmayı başaran devlet aygıtı başarmıştı.

Bu sırada ülkeyi biçimlendirmekte olan yeni Kemalist elitin resmini günlüklerden çok Linke'de bulmaktayız. Onların iyimser, dinamik, milliyetçi ve gayretli olmanın yanında aynı zamanda ümit dolu ve gururlu da olduklarını bize gösteriyor. Fakat aynı zamanda kırsal bölgedeki "geri kalmış" nüfus hakkında küçümseyici sözcükler kullandıklarından ve onların gözünde, onların "kamçılanma ihtiyacı" içinde olduklarından da bahsediyor. Gerçekten de günlükler ve Linke'nin seyahat notları, dönüşüm geçirmekte olan bir ülkenin iyi niyetli ve bilgili yabancıların devlet kaynakları ve ikinci el bilgiler kullanmaksızın kendi adlarına yaptıkları gözlemlere dayanan genel bir görüntüsünü sunmaktadır.

20. Hilafetin ve Laik Devletin Hizmetinde İslam[1]

Laik Olmanın Önemi

Hem Türkiye'nin mevcut durumu hakkındaki tartışmalarda hem de ülkenin tarih yazınında, din ve laiklik ayrımı hiç kuşkusuz yapılan analizlerde esasa ilişkin temel paradigma olmuştur. Gözlemciler ve yorumcular (hem Türkiye içinden hem de dışından), laiklik sorunuyla din ve devletin birbirinden ayrılması ile o derece meşgul olmaktadırlar ki, halkın önde gelen kesimlerinin ve entelektüellerin değerlendirilmesinde bu ayrımda kendilerini nasıl konumlandırdıkları temel ölçüt olmaktadır. *Benim Adım Kırmızı* adlı roman, dünya çapında, yazarı Orhan Pamuk'a Nobel Edebiyat Ödülü getirecek derecede eleştirmen beğenisi aldı, fakat yazarın bu ve bunu izleyen romanları hakkındaki tartışma, Türkiye içinde yazarın çalışmalarının edebi değerinden çok, onun İslam ve Batılılaşma konusunda kendini nasıl konumlandırdığı üzerineydi. Eski İslamcı Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığına adaylığı ve özellikle onun cumhurbaşkanı seçilmesi durumunda *first lady*'nin türbanlı bir kadın olacak olması kıyametin kopmasına yol açtı. Ordu içindeki üst düzey rütbeli subayların önderlik ettiği militan Kemalistler, Türkiye'de laik rejimin yok edilme tehlikesi içinde olduğunu ve Gül'ün

1 2005'de St. Anthony's College (Oxford)'de bildiri olarak sunulmuştur.

adaylığının anayasaya aykırı olduğunu değişik biçimlerde ifade ettiler. Cumhurbaşkanlığı krizini çözeceği beklenen milletvekili seçim kampanyasının temel konusu, laik düzene tehdit ve düzeni korumak için ordunun siyasete müdahale etme hakkına ilişkindi. Seçimler sonucunda AKP büyük farkla zafer kazandı ve Gül yeni meclis tarafından zamanı geldiğinde hakkıyla Cumhurbaşkanı seçildi.

Tarihsel kişilikler de günümüzdekilere benzer biçimde laiklik konusundaki tartışmalarda kendilerini konumlandırdıkları yere göre değerlendirilmektedir. Gerçekten de laiklikle ilgili güncel tartışmalar genellikle geçmişin tarihsel olayları ve kişilikleri etrafından yapılandırılmaktadır. Kemalistler uzun bir süre, 1961'de ordu tarafından idam edilen, İslam'ın geri gelişine izin veren adam olarak gördükleri Başbakan Adnan Menderes'ten nefret ettiler. Fakat 1980'lerde, Menderes'i "Modern Türkiye'nin ikinci büyük mimarı (Atatürk'ten sonra)" olarak görenler ve kendi siyasal duruşları hakkında bir işaret vermek isteyenler İzmir uluslararası havaalanına resmî olarak Adnan Menderes Havaalanı adını verdiler. Bir zamanlar küçük görülen "despot" padişah II. Abdülhamit'in İslamcılar (sağ kanatta yer alan Nakşibendî şair ve yayıncı Necip Fazıl Kısakürek'in 1940 ve 1950'lerde çizdiği yolu izleyenler) tarafından yeniden gözden geçirilmesi nasıl bu durumun bir örneğiyse, aynı biçimde katı Kemalistlerin her fırsatta Derviş Vahdeti'ye ve Kubilay'a göndermede bulunmaları da başka bir örneğidir. *İttihad-ı Muhammedi*'nin liderlerinden olan, 1908 ve 1909'da *Volkan* gazetesinin başyazarlığını yapan aşırı İslamcı Derviş Vahdeti, sürekli olarak dinî hukukun geri getirilmesi çağrısı yapıyordu. Laik Jön Türklere karşı İstanbul'da 1909 karşı devrimi kışkırtmakla suçlanmıştı ve Jön Türkler İstanbul'da kontrolü tekrar sağlayınca suçlu bulunmuş ve idam edilmişti. 1930'da Ege Bölgesi'ndeki Menemen ilçesin-

de askerliğini yedek subay olarak yapan Kubilay, "kâfir" cumhuriyeti yerle bir edeceklerini ve İslam ordusunun öncü güçleri olduklarını ilan edenlerden oluşan şeriatçı bir grupla karşılaşmıştı. Menemen halkı olanları sessiz biçimde seyrederken kafası kesilen Kubilay cesaretini yaşamıyla ödemişti. Bu kişiliklerin her ikisi de; Menderes ve Abdülhamit gibi, çağdaş Türkiye söyleminde laiklik ve İslam (siyasal) arasındaki sınır çizgilerini oluştururlar.

Son yıllarda Türkiye'deki veya Türkiye hakkındaki tartışmalarda öne çıkan diğer konu, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılma olasılığıdır. Bu tartışmada da Türkiye'nin gerçekten "laik" olup olmadığı sorusu sürekli olarak gündeme getirilmekte ve önde gelen siyasetçilerin ve toplumun bu konudaki samimiyetleri sürekli olarak merak edilmektedir. Aday ülkeler tarafından yerine getirilmesi gereken resmî kriterlerin (Kopenhag Kriterleri) hiçbiri din ve laiklikle ilgili değildir; 2004'de Birliğe kabul edilen on ülke ile yapılan müzakerelerde din konusu hiç gündeme gelmemiştir. Fakat Türkiye söz konusu olduğunda, laik düzenin derinliği ve geri döndürülemezliği ile ilgili kaygılar bağlamında konu gündeme gelmektedir. 1978-1979 İran Devrimi'nden sonra, Türkiye'nin de aynı yoldan gideceği konusunda endişelenmeye başlayan Batılı hükümetlerin, Türkiye'deki laik düzeninin istikrarı konusunda kaygıları artmıştır. Bu hükümetler, laikliği, "İslamcı *irtica*'ya karşı bir koruyucu kalkan olarak görme biçimindeki klasik Kemalist yorum ile aynı tarafta yer alma eğilimi göstermişlerdir. Bu eğilim, Soğuk Savaş'ın ardından 1990'larda siyasal İslam'ın Batı'ya yönelik en büyük tehdit olduğu düşüncesinin yaygınlaşmaya başlamasından sonra artmıştır ve doğal olarak da 11 Eylül 2001 New York ve Washington'a yapılan terörist saldırılardan sonra iyice güçlenmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesiyle

ilgili tartışmalarda laik Kemalist düzenden geri dönme korkusu sürekli olarak varlığını koruyan bir unsurdur. Avrupa, bir "Truva Atı"nın bizzat Truva Atı'nın ülkesinden gelmesi riskiyle karşı karşıya mıdır?

Din faktörünü, üyelik müzakerelerine, kendisini laik olarak tanımlayan Avrupa (her ne kadar Avrupa'da laiklik hiçbir zaman mutlak olmamış olsa da, her bir Avrupa ülkesinde devlet ile din arasında resmî ilişkilerin olduğu gösterilebilir) tarafından getirilmiş olması bir ironidir. Elbette, Avrupa'nın Türkiye'nin laikliği ile ilgili kaygıları Türkiye'deki hâlihazırda devam eden laiklik tartışmalarından beslenir. Bu tartışmalar, laikliğin doğası üzerindeki çok farklı görüşlerin yol açtığı Avrupa'nın yaklaşımındaki tutarsızlıklarla daha da şiddetlenmektedir.

İslami canlanma konusundaki kaygıların yanı sıra laikliğin Kemalist yorumunun giderek sertleşmesi, hem Türkiye içindeki hem de Türkiye dışındaki tartışmanın bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Avrupa'daki egemen Hıristiyan-Demokrat akım, laikliğin Kemalist yorumunun hoşgörüsüz olduğunu ve dinî veya dinin esin kaynağı olduğu siyasal pratikleri gereksiz yere sınırladığını düşünmektedir. Bu yaklaşımı savunan (bu görüş Avrupa Parlamentosu tarafından 2003'de onaylanmıştır) Avrupalılar, Menderes'ten Demirel ve Özal aracılığı ile Erdoğan'a uzanan, Türk sağının siyasetçileri tarafından savunulan laiklik yorumunun yanında yer almaktadır. Bu yorum, laikliği din ve vicdan özgürlüğünü koruyucusu olarak görür ve kamusal alan ile kamusal alanda faaliyette bulunmalarına ve dinlerini ifade etmelerine müsaade edilen dindar bireyler arasında bir ayrım yapar.

Dolayısıyla Türkiye'de din ile devlet arasındaki ilişkinin doğası, kuşkusuz önemli bir konudur, fakat aynı zamanda yanlış

anlamaların çok yaygın olarak yapıldığı bir sorundur. Kişileri, kesin ve bir ölçüde yapay laik-İslamcı doğrultusunda sınıflandırmak yerine, devlet ile İslam ve milliyetçilik ile din arasındaki ilişki bağlamında konumlarını daha iyi resmetmek için Osmanlı'nın geç döneminde ve Cumhuriyet rejimlerinde uygulanan politikalara bakmak muhtemelen çok daha aydınlatıcı olacaktır. Bu bölümde, özellikle devletin otoritesine ve hatta varlığına karşı ciddi bir tehdit oluşturan dört olay üzerinde durmak istiyorum: Milliyetçilik ve emperyalizm tehditlerini engellemek için Sultan Abdülhamit'in dini kullanması; Jön Türklerin Hıristiyan azınlıktan bekledikleri tehditlere karşı Osmanlı Müslümanlarını mobilize etmesi; Türk milliyetçilerinin I. Dünya Savaşı sonrasında işgalci güçlerle mücadelelerinde dini kullanması ve son olarak, 1980-1983 arası dönemde askerî yöneticilerin, sosyalizmin ve dinsel gericiliğin Türk gençliği üzerindeki etkisini kırmak için din ve Kemalist milliyetçiliği birleştirme girişimleri. Bu makale, bu konu hakkındaki en son monografik literatürün (Deringil, Toprak, Georgeon, Karpat, Yavuz, Poulton, Seufert, Bora, Davison, Fortna ve diğer yazarlar tarafından yazılan) eleştirel okumasına dayanmaktadır.[2]

---

2 Deringil, Selim, *The Well-protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909,* (London, 1998); Toprak, Binnaz, *Islam and Political Development in Turkey,* (Leiden, 1981); Georgeon, François, *Abdulhamit II. Le Sultan Calife,* (Paris, 2003); Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey,* (Leiden, 2000); Yavuz, Hakan, *Islamic Political Identity in Turkey,* (Oxford, 2003); Poulton, Hugh, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent. Turkish Nationalism and the Turkish Republic,* (London, 1997); Seufert, Günter, *Politischer Islam in der Türkei. Islamismus als symbolische Repräsentation einer sich moderniesirenden muslimischen Gesellschaft,* (Stuttgart, 1997); Bora, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali,* (İstanbul, 1999); Shankland, David, *Islam and Society in Turkey,* (Beverley, 1999); Davison, Andrew, *Secularism and Revivalism. A Hermeneutic Reconsideration,* (New Haven, 1998); Fortna, Benjamin, *Imperial Classroom. Islam, the State and Education in the Late Ottoman Empire,* (Oxford, 2002).

II. Abdülhamit ve Onun Yeni Ahlak Düzeni

Abdülhamit'in uzun saltanatının (1876-1909) pek çok bakımdan modern Türkiye'nin üzerine kurulacağı temelleri hazırladığı artık genel olarak kabul görmektedir. Bu, eğitim, yönetim (devlet bürokrasisinin genişlemesi ve devlet kontrolünün daha kapsayıcı olması) ve iletişim (telgraf ve demiryolu) alanları için doğrudur. Ayrıca bunun dinin yönetimiyle ilgili konularda da doğru olduğu iddia edilebilir. Abdülhamit en başından 1877-1878'de Ruslarla yapılan savaşın yarattığı felaket nedeniyle paramparça olan devleti ve toplumu inşa etme zorunluluğu ile yüz yüze kalmıştı. Ayrılıkçı Sırp ve Bulgar milliyetçiliği yüzünden çıkan bu savaş, çok büyük toprak ve gelir kaybı ve ciddi mülteci sorunlarının yanında Osmanlı yönetiminin saygınlık ve güven kaybıyla sonuçlanmıştı. Abdülhamit, Genç Osmanlıcı anayasacıların düşüncelerine çok yakın "(Etnik) Unsurların Birliği'ne (*İttihad-ı Anasır*)" dayalı çözümlere inancını yitirdiği için bir ideolojik karşı saldırı başlattı. Bu karşı saldırıyı Poulton, Bismarck'ın *Kulturkampf*'ı ile ilintilendirir.[3] Politikanın iki temel amacı vardı. Birincisi, dayanışma ve millî birlik için yeni bir temel yaratmaktı. 1878 kayıpları, Hıristiyanların toplam nüfusa oranını yüzde 40'dan yüzde 20'ye düşürmüştü; bu nedenle yeni temelin Müslüman çoğunluğun ortak dinî mirasına dayanması anlamlıydı. Bu yol, yalnızca Müslüman oldukları için evlerini terk etmeye zorlanan Kırım, Kafkaslar ve Balkanlardan milyonlarca mülteciyi İslam dayanışması temelinde daha kolay biçimde bütünleştirmekle kalmayacaktı, aynı zamanda Türk olmayan Müslüman topluluklar (Arnavutlar, Araplar ve Kürtler) arasındaki oluşum hâlindeki milliyetçi hareketleri de önlenebilecekti. Abdülhamit politikalarının diğer amacı, kendi otoritesi-

3 Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent*, s.59.

ni ve toplumla arasındaki bağları bir ölçüde güçlendirmek için saltanat kurumunu kutsallaştırmaktı.

İslam temelinde dayanışma ve birliği artırmak için tek tipleştirilmiş ve kontrol altına alınmış "millî" ya da Osmanlı İslam anlayışının geliştirilip desteklenmesi gerekirdi. Bu süreç Deringil tarafından "*şeriatın* Osmanlılaştırılması" olarak adlandırılmaktadır.[4] Her zaman Osmanlı'nın tercih ettiği *mezhep* olan Hanefilik giderek tanınan tek otorite hâline geldi; bu durum geleneksel olarak Şafiliğin yaygın olduğu Arap vilayetleri için dahi geçerliydi. Din hukukunun Hanefi yorumu, en sonunda Ahmed Cevdet Paşa'nın şaheseri *Mecelle* ile kanunlaştırıldı; bu yerel kadı ve müftülerin büyük ölçüde kendi yorum yapma özgürlüklerini kaybetmeleri ve onlardan yazılı otoriter bir metne dayanmalarının beklendiği anlamına gelmekteydi.

İslam'ın resmî olarak onaylanan anlayışı, Abdülhamit'in hızla büyüyen eğitim ağı (Fortna'nın "imparatorluk sınıfları") aracılığıyla ilk ve ortaöğretimin farklı düzeyleri için yazılmış din ve ahlak kitaplarıyla ve *ilmihal* gibi basit biçimde yazılmış popüler yayınların dağıtımıyla yayılmıştır. Tek tipleştirilmiş dinsel mesaj, devlete bağlılığı ve otoriteye itaati vurgulamıştır. Bu mesajın merkezinde, Georgeon'un da ifade ettiği gibi *ahlak* yer alıyordu. Sultanın topluma kabul ettirmek istediği düzen, modernleşmenin teşvik edildiği fakat Tanzimat döneminin özgürlükçü aşırılıklarının reddedildiği ahlaki bir düzen olarak sunulmuştu. Bu ahlaki düzen açık biçimde Anadolu'nun Sünni Müslüman şehir insanına cazip gelmişti fakat Anadolu'nun tamamen Sünni olmaktan çok uzak olduğunu hemen belirtmek gerekir. Nüfusu birleştirme çabasının bir gereği olarak, devlet,

4 Yavuz'un iddia ettiği gibi devletin Müslüman milliyetçiliği teşvik ettiğini söyleyebilmek zordur; çünkü Abdülhamit rejimi herhangi bir ulusa değil, devlete ve egemene bağlılığı teşvik etmiştir. (Aktaran Yavuz, *Islamic Political Identity*, s.44).

Anadolu'nun ve Kürdistan'ın pek çok muhalif Müslüman topluluklarını saygın Sünni İslam'a döndürme kampanyası yürüttü. Batılı misyonerlerden ilham alan Sultan, Alevi bölgelerine din adamları gönderdi, hatta Alevi köylerinde cami ve okullar inşa ettirdi.

Saltanatın otoritesini artırma çabaları Sultan'ın halife olma konumuna dayanmaktaydı. Abdülhamit, kurmaca halifelik iddiasını, yalnızca o dönemin emperyalist güçlerini dolaylı olarak tehdit etmek amacıyla kullanmadı -1774'te Küçük Kaynarca barış görüşmesini yürüten ekip tarafından da çok iyi kullanılmıştır- aynı zamanda içeride kendi rejimini sağlamlaştırmak için de kullandı. Kendi makamının kutsal niteliğini vurgulayarak, tebaasından yalnızca bağlılık talep etmekle kalmadı, aynı zamanda, peygamberin halefi olarak, itaat de istedi. Böylece tahta bağlılık dinsel bir görev hâline dönüştü.

Sultan, fiili olarak Müslüman toplumla bağlantı kurabilecek ve mesajın yayılmasında aracı olabilecek dinî liderler (özellikle derviş ve şeyhler) ile işbirliği arayışı içine girdi. Bunlar arasında en ünlüsü, o sırada Yıldız Sarayı'nın ardındaki görünmez kuvvet olan ve uzun süre Abdülhamit'in en güvendiği dinî lider Halepli Ebulhuda'dır; fakat pek çok başkaları da vardı.

Abdülhamit tahtını kutsallaştırmaya teşebbüs eden tek kişi değildi. Avusturya Kralı II. Francis-Joseph ve Çar III. Aleksander ve Çar II. Nicolas da dinin korunmasında üstlendikleri role vurgu yaparak, büyük bir olasılıkla din ile aralarındaki bağı güçlendirmeye çalışmışlardı. Kraliçe Victoria'nın İngiltere'sinde dahi, monarşi son dönem Georges yönetiminde olduğundan çok daha fazla Hıristiyan ve iffetli bir görüntü sergilemiştir.

Jön Türkler: "Millî" "Müslüman" Anlamına Gelir

Türkiye tarih yazınında, İTC'nin 1908 sonrası yönetimi ve özellikle 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, genellikle keskin biçimde hemen önce gelen dönemle karşılaştırılır. Bunun pek çok sağlam nedenleri vardır. Devrim sonrasının farklı görüşlerin dile getirilebilmesine açık atmosferi, Abdülhamit yıllarının boğucu atmosferinin tam bir karşıtıydı. Benzer biçimde, ideolojik düzeyde de Abdülhamit ve Jön Türkler arasında çok büyük farklar vardı. Jön Türkleri hem pozitivizmin popüler hâle gelmiş olan türü ve hem de Büchnerci materyalizm derinden etkilemişti. Onların siyasal görüşü, elitist ve otoriter olsa da kendilerinden önceki Sultan'ın otokrasisinin nerdeyse tam karşıtıydı.

Bununla birlikte karşıtlık aşırı abartılıdır. Jön Türkler kendi yönetimlerini Abdülhamit'inki ile büyük bir dikkatle karşılaştırırlar. Sürekli dile getirdikleri paradigma "Özgürlük" (*Hürriyet*-1908 Devrimi'nin genel tarifi) ve "Baskı" (*İstibdat*-Abdülhamit'in saltanatı)'dır ve bu dönemdeki akademik çalışmalar bu anlayışı yansıtırlar. Aynı zamanda, Abdülhamit'in saltanatı ve Jön Türklerin yönetimi arasında, geri planda bir ideolojik ilişki olduğu da iddia edilebilir. Abdülhamit bilinçli biçimde Osmanlı Müslüman dayanışmasını, Osmanlı devletinin yeniden canlanışının dayanağına dönüştürmeye çalıştı ve her ne kadar bunun Osmanlı-Müslüman milliyetçiliğinin beslenip büyütülmesi veya bir çeşit proto-milliyetçi olduğunun iddia edilmesi mümkün olsa da, onun yıllar boyunca Osmanlı-Müslüman duyarlığını mobilize ettiğinde hiç kuşku yoktur. Bu yolu tercih eden Padişah, toplumdaki önemli gelişmelerle uyumluydu; Keyder'in de ifade ettiği gibi, toplum içinde hızlı büyüyen gayrimüslimlerin egemen olduğu burjuvazi ile aynı hızla büyüyen

Müslümanların egemen olduğu devlet bürokrasisi arasındaki büyük ölçüde din tarafından belirlenen işbölümü, artan ve en sonunda taşınamaz hâle gelen bir gerilim yaratmıştı.[5] İTC'nin kökleri, genç Müslüman bürokrat ve subayların bir tarafında Hıristiyan burjuvazi ve onların yakın ilişki içinde oldukları düşünülen Avrupalı güçlerin, diğer tarafında ise Osmanlı devleti ve onun hizmetçilerinin yer aldığı güç dengesinin değişimine karşı hissettikleri kızgınlıkta bulunabilir. Jön Türklerin, Padişah ve onun rejimiyle ilgili temel eleştirileri, onun rejiminin devleti zayıflattığı ve Osmanlı milletini korumakta yetersiz kaldığıydı. Onların çözümü, kitaplarda ve siyasi göçmenlerin yayınladıkları dergilerde defalarca dile getirildiği gibi rasyonel, "bilimsel" bir yönetim sistemi olan modern (parlamento ve anayasa gibi bütün kurumlara sahip) bir devlet yaratmaktı. Ancak İslam karşıtı olduğu asla iddia edilemez. Hanioğlu tarafından gösterildiği gibi, onların düşünce dünyasına herhangi bir demokratik duyarlıktan çok, bilim ve eğitime sorgusuz bir inanç egemen olmuştu. Pozitivizmin etkisiyle din adamlarına şiddetli biçimde karşıydılar; ancak, belki tanrı tanımaz düşünür (***dinsiz mütefekkir***) Abdullah Cevdet hariç, bilime açık "rasyonel" bir din olarak tasavvur ettikleri "doğru" ve "arı" İslam'ı, Osmanlı'nın yeniden inşasında değerli bir yapıtaşı ve sosyal bir çimento olarak görüyorlardı.[6]

Yeniden yapılanıştan sonra (1906'dan itibaren) İTC, Müslüman devlet memurları ve ordu subaylarının bir örgütüydü ve daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, ilk zamanlarında Müslüman olmayanlara açık bile değildi. Başka bir ifadeyle Osmanlı Müslümanları için bir Osmanlı Müslümanları hareke-

---

5 Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, (London, 1987), bölümler: 2 ve 3.

6 Hanioğlu, M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, (Oxford, 1995), bölüm: 9.

tiydi. II. Meşrutiyet'in gerçekleştiği 1908 ve Balkan Savaşı'nın patlak verdiği 1912 arasındaki dönemde uzlaşma, parti içi mücadele ve siyasal karmaşa döneminden sonra, İTC'nin politikaları –bazen beceriksizce da olsa– onun halka yönelik açıklamalarında da ifade ettikleri gibi "(etnik) unsurların birliği" ideali (Osmanlı anayasasının temel ilkelerinin bir gereği olarak) ile Osmanlı-Müslüman milliyetçiliği arasında uzlaşma sağlamaya yönelik olmuştur. Fakat 1912'den itibaren ve özellikle 1913 İttihatçı askerî darbesinden sonra Osmanlı Müslüman milliyetçiliği başat duruma gelmiştir. Artık Hıristiyan topluluklar "diğerleri" olarak tanımlanmıştır ve çok hızlı biçimde bunu bir dizi "ulusal" (*millî*) topluluklar, kulüpler, şirketler, kooperatifler ve süreli yayınların kurulması izlemişti. "Amaçlarına ve üyelerine dikkatli bir biçimde bakıldığında, artık "ulusal"ın "Osmanlı Müslüman"ı anlamına geldiği hemen görülecektir. İTC'nin Müslüman çoğunlukla özdeşleşmesi, hem Cemiyet'in devlet müdahalesi ile Müslüman girişimciler için eşit koşullar yaratmaya çalıştığı *Millî İktisat* adlı milliyetçi iktisat politikasını hem de savaş yıllarının baskıcı ve en sonunda soykırımcı etnik politikalarını üretti. Abdülhamit günlerinde olduğu gibi, Müslümanlar arası dayanışma siyaseti, özellikle kendileri de din kaynaklı zulüm kurbanları olanlar, Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen büyük mülteci topluluklarına oldukça cazip geldi. Ortak Müslüman kimlik, bütünleşmeye götüren mükemmel bir yoldu ve bu nedenle muhacirlerden, özellikle Çerkezlerden çok sayıda İTC militanının (özellikle meşhur *Teşkilât-i Mahsusa* üyesi) çıkmasının şaşırtıcı olmaması gerekir.

Elbette İslam ümmetçiliğine dönüş yalnızca İTC'nin kimlerden oluştuğunun veya onun liderlerinin ideolojik tercihlerinin bir sonucu değildi. Nasıl ki Abdülhamit'in "İslamcılığa dönüşü" kısmen İmparatorluğun değişen toprak büyüklüğüne ve

demografik gerçeklerine verilen rasyonel cevap olduysa, aynı biçimde Jön Türklerin Müslüman dayanışmasına başvurması da kısmen savaş esnasında Müslüman nüfusu mobilize etmeye duyulan gereksinimin bir sonucu olmuştur. İmparatorluk askerlerinin çoğu Anadolu'dan toplanmıştı; Anadolu'nun köylü nüfusunun dindar dünya görüşüne hitap etmek anlamlıydı.

Her iki unsur, –dinsel milliyetçilik (Yunan karşıtlığı ve Ermeni karşıtlığı biçimindeki güçlü bir taraftarlık ile birlikte) ve askerî zorunluluk– savaş sonrası dönemde rolünü oynamaya devam etti. *Millî Mücadele* esnasında Osmanlı Müslüman milliyetçiliği doruk noktasına ulaştı. Temmuz ve Eylül 1919 Erzurum ve Sivas kongrelerinden 1920 başlarında Osmanlı meclisinin son defa toplanışına kadar; Mustafa Kemal Paşa'nın ve Nisan 1920'den sonra Millî Meclis'e katılanların retoriğinde mücadele, her zaman Osmanlı Müslümanlarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi mücadelesi ve Ermeniler, Rumlar ile onların Avrupalı destekçilerinin haksız iddialarına karşı çıkma olarak tanımlandı. "Biz" ve "onlar"ın dinsel terimlerle tanımı doğal olarak Lozan'da nüfus mübadelesi konusunda anlaşma yapılıncaya kadar sürdü. En nihayetinde değiştirilenler Yunanistan'daki Müslümanlar ile Anadolu'daki Ortodokslardı; başka hiçbir faktör (örneğin dil faktörü) rol oynamamıştı.[7]

Kutsallaştırma

Padişah Abdülhamit, dinsel simgeleri kullanma ve özellikle halifelik kurumunu yüceltme yoluyla saltanatını daha fazla kutsallaştırmak için büyük çaba harcadı. Jön Türkler, alt düzey

7 Kitromilidis, Paschalis, "The Greek–Turkish population Exchange", içinde: Zürcher, Erik Jan (ed.), *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta IV. History of Turkey in the Twentieth Century*, (Berlin, 2008); Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, (New York, 1932).

devlet memurları ve subayların durumları tümüyle farklıydı ve kişilerin herhangi bir biçimde kutsallaştırılmaları söz konusu olamazdı. Ancak onlar da, hem genellikle "Kutsal Cemiyet" (*Cemiyeti mukaddes*) olarak anılan Cemiyet'in kendisini ve hem de onun misyonunu kutsallaştırmaya çalıştılar. Bu eğilim, I. Dünya Savaşı'nın resmî anlamda *cihad* olarak ilan edilmesinde kendisini net biçimde göstermektedir; fakat aynı zamanda halife padişah V. Mehmet Reşat'ın halka sunuluş tarzında da vardır. Savaştan önce bile, 1910-1911'de Bursa, Edirne ve Makedonya'ya yaptığı halka yönelik ziyaretlerde Padişah, etnik topluluklar arasında dayanışmanın önemini vurgulamıştı, fakat aynı zamanda camileri, türbeleri ve dergâhları da ziyaret etmiş ve kutsiyet edinmişti. Savaş sonrasındaki Millî Mücadele esnasında kutsallaştırma Anadolu'nun kurtarılması için destek toplamak amacıyla kullanıldı. Mustafa Kemal'in konuşmalarında Anadolu toprağı yalnızca herhangi bir milliyetçi için millî toprağın kutsal olması anlamında kutsal değildi, fakat aynı zamanda İslam'ın kalbi, *İslam'ın harîmi ismeti*, olduğu için de kutsaldı. Sözü edilen kutsal gelenekleri, *mukaddesatı* kurtarmanın ardında yatan saikti. Zamanın anlayışı ve mücadelenin ne derece kutsallaştırıldığı kendisini belki de en görünür biçimde, 1921'de Mehmet Akif tarafından yazılan *İstiklâl Marşı*'nda (Bağımsızlık Marşı) göstermektedir. Böyle söylemek anakronik olmasaydı, onun mücadeleyi tamamıyla medeniyetler çatışması terimleriyle betimlediğini söylemekten kendimizi alamazdık: Dördüncü kıtaya bakınız:

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar.
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar;
"Medeniyet!" dediğin tek dişi kalmış canavar?

İslam'ın Bürokratikleştirilmesi

II. Abdülhamit ve Jön Türk dönemi arasındaki diğer bir devamlılık unsuru, devlet aygıtını modernize etme ve onun gücünü tüm ülkeyi kapsayacak biçimde genişletme çabalarıydı. Abdülhamit zamanında olduğu gibi, Sünni İslam ile devlet bürokrasisini bütünleştirme (ve süreç içinde onu siyasallaştırma) bu çabaların parçasıydı ve Nisan 1909 karşı devriminin Jön Türk rejiminin tehlikelere açık durumunu açıklığa kavuşturmasından sonra öncelikli bir konu hâline geldi. İlk olarak *Şeyhülislam*'a kabinede bir koltuk verildi; bu adım, Cemiyet'in politikalarının, özellikle *Şeyhülislam* Musa Kazım döneminde, meşrulaştırılmasında önemli rol oynamıştır. Daha sonra, 1916'dan itibaren İslami aile hukuku, vakıflar ve hayır kuruluşları ve dinî eğitim üzerindeki yetkilerin seküler bakanlıklara devredilmesinin ardından *Şeyhülislam* kabineden çıkarılmış ve kabineye bağlı konuma getirilmiştir. Görünüşte bu önlemler Abdülhamit dönemindekilerin neredeyse tamamen karşıtıdır: Abdülhamit'in kendi tercih ettiği İslami otoriteleri güçlendirdiği ve onları kendi yönetiminin destekçileri olarak kullandığı yerde, Jön Türkler İslami otoritelerin statüsünü ve bağımsızlığını genelde indirmiştir. Ancak en temel amaç büyük oranda aynıydı: Kurumsallaşmış İslami yapıyı tam olarak kontrol altında tutmak ve onu devleti güçlendirmek için kullanmak. Her iki rejim de (İTC kadar Padişah Abdülhamit de) İslam'ın devlet kontrolü dışında kendisini göstermesine son derece kuşkuyla bakmaktaydı.

Devlet kontrolü geleneği, doğal olarak, Cumhuriyet döneminde doruk noktasına ulaştı. Kemalist rejimin imajı, daha en başından itibaren, geçmişle bağlarını radikal biçimde koparan ve laik bir düzen getiren bir rejim tasarımıydı. Cumhuriyet'in

kuruluşunun ilk aylarında, İslam'ın devlet üzerindeki etkisini sınırlandırıcı radikal önlemler alındığı doğrudur. Hem halifelik hem de şeyhülislamlık, Mart 1924'te Cumhuriyet'in millî meclisi tarafından kaldırıldı. Fakat bu esnada Cumhuriyet aynı zamanda devletin din üzerindeki kontrolünü de *artırdı.* Şeyhülislamlık yerine kurulan *Diyanet İşleri Başkanlığı* dinsel rehberlik konusunda tek sorumlu oldu. Artık tüm imamlar ve müftüler devlet memuruydular. Merkezi devlet, ülke üzerindeki kontrolünü artırdıkça onun dinî kolunun kontrolü de artmaktaydı: Başkanlık, cuma hutbelerinin içeriğini merkezi olarak belirlemekteydi ve müftülere inananlara doğru vaazlarda bulunma talimatı verilmişti. Zamanla *Diyanet*, II. Abdülhamit döneminde bile erişilemeyen derecede merkezileşmiş ve hiyerarşikleşmiş bir bürokrasiye dönüştü. Davidson'un da dikkati çektiği gibi devlet, dinî eğitimi yalnızca sınırlandırmakla kalmadı, fakat tam olarak kontrol edebildiği zaman, onu destekledi de.[8]

Cumhuriyet de, İmparatorluk gibi yalnızca Sünni Müslümanların dinsel ihtiyaçlarıyla ilgilendi ve Aleviler gibi diğer farklı Müslümanları kendi hâllerine bıraktı. Bu açıdan bakıldığında, ulus devlet, en azından İmparatorluğun son döneminde olduğu kadar "Sünni"ydi.

Ahlak

Son dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Jön Türkler ve Kemalist dönem arasında sürekliliğin olmadığı bir boyut varsa bu da ahlaktır. Abdülhamit, yeniden canlanmış İmparatorluğu yenilenmiş bir halk ahlakına dayandırma arayışı içinde girdi; *ahlak*

8 Davison, *Secularism*, s.139. Davison'a göre, Binnaz Toprak, Çağlar Keyder ve Şerif Mardin'inki gibi, kontrol unsuruna vurgu yapana yorum tek taraflıdır ve dinin ve siyasetin birbirinden ne derece ayrılabildiği de dikkate alınarak yeniden değerlendirilmelidir.

onun okul kitapları ve *hatiplerin* verdikleri vaazlarla yayılmaya çalışıldı. Jön Türkler ve Kemalistler böyle bir şey yapmadılar. 1913 sonrası İttihatçı politikalar, İttihatçıların İslam milliyetçiliği duygusuna hitap etmeye çalıştıkları zamanlarda bile, mutlak surette toplumsal ve kültürel alanları sekülerleştirmek için çaba gösterdiler. Jön Türkler ve Kemalistler, bilimle uyumlu ve onların millî çıkar anlayışını destekleyen bir İslam istemekteydiler. Cumhuriyet açısından bunun anlamı, mesajın iki anlamı birden taşıyacağıydı: bir taraftan din yalnızca inananın özel hayatını ilgilendiren bir şey olarak tanımlandı, diğer taraftan ise inanana, din gereğince vergi ödeme ve askerlik hizmeti yapma görevi olan Cumhuriyet'in vatandaşı olarak hitap edildi.[9] Her ne kadar toplumun uyumunu İslam'a dayalı ahlakla güçlendirmeye çalışan girişimler olsa da, bu girişimler Said Nursî ve Süleyman Tunahan gibi İslam'ı yeniden canlandırma akımları tarafından yapılmıştır. Devlet ahlaki bir yeniden donanımla ancak 1970'lerden sonra sürece dâhil olmuştur.

Kenan Evren: Bir Panzehir Olarak İslam

12 Eylül 1980'de Türk Genelkurmay'ı iktidarı ele geçirdiği zaman, sosyalizm, komünizm ve İslami köktencilik gibi "yabancı" ideolojilerin Türk gençliği üzerindeki etkileriyle savaşmak onun gündeminin en başındaydı. Darbeden sonraki ilk bildirilerinde bile generaller "*sapkın*" ideolojilerle mücadele etme ihtiyacından bahsettiler. Ordu, her ne kadar solcu ve İslamcı hareketleri acımasızca bastırsa da, generaller ideolojik bir alternatife de gereksinim olduğunu ve geleneksel laik Kemalizm'in bu işi görmek için çekiciliğinin oldukça sınırlı kaldığını anladılar. Darbenin lideri Orgeneral Kenan Evren'in (kendisi bir imamın

---

9 Bkz. Soymen, M., *Cep İlmihali*, (Ankara, 2000), s.115-17.

oğludur) rehberliğinde, *Aydınlar Ocağı*'nın fikirlerine yöneldiler. Aydınlar Ocağı, 1970'lerde sol kanat entelektüellerin siyasal tartışma alanındaki gücünü kırmak için milliyetçi-muhafazakâr akademisyenler, siyasetçiler ve işadamları tarafından kurulmuş bir örgüttü. İlk başkanı İbrahim Kafesoğlu tarafından geliştirilen ve "Türk-İslam Sentezi" olarak adlandırılan ideolojisindeki en temel unsur İslam'ın ve İslam öncesi Türk kültürünün çok büyük oranda benzerlikler taşıdığı fikriydi. İslamiyet, Türklere bu yüzden doğal olarak cazip gelmişti ve Türklerin kaderinde İslam'ın askerleri olmak vardı. Türk kültürü ve millî kimliği iki bin beş yüz yıllık Türk ve bin yıllık din geleneği tarafından biçimlendirildiğinden İslam, Türk milliyetçiliği ile yalnızca uyumlu değil, aynı zamanda onun bütünleşik bir parçasıydı.

Aydınlar Ocağı, Demirel'in 1970'lerdeki "Milliyetçi Cephe" koalisyonlarından beri hükümet çevrelerinde etkili olmaya başlamış, ancak 1980 darbesinden sonra kültür ve eğitim alanını tamamen kontrol altına almayı başarmıştı. Devletin organlarına Türk-İslam sentezinin mesajlarını yayma görevi verildi. Poulton (çok fazla ayrıntıya girmeden) Kenan Evren'in ideolojik politikalarının Abdülhamit'inkilere belirli bir benzerliği olduğundan bahsetmiştir; gerçekten de hem araç hem de mesaj bakımından, benzerlik çarpıcıdır.[10]

Ordunun 1982'de benimsediği Anayasa'da, din eğitimine çok büyük bir önem verildi (24. madde). Din eğitiminden devletin -yalnızca devletin- sorumlu olduğu ve din kültürü ve ahlak eğitiminin hem ilkokulda hem de ortaöğretimde zorunlu olduğu hüküm altına alındı. İslam, okul ders kitaplarında milliyetçilik, ulusun birliği ve bölünmezliği, otoriteye ve orduya saygı gibi değerlerle doğrudan ilintilendirildi. *Diyanet*'e de anayasal bir konum kazandırıldı ve onun işlevleri artık her zamankinden

10 Poulton, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent*, s.184.

çok daha fazla devlet çıkarlarının hizmetindeydi. Yavuz'un, Abdülhamit'in İslam anlayışına ilişkin yaptığı tanımlama ("pratikte din devlete tabiydi ve birincil olarak devletin korunması için bir kalkan olma görevini yerine getirdi") Kenan Evren'in *Diyanet*'inin İslam anlayışı için de geçerlidir. Başkanlık tarafından *Cep İlmihali* gibi yayınlarla gönderilen mesaj, açık bir biçimde milliyetçi, otoriter ve militaristti. Millî birlik dini bir görev olarak anlatılmaktaydı. *Gaziliğe* ilişkin değerler tanıtılmaktaydı. 1981'de Güneydoğu'daki ayrılıkçı Kürt propagandasına karşı özel görevli bir bölüm kurulmuştu. Alevi köylerinde çok sayıda Sünni cami inşa edildi. Ordunun ve onun haleflerinin ideolojik kampanyasını yapmakta oynadığı merkezi rolün *Diyanet*'e çok büyük yararları oldu. 1979 ve 1989 yılları arasında, *Diyanet* çalışanlarının sayısı 50 bin civarından neredeyse 85 bine yükseldi.

Böylece, Abdülhamit döneminde önem taşıyan bütün unsurların 1980'lerde tekrar mevcut olduğunu görüyoruz: Devlet kontrolü tesis etme, caminin ve okulun kullanılması, *ahlaka* vurgu yapma, farklılıkla mücadele ve ulusu birleştirmek için dini yayma faaliyetleri ve cami yapma ile her şeyden öte dinî eğitimi tekelleştirmeye ve devleti desteklemek için onu kullanmaya çalışmak. Aracılar da vardı: 1990'ların en fazla öne çıkan dinî kişiliği Fetullah Gülen, göz alıcı yükselişini kısmen 1980 askerî darbesine ve daha sonra *Diyanet* politikalarına verdiği desteklere borçluydu. 1980'ler ve 1990'lar boyunca Gülen, Ankara'daki siyasal güç koltuklarına erişme ayrıcalığına sahipti. Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'da bir okullar ağı geliştirdi. Yalnızca ordunun üst kademesi yön değiştirdikten ve 1997'de İslami örgütlenmelere karşı sert önlemler almaya karar verdikten sonra Fetullahçılar baskı görmeye başladılar. Liderleri ülkeyi terk etmeye ve ABD'ye yerleşmeye zorlandı.

Aynı zamanda, Kenan Evren'in politikaları, devlet kontrolü altında olmayan İslami hareketlerin siyasal faaliyetlerini (veya böyle olduğu yorumu yapılan faaliyetleri) illegal olarak görmeye devam etme bakımından, Kemalist dönemin bir devamı olarak kendini gösterdi.

Sonuç

Osmanlı/Türk devletlerinin siyasal amaçlara ulaşmak için İslam'ı nasıl araçsallaştırdıklarına ilişkin bu örnek olay incelemeleri karşılaştırıldıklarında ortaya çıkardığı, İslami politikalar söz konusu olduğunda, son dönem Osmanlı İmparatorluğu ile Cumhuriyet arasında bir sürekliliğin olduğudur.

Abdülhamit'in din eğitimi ve öğretiminin içeriği üzerinde kapsamlı devlet kontrolü kurma politikaları, şeriatı tek tipleştirmesi ve saltanata bağlılığı artırmak için dinî mesajı kullanma teşebbüsleri, bir anlamda Jön Türklerin İslam'ı devlete daha ileri derecede tabi kılma amacı taşıyan önlemlerinin habercileridirler. Jön Türklerin I. Dünya Savaşı esnasında yaptıkları –Şeyhülislam'ın kabineden çıkarılması ve her türlü eğitimin, İslam hukukunun ve vakıfların yönetiminin seküler bakanlıklar kontrolüne verilmesi– görünüşte Padişah'ın yaptıklarından farklıdır. Padişah, İslami kurumları güçlendirirken Jön Türkler onları zayıflatmıştı. Fakat her ikisi de dinsel otoritelerin özgürlük alanlarını sınırlandırmıştır, onları devlet makinesiyle daha ileri derecede bütünleştirmiştir ve siyasallaştırmıştır. Bu Kemalist Cumhuriyet'te de devam etmiştir; dinsel konularla ve vakıflarla ilgili bütün sorumluluk, doğrudan başbakanlık altında çalışan yeni Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir; Başkanlığa camiler ve müftüler tarafından halka ulaştırılan mesajların merkezi olarak belirlenmesinde geniş yetkiler verilmiştir.

Erken Cumhuriyet, eğitim alanında açık biçimde Abdülhamit ve Jön Türk dönemi politikalarından açık biçimde ayrılmıştır. Abdülhamit ve Jön Türk rejimleri dinî eğitime büyük önem vermişti; kendi ideolojik programlarına uyumu sağlamak için din dersleri programını merkezi olarak belirlemekteydi. Tersine, Kemalistler dinsel eğitimi tamamen kaldırdılar. Bu alanda süreklilik 1980 sonrasında Kenan Evren'in neo-Kemalist rejimi tarafından yeniden kuruldu. Dinî eğitimin içeriğini belirlemek ve devlete bağlılığı desteklemek için dini kullanmak, rejim için yeniden bir öncelik hâline geldi.

Eğer birbirini izleyen rejimler arasında onların dini kontrol etme ve araçsallaştırma arayışı bakımından güçlü bir süreklilik varsa aynı şey din çerçevesindeki tartışmanın karakteri için de doğrudur. Tartışma hiçbir zaman din adına veya din karşıtlığı için yapılmamıştır. Tartışma, Andrews'in de ortaya koyduğu gibi dinin *yorumu* ile ilgilidir. Abdülhamit rejimi, Jön Türkler, Kemalistler ve neo-Kemalistler; hepsi, kendi denetimlerindeki araçları, *doğru* İslam'ın ne olduğuna ilişkin iddialarını desteklemek için kullandılar: Abdülhamit örneğinde hilafete bağlılığın dinin bir gereği olduğu, Jön Türkler örneğinde dinin bilime açık olduğu; Kemalistler örneğinde dinin özel hayata ait olduğu ve siyasal olmadığı ve Kenan Evren örneğinde ise dinin milliyetçi olduğu yorumu yapılmıştı. Söz konusu İslam, her zaman rejimin itibarsızlaştırmaya çalıştığı kabul edilemez bir İslam'ın karşıtı olarak sunuldu. Karşı çıkılan İslam, Abdülhamit için liberal, Jön Türkler için gerici, Kemalistler için siyasal ve Kenan Evren cuntası için ise köktenciydi.

Bu dört farklı vaka incelemesinin bize öğrettiği şey, birbirini izleyen Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti rejimlerinin zor sorunları çözme biçimlerinin çarpıcı biçimde benzerlikler gösterdiğidir: Bu rejimler, kriz zamanlarında, yurttaşlarının ağırlıklı

çoğunluğunun kimliği için İslam unsurunun çok önemli olduğunu ve bundan dolayı krizin üstesinden gelmek için dine başvurma dışında başka seçenek olmadığını anladılar. Aynı zamanda, farklı kriz türlerinin İslam'a farklı başvurma biçimleri talep ettiğini görmüş bulunuyoruz. Abdülhamit ve Evren, rejimlerinin ve hatta devletlerinin varlığı için hayati tehdit olduğunu düşündükleri ideolojik meydan okumalarla karşılaştılar. Birinci durumda, meydan okuma azınlık milliyetçiliğinin ve siyasal liberalizmin merkezkaç güçleri içinde yer almaktaydı. İkinci durumda ise meydan okuma sosyalizmin farklı türlerinden, İslamcı köktencilikten ve -o sıralarda daha az boyutta da olsa- Kürtçü ayrılıkçılıktan gelmekteydi. Bu ideolojik meydan okumalara karşı yöneticiler İslami norm ve değerlere başvurmak zorundaydılar; bu norm ve değerlerin birinci örnekteki hanedanlığa bağlılık ve ikinci örnekteki devlet merkezli Türk milliyetçiliği ve militarizmin siyasi mesajları ile arasında açık bağlantı vardır.

I. Dünya Savaşı esnasında Jön Türkler ve I. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk milliyetçileri dine çok farklı biçimlerde başvurdular. Devletin hayatta kalıp kalmamasının söz konusu olduğu çetin bir savaşla yüz yüze kaldıkları için, bir ortak kimliğe dayanarak mümkün olan en fazla nüfusu seferber etmek zorundaydılar. 1912-1922 yılları arasında onları ilgilendiren şey, devletlerini üzerine inşa edecekleri yeni bir "ulusal" temel bulmaktı. Bunu Osmanlı Müslüman kimliğinde buldular. 19. yüzyılın son yirmi-otuz yılının ve 1912-1913 Balkan Savaşlarının geri planında kimlikler birincil olarak dinsel aidiyet tarafından şekillendi. Balkan Savaşlarından sonra Hıristiyan azınlıkların bağlılığı ciddi şüphe altındaydı ve Osmanlı askerlerinin çoğunluğunun toplandığı Anadolu'nun Müslüman nüfusuna başvurmaktan başka gerçek bir seçenek yoktu. I. Dünya

Savaşı sonrasındaki direniş hareketinde de yine aynı sorunun var olduğunu görüyoruz. 1914 ve 1922 arasında *cihad* veya mukaddes savaş olarak tanımlanan mücadelenin ve millet toprağının (her yerin şehit kanlarıyla boyanması olarak) kutsallaştırıldığını görüyoruz. Fakat Jön Türklerin savaş esnasındaki ve Kemalistlerin 1922 sonrasındaki politikalarının gösterdiği gibi, devletin ve toplumun aydınlatılması Jön Türk/Kemalist gündemin bir parçası değildi, bunun tam da zıttı geçerliydi. "Ahlaki olarak donatma" unsuru eksikti ve bu, Jön Türklerin ve erken dönem Kemalistlerin kendi dönemlerinin büyük ölçekli silahlı mücadelelerdeki politikalarını, her ikisi de çok önemli bir *ideolojik* rekabetle karşılaşan daha önceki Abdülhamit rejiminin ve 1980-1983 cuntasının politikalarından çok farklı kılmaktadır. İslam'ın millî kimlik için bir temel olarak veya bir savunma ideolojisi olarak nasıl araçsallaştırılacağını belirleyen şey, en nihayetinde karşılaşılan meydan okumanın doğasıydı.

21. Türkiye'nin Modern Tarihinde Dönüm Noktaları ve Kaçan Fırsatlar: Çok Daha Farklı Olabilirmiş Denilen Durumlar[1]

Aşağı yukarı otuz yıldır kendimi şöyle ya da böyle son dönem Osmanlı İmparatorluğu ve erken dönem Türkiye Cumhuriyeti, kabaca 1880 ve 1950 arası tarihiyle meşgul etmekteyim. İlgilendiğim konular, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin siperlerdeki yaşamından 1926 siyasal tasfiyelerine; Padişah Reşat'ın 1911 Kosova ziyaretinden 1939'ların sonlarında Türkiye'yi ziyaret edenlerin Türkiye hakkındaki düşüncelerine kadar çeşitlilik göstermektedir. Bununla beraber, bu çalışma eğer istenirse farklı araştırma projelerini birbirine bağlayan bir hat, büyük bir anlatı yakalamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Bu hat, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Jön Türk dönemi ile Kemalist Cumhuriyet arasındaki siyasal, ideolojik ve sosyal sürekliliktir. Bu süreklilik anlatısı içinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ancak savaş yıllarının mobilizasyon, nüfus mühendisliği ve milliyetçi iktisat politikaları sayesinde doğabilecek olduğunu iddia ederek, I. Dünya Savaşı'nın önemini vurguladım. Aynı zamanda bu politikaların biçimlenmesinde göçün önemine de dikkat çektim.

1 Ankara'daki Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü (Netherlands Institute for Higher Education)'nde Orta Doğu Teknik Üniversitesi öğrencilerine Kasım 2007'de verilen konferans metni.

Çok sayıda etnik gruptan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'ndan seküler (seküler olmasa da) Türk ulus devletine dönüşümü incelerken sürecin kaçınılmaz olduğunu düşünmek çekici gelmektedir. Bu, günümüzde bile modern Türkiye hakkındaki pek çok incelemenin temel varsayımıdır. Daha önceki bölümlerde de iddia ettiğim gibi, Türk ulusunun, koşullar uygun hâle geldiğinde ortaya çıkmaya hazır biçimde (Bernard Lewis'e yaptığım göndermeyi hatırlayınız)[2] İmparatorluk içinde bütünleşik ya da gömülü olduğu varsayımı sorgulanmalıdır. Aynı şey, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun çürümüş veya ölmekte olan bir yapı olduğu ve ister Türk, ister Yunan, ister Arap veya ister Ermeni olsun, "ulusal" çözümün makul olan tek çözüm olduğu biçimindeki anlayış için de geçerlidir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın millî direniş hareketinin lideri olarak ortaya çıkışı kaçınılmaz bir durum değildi ve Kemalist milliyetçilik ve sekülarizm erken cumhuriyetin yönetici elitine açık olan tek seçenek değildi. Eğer Osmanlı döneminin sonundaki siyasal gelişmelere ve bu dönemin insanlarına açık olan seçeneklere karşı gerçekçi bir bakış açısı kazanacaksak, kendimizi, ulus devleti kaçınılmaz sonuç olarak gören Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemini, ulus devletin ön tarihi (*prehistory*) statüsüne indirgeyen teleolojik zihniyetten kurtarmak çok önemlidir. Olanları görmenin avantajıyla, onların "imparatorluk alacakaranlığı"nı tecrübe etmekte olduklarını, fakat o dönemde bunun onlara pek de açık olmadığını söylememiz yerinde olur. Elbette 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmakta olduğuna dair çok sayıda spekülasyon vardı fakat bu da neredeyse bir yüzyıldır var olan bir durumdu.

Eğer olanları görmüş olmanın avantajından yararlanmadan dönemin tarihine yeniden bakacak olursak, otomatik olarak şu

---

2 Aktaran Çalışmanın 1. bölümüne bakınız.

soruyla karşı karşıya kalırız: Gelişmelerin farklı biçimde olmasının mümkün olduğu anlar hangileriydi? Osmanlı ve Türk tarihini biçimlendiren dönüm noktaları nelerdir? Burada sormak istediğim soru budur ve bu soruyu sormamda hiç kuşkusuz Geoffrey Hawthorne'ın 1991 tarihli çığır açan kitabı *Plausible Worlds: Possibility and Understanding in History and the Social Sciences* etkili olmuştur.

Elbette onların birkaçı çok açıktır: Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Cumhuriyet'in ilanı çok açık biçimde çok önemli olaylardır. Bu son bölümü, genellikle Türk tarih yazınında böyle görülmeyen bir dizi dönüm noktasını gözden geçirmek ve farklı bir yol takip edilmiş olsaydı ortaya çıkma ihtimali olan alternatif tarihler hakkında spekülasyonlar yapmak için kullanmak istiyorum. Bu düşünce ürünlerine orijinal araştırmaya dayanılıyormuş gibi muamele etmemek gerekir. Bu bir beyin jimnastiğidir; karşı olgusal (counterfactual) tarih içinde yapılan bir egzersizdir.

Bu türden her tartışma, hatta Osmanlı tarihinin son dönemine ilişkin her tartışma, 1877-1878 felaketiyle, Hicri takvimi kullanan önceki kuşakların dediği gibi büyük "93 Harbi" ile başlamalıdır. Bu olay o derece önemlidir ki, abartılması neredeyse olanaklı değildir. Olayların nasıl geliştiği şöyle özetlenebilir: Nisan 1876'da, Bosna'daki Hıristiyan isyanının ardından, Romanya ve Rusya'da bulunan Bulgar milliyetçileri, Tuna Nehri'nin güneyinde bir ayaklanma organize ettiler, fakat bu isyan Osmanlılar tarafından *Başıbozuklar* olarak bilinen milislerin de yardımıyla sert biçimde bastırıldı. Pek çoğu on yıl kadar önce Ruslar tarafından Kafkaslardan kovulan ve bölgeye yerleştirilen Çerkezlerden oluşan *Başıbozuklar* tarafından 15 bin Bulgar köylüsü öldürüldü. Olaylar Sırbistan ve Karabağ ile savaşa neden oldu ve Osmanlılar bu savaşı üç ay içinde kazandı.

Olaylar aynı zamanda İngiltere'de, William Gladstone'ın *The Bulgarian Horrors and the Question of the East* adlı kitapçığının yayınlanmasına yol açtı. Bu kitapçık 1876'da yayınlandıktan sonra 200 binin üzerinde satıldı ve İngiltere'deki Liberal ve Hıristiyan kamuoyunun Osmanlı aleyhine dönmesine ve Rusya, Bulgarlar adına müdahale ettiğinde Osmanlı'nın yalnız kalmasına neden oldu. Aralık ayında İstanbul'da toplanan diplomatik konferans, Hıristiyan valilerin yönetimi altında iki büyük özerk Bulgar vilayetinin oluşturulmasını önerdi; fakat bu öneri Osmanlı Hükümeti tarafından reddedildi. En sonunda, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında Nisan 1877'de savaş çıktı. Rusya'nın saldırısı Doğu'da Kars'ta ve Batı'da Plevne'de ünlü *Gazi* Osman Paşa tarafından durduruldu. Fakat kaleler kasım ve aralık aylarında düştükten sonra Osmanlı direnişi kırıldı ve Rus ordusu Ayestafanos'a (Yeşilköy) kadar ilerledi. Osmanlı İmparatorluğu barış antlaşması imzalamaya zorlandı; esasında bu antlaşma Avrupa'daki Osmanlı varlığına son veren antlaşmaydı. Daha sonra Berlin'deki konferansta koşullar bir miktar hafifletildi. Fakat buna rağmen felaketin boyutu, kaybedilen topraklar, gelir, nüfus ve saygınlık anlamında o denli büyüktü ki, izleyen yıllarda Abdülhamit yönetimi, ancak idari, kültürel ve finansal bir denge bulmak için yavaş bir toparlanma ve uyum dönemi olarak anlaşıldı. Abdülhamit rejiminin aşırı ihtiyatlı olması, kısmen Padişah'ın kendisinin büyüyen paranoyasının bir sonucuydu. Fakat aynı zamanda 1878'de neredeyse her şeyin kaybedildiği duygusuydu.

"93 Harbi" aynı zamanda iyi belgelenmiş insan trajedisine de sahne oldu. Yarım milyonun üzerinde Müslüman muhacir, kaybedilen bölgeleri daimi olarak terk etti ve İmparatorluk içinde başka yerlere yerleştirildi. Bunun bir sonraki kuşak üzerinde ciddi etkileri olacaktı. Trajedinin anıları 1870'lerin sonların-

da ve 1880'lerin başlarında doğan çocukların zihinlerine, onların muhacir anne babaları tarafından canlı biçimde kazınacaktı. Yirmi yıl sonra İTC içinde aktif olarak yer alacak olan insanlar bu kuşak çocuklar arasından çıkacaktı ve başka bir "93 Harbi" endişesi, onların zihinlerinin bir parçasıydı. Ermeni katliamı (massacre) suçunu işleyenlerin başında gelenler arasında bu kadar çok muhacir çocuğunun olması hiç kuşkusuz tesadüf değildir. Dr. Bahattin Şakir'in anne babası Bulgaristan'dan kaçmak zorunda kalmıştı; Diyarbakır valisi *Çerkez* Mehmet Reşit'in kendisi bir Kafkas ve Bulgaristan firarisiydi. Yunanların 1914'te Batı Anadolu'dan ihraç edilmesini organize eden Celâl Bayar Gemlik doğumluydu, fakat o da Bulgaristan mültecisinin çocuğuydu. Bu insanlar kendi doğup büyüdükleri toprakları 1878'de kaybetmenin acısını yaşıyorlardı ve aynı şeyin tekrarlanmasını önleme konusunda kararlıydılar.

Fakat savaş çıkmasaydı ne olurdu? Eğer Batı Avrupa'nın liberal güçleri, yirmi yıl önce Kırım Savaşı'nda yaptıkları gibi Osmanlıları destekleseydi ve böylece büyük bir ihtimalle Rus saldırısı önlenseydi ne olurdu? 1876'da getirilen parlamenter ve anayasal rejimin yaşayabilmesi olasılığı üzerine düşünceler öne sürmek oldukça çekici bir uğraş olacaktır. Her ne kadar bazı hükümleri, dayandığı Belçika orijinalinden daha az liberal bir nitelik kazandırsa da, Anayasa 19. yüzyıl ortalarındaki Avrupalı örneklerine oldukça benzer bir belgeydi. Robert Devereux'un da belirttiği gibi parlamentonun seçimlerine modern anlamda demokratik denilemese de, parlamento iki oturumunda da kendisini oldukça iyi kanıtlamıştı.[3] Savaş olmasaydı, Abdülhamit'in parlamentoyu sonsuza kadar tatil etmesi çok

---

3 Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1964). s.343.

zor olacaktı ve parlamentonun olgunlaşmasına ve deneyim kazanmasına fırsat tanınacaktı. Farklı etnik toplulukların çıkarlarını dile getirebildikleri bir platform var olacaktı; liberaller ve muhafazakârlar arasındaki bölünmeler etkin bölünmeleri çapraz kestiği (1877-1878'de olduğu gibi 1908-1913'te de) için etnik gerilim bir dereceye kadar azaltılabilecekti. Böyle bir düzenlemenin belki de uzun dönemde milliyetçi ayrılıkçılığın ilerleyişini durdurması olası değildi; fakat hem Türklere hem de diğer halef devletlere daha güçlü medeni ve demokratik gelenekler bırakabilirdi. Diğer bir deyişle son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi belki de Habsburg Hanedanı'nınki gibi olabilirdi.

Ek olarak, savaş çıkmasaydı muhacirlik çok büyük bir sorun olmayacaktı ve böylelikle 1880'lerin Jön Türk kuşağı muhtemelen İmparatorluğun Hıristiyan topluluklarına karşı kızgınlık ve öç alma duygularıyla zehirlenmeyecekti.

Elbette bu iddiaların büyük bir kısmı Ekim 1912'de patlak veren Balkan Savaşı için de tekrarlanabilir. Balkan Savaşı bir bakıma "93 Harbi"nin devamı olarak görülebilir; çünkü 1878'in çözülmemiş sorunları ve Balkan devletlerinin, özellikle Makedonya'da gerçekleşmemiş amaçları, bu devletlerin İmparatorluğa saldırmasına yol açtı. Bu savaş yeniden bir defa daha otuz beş yıl öncekine benzer boyutta bir muhacir akınına neden oldu. Genellikle Balkanlar, Ege ve İstanbul kökenli olan Jön Türkler arasında ata toprağını kaybetmiş olan çok sayıda kimse vardı. Onların kızgınlığı ve Anadolu'da benzer bir şeyin meydana gelmesine izin vermemekteki kararlılığı pek çoğunda Bahattin Şakir'inkine benzer bir militanlık yaratmıştı. Örnekler 1915-1916 Bitlis ve Halep valisi olan adı kötüye çıkmış Abdülhalik Renda (Batı Balkanlardaki Yanya'lıdır) ve I. Dünya Savaşı esnasında yeniden iskân yöneticiliği yapan

Kos'lu (İstanköy) Şükrü Kaya'dır. 1878'de olduğu gibi Balkan Savaşı'nın yarattığı askerî felaket, bu defa Ocak 1913'te İttihatçı askerî darbeyle otoriter yönetimin dayatılmasına neden oldu. Bu defa parlamento tatil edilmedi, fakat hangi açıdan bakılırsa bakılsın güçsüz bırakılmıştı.

Türk tarihinde kalıcı iz bıraktığını düşündüğüm ikinci dönüm noktası Nisan 1909'da İstanbul'da çıkan ve *31 Mart Vakası* olarak bilinen isyandır. İsyan, İTC'ye sadık birlikler tarafından on bir gün sonra nispeten kolay biçimde bastırılmıştı. Sıkıyönetim ilan edilmişti ve isyancıların büyük bir kısmı hızla yargılanıp asılmıştı. Buna rağmen travmatik bir deneyim olmuş, Jön Türklerin ve onların haleflerinin ortak belleğinde derin bir iz bırakmıştı. Travma, kendilerini "özgürlük kahramanları" ve "ilerlemenin öncüleri" olarak görenlerin yönetiminin, kendi başkentlerinde bile bu denli kırılgan olduğunun kanıtlanması gerçeğinden kaynaklanıyordu.

Onların cesareti bir sabah, bir grup isyancı asker ve öğrenci tarafından sarsılmıştı ve İstanbul'un ahalisi hem Jön Türklerin hem de anayasanın yardımına koşmamıştı. İttihatçı yönetim, yalnızca ordunun müdahale etmesiyle geri getirilebilmişti. Nisan 1909 olayları Jön Türk kuşağı üzerinde derin bir korku, nüfusun cahil kitlesinin dinci fanatikler tarafından kullanılması ve bunun dinci gericilik (*irtica*) ile sonuçlanması korkusunu bıraktı. İrtica terimi bu dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihten itibaren, Jön Türkler (İttihatçılar ve daha sonra Kemalistler) olayları, içinde aydınlanma güçleri ile karanlık güçlerin savaşmakta olduğu büyük bir anlatının parçası olarak yorumladılar; cahil nüfusun doğru seçenekleri belirlemekte güvenilmez olduğu ve kolaylıkla manipüle edilebildiği de bu anlatının unsurlarıydı. Şubat 1925'te Nakşibendî dervişi Şeyh Sait'in öncülüğünde Diyarbakır'ın kuzeyinde bir is-

yan patlak verdiğinde ve isyancılar Hilafetin ve Şeriatın (ki o zaman henüz kaldırılmamıştı) geri getirilmesini talep ettiğinde Millet Meclisi'ndeki Kemalist temsilciler, "31 Mart" ile paralelliklere dikkati çekmekte çok hızlıydılar. Aynı şey, kendisini "Hilafet Ordusu" olarak adlandıran, küçük bir dinci grubun Aralık 1930'da Batı Anadolu kasabası Menemen'e gelip o sırada orada yedek subay olarak görev yapan genç bir öğretmeni öldürdükleri zaman da olmuştur. Bu olay ile ilgili olarak Kemalistleri özellikle şaşkına çeviren şey, "31 Mart" olayında olduğu gibi bunda da, Menemen ahalisinin genç subayı ve laik cumhuriyet düzenini savunmak için parmaklarını bile kıpırdatmamalarıydı.

31 Mart'ın, Şeyh Sait'in ve Menemen'in mirası, Kemalistlerin güncel olayları yorumlamakta kullandıkları bir büyük anlatı olarak bugün hâlâ bizimle yaşamaktadır. İttihatçı yönetimin, en nihayetinde silah zoruyla yeniden kurulduğu da günümüz Kemalistlerinin hâlâ unutmamış oldukları bir derstir. Nisan 1909 olayları olmasaydı, bu kuşağın ve onun eğittiği kuşağın zihninde *irtica* kavramı ve onun hizmetinde olan toplumа Maniheist (düalist) bakış bu kadar baskın olmazdı veya ordunun bu tür siyasete karışma geleneği inşa edilmemiş olurdu, diye düşünmek aşırıya kaçmak olur mu?

20. yüzyılın üçüncü ve sıklıkla gözden kaçan dönüm noktasının Kemalist rejiminin doğasının ve Türk milliyetçiliğinin niteliğinin 1930'ların başlarındaki dönüşümü olduğunu düşünüyorum. Bildiğimiz üzere Mustafa Kemal Paşa, eski arkadaşı Fethi'yi 1930'larda iktidardaki Halk Partisi'nin ortak temel ideallerini -laiklik, milliyetçilik ve cumhuriyetçilik- paylaşan, fakat ekonomik ve siyasal liberalizmi tercih eden bir muhalif parti kurmaya teşvik etmiştir. Bu parti (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*), özellikle ülkenin gelişmiş Batı bölgelerinde devasa boyutta

halk desteği gördüğünün ortaya çıkması üzerine, üç ay sonra kapatılmıştır. Halk Partisi'nin parti teşkilatı, yapılan deneyden hiç mutlu olmadı ve Cumhurbaşkanı'na (ki o aynı zamanda partinin başkanı olma konumunu devam ettiriyordu) tarafsız konumunu terk etmesini ve kendisini kendi partisine adaması konusunda baskı yaptı. Kasım ayında Mustafa Kemal direnmeyi bıraktı. Hayal kırıklığına uğrayan Fethi Okyar, siyasal arenada Cumhurbaşkanı'na muhalefet etmektense partiyi kapatmak dışında başka seçeneği kalmadığını hissetti.

Ancak bu, Türk siyasal yaşamında çok daha ileri değişimlerin yalnızca başlangıcıydı. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından bir ay sonra Kemalist liderleri Menemen Olayı şaşkına çevirdi. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'nın başta Menemen'i boşaltma ve yerle bir etme planı hiçbir zaman uygulanmasa da, parti içindeki katı görüşlülerin konumu güçlendi. Bundan sonra yönetimdekiler, ülke içindeki bütün hakiki sivil toplum kuruluşlarını kapatma ve sosyal ve kültürel yaşamı parti denetimi altına sokma seferberliği başlattılar. Üzerine gidilen ilk örgüt *Türk Ocakları* idi. Bu dernek aslında 1912'de Jön Türklerin milliyetçi kanadı tarafından kurulmuştu ve Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından tekrar canlandırılmıştı. 1931'de kapatıldığında bu teşkilatın 267 şubesi, 30 bin üyesi; konferanslar, dersler ve konserlerden oluşan bir faaliyet programı vardı. 1932'de derneğin şubelerinin yerini *Türk Ocakları*na benzer programı olan ve doğrudan partiye bağlı *Halkevleri* aldı.

Aynı yıl, 1931'de hükümet politikalarını eleştiren son gazetelerden, Mustafa Kemal'in ve Fethi'nin eski bir arkadaşı Ari Oruç tarafından yayınlanan *Yarın*, hükümete "ülkenin genel politikalarına karşı" makale yayınlayan herhangi bir gazeteyi yasaklama izni veren yeni bir sert (*draconian*) basın yasasının

çıkarılmasında sonra kapatıldı. 1933'te İstanbul'daki üniversite *Darülfünun*, resmî olarak kapatıldı ve İstanbul Üniversitesi olarak yeniden kuruldu. Operasyonun amacı hiç kuşkusuz Türkiye'deki akademik eğitimin kalitesini yükselmekti fakat bu aynı zamanda ideolojik bir temizlikti de. Üniversite yeniden açıldığında önceki profesörlerin yalnızca üçte biri işe alınmıştı.

Bağımsız sivil toplum kurumlarına saldırı, 1935'te bağımsızlık savaşında faal olan bir kadın tarafından kurulan Türk Kadınlar Birliği'ne, kendini feshetme baskısı yapılması ile doruk noktasına ulaştı. Zaten Birlik, 1928'de siyasal taleplerini bırakmaya ve sosyal bir demek olarak kalmaya zorlanmıştı. Artık şimdi bütün faaliyetlerine son verilmişti çünkü görünüşte amaçları (kadınlar için eşit haklar) hükümet tarafından tanınmıştı. Aynı zamanda, 1935'te İçişleri Bakanı (ve fellow mason) Şükrü Kaya, Türkiye Büyük Locası'na (Grand Orient) bağlı Mason localarına, tatil edildiklerini bildirmişti; bu on iki yıl sürmüştür. Parti içindeki muhalif akımlar bile, özellikle *Kadro* dergisini yayınlayan ve 1932-1934'te daha ileri bir toplumsal devrimi tercih eden grup (*Kadrocular*), onları daha önce bir dereceye kadar koruyan İnönü ve Atatürk, parti içindeki katı görüşlülere direnmekten vazgeçince faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştı.

Bu baskı dalgasının en ilginç boyutu, kapatılan örgütlerin hepsinin Kemalist dünya görüşünün temel unsurlarını paylaşıyor olmalarıdır. Bunlar şöyle ya da böyle milliyetçi, laik, eğitime ve aydınlanmaya güçlü biçimde inanan insanlardı. Bu durum, söz konusu gruplara uygulanan baskıyı, 1920'lerin ortalarında tarikatlara uygulanan baskıdan oldukça farklılaştırmaktadır. 1930'larda sivil toplum üzerinde kurulan baskının, birincil olarak ideoloji ile ilgili olmadığını, fakat devlet üzerinde parti aracılığıyla totaliter kontrol kurma teşebbüsü ile ilgi-

li olduğu sonucuna ulaşmak zorundayız. 1930'lar aynı zamanda Kemalist milliyetçiliğin içeriğinin değiştiği yıllardır. Artan biçimde Mahmut Esat ve Yunus Nadi gibi kişilerin dar görüşlü ve yabancı korkusuna dayalı (*xenophobic/ksenofobik*) milliyetçiliği, politik söyleme egemen olmaya başlamıştır. Onların düşünüş tarzı içinde, cumhuriyetin Müslüman olmayan yurttaşları mutlak biçimde "yabancılar" olarak nitelendirilmiştir. Masonlar gibi uluslararası ağların üyeleri, aynı zamanda cumhuriyete sadık yurttaşlar da olamayacağını ima ederek, *kozmopolit* olarak damgalanmıştır. Bu gelişme elbette yalnızca Türkiye'ye özgü değildi. Bu Orta ve Doğu Avrupa'daki egemen eğilimi yansıtmaktaydı.

1930-1935'teki yön değişimi olmasaydı ne olurdu? Eğer Mustafa Kemal Paşa üç ay önce kendi çizdiği yol haritasına bağlı kalsaydı ve kendi partiler üstü konumunu korusaydı, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yaşaması ve Demokrat Parti'nin yirmi yıl sonra oynadığı role benzer bir rolü oynaması ihtimal dışı değildi. Kemalist rejim 1930'lu yıllarda II. Dünya Savaşı yıllarındaki ekonomik zorluklar ve baskıların ardından, 1950'li yıllarda olduğu kadar az rağbet görüyor değildi; fakat serbest seçimlerde Serbest Cumhuriyet Fırkası dikkate alınması gereken bir güç olacaktı. Eğer Mustafa Kemal çoğulculuğu belli bir ölçüde destekleseydi, Cumhuriyet Halk Partisi içindeki katı görüşlülerin daha önce anlattığımız totaliter eğilimleri ortaya koyabilmeleri zorlaşacaktı. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefetine karşı, Cumhuriyet Halk Partisi içindeki *Kadro* gibi muhalif gruplar parti için, Bülent Ecevit'in "ortanın solu" programını ortaya koyuşundan otuz yıl önce yeni bir ideolojik konum formüle edebileceklerdi. Kadınlar Birliği, Gazeteciler Derneği, Türk Ocakları ve Mason Locaları gibi sivil toplum kuruluşları yıllar geçtikçe güçleneceklerdi. Mahmud Esat Bozkurt gibi yabancı

korkusu eğilimi taşıyan aşırı milliyetçilerin kendi eğilimlerini dayatmaları için belki de daha az fırsatlar doğacaktı. 1934'de Trakya'daki Yahudi karşıtı pogromlar ve 1942'de Müslüman olmayan burjuvaziyi iflasa sürükleyen ayrımcı *Varlık Vergisi* gibi trajediler büyük bir olasılıkla ortaya çıkmayacaktı.

Bunun da ötesinde, eğer karşı olgusal egzersizimizi biraz daha ileri götürürsek, daha güçlü bir sivil topluma sahip, daha çoğulcu, Fransa'ya yakın Fethi Okyar ile gazi muhalif lider Hüseyin Rauf (Orbay) (Balkan Savaşı'nın ve bağımsızlık mücadelesinin kahramanlarından birisi ve aynı zamanda İngiliz hayranı) gibi bir insanla yönetilen (Atatürk'ün ölümünden sonra) bir Türkiye, II. Dünya Savaşı'nda doğal olarak Müttefikler kampına uygun düşecekti. Bildiğimiz üzere, İnönü'nün Türkiye'si 1939'da Fransa ve İngiltere ile bir karşılıklı yardımlaşma anlaşması yaptı, fakat daha sonraki beş yılda sözünde durmadı ve Almanya'ya ancak Şubat 1945'te savaş ilan etti. Daha liberal bir Türkiye yine sıkı bir pazarlık yapacaktı, fakat büyük olasılıkla 1939'da olmasa bile Almanların toprak kaybetmeye başladığı 1943'te Müttefiklere katılacaktı. Türkiye, daha sonra 1945'te kazananlar arasında yer alacaktı.

1945-1947 döneminin, bu karşı olgusal tarih egzersizimiz esnasında üzerinde durmamız gereken son dönem olduğunu düşünüyorum. Bu dönemin kahramanı hiç kuşkusuz İsmet İnönü'dür. Daha Mayıs 1945'te Türkiye'yi daha demokratik yapma arzusunu ilan etti ve aynı yılın kasım ayında Türkiye'nin bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğunu açıkladı. Bildiğimiz üzere, dört eski Cumhuriyet Halk Partisi üyesinin Demokrat Parti'yi kurmaları üzerine, bu muhalefet partisi Ocak 1946'da doğdu. İzleyen seçimler (Haziran 1947'den Temmuz 1946'ya alınmıştı) açık biçimde düzensizliklerle doluydu, ancak böyle olmasına rağmen Demokrat Parti, mecliste 62 sandalye kazanarak

gücünü gösterebilmişti. 1939'da olduğu gibi iki parti arasındaki gerilim hızlı biçimde yükseldi ve Başbakan Recep Peker'in liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi içindeki şahinler, muhalefetin meşru olmadığını göstermek için her şeyi yaptılar; onları vatan haini, komünist ve hatta ruh hastası olarak damgaladılar. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın 1930'larda yaptığının tersine İsmet İnönü fikrini değiştirmedi. Mustafa Kemal'in 1930'da İsmet ve Fethi ile konuyu görüşmesini andırır biçimde Peker ve muhalefet lideri Celâl Bayar ile müzakerede bulundu. Daha sonra 12 Temmuz 1947'de siyasal muhalefetin meşru ve doğal olduğunu ve devletin organlarının tarafsız davranması gerektiğini ifade ettiği bir açıklama yaptı. Katı görüşlülerin sonunun geldiğinin işareti buydu. Recep Peker istifa etmek zorunda kaldı. O andan itibaren üç yıl sonraki seçimlere kadar, demokratikleşme süreci hız kazanmaya devam etti. CHP, muhalefetin programının büyük bir kısmını benimsemek de dâhil yeniden halkın desteğini kazanmak için gereken her şeyi yaptı; fakat 25 yıl süren otoriter yönetimin ardından seçmenin gözünde güvenirliğini yitirmişti ve bu yüzden Demokratlar Mayıs 1950'de iktidara geldi.

Eğer İsmet İnönü bu süreci desteklemeseydi ve Atatürk'ün 1930'da yaptığı tercihin aynısını yapsaydı ne olurdu? Bu, öyle sanıyorum ki, Soğuk Savaş'ın başlangıcına rastlayan bir bağlamda Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri'nin destek ve yardımını kazanma yeteneğine zarar vermeyecekti. İnönü'nün reformlarını Türkiye'nin saygınlık kaybettiği ve yalnız kalma tehlikesi içinde kaldığı bir savaştan sonra Batı ile yakınlaşmak için yaptığı doğru olabilir, fakat yinelemek gerekirse o dönemde Birleşik Devletler komünizme karşı küresel savaşında Güney Kore, Pakistan ve İran gibi demokratik olmayan rejimler dâhil çok çeşitli rejimleri destekledi ve onlara güvendi; bundan dolayı onun diktatörlükle yönetilen bir Türkiye ile de müttefik olması

mümkündü. Ancak diktatörlüğün devam etmesi, en iyi ihtimalle Türkiye'nin NATO'ya girişini (çünkü çok parti demokrasisinin getirilmesinden sonra bile, Kuzey Avrupa NATO ülkeleri Türkiye'nin örgüte üyeliğine kuşkuyla bakmışlardır) ve bunun doğal bir sonucu olarak da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na da girişini engellerdi. En nihayetinde Avrupalıların gözünde Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na aday olarak görülmesinin temel nedeni, onun bir NATO ortağı olarak değeri ve Avrupalıların ülkenin ekonomik büyüme olasılıklarını artırarak onu istikrarlı tutma arzusudur. Eğer Türkiye bir NATO üyesi olmasaydı, 1963 ortaklık anlaşması büyük olasılıkla hiç yapılamazdı.

İnönü diktatörlüğünün devam etmesinin Türkiye'yi Franco'nun İspanya'sına benzer bir konuma yerleştirebileceğini varsaymak, belki de çok uçuk bir varsayım değildir. Elbette iki rejim pek çok bakımdan birbirinden farklı olacaktı. İnönü'nün katı sekülarizmi Franco'nun fanatik dinciliği ile hiç benzerlik göstermez ve İspanya'daki rejim, Türkiye'deki muadilinin hiçbir zaman sahip olmadığı bir şiddet ve vahşilik göstermiştir. Fakat yine de her iki ülke güvenli biçimde Batı Blok'u içinde yer alacaktı, fakat NATO ve Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği dışında, devlet öncülüğündeki ekonomik büyüme ile merkezi yönetim ve militarist toplumlara sahip olacaklardı ve muhalif akımlar (özellikle sosyalist akımlar) ve bölgesel azınlıklar sıkı bir baskı göreceklerdi. Ordunun desteğiyle böyle bir 1930'lar siyasal yapısı, İspanya'da Caudillo'nun 1975'de ölümüne kadar eski rejimin sürmesi gibi, İnönü'nün öldüğü 1973'e kadar sürebilirdi. Fakat o zamana kadar böyle bir rejim, ülke içinde büyümekte olan orta sınıfın talep ve isteklerinin ve Avrupa'daki gelişmelerin o derece gerisinde kalacaktı ki, büyük olasılıkla çökecekti.

Her şeyi hesaba katarsak, Türkiye'nin savaş sonrası dönem gerçek tarihi, bütün karışıklıklara rağmen, karşı olgusal bir senaryodan çok daha çekici görünmektedir. Fakat bu madalyonun da diğer tarafı vardır. İspanya'da olduğu gibi, rejimin tam olarak çöküşü, diktatörlük geçmişiyle radikal bir kopuş için iyi bir zemin hazırlayabilirdi. İspanya'da 1975 sonrasında Franco rejimi, Falanjistler çevresi dışında bütün meşruiyetini kaybetmiştir. Bu, muhafazakârlar, liberaller ve sosyal demokratların, dışarıdan ciddi bir müdahale olmadan, onları siyasal arenada yenilgiye uğratmak üzere savaşmalarına ve hakiki bir demokrasi yaratmalarına izin vermiştir. Türkiye'de diktatörlüğün 1945'ten sonra "yumuşak iniş" yapmış olması gerçeği, tek parti devletinin ideolojik mirasının bir kısmının olduğu gibi temel yapısının da çok parti ortamında yaşamaya devam etmesi anlamına gelmektedir ve bu günümüzde Türkiye'deki sosyal ve siyasal gerilimin çoğunun kaynağıdır.

Burada yaptığım bu entelektüel egzersiz, fanteziden başka bir şey değildir. 1877 ve 1912 savaşları *yapılmıştır.* Nisan 1909 karşı devrimi anayasal sürece kalıcı zarar *vermiştir.* Oluşum halindeki Osmanlı meclisleri 1878 ve 1913'te sırasıyla dağıtılmış ve güçten düşürülmüştür. Orduya sıkıyönetim kanunu gereğince 1909'da egemen bir rol *verilmişti,* 1913'te de aynı şey yapılmıştır. On yıl sonra, millî egemenlik (hâkimiyeti milliye) kavramı temelinde bir Cumhuriyet kurduktan sonra, Mustafa Kemal Paşa çok partili demokrasiye geçmeye cesaret edememiştir ve bunun yerine ülke üzerinde neredeyse totaliter bir devlet ve parti yönetiminin kurulmasına nezaret etmiştir. Fakat onun halefi İnönü, pek çok kimsenin beklentisinin aksine farklı bir tercih yapmıştır. Her ne kadar diktatörlük döneminin mirasının büyük bir bölümü varlığını korusa da Türkiye'de çok partili demokrasinin gelişiminin önünü açmıştır.

Bununla birlikte, bu makalede sunulan farklı senaryoların, ne kadar gerçek dışı olurlarsa olsunlar; biz tarihçilerin, çok iyi bildiğimiz tarihsel gelişmelerin kaçınılmaz olmadıklarını ve zaman zaman olaylara sonradan bakmanın yararlarından vazgeçmememiz gerektiğini kendimize hatırlatmamız için çok yararlı egzersizler olduklarını düşünüyorum. Olabilecek olan hakkında düşünmek, bizi öykünün sonunun nasıl bittiğini bilmekte olduğumuz zamanlarda kolaylıkla gözden kaçırabileceğimiz süreçlere ve olumsallıklara karşı çok daha duyarlı hâle getirir.

Erik J. Zürcher'in Yayınlanmış Çalışmaları

"Het buurtcafé", *Hollands Maandblad* 338 (1976), pp. 25-28. [Türkçeden çeviri: Abasıyanık, Sait Faik, *Mahalle Kahvesi*].

"Atatürk and the start of the national resistance movement", *Anatolica* 8 (1981), pp. 99-113.

The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926) (Leiden: Brill, 1984), 201 p. [Türkçe çeviri: *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: Bağlam, 1987), 336 s.; Türkçe 2. baskı 1995, Türkçe 3. baskı (İletişim, İstanbul) 2003].

"La théorie du "langage-soleil" et sa place dans la reforme du langue turque," in Auroux, Sylvain (ed.), *La linguistique fantastique* (Paris: Denoel, 1984), pp. 83-91. (Türkçe çeviri: "Güneş-dil teorisi ve Türk dil reformundaki yeri," *Birikim*, 2 (1989), s. 52-55.

Een Lange Zomer in Istanbul (Amsterdam: Meulenhoff, 1984), 179 p. [Türkçeden çeviri: Gürsel, Nedim, *Uzun Sürmüş bir Yaz*].

Review of: Landau, Jacob, "Panturkism in Turkey", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 97/4 (1984), pp. 643-4.

"Bepalende factoren in de positie van de Christenen in Turkije", *Christendemokratische Verkenningen* 6 (1985), pp. 255-9.

De Huwelijksfirma (Weesp: Het Wereldvenster, 1985), 81 p. [Türkçeden çeviri: Yıldız, Bekir, *Evlilik Şirketi*].

Review of: Quataert, Donald, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908, Bibliotheca Orientalis* 42/3-4 (1985), pp. 440-1.

Reviews of: Hale, William, *The Political and Economic Development of Modern Turkey* and of Kazancıgil, Alil and Özbudun, Ergun (ed.), *Atatürk Founder of a Modern State, Anatolica* 12 (1985), 174-5.

De Moderne Geschiedenis van Turkije, Den Haag: Turks Publicatie- en Informatiecentrum, 1986, 33 p.

De Konijnen van de Commandant, (Amsterdam: Meulenhoff, 1986), 175 p. [Türkçeden çeviri: Gürsel, Nedim, *Komutanın Tavşanları*].

"Achttien gedichten van Orhan Veli Kanık", *Hollands Maandblad* 466 (1986), pp. 24-30 [Türkçeden çeviri: Orhan Veli Kanık'tan 18 şiir].

"Young Turk Memoirs as a Historical Source", *Middle Eastern Studies* 22/4 (1986), pp. 561-70 [Genişletilmiş Türkçe çeviri: "Kâzım Karabekir ve *İstiklâl Harbimiz* kitabı", *Tarih ve Toplum* 38 (1986), 339-43].

Review of: Oehrig, Ottmar, *Die Türkei im Spannungsfeld extremer Ideologien, Welt des Islams* 26, pp. 227-9.

"Turkije na de Eerste Wereldoorlog. De demografische en economische aspecten," *Verleden Tijdschrift*, 1/2 (1987), pp. 16-18.

Review of: Landau, Jacob, *Tekin Alp, Turkish Patriot, Middle Eastern Studies* 23/1 (1987), pp. 126-7.

"Atatürk ve Muhalefet. 1924'teki Çok Partili Demokrasi", *Tarih ve Toplum*, 8/1 (1988), s. 16-19 [translated as: "Atatürk and Multi-party Democracy in 1924", in: *1. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (21-23 Eylül 1987)* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1994), pp. 729-36].

"Het huis van de oorlog. Europa in de ogen der Turken", *Fibula*, 29/1 (1988), pp. 22-30.

"Welingelichte kringen? De berichtgeving van de Nederlandse Ambassade in Istanbul tijdens de Eerste Wereldoorlog", *Sharqiyyât* 1/1 (1988), pp. 61-79.

"De tunnel" in: *Denderende Verhalen. Per Trein Door de Wereldliteratuur* (Amsterdam: Meulenhoff, 1988), pp. 145-54 [Türkçeden çeviri: Nedim Gürsel, *Tünel*].

Ik Luister Naar Istanbul. Zes moderne Turkse dichters (Amsterdam: Meulenhoff/Poetry International, 1988), 75 p.

Niks Politie Asjeblief (Baarn: Ambo, 1988), 106 p. [translation of: Ören, Aras, *Bitte Nix Polizei*].

Review of: McCarthy, Justin, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire, Bibliotheca Orientalis* 15/5-6 (1988), pp. 748-50.

"The characteristics and significance of the Progressive Republican Party (1924- 1925)", in *Acts of the Second International Meeting on Modern Ottoman Studies and the Turkish Republic* (Leiden: NINO, 1989), pp. 97-106.

De Eerste Vrouw (Amsterdam: Meulenhoff, 1989), 118 p. [Türkçeden çeviri:Gürsel, Nedim, *İlk Kadın*].

Review of: Keyder, Cağlar, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development, Sharqiyyat* 1/3 (1989), pp. 253-7.

"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim, 1990), s. 1890-1.

"The influence of the French Radical Party on Young Turk political thinking", in Turan, İlter and Bacqué-Grammont, Jean-Jacques (ed.), *De la révolution française à la Turquie d'Atatürk* (Istanbul: Isis, 1990), pp. 197-203.

Political Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party (1924-1925) (Leiden: Brill, 1991), 177 p. [Türkçe çeviri: *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,* (İstanbul: Bağlam, 1991), 205 s.].

"The last phase in the history of the committee of union and progress (1923- 1924)", in: *Actes de la première rencontre internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne* (Istanbul: Isis, 1991), pp. 369-77.

"The Ottoman Empire and the Turkish Republic: an attempt at a new periodisation", *Welt des Islams* 32/2 (1992), pp. 237-53.

"Murat V," *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 7 (Leiden: Brill, 1992), p. 599.

"De politicus als geschiedschrijver, de historicus in de politiek", in De Moor, Ed (ed.), *Elf Wijzen van Interpreteren. Essays Over Het Lezen van Teksten Uit Het Islamitisch Cultuurgebied* (Nijmegen: Mandara, 1992), pp. 127-37.

Review of: Olson, Robert, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Sait Rebellion 1880-1925, Welt des Islams* 32/1 (1992), pp. 154-7.

Review of: Frutiger, Uarda, *Ärtztin im Orient auch wenn's dem Sultan nicht gefällt. Josephina Th. Zürcher (1866-1932), Bibiotheca Orientalis* 49/1-2 (1992), pp. 280-1.

Review of: Landau, Jacob, *The Politics of Panislam. Ideology and Organization, Middle Eastern Studies* 27/4 (1992), pp. 699-700.

Turkey: a Modern History (London: I.B.Tauris, 1993, second revised edition: London, 1997, 1998; third fully revised and annotated edition: London, 2003), 385 p. [translated into Dutch as: *Een Geschiedenis van Het Moderne Turkije* (Nijmegen: SUN, 1995), 446 p.; second revised and annotated Dutch edition: Amsterdam, 2006, 507 p.; translated into Turkish as *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim, 1995), 523 s. (22 editions 1997-2008); Translated into Greek as *Synchroni Historia tis Tourkias* (Athens: Alexandreia, 2004), 508 p.; translated into Ivrit as *Turkia Historia Modernit* (Tel-Aviv: Tel-Aviv University Press, 2005), 456 p.; translated into Bahasa Indonesia as *Sejarah modern Turki* (Jakarta: Gramedia, 2006), 499 p.; translated into Italian as *Storia della Turchia dalla fine dell'Impero Ottomano ai giorni nostri* (Rome: Donzelli, 2007), 458 p.].

"De erfenis van Atatürk", *Geografie Educatief* 2/1 (1993), pp. 29-32.

"Turkije", *Europa Periodiek* 10/3 (1993), p. 12.

"Turkije en Europa na de Koude Oorlog", *Internationale Spectator* 47/9 (1993), pp. 497-501.

Review of: Schmidt, Jan, *Through the Legation Window*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 83 (1993), pp. 376-9.

'Gelukkig is Hij Die Zich "Turk" noemt.'. Nationale Identiteit en Persoonlijkheidscultus in Turkije (Amsterdam: IISG, 1994), 38 p.

Ed. with Tunçay, Mete, *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923* (London: I.B.Tauris, 1994), 222 p. [Türkçe çeviri: *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* (İstanbul: İletişim, 1995), 264 s.].

"Niyâzî Bey, Ahmed", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 8 (Leiden: Brill, 1994), pp. 65-6.

"Reshîd Pasha, Mustafâ", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 8 (Leiden: Brill, 1994), pp. 484-6.

"Sabâh al-Dîn", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 8 (Leiden: Brill, 1994), p. 669.

"Sâdik Rif'ât Pasha", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 8 (Leiden: Brill, 1994), p. 726.

Review of: Arai, Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, *Bibliotheca Orientalis*, 51/1-2 (1994), pp. 208-10.

Review of: Clayer, Nathalie et al., *Presse turque et presse de Turquie*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 84 (1994), pp. 338-40.

Review of: Debus, Esther, *Sebilürreşad. Eine vergleichende Untersuchung zur islamischen Opposition der vor- und nach-kemalistischen Ära*, *Welt des Islams* 34 (1994), pp. 108-10.

Review of: Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, *British Journal of Middle Eastern Studies* 21/2 (1994), pp. 260-1.

Ed. with Quataert, Donald, *Workers and Working Class in the Ottoman Empire 1840-1950* (London, I.B.Tauris, 1995), 208 p. [Türkçe çeviri: *Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiyesine Kadar İşçiler* (İstanbul: İletişim, 1998), 242 s.].

"De identiteitscrisis van Turkije", *Soera* 3/2 (1995), pp. 4-7.

"Osmaanse Joden, Joodse Turken", in Cohen, Julie Marthe and Zwiep, Irene (ed.), *Joden in de Wereld van de Islam* (Amsterdam: Bulaaq, 1995), pp. 129-46.

Review of: Macfie, A.L., *Atatürk*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 108 (1995), pp. 455-6.

Review of: Prätor, Sabine, *Der arabische Faktor in der Jungtürkischen Politik*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 85 (1995), pp. 386-7.

Review of: Shaw, Stanford J., *Turkey and the Holocaust*, *The Middle East Journal* 49/4 (1995), pp. 681-2.

"Little Mehmet in the desert: the war experience of the Ottoman soldier", in Liddle, Peter H. and Cecil Hugh (ed.), *Facing Armageddon. The First World War Experienced* (London: Leo Cooper/Pen and Sword, 1996), pp. 230-41.

"Sheref, Àbd al-Rahmân", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 9, (Leiden: Brill, 1996), p. 417

"Shükrü Bey", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 9, (Leiden: Brill), p. 499.

"Between death and desertion. The experience of the Ottoman soldier in World War I," *Turcica* 28 (1996), pp. 235-58.

"De ongetemde staat", *Wordt Vervolgd* 29/10 (1996), pp. 12-14.

"Turkey's policy towards central Asia: pragmatism versus ideology", in *1er Colloque Universitaire Amsterdam/Tunis* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 1995/6), pp. 39-45.

"The Ides of April. A fundamentalist uprising in Istanbul in 1909?" in Van Dijk, C. and De Groot, A.H. (ed.), *State and Islam* (Leiden: CNWS, 1996), pp. 64-76.

Review of: Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, *Bibliotheca Orientalis*, LIII, 1-2, pp. 290-2.

Reviews of: Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds*, Faroqhi, Suraya, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich* and İslamoğlu-İnan, Huri, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 109, pp. 531-3.

"Islam en politiek: Turkije", in Driessen, Henk (ed.), *Het Huis Van de Islam* (Nijmegen: SUN, 1997), pp. 361-9.

Review of: Brown, L. Carl (ed.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, *British Journal of Middle Eastern Studies* 24/2 (1997), pp. 274-5.

"Muslim nationalism: the missing link in the genesis of modern Turkey", *Hamizrah Hehadash. The New East* 39 (1998), pp. 67-83 [in Hebrew].

"Turkije: ouwe vrijster of begeerlijke bruid?" *Internationale Spectator* 52/5 (1998), pp. 273-6.

"Turkije - een erfenis van nomadisme, vlucht en migratie", in Heins, J.J. and Kox. H.L.M. (ed.), *Mensen op Drift. Migratie en Ontwikkeling* (Amsterdam: VU, 1998), pp. 37-45.

With Lucassen, Jan, "Conscription and resistance: the historical context", *International Review of Social History* 43/3 (1998), pp. 405-19.

"The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844-1918", *International Review of Social History* 43/3 (1998), pp. 437-49.

Opkomst en Ondergang van Het 'Moderne' Turkije (Leiden: CNWS, 1998), 23 p.

"The Ottoman Empire and the armistice of Mudros", in Cecil, Hugh Cecil and Liddle, Peter H. (ed.), *At the Eleventh Hour. Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918* (London: Leo Cooper, 1998), pp. 266-75.

Review of: Neumann, Christoph, *Das indirekte Argument: ein Plädoyer für die Tanzimat Vermittels der Historie: die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Pashas Ta`rih*, *Bibliotheca Orientalis* LV 1-2 (1998), pp. 308-10.

Review of: Landau, Jacob, *Pan-Turkism. From Irredentism to Cooperation*, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1 (1998), pp. 173-4.

Ed., *Arming the State: Military Conscription in the Middle East and Central Asia* (London: I.B.Tauris, 1999), 168 p. [Türkçe çeviri: *Devletin silâhlanması. Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)* (İstanbul: Bilgi, 2003), 200 s].

"The vocabulary of Muslim nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137 (1999), pp. 81-92.

"Kosovo revisited. Sultan Reshad's Macedonian journey in 1911," *Middle Eastern Studies* 35/4 (1999), pp. 26-39.

"The borders of the republic reconsidered", *Bilanço 1923/1998. International Conference on History of the Turkish Republic a Reassessment. Volume I: Politics - Culture - International Relations* (Ankara: TUBA, 1999), pp. 53-9.

"Terakkiperver Djumhuriyyet Firkasi", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 10 (Leiden: Brill, 2000), pp. 417-18.

"Turkey, Republic of," *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 10 (Leiden: Brill, 2000), pp. 693-7.

"Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists: identity politics 1908-1938", in Karpat, Kemal H. (ed.), *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill, 2000), pp. 150-79.

"The core terminology of Kemalism: *mefkure, millî, muasir, medenî*", in Georgeon, François (ed.), *Les mots de politique de l'Empire Ottoman a la Turquie kemaliste* (Paris: EHESS/ESA 8032 (CNRS), 2000), pp. 55-64.

Review of: Mango, Andrew, *Atatürk*, *Middle Eastern Studies* 36/3 (2000), pp. 253-7.

Review article: "The Ottoman Twilight", reviews of: Kleinert, Claudia, *Die Revision der Historiographie des Osmanischen Reiches am Beispiel von Abdülhamid* II; Deringil, Selim, *The Well-protected Domains*, Özcan, Azmi, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877-1924)*; Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks*; Poulton, Hugh, *Top Hat, Grey Wolf and Crescent;* Macfie, A.L., *The End of the Ottoman Empire, British Journal of Middle East Studies* 27/2 (2000), pp. 201-7.

Ed. with Van Schendel, Willem, *Identity Politics in Central Asia and the Muslim world: Nationalism, Ethnicity and Labour in the 20th Century* (London: I.B. Tauris, 2001), 235 p. [Türkçe çeviri: *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları. 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek* (İstanbul: İletişim, 2004), 296 s.].

With Willem van Schendel, "Introduction: opting out, opting in, exclusion and assimilation: States and nations in the twentieth century", in Van Schendel, Willem and Zürcher, Erik Jan (ed.), *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the 20th Century* (London: I.B.Tauris, 2001), pp. 1-12.

"'Fundamentalism' as an exclusionary device in Kemalist Turkish nationalism", in Van Schendel, Willem and Zürcher, Erik Jan (ed.), *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the 20th Century* (London: I.B.Tauris, 2001), pp. 209-22.

"Yeni Othmanlilar", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 11 (Leiden: Brill, 2002), pp. 331-2.

"Two young Ottomanists discover Kemalist Turkey. The travel diaries of Robert Anhegger and Andreas Tietze", *Journal of Turkish Studies*, 26/1 (2002), pp. 359-69.

"Ottoman labour battalions in World War I", in Kieser, Hans-Lukas and Schaller, Dominik J. (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah* (Zürich: Chronos, 2002), pp. 187-96.

"Kemalist düşüncenin Osmanlı kaynakları", içinde Bora, T. (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: 2. Kemalizm* (İstanbul: İletişim), s. 44-55 [also published as: "Ottoman sources of Kemalist thought", in Özdalga, Elisabeth (ed.), *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy* (London: Routledge, 2005), pp. 14-27].

Review of: Criss, Nur Bilge, *Istanbul under Allied Occupation, 1918-1923* in *Die Welt des Islams/International Journal for the Study of Modern Islam,* 42 (2002), pp. 124-6.

"Yüzellilikler (the 150 Undesirables)", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, vol. 11 (Leiden: Brill, 2002), p. 363.

"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve siyasal muhafazakârlık", içinde Çiğdem, Ahmet (ed.), *Muhafazakarlık* [= *Modern Türkiye'de siyasi düşünce* c. 5] (İstanbul: İletişim, 2003), s. 40-53.

"Enver Pascha, Ismail", in Hirschfeld, Gerhard et al. (ed.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn-München-Wenen-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003), pp. 458-9.

"Talât Pascha, Mehmed", in Hirschfeld, Gerhard et al. (ed.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, (Paderborn-München-Wenen-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003), p. 917.

"Sykes-Picot Abkommen", in Hirschfeld, Gerhard et al. (ed.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, (Paderborn-München-Wenen-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003), p. 916.

"Osmanisches Reich", in Hirschfeld, Gerhard et al. (ed.), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, (Paderborn-München-Wenen-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003), pp. 758-62.

"The Young Turks - Children of the borderlands?" *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003), pp. 275-86 [translated as: "I 'Giovanni Turchi': Figli delle terre di frontiera?", *Rivista Storica Italiana* 115/2 (2003), pp. 543-55.

"Het Britse leger onderdrukte Irakese opstand met gifgas", *Historisch Nieuwsblad* 3/2003, pp. 40-1.

"Testland Turkije", *Vrij Nederland* 9/2003, pp. 47-9.

"Ver van huis: gedichten van Roni Margulies", in Sayed-Gohrab, Ashgar and Ter Haar, Johan (ed.), *'De band met U, mijn vriend, verbreek ik niet'. Liber amicorum voor Kamil Banak* (Leiden: TCIMO, 2003), pp. 133-8 [Türkçeden çeviri: Roni Margulies'den şiirler].

"Op de bazaar van de kennisverkopers", *Transfer* 10/9 (2003), p. 11.

Review of: Jung, Dietrich and Piccolo, Wolfgango, *Turkey at the Crossroads. Ottoman Legacies and a Greater Middle East, International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003), pp. 328-30.

"Zoeken naar de breuklijn. Een verkenning naar de rol van de Turkse Islam in de toetreding van Turkije tot de Europese Unie in het licht van de 'botsing der beschavingen'" in WRR, *De Europese Unie, Turkije en de Islam* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004), pp.79-170 [translated as "Searching for the Fault Line", in WRR, *The European Union, Turkey and Islam* (Amsterdam University Press, 2004), pp. 83-174).

With Atabaki, Touraj, "Introduction", in Atabaki, Touraj and Zürcher, Erik Jan (ed.), *Men of Order. Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah* (London: I.B.Tauris, 2004), pp. 1-12.

"Institution building in the Kemalist republic: the role of the People's Party", in Atabaki, Touraj and Zürcher, Erik Jan (ed.), *Men of Order. Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah* (London: I.B.Tauris, 2004), pp. 98-112.

Ed. with Atabaki, Touraj, *Men of Order. Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah* (London: I.B.Tauris, 2004), 286 p.

"Turkije en de EU: kansen en risico's", *Atlantisch Perspectief* 28/3 (2004), pp. 4-8.

Ed., *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (İstanbul: İletişim, 2005), 175 s. [2. baskı 2005, 3. baskı 2006].

"Giriş: demografi mühendisliği ve modern Türkiye'nin doğuşu", içinde: Zürcher, Erik Jan (ed.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (İstanbul: İletişim, 2005), s. 9-17.

Savaş, Devrim ve Uluslaşma. Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928) (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005), 331 s.

Ed., "Focus on Turkey", *European Review* 13/3 (2005), pp. 374-494.

"Introduction to the 'Focus on Turkey'", *European Review* 13/3 (2005), pp. 377-8.

"How Europeans adopted Anatolia and discovered Turkey", *European Review* 13/3 (2005), pp. 379-94.

"De Turkse paradox. Religie in dienst van de seculiere staat", in Ten Hooven, Marcel and De Wit, Theo (ed.), *Ongewenste Goden. De Publieke Rol van Religie in Nederland* (Amsterdam: SUN, 2006), pp. 162-73.

"The Ottoman legacy of the Kemalist republic", in Atabaki, Touraj (ed.), *The State and the Subaltern. Modernization, Society and the State in Turkey and Iran* (London: I.B.Tauris, 2007), pp. 95-110.

"Region or discipline? The debate about area studies", in In 't Groen, Adriaan et al. (ed.), *Knowledge in Ferment. Dilemmas in Science, Scholarship and Society* (Leiden: Leiden University Press, 2007), pp. 243-56.

"Griechisch-orthodoxe und muslimische Flüchtlinge und Deportierte in Griechenland und der Türkei seit 1912", in Bade, Klaus J. et al. (ed.), *Enzyklopädie Migration in Europa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (Paderborn/München: Ferdinand Schöningh/ Wilhelm Fink, 2007), pp. 623-7.

"Yıkımın ve yenilenmenin mimarları: Kemalist jenerasyona ve Jön Türklere dair bir grup biyografisi denemesi", içinde Alkan, Mehmet Ö., Bora, Tanıl ve Koraltürk, Murat (ed.), *Mete Tunçay'a Armağan* (İstanbul: İletişim, 2007), s. 539-72.

"Turkije' s visie op Europa: voorbeeld en vijand", *Leidraad:* 8/2007, pp. 10-15.

"Turkish secularism in a European context", in Goren, Nimrod and Nachmani, Amikam (ed.), *The Importance of Being European. Turkey, the EU and the Middle East* (Jerusalem: The Hebrew University, 2007), pp. 131-40.

"Hizmet etmeyi başka biçimlerle reddetmek: Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde asker kaçaklığı", içinde Heval Çınar, Özgün ve Üsterci, Coşkun (ed.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red* (İstanbul: İletişim, 2008), s. 59-68.

"Drie gedichten van Roni Margulies", in *Poetry International 2008. Poezie van dichters uit de hele wereld* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2008), pp. 67-70 [Türkçeden çeviri: Roni Margulies 3 şiir].

"A tentativa de liderança fracassada da Turquia através da integração regional", in Wiesebom, Marianne and Griffiths, Richard T. (eds), *Progressos de Integração Regional e Cooperação Intercontinental desde 1989* (Rio Grande do Sul: UFRGS, 2008), pp. 131-42.

"The Turkish perception of Europe. Example and enemy", in Wintle, Michael (ed.), *Imagining Europe. Europe and European Civilisation as Seen from Its Margins and by the Rest of the World in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Bruxelles e.a: Peter Lang, 2008), pp. 93-104.

Ed., *Turkey in the Twentieth Century. La Turquie au vingtième siècle* (Berlin: Klaus Schwarz, 2008), 688 p. [= *Philologiae at Historiae Turcicae Fundamenta II*].

"From empire to republic - Problems of transition, continuity and change", in Zürcher, Erik Jan (ed.), *Turkey in the Twentieth Century. La Turquie au vingtième siècle* (Berlin: Klaus Schwarz, 2008), pp. 15-30.

"Refusing to serve by other means: desertion in the late OttomanEmpire", in: Özgür Heval Çınar and Coşkun Üsterci (ed.), *Conscientious Objection. Resisting Militarized Society* (London: Zed, 2009), pp. 45-52.

"The late Ottoman Empire as a laboratory of demographic engineering", *Il Mestiere di Storico* 1 (2009), 7-18 [published by Viella (Rome) for SISSCO].

Review of: Geoff R. Berridge, *Gerald Fitzmaurice (1865-1939). Chief Dragoman of the British Embassy in Constantinople.* Leiden: Martinus Nijhoff, 2007, in: *International Journal of Turkish Studies* 15/1-2 (2009), pp. 165-8.

Dizin

Ünlü tarihçi Erik J. Zürcher'in Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi üzerine yaptığı yaklaşık 35 yıllık çalışmalarının bir seçkisini bulacağınız *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Atatürk Türkiye'sine Bir Ulusun İnşası: Jön Türk Mirası*, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinin bazı tartışmalı dönemlerine ilişkin hayli kapsamlı bir perspektif sunuyor.

Zürcher'in eserlerinin temel sorunsalını oluşturan Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki süreklilik ve kopuş sorunsalına, genel geçer kuramsal çerçeveler üzerinden değil, somut düşünsel ve siyasi süreçler üzerinden eğildiği bu makaleler, aynı zamanda yazarın geniş ilgi alanını da gözler önüne seriyor. Zürcher, İkinci Meşrutiyet döneminin siyasi çalkantılarından Cumhuriyet'in kuruluşunun sancılı yıllarına, Osmanlı-Cumhuriyet tarih yazımının loş koridorlarından Batılı ziyaretçilerin 1930'lara ilişkin tanıklıklarına, Kurtuluş Savaşı'nın büyük komutanlarından Birinci Dünya Savaşı'nda cephelere gönderilen köylülere kadar pek çok olay ve insanı eşine az rastlanır bir nesnellik ve zenginlikle resmediyor. Tabii Osmanlı-Türk ulus inşa sürecine ilişkin çetrefilli sorunları asla göz önünden ayırmadan...

Yazıldıkları dönemde, hâkim tarih yazımına karşı çıkış ve genel olarak kabul gören dönemselleştirmelere eleştiri anlamı taşıdığını bizzat Zürcher'in ifade ettiği bu makaleler, hiç şüphe yok ki büyük ilgi görecek.

www.akilcelenkitaplar.com

Yayıncı Sertifika No: 12382

ISBN 978-605-5381-58-5

₺29,50